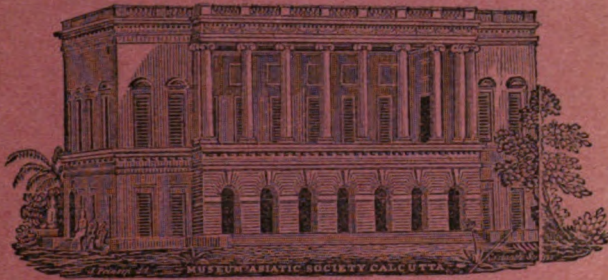

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 4.

कणाद-मुनि-प्रणीतम् वैशेषिकदर्शनम् ॥

शङ्कर-मिश्रकृत-वैशेषिक-सूत्रोपस्कार जयनारायण-तर्क-
पञ्चानन-कृत-कणादसूत्रविरतिभ्यां सहितम् ॥

श्रीयुक्त जयनारायण-तर्कपञ्चानन
श्रीयुक्त नन्दकुमार-तर्करत्नाभ्यां
परिशोधितम् ॥

THE VAISESHIKA DARS'ANA
WITH THE
COMMENTARIES OF S'ANKARA MIS'RA AND JAYA-
NARAYANA TARKA PANCHANANA.
EDITED BY -
PANDITA JAYANÁRAYANA TARKA PANCHÁNANA AND PANDITA
NANDA KUMÁRA TARKARATNA,
Professors of the Sanskrit College of Bengal.

FASCICULUS I. 5

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1860.

2247
(28)

BIBLIOTHECA
REGIA.
MONACENSIS

STANT. PAUL. ...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

A. or. 27

(32)

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

THE

VAI'SESHIKA DARS'ANA,

**WITH THE COMMENTARIES OF S'ANKARA MIS'RA
AND JAYANARAYANA TARKA PANCHANANA.**

EDITED BY

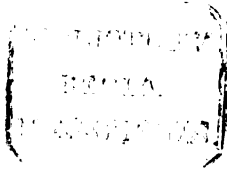
PANDITA JAYANARAYANA TARKA PANCHANANA.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS,

1861.

**Bayerische
Staatsbibliothek
München**

कणाद-मुनि-प्रणीतम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

ब्रह्मर-मिश्रकृत-वैशेषिक-सूत्रोपस्कार

जयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृत-कणादसूत्रविहृतिभ्यां
सहितम् ।

श्रीयुक्त-जयनारायण-तर्कपञ्चाननेन

परिशोधितम् ॥

कलिकातानगरे.

व्याप्तिसूत्रमिसन् यन्ने ग्रन्थोऽयं मुद्राङ्कितोऽभूत् ।

शकाब्दाः १७८३ ई० १८६१.

2011年11月

11月

11月

11月

11月

11月

11月

वैशेषिकदर्शनस्य

निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्त्याः ।
मङ्गलाचरबध्मनिरूपणप्रतिज्ञादि.. ..	३	२
धर्मकक्षम्	६	२
वेदप्रमाणाकथनम्	८	२
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनम् पदार्थोद्देशश्च ..	१०	२
द्रव्यविभागसूत्रम्	१६	२
गुणविभागसूत्रम्	२१	२
कर्मविभागसूत्रम्	२३	२
द्रव्यादित्रयसाधर्म्यकथनम्	२७	२
कर्मबोध्यगुणवैधर्म्यकथनम्	२६	४
द्रव्यस्य गुणकर्मवैधर्म्यकथनम्	३०	२
द्रव्यकक्षम्	३२	२
गुणकक्षम्	३३	२
कर्मकक्षम्	३५	२
द्रव्यगुणकर्मणां कारणमुखेन साधर्म्यकथनम् ..	३६	२
एकस्मिन् कार्ये बहूनामारम्भकत्वम्	३६	३
प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
कार्यकारणभावव्यवस्थापनम्	४७	२
सामान्यपदार्थस्य लक्षणादिकथनम्	५३	२

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
सत्तासामान्यव्यवस्थापनादिकम्	५६	२
द्रव्यत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	६१	३
सुखत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	६२	३
कर्मत्वजातिव्यवस्थापनादि	६३	२
सत्ताया नानात्वनिराकरणम्	६४	२

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिव्या लक्षणम्	६५	२
जललक्षणम्	६६	२
तेजोलक्षणम्	७३	२
वायुलक्षणादि	७५	२
वायुसाधनप्रकरणम्	७६	२
इन्द्रानुमानप्रकरणम्	८३	२
आकाशनिरूपणम्	८६	२

द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

ग्रन्थस्य स्वाभाविकलौपाधिकत्वादिकथनम् ..	१०५	२
उष्णस्पर्शस्य तेजोमात्रनिरूपकथनम् ..	१०७	२
शीतस्पर्शस्य जलमात्रवृत्तित्वाप्रतिपादनम् ..	१०७	४
कालनिरूपणम्	१०८	२
दिग्गोलक्षणादिकम्	११४	२
शब्दपरीक्षार्थसंशयव्युत्पादनम्	१२०	२
शब्दव्यवस्थापनादि	१२५	२

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	१३६	२
आग्निज्ञानस्य न्यायोपशोभितादि	१४६	२
प्रसङ्गतोहेलाभासनिरूपणम्	१५५	२

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्तयः ।
आत्मसाधने ज्ञानहेतोरनाभासत्वकथनम् ..	१६१	२
परमात्मानुमानप्रकारः	१६४	२
तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
मनोनिरूपणम्	१६५	२
आत्मसाधकलिङ्गान्तरकथनादि	१७०	२
नित्यज्ञानस्यात्मतानिराकरणम्	१८७	२
आत्मनानात्वप्रकरणम्	१९०	२
तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।		
परमाखोरमूलकारणताव्यवस्थापनादि	१९३	२
परमाखोरनित्यतानिराकरणादि	१९६	२
परमाखोरतीन्द्रियत्वोपपादनादि	१९८	२
गुणप्रत्यक्षताप्रकरणम्	२०१	२
परमाखुरसादीनामप्रत्यक्षता	२०२	२
गुणत्वादेरप्रत्यक्षताप्रतिपादनम्	२०३	२
हीन्द्रियग्राह्यगुणकथनम्	२०५	२
अयोग्यवृत्तीनां तेषामप्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम् ..	२०६	२
सत्तागुणत्वयोः सर्व्वेन्द्रियग्राह्यताप्रतिपादनम् ..	२०७	२
चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
अनित्यद्रव्यविभागः	२०८	२
शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वपाञ्चभौतिकत्वयोर्विराकरणम्	२१०	२
शरीरस्य भूतत्रयारब्धतानिराकरणम्	२११	२
शरीरविभागः	२१२	२
अयोनिजशरीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः	२१४	२
अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे मानादिकथनम् ..	२१६	२
चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।		

प्रकरणम् ।	प्रस्तावनाः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।
कर्मपरिच्छारम्भः प्रयत्ननिव्याद्यकर्मप्रतिपादनम्	२२०	२
षेष्टाधीनकर्मप्रतिपादनम्	२२१	२
षेष्टाव्यतिरेकेण जायमानकर्मप्रतिपादनम् ..	२२१	३
मूषणेन सहोत्पत्तौ हस्तस्य कर्मणि कारणाभि- धानम्	२२३	२
प्रतिबन्धकाभावसहस्रतस्य गुणत्वस्य पतनकारण- त्वाभिधानम्	२२५	२
कोष्ठादिक्लियाविशेषे हेतुविशेषकथनम्	२२६	२
आततायिवधजनककर्मणि पुण्यपापाहेतुत्वकथनम्	२२८	२
यत्नाधीनकर्मकथनम्	२२८	३
अभिमन्त्रितकांस्यादेस्तस्कराभिमुखग- मनस्य सूच्यादीनामयस्त्रान्ताभिमुख- गमनस्य दृष्टादेस्तृणकान्ताभिमुख- गमनस्य चादृष्टाधीनत्वकथनम्	२२९	३
वाचस्तेपादिस्थले उपरमपर्यन्तं कर्मणां नागात्वम्	२३१	२
वेगजनकर्मकथनम्	२३२	२
वेगनाशानन्तरशरादिपतने हेतुकथनम्	२३३	२
पञ्चमाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।		
नोदनादेः कर्महेतुताकथनम्	२३५	२
भूकम्पादौ हेतुविशेषकथनम्	२३६	२
द्रवद्रव्यकर्मप्ररोक्षा	२३६	३
जलादीनां स्यन्दने हेतुविशेषकथनम्	२३७	२
भूज्जकस्योर्द्धगमने हेतुकथनम्	२३७	३
दृष्टमूषे सिक्तजकस्य दृष्टाभ्यन्तरेषोर्द्धगमने हेतु- विशेषकथनम्	२३९	२

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्त्याः ।
हिमकरकादेवत्यत्तिप्रकारः	२४०	२
वप्यनिर्घावे हेतुक्वचनम्	२४२	३
दिग्दाहभष्णादौ हेतुविशेषकथनम्	२४३	२
ऊर्ध्वज्वलनादौ हेतुविशेषकथनम्	२४४	२
इन्द्रियसंयोगजनकमनःकर्म्मणि हेतुविशेषकथनम्	२४४	३
मनःकर्म्मणि मानकथनम्	२४५	२
मनसः स्मैर्यसम्पादने हेतुविशेषकथनम्	२४६	२
मरुत्वावस्थायामनसो देहादुत्क्रमणे देहान्तर- प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	२४८	२
तमसोऽभावस्वरूपत्वकथनम्	२५०	२
आकाशादोनां निष्क्रियत्वकथनम्	२५१	३
गुणादिसम्बन्धस्य समवायस्याजन्यत्वकथनम् ..	२५२	३
गुणादीनामसमवायिकारणताकथनम्	२५३	२
पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।		
वेदप्रामाण्योपपादनम्	२५६	२
धर्मादीनां स्वाधिकरणे स्वर्गादिजननम्	२५८	३
आज्ञादौ दुष्टब्राह्मणभोजनायां फलाभावः	२६१	२
दुष्टब्राह्मणक्षयम्	२६१	३
दुष्टसंसर्गादपि दोषोत्पत्तिः	२६२	२
दुष्टब्राह्मणद्वारा कर्म्मसम्पादने पुनस्तत्कर्म्मणः अदुष्टद्वारा कर्त्तव्यताकथनम्	२६३	२
उत्तमालाभे हीनसमादुष्टब्राह्मणयहयम् ...	२६३	३
हीनसमविशिष्टेभ्यः प्रतियहे फलतारतम्यम् ..	२६४	२
प्राक्संशये परस्परहते न दोषः एवं तद्यहय- प्रतिकूलस्य बधे न धर्म्महानिर्न वाऽधर्म्मात्पत्तिः	२६५	२

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
तत्र हीनसमविश्लेषु विशेषः	२६५	३
षष्ठाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
वैधकर्मफलविवेचनम्	२६८	२
षट्शफलककतिप्रयकर्मप्रदर्शनम्	२६९	२
अधर्मसाधनकथनम्	२७१	२
शुच्यशुचिनिरूपणम्	२७२	२
संयमस्य कर्मसहकारिताकथनम्	२७३	४
दोषनिदानकथनम्	२७५	२
दोषाणां प्रवृत्तिद्वारेण धर्मादिहेतुत्वम्	२७८	२
धर्मादीनां प्रेत्यभावनिदानत्वकथनम्	२७८	३
भोक्षोपायकथनम्	२७९	२
षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।		
निष्कानित्यरूपादिकथनम्	२८२	२
केषाञ्चित् कारखगुणपूर्वकत्वं केषाञ्चित्पाकजत्वञ्च	२८५	२
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसाधनम् ..	२८३	२
परिमाणुपरीक्षा	२८४	२
परिमाणानित्यत्वादि	३०३	२
आकाशादौ परिमाणविशेषकथनम्	३०६	२
मनसो महत्त्वाभावः	३०७	२
दिगादीनां परममहत्त्वकथनम्	३०८	२
सप्तमाध्यायप्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
सह्यापरीक्षा	३१०	२
पृथक्त्वपरीक्षा	३११	२
गुणादीनां निःसंख्यत्वम्	३१४	२
गुणादावेकत्वादिबुद्धेर्भ्रमत्वम्	३१५	२

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
अवयवावयविनोरभेदनिराकरणम्	३१६	२
संयोगपरीक्षारम्भः	३२४	२
विभागे तदतिदेशः	३२७	२
अवयवावयविनोः संयोगविभागाभावः	३३३	५
पदपदार्थयोः साङ्केतिक सम्बन्धसाधन प्रकरणम्	३३४	२
परत्वापरत्वपरीक्षा	३४१	२
समवायपरीक्षा	३४८	४
सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।		
बुद्धिपरीक्षारम्भः	३५५	२
प्रत्यक्षहेतुसन्निकर्षविशेषकथनम्	३६०	२
विश्लिष्टप्रत्यक्षे हेतुविशेषादिकथनम् .. .	३६३	४
अष्टमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
अर्थपदपरिभाषा	३६६	३
इन्द्रियविशेषाबाधुपादानविशेषस्य ग्राह्यविशेषस्य		
य कथनम्	३७१	२
अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।		
अभावप्रत्यक्षकथने भूमिका	३७३	२
ध्वंसप्रत्यक्षसामग्रीकथनम्	३७८	२
प्रागभावे तदतिदेशः	३७९	२
अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः	३८०	२
अतन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः	३८१	२
योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम्	३८६	२
नवमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
लौकिकज्ञाननिरूपणम्	३९१	२
शब्दबोधस्यानुमितावन्तर्भावः	३९७	२

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्तयः ।
उपमित्यादीनामनुमितावन्तर्भावः	४०३	२
स्मृतिनिरूपणम्	४०८	२
सप्रहेतुनिरूपणम्	४०९	२
संप्रान्तिकज्ञानहेतुकथनम्	४११	२
भ्रमज्ञाने हेतुकथनम्	४१२	३
अविद्यालक्षणम्	४१३	२
विद्यालक्षणम्	४१३	३
आर्षज्ञानविशेषहेतुकथनम्	४१४	२
नवमाध्यायसमाप्तिः ।		
सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम्	४१६	२
तयोर्ज्ञानानन्तर्भावकथनम्	४१८	२
शरीरावयवाणां परस्परभेदसंस्थापनम् ..	४२२	२
दशमाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।		
त्रिविधानां कारणानां विशेषविवेचनम् ..	४२४	२
आप्त्यायप्रामाण्यस्य दार्ढ्यसम्पादनम् ..	४३०	२

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम् । • ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य

निर्घण्टुपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्तयः ।
मङ्गलाचरणादि.. .. .	१	५
धर्मसाख्यानप्रतिज्ञावतरणिका	२	२
मङ्गलविचारः	३	१४
श्रुतेरप्रामाण्यसाधिकानां बौद्धोक्तानां युक्तानां कथनम् ७	७	११
तत्खण्डनम्	८	१८
मुक्तिविचारः	१०	१३
एवकारार्थविचारः	१७	१३
कर्मविचारः	२३	१५
एकतन्तुकपटनिराकरणम्	४०	४

प्रथमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावसिद्धिप्रकारः	४७	६
सांख्यानं सत्कार्यवादस्य निराकरणप्रकारः ..	४८	८
जातिविचारः	५२	२
अथत्वादिजातिसिद्धिः	५६	११
आदित्यगत्यनुमान प्रकारः	५७	२०

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिवीलक्षणानि	६५	७
यतिरेकिहेतुस्थले दोषाः	६६	१०

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्तयः ।
तत्परीहारः	६७	१२
जले शुक्लरूपमधुररसशीतलक्ष्यवस्थापनम्..	६९	१९
तेजस उद्भूतरूपस्यर्शादिभेदेन चातुर्विध्यकथनम्	७४	७
वायुलक्षणाणि	७५	५
आकाशे शुक्लनीलरूपभ्रान्तौ वीजकथनम्.. ..	७६	३
सुवर्णादीनां तेजस्वसिद्धिप्रकारः	७८	४
वायोरनुमानप्रकारः	८१	१२
वायोरतीन्द्रियत्वव्यवस्थापनम्.. .. .	८२	१७
परमाणुसिद्धिप्रकारः.. .. .	८६	११
इन्द्रानुमानप्रकारः	९३	१२
द्विधादिगुणकथनम्	१०४	५

द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

महाकाणसिद्धिप्रकारः	१०८	१४
तदेकत्वव्यवस्थापनम्	१११	६
दिक्सिद्धिप्रकारः	११४	९
शब्दे विप्रतिपत्तयः षष्ठ	११९	१६

न्यायभाष्योक्तसंशयपक्षविधत्ववार्तिकोक्तत्रैविध्योः

खण्डनम् एकविधत्वव्यवस्थापनश्च	१२१	३
संशयलक्ष्यकथनम्	१२१	१७
श्लोटावादनिराकरणम्... .. .	१२५	९
शब्दस्यैर्यविचारः	१३६	१०

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

प्रसङ्गाद्याप्तिनिरूपणम्	१४९	९
उपाधिविचारः... .. .	१५२	१९
अनुकूलतर्काभावादेरसिद्धिमध्ये प्रवेशः	१५८	१८

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
हेतोः केवलान्वय्यादिभेदेन त्रैविध्यकथनम् ...	१५६	३
हेत्वाभासस्य त्रैविध्यकथनम्	१६१	६
लौकिकविज्ञानात्मवादस्य योगाचारोक्तस्य निरा- करणम्	१६२	६
द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
मनोऽव्युत्पत्तिविचारः	१६५	१३
देहात्मवादविचारः	१७२	७
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।		
परमात्मै विप्रतिपत्तिनिरासः	१६७	८
परमात्मोपरनिवृत्ततायां हेतवः पराभिन्नताः ...	१६६	१५
अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रत्यक्षोपयोगिताव्यवस्थापनम्	१६८	६
उद्भूतत्वादिनिर्वचनम्	२०१	११
सङ्घट्टस्य गुणगतजातिबाधकत्वाभाववादिमतम्...	२०२	६
अभिभवस्वरूपकथनम्	२०३	८
मतविशेषे गुणत्वस्य स्पर्शान्तरप्रत्यक्षकथनम् ...	२०७	१२
चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
शरीरत्वस्वरूपनिर्वचनम्	२०८	७
इन्द्रियत्वनिर्वचनम्	२०८	६
विषयत्वनिर्वचनम्	२०९	३
इन्द्रियाणां विशेषधर्मकथनम्	२१७	२७
ब्राह्मादीनां पार्थिवत्वसाधनप्रकारः	२१८	३
एधियादीनां विषयाभिधानम्	२१८	१०
विषयरूपतेजसश्चातुर्विध्यकथनम्... ..	२१९	२
चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।		
चेष्टास्वरूपकथनम्	२२०	१०

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
पतनप्रतिबन्धककथनम्	२२५	५
आततायिककथनम्	२२८	१२
कर्म्मनाशप्रकारः	२३१	८

पञ्चमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

हिमकरकादौ द्रवत्वाभावकथनम्	२४०	५
जलमध्येदित्यतेजोऽनुप्रवेशे प्रमाणम्	२४२	६
अपवर्गात्पत्तिप्रकारः	२४८	१५

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदस्य लक्षणाभिधानम्	२५७	५
पुत्रहृतश्राद्धादेः पिष्टस्वर्गादिजनकताविचारः ..	२५९	५
क्षुधापीडितात्मादिरक्षणाथं सप्तमदिवसादौ श्रू- त्रादिघनापहारे दोषाभावः	२६४	१०
आत्मरक्षणाथं परद्रव्यापहारसमये तत्प्रतिकूलस्य बध्नादौ दोषाभावे प्रमाणम्	२६५	१०

षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

प्रवृत्तिविशेष प्रतिपादनम्	२७८	८
आत्मकर्म्मस्वरूपकथनम्	२७९	११

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

गुणलक्षणाणि	२८१	९
नीलादेरेकताखण्डनम्	२८५	१५
नीलादेर्द्रव्यभिन्नत्वप्रतिपादनम्	२८६	५
पित्ररूपकथनम्	२८७	३
कर्वाद्यादौ माधुर्यवस्थापनम्	२८७	१३
पाकजप्रक्रियाभिधानम्	२८८	१५
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसिद्धिप्रकारः	१९३	६

प्रकरणम् ।	प्रहाङ्काः ।	परुष्मङ्काः ।
परिमात्रात्तुर्विध्यादिकथनम्	२९५	३
दीर्घत्वादपरिमात्रानङ्गीकर्तव्यतम्	२९५	१२
अन्यपरिमात्राणां हेतुविशेषकथनम्	२९६	४
परिमात्रनाशकादिकथनम्	३०३	५
सप्तमाध्याय-प्रथमाङ्किसमाप्तिः ।		
एकत्वसंख्यायाः सामान्यत्वखण्डनम्	३१०	१४
भूषणमतखण्डनम्	३११	६
एकत्वस्यान्योन्याभावरूपताखण्डनम्	३११	१५
एकत्वस्य वैधर्म्यरूपतादिखण्डनम्... ..	३१२	११
द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमाभिधानम्... ..	३१८	११
संयोगे प्रमाणाभिधानम्	३२४	१६
संयोगजसंयोगोत्पत्तौ विशेषाभिधानम्	३२५	५
विभूद्वयसंयोगनिराकरणम्..	३२६	२
संयोगनाशकहेतुकथनम्	३२६	१०
संयोगस्य त्रयारम्भे निरपेक्षत्वं गुणाद्यारम्भे सापे-		
क्षत्वमथाप्यदत्तित्वञ्च	३२६	१६
विभागजविभागविभागादि..	३२७	१८
विभागस्य संयोगाभावादिनाऽन्यथासिद्धत्वखण्डनम् ३२८		६
विभागनाशककथनम्	३२८	१६
विभागस्य कार्यविशेषकथनम्	३२९	१६
विभागनाशे विशेषाभिधानम्	३३१	१६
सङ्केतग्राहकहेतुगणाभिधानम्	३३८	३
जातिशक्तिवादिभङ्गमताभिधानम्	३४०	७
प्राभाकरमताभिधानम्	३४०	८
नैयायिकमताभिधानम्	३४१	४

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पर्यायङ्काः ।
परत्वापरत्वयोः सप्तधाविनाशप्रकारः	३४३	१४
काक्षिकपरत्वापरत्वनाशे विशेषः	३४६	१५
अयुतसिद्धेर्लक्षणम्	३४८	१३
समवायस्यैकत्वनित्यत्वव्यवस्थापनम्.. ..	३४९	५
समवायस्य नानात्वमनित्यत्वञ्चेतिप्राभाकरमत-		
खण्डनम्	३५३	८
समवायस्यातीन्द्रियत्वव्यवस्थापनम्.. ..	३५३	११
सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।		
सांख्यमते बृद्धादिनिरूपणम्	३५५	११
तन्मतखण्डनम्	३५६	१५
विद्यादिभेदेन ज्ञानद्वैविध्यम्, प्रत्य-	}	८
क्षादिभेदेन विद्यायाश्चातुर्विध्यम्,		
संशयादिभेदेनाविद्यायाश्चातुर्विध्यञ्च		
सर्वज्ञीयादिभेदेन प्रत्यक्षद्वैविध्यम्	३५७	१५
सर्विष्यकनिर्विष्यकभेदेनासर्वज्ञीयप्रत्यक्ष-	}	८
द्वैविध्यम्		
अष्टमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		
प्राणादीनां गन्धादिमत्त्वे प्रमाद्यकथनम्	३७१	६
अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।		
प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वादि.. ..	३७४	६
अन्योन्याभावप्रत्यक्षे विशेषः	३८१	४
अत्यन्ताभावप्रत्यक्षे विशेषः	३८२	१३
नास्तिघटो गेहे इति प्रतीतिविवेचनम्	३८४	६
युक्तवियुक्तयोः स्वरूपकथनम्	३८६	६
असमाहितान्तःकरणस्य प्रत्यक्षप्रकारः	३८८	७

प्रकरणम् ।	प्रष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
योगजघर्म्मस्य प्रभावविशेषकथनम्	३८६	१२
नवमाध्याय-प्रथमाङ्किसमाप्तिः ।		
पक्षतानिर्वचनम्	३६१	६
ज्ञायमाननिष्कस्यानुमितिकरत्त्वव्यवस्थापनम् ...	३६२	६
अनौपाधिकत्वनिश्चयप्रकारः... ..	३६५	१४
स्वार्थपरार्थभेदेन अनुमानत्रैविध्यादिकथनम् ...	३६६	८
न्यायतदवयवादिलक्षणाभिधानम्... ..	३६६	११
शब्दजन्यबोधस्थले आनुमानिकबोधप्रकारः ...	३६७	१६
चेष्टायाः प्रमाबान्तरत्वखण्डनम्	४००	१५
करत्वेदेविध्याभिधानम्	४०२	१३
उपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः	४०४	२
अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावप्रकारः	४०५	६
सम्भवस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः	४०६	६
अभावस्य मानान्तरत्वखण्डनम्	४०७	३
अनुपलब्धेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावः	४०७	५
येतिह्यस्य प्रमाबान्तरत्वखण्डनम्	४०७	६
आर्वज्ञानविशेषकथनम्	४०८	१३
संप्रज्ञानस्य त्रैविध्यादिकथनम्	४०९	१०
सिद्धदर्शनस्य विशेषाभिधानम्	४१५	४
नवमाध्यायसमाप्तिः ।		
सुखस्य चातुर्विध्यकथनम्	४१६	४
सुखदुःखयोरनुभवभेदानुमानप्रकारः	४२२	८
दशमाध्याय-प्रथमाङ्किसमाप्तिः ।		
असमवायिकारत्वात्तद्विभागौ	४२६	४
अवयवावयवसंयोगस्यावयविकारत्वात्तत्तम् ...	४२८	८

प्रकरणम् ।	दृष्टाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
वेदानामोक्तत्वसाधनप्रकारः	४३२	५
ग्रन्थकर्तुर्नामापित्रोर्नामानुकीर्तनम्, ग्रन्थकर्तुर्नाम- कीर्तनञ्च	४३३	५
ग्रन्थस्य समत्परानादरणीयत्वेऽपि निजशिष्यपर- म्परादरणीयत्वाभिधानम्... ..	४३३	७

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रं सम्पूर्णम् ।

कणादसूत्रविद्यते-

निर्घण्टुपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्तयः ।
मङ्गलाचरणादि	१	१२
ग्रन्थावतरणिका	२	८
शास्त्रे मङ्गलाचरणप्रतिपादनम्	४	१७
धर्मस्य ज्ञानोपयोगिताकथनम्	५	२१
धर्मकक्षाभिधानम्... ..	७	१८
उपस्कारव्याख्यागदूषणम्	११	१८
अभावस्य सप्तमपदार्थत्वे मुनेच्छात्पर्यम् ...	१४	१६
साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानस्य त्रिःश्रेयसोपयोगिताप्रकारः	१५	१५
पदार्थविभाजककथनम्	१५	१७
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानां स्वरूपकथनम्... ..	१५	२०
मतविशेषे मोक्षविशेषकथनम्	१६	१५
शक्तिसादृशयोरतिरिक्तपदार्थताखण्डनम् ...	१७	२१
त्रयत्वजातिसिद्धिः	१८	२०
अन्वकारस्य त्रयत्वखण्डनम्	१८	२२
गुणत्वजातिसिद्धिप्रकारः	२२	१८
निष्कृमबलादेर्जातित्वखण्डनम्	२४	२३
उपस्कारदूषणान्तरम्... ..	३२	१८

प्रथमाध्याय-प्रथमाञ्जिकसमाप्तिः ।

प्रकरणम् ।	प्रश्नाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः
प्रसङ्गात् सांख्यमतखण्डनम्	४८	१५
जातिबाधकाभिधानम्	५३	१८
प्राभाकरमते गुणादौ जात्यभावः	५५	१९
प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।		
पृथिवीलक्षणाणि	६५	२३
उपस्कारद्रव्यान्तरम्... ..	६७	२३
जललक्षणाणि	६९	२३
जले मुक्तरूपादिव्यवस्थापनम्	७०	२१
द्वितीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।		
उपस्कारद्रव्यान्तरम्	१०८	१७
कालसाधनप्रकारः	१०८	२४
प्राच्यादिव्यवहारे उपाधिकथनम्	११५	१९
उदयगिरौ प्राचीव्यवहारानुपपत्तिकथनम् ..	११८	१७
वीचीतरङ्गन्यायकदम्बगोलकन्यायाभिधानम् ..	१३७	१९
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।		
शरीरे चैतन्यस्वीकारे दोषाः	१४३	१८
व्याप्तेर्निष्कृजलक्ष्यम्	१४९	२२
दोषलक्षणांतराभिधानम्	१५५	२०
दोषविशेषाणां स्वरूपाद्यभिधानम्	१५६	२४
तृतीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।		
चाक्षुषादिकाले त्वाचाद्यनुत्पत्तौ वीजकथनम् ..	१६७	१६
मनसःसङ्गोच्चादिनिराकरणम्	१६९	२१
तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।		
शून्यतोपादानमतकथनम्	१९३	१४
परमाणुसिद्धिप्रकारः	१९४	२०

प्रकरणम् ।	प्रस्तावनाः ।	पद्यसङ्ख्याः ।
परमाखोरनिवृत्तायां हेतवः	१८७	१८
उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षहेतुतायां विशेषः	२०२	२२
गुणत्वादीनां प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वादिकथनम्	२०४	२६
चतुर्थाध्याय-प्रथमाङ्किसमाप्तिः ।		
शरीरकक्षयम्	२०८	२५
इन्द्रियकक्षयम्	२०८	२४
विषयकक्षयम्	२०९	२२
दृष्टादीनां शरीरत्वे मानम्	२१३	२१
ब्राह्मादीनां पर्यवत्वादिसाधनप्रकारादि	२१७	२३
चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।		
प्रयत्नस्य चेष्टाजनकत्वे प्राणां संवादः	२२०	२२
मखिगमनादौ विशेषाभिधानम्	२२६	२३
पञ्चमाध्याय-प्रथमाङ्किसमाप्तिः ।		
हिमकरकाद्युत्पत्तिप्रकारः	२४०	१६
मनःकर्मखिहेतुविशेषाभिधानम्	२४४	२२
मनसः स्वर्यसम्पादनम्	२४७	१६
पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।		
वेदकक्षयम्	२५६	२३
कर्मखामदृष्टहेतुतायां विशेषः	२५९	१८
आततायिस्थाने विशेषः	२६६	२१
षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्किसमाप्तिः ।		
यागादीनां सफलत्वव्यवस्थापनम्	२६८	२१
षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।		
अनित्यगुणसङ्गजनम्	२८२	१६
पीशुपाकपिठरपाकमताभिधानम्	२८७	२३

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
नोकाद्यैकवादिमतनिराकरणम्	२८६	२१
गुणगुणिनोरभेदनिराकरणम्	२९०	२२
चित्ररूपाभिधानम्	२९०	२३
तदनङ्गीकर्तृनयमतम्	२९१	२०
रसमन्वयोच्चित्रत्वानङ्गीकारः	२९२	२०
परिभाषास्याश्रयभाषनाश्रयत्वे विप्रतिपत्तिनिरा- करणम्	३०३	१३

सप्तमाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

पृथक्त्वस्य गुणत्वव्यवस्थापनम्	३११	२१
शकं रूपमित्यादिव्यवहारोपपादनम्	३१५	१६
द्विविधविभागोदाहरणम्	३२८	२०
सङ्घेतिविभागसङ्घेतिहोपायादि	३३७	२०
परत्वापरत्वात्पत्तिप्रकारादि	३४२	१५
समवायसिद्धिप्रकारः	३४६	२२
समवायस्यातीन्द्रियत्वादि	३५३	१६

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

बुद्धिविभागादि	३६०	०
----------------------	-----	---

अष्टमाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

इदमादिशब्दानां शक्यार्थकथनम्	३६८	१३
------------------------------------	-----	----

अष्टमाध्याय-समाप्तिः ।

अभावं प्रति प्रतियोगिनेविरोधिता	३७६	१७
उपकारमतद्वेषणम्	३८१	२०
नास्ति गेहे घट इतिप्रतीतिविषयविवेचनम्	३८७	१८
युक्तयुक्तानयोर्लक्षणादि	३८६	२१

नवमाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
अनुमितिलक्षणपरिच्छारः	३६१	१६
मतभेदे पक्षताभेदकथनम्	३६२	२१
शाब्दस्थानुमितावन्तर्भावप्रकारः	३६८	१६
उपमित्वादीनामनुमितावन्तर्भावप्रकारः ..	४०४	१७
खग्नक्षाने विशेषः	४०६	१६
नवमाध्यायसमाप्तिः ।		
शरीरावयवानां परस्परभेदककथनम्	४२३	१७
दशमाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।		
कारकलक्षणादिकम्	४२४	१५
समवायिकारकविवेचनम्	४२५	६
असमवायिकारकविवेचनम्	४२६	१५
संक्षेपतः शास्त्रार्थसंग्रहः, तत्र पदार्थ तद्विभाज- ककथनम्	४२२	१५
अथतद्विभाजकादि	४२३	१४
पृथिवीनिरूपणम्	४२३	२३
जलनिरूपणम्	४२४	१६
तेजोनिरूपणम्	४२५	१४
वायुनिरूपणम्	४२६	१३
आकाशनिरूपणम्	४२६	२७
वातनिरूपणम्	४२७	१७
दिशोनिरूपणम्	४२८	१०
संसार्यात्म निरूपणम्	४२८	१६
ईश्वरनिरूपणम्	४४२	२४
गुणसामान्यनिरूपणम्	४४३	२४
रूपनिरूपणम्	४४४	२३

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्तयः ।
रसनिरूपणम्	४४५	२३
मन्थनिरूपणम्	४४६	२
स्पर्शनिरूपणम्	४४६	५
पाण्डजकथनम्	४४६	१५
संस्थानिरूपणम्	४४७	२
परिमाणनिरूपणम्	४४७	१६
पृथक्त्वनिरूपणम्	४४८	५
संयोगनिरूपणम्	४४८	११
विभाजननिरूपणम्	४४८	१६
परत्वापरत्वनिरूपणम्	४४९	१०
बुद्धिनिरूपणम्	४४९	२४
हेत्वाभासनिरूपणम्	४५२	२४
अनुमानविभाजः	४५३	२१
स्मृतिनिरूपणम्	४५४	७
प्रकारान्तरेषु बुद्धेर्विभाजः	४५४	१७
सुखनिरूपणम्	४५५	४
दुःखनिरूपणम्	४५५	७
इष्टानिरूपणम्	४५५	६
देषनिरूपणम्	४५५	१८
यत्ननिरूपणम्	४५५	२१
गुणत्वनिरूपणम्	४५६	२
द्रव्यत्वनिरूपणम्	४५६	६
खेहनिरूपणम्	४५६	१३
संस्कारनिरूपणम्	४५६	१६
धर्मानिरूपणम्	४५७	६

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
अधर्मानिरूपणम्	४५७	२२
शब्दनिरूपणम्	४५८	२
कर्मनिरूपणम्	४५८	१७
सामान्यनिरूपणम्	४५८	२३
विशेषनिरूपणम्	४५९	९
समवायनिरूपणम्	४५९	१७
अभावनिरूपणम्	४६०	२
शब्दादिसप्तपदार्थेषु गोतमोक्तानां प्रमाणादिषोड-		
शपदार्थानामन्तर्भावप्रकारः	४६०	१८
तुतावभट्टमतम्	४६१	१७
मुसमतम्	४६१	१८
शिरोमणिब्रह्मखण्डनयत्रसंग्रहः, दिक्काण्डयोः-		
खण्डनम्	४६१	२२
आकाशखण्डनम्	४६२	१६
मनसः खण्डनम्	४६२	२४
परमाशुद्धबुद्धयोः खण्डनम्	४६२	२७
इन्द्रपरिमाखण्डनम्	४६३	९
अनुद्गतानां रूपरसगन्धस्पर्शानां खण्डनम्	४६३	१२
पृथक्त्वस्य खण्डनम्	४६४	२
परत्वापरत्वयोः खण्डनम्	४६४	२२
विशेषपदार्थखण्डनम्	४६५	५
अध्याप्यवृत्तिरूपादिबिधवस्थापनम्	४६५	९
चित्ररूपखण्डनम्	४६५	१७
कर्मबोधाप्यवृत्तित्वखण्डनम्	४६५	२७
रक्तत्वसंख्याया असयवायिकारब्रजन्यत्वखण्डनम्	४६६	१५

प्रकरणम् ।	श्लोकाः ।	पङ्क्त्याः ।
अथनाशस्य समवायिकारबनाशजन्यत्वखण्डनम्	४६६	१७
अथस्पर्शनप्रत्यक्षे उद्भूतरूपस्य कारकताखण्डनम्	४६६	२३
घटत्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षखण्डनम्	४६८	७
सत्ताजातिखण्डनम्	४६८	११
गुणत्वजातिखण्डनम्	४६८	२०
अनुभवत्वजातिखण्डनम्	४६९	४
घटाभावाभावस्य घटस्वरूपताखण्डनम् ..	४६९	९
भेदभेदखण्डनम्	४६९	१३
ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोगितत्प्रागभावात्मकत्वखण्डनम्,		
प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगितद्ध्वंसात्मकत्वखण्डनञ्च	४६९	१५
प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वव्यवस्थापनम् ..	४६९	१९
संशयस्य शाब्दबोधात्मकत्वव्यवस्थापनम्	४७०	२
स्वत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वव्यवस्थापनम्	४७०	१२
शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वव्यवस्थापनम्	४७०	२०
दशरथपिशाचादिपदस्थले केन रूपेण पदार्थोपस्थि-		
त्वादि	४७१	४
संख्यायाः पदार्थान्तरत्वव्यवस्थापनम्	४७१	१०
समवायस्य नानात्वव्यवस्थापनम्	४७१	२०
अभावसम्बन्धस्य पदार्थान्तरत्वव्यवस्थापनम् ..	४७१	२२
कारकत्वस्य कार्यत्वस्य च पदार्थान्तरत्वव्यवस्थापनम्	४७१	२७
नञ्पदानुत्तरवर्ति विभक्त्यर्थेनापि नञर्थान्वयः ..	४७२	८
शिरोमबिद्यतपद्यानि	४७२	१७
साधर्म्यवैधर्म्यकथनम्	४७२	२३
यत्र्यकर्तुः परिचायकानि पद्यानि	४७३	१०

॥ * ॥ कणादसूत्रविद्वतेर्निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ॥ * ॥

वैशेषिकदर्शनम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

- उ० ऊर्द्ध्वङ्गजटाजूटक्रोडक्रीडत्पुरापगम् ।
नमामि यामिनीकान्तकान्तभासस्वर्णं हरम् ॥ १ ॥
याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग् व्युत्पादितोऽस्यहम् ।
कषादभवनाथाभ्यां ताभ्यां मम नमः सदा ॥ २ ॥
सूत्रमात्रावसन्नेन विरासन्नेऽपि गच्छतः ।
खेखेखवन्ममाप्यत्र साहसं सिद्धिमेच्छति ॥ ३ ॥

कषादसूत्रविवृतिः ।

- वि० उत्पत्तिस्थितिसंघतीर्वितनुते विन्वस्य यः खेच्छया
तद्विदुष्य परिस्फुरन्नपि न यः प्राञ्चेतरैर्ज्ञायते ।
यत्तत्त्वं विदुषां न संघतिसरित्पूरे पुनर्मज्जनं
सोऽयं वः स्थिरभक्तियोगसुखभो भूयाद्भवो भूतये ॥ १ ॥
मेघाङ्गीमपि सम्भृतांशुनिकरैर्ध्वान्मौघविध्वंसिनीं
भक्तानां भवभेदिनीमपि भवप्रेम्ना सदानन्दिनीं ।
माहेष्टीं कुलकामिनीमपि दिष्टो वासो वसानां धनै-
र्मन्नीमप्यग्रजां शिवामपि श्वासीनां भवानीं भजे ॥ २ ॥
प्रथम्य श्रीगुरुन् श्रीमान् जयनारायणो द्विजः ।
कषादसूत्रविवृतिं तनीतोन्वरनुद्यते ॥ ३ ॥

७०. तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनु-
सन्दधाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्व्वात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारमेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः । तन्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं
जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं कणादं मुनिमुपसेदुरथ
कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः षष्ठां पदार्थानां
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तये
परमः पन्था इति मनसिहृत्य तच्च निवृत्तिलक्षणाद्दुर्क्षा-

वि० इह खलु जन्मजरामरणादिजनिततापकषायं जिज्ञासवः सर्वं
एवान्तैवास्मिन्सञ्ज्ञाननिदानमात्मतत्त्वदर्शनमाकर्षयन्ति श्रुति-
स्मृतीतिहासपुराणादिषु । तथा हि श्रुतिः,

“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य-
श्चैतावदरे खल्वन्यतत्वमिति” ।

“यदात्मनिं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः ।

क्वमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसेरेत्” ॥

इत्यादि ।

स्मृतिश्च,

“आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां जभते योगमुत्तमम्” ॥ इति ।

अथ केचिदन्तैवास्मिन् विधिवदधीतवेदवेदाङ्गा अगस्त्यकाः
सम्पन्नश्रवणा मननार्थं भगवन्तं कथादमहर्षिं विधिवदुपसेदुः ।
ततः परमकारुणिकः स मुनिर्दशाध्यायीतन्मं तानुपदिदेश ।
तत्र प्रथमाध्याये समवेताशेषपदार्थकथनम् । द्वितीयाध्याये द्रव्य-
निरूपणम् । तृतीयाध्याये आत्मान्तःकरणव्यञ्जनम् । चतुर्थाध्याये
शरीरतदुपयोगिविवेचनम् । पञ्चमाध्याये कर्मप्रतिपादनम् ।
षष्ठाध्याये श्रौतधर्मविवेचनम् । सप्तमाध्याये नृब्रह्मसमाधाययोः

सू० अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

उ० देतेषामनाथाद्येन संस्यतीति लक्षणतः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशाम्यनन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति इति निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति त्रिव्याकाङ्क्षानन्तर्यमाह । अत इति । यतः अवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसेदुरित्यर्थः । यदा अथशब्दो मङ्गलार्थः । तदुक्तम्,

“श्रोद्धारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥ इति ।

युक्तञ्चेतत् कथमन्यथा सदाचारपरम्परापरिप्राप्तकर्तव्यताकस्य मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महामुनेरनाचरणं सम्भाव्यते । न च कृतमङ्गलस्यापि फलदर्शनादकृतमङ्गलस्यापि फलदर्शनादननुष्ठानं न हि निष्फले

वि० प्रतिपादनम् । अष्टमाध्याये ज्ञानोत्पत्तितन्निदानादिनिरूपणम् । नवमाध्याये बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमाध्याये आत्मगुणभेदप्रतिपादनम् । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य प्रकृतिः विभाज्यते विशेषोद्देश एवेति नाधिक्यम् । यद्यप्यत्र तन्ने पदार्थनिरूपणस्यैव प्राचुर्यं तथापि पदार्थतत्त्वज्ञाननिदानतया धर्मस्यैव प्राधान्यात् तन्निरूपणमेव प्रथमं प्रतिजानीते ।

अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थः त्रिव्यभिक्षासानन्तरमित्यर्थः यतः अवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसृज्याः । अतः कारणात्

उ० प्रेक्षावान् प्रवर्तते इति वाच्यम्, अकरणस्वप्ने जन्मान्तरी-
यस्य करणस्वप्ने चाङ्गवैगुण्यस्य कल्पनया सफलत्वनिश्च-
यात् । न हि श्रिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यता-
कस्यापाततः फलादर्शनमात्रेणाकारणत्वशङ्काऽपि न चै-
हिकमात्रफलकत्वान्न जन्मान्तरीयानुमानं पुत्रेष्टिवदैहिक-
मात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा कामनये-
वानुष्ठानादैहिकमात्रफलकत्वम् । अत्र च समाप्तिकामोऽधि-
कारी स्वर्गकाम इव यागे तत्रापूज्यं द्वारमिह तु विघ्न-
ध्वंस इति विशेषः निर्विघ्नमारब्धं समाप्यतामिति काम-
नया प्रवृत्तेः । न च विघ्नध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु स्व-
कारणादेवेति वाच्यम्, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् समाप्तेस्तु
सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च, किञ्च दुरि-
तध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकीर्तनकर्म्मनाशपार-
गमनादिसाध्यतया व्यभिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रति-

वि० ज्ञाननिदानं धर्मं व्याख्यास्यामो निरूपयिष्याम इत्यर्थः ।
केचित्तु अथशब्दो मङ्गलार्थः,

“सोऽङ्गारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कथं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥

इति स्मरन्नात् एतेन शास्त्रं प्रब्रवीता महर्षिणा श्रिष्टाचार-
परम्परापरिप्राप्ताभिमतकर्म्मदम्भसमयकर्तव्यताकं मङ्गलाच-
रखं कथं न ह्यतमित्वास्तेषोऽपि निरस्त इत्याहुः । अथे तु
योगजधर्मेण विघ्नाभावनिश्चयात् मुनिना मङ्गलाचरखं न ह्यतं
कृतं वा किन्तु प्रत्यादौ तन्न निबद्धमित्वाहुः । नद्यास्तु गौतमीये

उ० बन्धकदुरितध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात्
 तत्रापि च हिरण्यदानप्रयागस्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचा-
 रात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं साहसम्। किञ्च मङ्गले
 सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य कारणता तदुक्तम्
 “श्रौतात् साङ्गत् कर्मणः फलावश्यम्भावनिश्चयमादिति”।
 अतएव विकल्पितमपि कारणं कारणमेव फलानन्तर्य-
 नियमस्यैव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यकल्पनं
 वैजात्यमेव। यत्रान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फल-
 पूर्वभावनिश्चयमाद्यो न तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभा-
 गस्य गुह्यत्वेनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे मङ्गले समाप्ति-
 रावश्यकोति न व्यभिचारः समाप्तिस्तु यस्मिन् अनुष्ठिते
 सम्पूर्णमिदं कर्मेति प्रमां सा च यन्थादौ चरमवाक्य-
 लिखने यागादौ चरमाहुतौ पटादावन्यतन्तुसंयोगे
 यामगमनादौ यामचरणचरमसंयोगे एवं तत्र तत्रोहनी-
 यमिति मङ्गलजन्यसमाप्ते वैजात्यकल्पनेऽपि नोभयथा
 व्यभिचारः। मङ्गलञ्च विघ्नध्वंसद्वारकसमाप्तिफलकं कर्म
 तत्र देवतागमस्कारादिरूपमेव स्वतःसिद्धविघ्नाभावस-

वि० भगवन्नामग्रन्तःपातिप्रमाद्यशब्देऽप्यारबवत् अत्र शास्त्रे तथा-
 विधधर्मशब्देऽप्यारबवत्पनेव मङ्गलमित्याहुः। अत्र धर्मस्य चा-
 नोपयोगिता धिक्तमुद्दिविदिघादिद्वारिकैव “विदिघिनि
 बन्धनेत्यादि” श्रुतेः,

“कथाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रजायते”।

सू० यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

उ० खेऽपि सामान्यतो गृहीतस्य विघ्नध्वंसद्वारकत्वस्यानपायात् नमस्कारादीनां ताद्रूप्येणैव विघ्नध्वंसद्वारकत्वप्रतिपत्तेर्ना-
व्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

अथ प्रतिज्ञतार्थमाह ।

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिः
तदुभयं यतः स धर्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति
मध्यपदसोपो समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्मो
निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते, यदि तु निदिध्यासनादियोग-
साध्यो धर्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः । वृत्तिकृतस्तु
अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककालीनसकलात्मविशेषगुण-
ध्वंसः प्रमाणञ्च धर्मो देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुण-
प्रेरितभूतपूर्वकं कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तन्निर्मित-
त्वमदित्याहुः । तदेतद्वाख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न
व्यापकं इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितं वस्तुतस्तु को धर्मः किं
लक्षणञ्चेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासार्थां यतोऽभ्युदय-

वि० इत्यादि स्मृतेश्चेति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

ननु धर्मस्याक्रियत्वरत्नेन तन्निरूपणं अर्थमतो धर्मस्य
परमपुरुषार्थसाधनत्वं दर्शयन् तल्लक्षणमाह ।

अभ्युदयः स्वर्गः निःश्रेयसं मोक्षस्तयोः सिद्धिरत्यतिर्यतः
कारणात् स धर्मः तथा च स्वर्गापवर्गरूपपरमपुरुषार्थसाधन-
तया बुभुक्षुर्वा मुमुक्षुर्वाद्योपादेयत्वाद्धर्मस्य वाख्यानं युक्तमेव

उ० निःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च ततोऽभ्युदयसिद्धिः-
 र्यंतश्च निःश्रेयससिद्धिसादुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थासाधा-
 रणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुः-
 खाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरि-
 त्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परम-
 पुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषा-
 र्थत्वम् ॥ १ ॥

ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयस-
 हेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रति-
 पद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः पुत्रेष्टौ कृत्यामपि
 पुचानुत्पादादनृतत्वम् “उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति
 समयाधुषिते जुहोतीति” विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले
 होमो व्याहृत्यते “श्रावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति च उदिते
 जुहोति श्रवलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति
 श्रावश्रवलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाधुषिते जुहोति”
 इत्यादिना । तथा “त्रिः प्रथमामन्वाह चिदन्तमामन्वाह”

वि० अत्र च धर्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादेव अपवर्गसाधनता तु
 तत्त्वज्ञानद्वारेति विशेषः अत्र सुखजनकत्वावच्छेदकतया सिद्धा
 धर्मत्वजातिर्धर्मपदवाच्यत्वं वा धर्मस्य कश्चिदभिधेयमिति
 श्चेयम् ॥ २ ॥

ननु धर्मो तस्य तत्त्वज्ञानादिसाधनत्वे च किं मानं वेद एव
 ज्ञानमिति चेत् न तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वात् तथा स्यात्-

सू० तद्वचनादात्म्यायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

उ० इत्यनेन प्रथमोक्तमसामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणाभिधानात् पौनरुक्तमेव । न चात्मायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौनरुच्यत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रतिपत्तिकरणापाटवादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति सर्वमेतदाकुलमत आह ।

तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतथेश्वरं परामृञ्चति यथा “तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य” इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादात्म्यायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यदा तदिति सन्निरुद्धं धर्ममेव परामृञ्चति तथा च धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आत्मायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्भि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तन्नप्रामाण्यमेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्तत्वञ्च साधयिष्यते यद्योक्तमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्रानृतत्वे जन्मान्तरीय-

वि० चरञ्चसूत्रं “तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य” इतीत्याशङ्कान्तिरस्यति ॥

तेनेश्वरेण वचनात् कथनात् आत्मायस्य वेदस्य प्रामाण्यमवश्यं स्वीकार्यमिति शेषः । ईश्वरस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि प्रसिद्धार्थकेन तच्छब्देन परामर्शो भवत्येव यथा कथा च सा कान्तिमती कथावत

उ० फलकल्पनं कर्माकर्तृसाधनवैगुण्यकल्पनं वा श्रौतात् साङ्गत्
 कर्माणः फलावग्न्यभावनिश्चयात् नच कारीरोवदैहिक-
 मात्रफलकत्वं तच्च हि शूय्यच्छस्यसञ्जीवनकामस्याधिकारः
 पुत्रेष्टौ पुत्रमात्रकामस्येतिविशेषात् नच व्याघातोऽपि
 उदितादिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमा-
 नुष्ठाने “श्यावोऽस्याऽऽतिमभवहरति” इत्यादिनिन्दाप्रति-
 पादनात् नच पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां
 प्रकृतौ पाठात् “पञ्चदश्यावरेण वामञ्जेणवबाधे तमिमं
 भ्राष्टव्यम्” इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तम-
 सामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥

॥ ३ ॥

त्रिव्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतो लक्षणतश्च धर्मं व्या-
 ख्यायाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनाय सूत्रम् ।

वि० इति कुमारसम्भवे तच्छब्दस्याप्रकान्तवाचित्वं यथा वा तदप्रा-
 माण्यमित्यादिगोतमसूत्रे अप्रकान्तस्य वेदस्य तच्छब्देन परामर्शः
 नदा ईश्वरवाचकमेवात्र तत्पदम्,

“ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मशक्तिविधः स्मृतः” ।

इति वचनात् तथा च नित्यसर्वज्ञनिर्दाषपुरुषप्रचीतत्वात्
 वेदस्य प्रामाण्यमवश्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं प्रेक्षावतां प्रकृतये शारुस्य प्रयोचनाभिधेयसम्बन्धान्
 प्रदर्शयन् पदार्थानुद्दिशति ।

सू० धर्मविशेषप्रसूताद्* द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-

उ० एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूपाद्यितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनान्वयापत्तेः। सर्व्वपदार्थप्रधानो ह्यन्वयाच्च समासः सर्व्वपदार्थ-तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्वापारव्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थ-शास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः मोक्षमाणाश्च मुनेर्गृहीताप्रभावा एव शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेश्चात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःख-

वि० धर्मविशेषः ऐहिको जन्मान्तरीयो वा सुकृतविशेषः तत्प्रसूतात् तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । इदञ्च तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेष्यं साधर्म्यं समानो धर्मः, वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति मुक्तावलीकारः तृतीया प्रकारे तत्त्वज्ञानादित्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं तथाच सुकृतविशेषेण द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं जायते, तत आत्ममग्नं अनन्तरं निदिध्यासनेनात्म-

* धर्मविशेषप्रसूतादित्यपि पाठः ।

सू० श्रेयसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

उ० प्रागभावो वा मुक्तिः नचासाध्यत्वान्नाद्यं पुरुषार्थः कारण-
विघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य प्राग-
भावत्वञ्चतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात् जनक-
त्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावश्चरमसामग्री
येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्या-
प्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सहकारिविरहादियत्नं
कालं नाजीजनत् तथाग्रेऽपि तद्विरहाच्च जनयिष्यति हेतु-
च्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव
तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजन्मप्रवृ-
त्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापाया-
दपवर्गः” इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं
दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं द्रढयति नहि दोषापाये
प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय

वि० साक्षात्कारो जायते, तदनन्तरं मिथ्याज्ञानादिनाशक्रमेण मोक्षो
भवतीत्यर्थः । उपस्कारकारास्तु सूत्रस्यतत्त्वज्ञानपदमात्मसाक्षा-
त्कारपरं करबभ्युत्पत्त्या तादृशसाक्षात्कारकरबशास्त्रपरं वा
तत्राद्ये धर्मविशेषपदं निवृत्तिजन्मधर्मपरम् अन्ये ईश्वरनि-
योगप्रसादरूपधर्मविशेषपरं कथादो महर्षिरीश्वरनियोग-
प्रसादावधिगम्य एतच्छास्त्रं प्रवीतवानिति किंवदन्ती । आत्म-
साक्षात्कारश्च शास्त्रान्मनननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतु-

ख० इत्यपायो ध्वंसः किन्वनुत्पत्तिः साच प्रागभाव एव नच
 प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्र-
 सिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखा-
 नुत्पत्तरेवापेक्षितत्वात् लोकेऽप्यहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखा-
 नुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षा-
 वतां प्रवृत्तिः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः
 सच यद्यपि नात्मनिष्ठस्तथापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि
 साध्यते सिद्धिश्च तस्य दुःखप्रागभावावहवर्त्तिदुःखध्वंस
 एव तस्य तत्सम्बन्धतयोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखा-
 त्यन्ताभावप्रतीतेः एवञ्च सति “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्च-
 रति” इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः । तत्र दुः-
 खात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न
 तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति”
 इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ता-
 भावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् नन्वयं न पुरुषार्थः निर-

वि० पञ्चम्याः प्रयोज्यत्वार्थकत्वात् “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” “हे
 ब्रह्मणी वेदित्ये” इत्यादि श्रुतौ वेदनपदं साक्षात्कारपरं तस्यैव
 द्वासनमित्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यं सूत्रस्थतत्त्व-
 ज्ञानपदस्य सवासनमित्याज्ञानविरोधिसात्मसाक्षात्कारपरत्वे
 साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यस्य पदार्थानामिति षड्यन्तार्थस्य चा-
 नन्वयापत्तेः नद्यात्मसाक्षात्कारे साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकत्वं
 षट्पदार्थविशेष्यकत्वं वाप्ति देहादिभिन्नत्वेनात्मसाक्षात्कारस्यैव
 देहाद्यभेदवासनाद्युन्मूलनक्षमत्वेन तत्र तदभावात् नच योगज-

उ० पाधीच्छाविषयताभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावोपाधिकीत्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषमचणोद्भवनादौ प्रवृत्ति-दर्शनात् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव मुक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्खाद्यवस्था-र्थमपि प्रवर्त्तेतेति चेन्न अत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावे-द्यत्वानुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-श्चरति” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिका । अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्का-रेण क्षणं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां योगजधर्मावलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च ।

वि० धर्मज्ञात्मनीतरभेदसाक्षात्कारदशायां तादृशसन्निकर्षेण सा-धर्म्यवैधर्म्याभ्यां त्रयादिषट्पदार्थज्ञानमपि जायते तत्सामग्री-सत्त्वादिति वार्थं तादृशसाक्षात्कारस्य तादृशोदासीनसाधर्म्या-दिविषयकत्वेऽपि तस्य प्रकृतानुपयोगितया मुनीनां तदभि-धानस्योन्मत्तप्रणयित्वापत्तेः यत्सूपस्कारकारैरात्मसाक्षात्कारस्य भोक्तृहेतुतायां “तमेव विदित्वेति” श्रुतिः प्रमाद्यतयोपन्यस्ता तद-प्यसङ्गतं “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्षं तमसः परस्तात्” इत्यनेन परमात्मन एवोपक्रान्तत्वेन तच्छब्दस्य तत्परतयाऽनुप-क्रान्तजीवात्मपरत्वासम्भवादिति संक्षेपः अत्र षट्पदार्थकीर्त्तनं

उ० तथापि तुल्यायव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुख-
 स्यापि हानेः द्वयोरपि समानसामयिकत्वादिति चेत्
 उत्सर्गतो वीतरागाणां दुःखदुर्द्दिनभीरूणां सुखखद्यो-
 तिकामान्नेऽसम्प्रत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि
 दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात्
 अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्त-
 रेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्राय-
 श्चित्तवत् तथाहि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदु-
 च्छेदस्यात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानञ्च योगविधिसाध्यमिति
 तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिर्नतु
 दुःखाभाव इति चेन्न नित्यसुखे प्रमाणाभावात् भावेवा-
 नित्यं तदभिव्यक्तेर्मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् अभिव्यक्तेर-
 त्याद्यत्वेन तन्निवृत्तौ पुनः संसारापत्तेश्च । ब्रह्मात्मनि
 जीवात्मस्यो मुक्तिरिति चेन्न सयो यद्येकीभावस्तदावा-

वि० भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोऽपि पदार्थान्तरतया मुनेरभि-
 प्रेतः । अत एव द्वितीयाङ्गिके “कारणाभावात् कार्याभाव” इति
 सूत्रस्य नवमाध्याये “क्रियागुण्यपदेशाभावात्” इत्यादि सूत्रा-
 षाञ्च नासङ्गतिः, अत एव न्यायजीवावत्यां “अभावश्च वस्तुयो-
 निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् कारणाभावेन कार्याभावस्य
 सर्वसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः” इत्यभिहितं न्यायार्थैरपि
 अथकिरणावल्यां “एते च पदार्थाः प्रधानतयोद्दिष्टाः अभावस्तु
 स्वरूपवानपि नोद्दिष्टः प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् नतु
 तुच्छत्वात्” इत्यन्तेनाभावस्य सप्तमपदार्थत्वमङ्गीकृतं तथाच स-

उ० धात् नहि द्वयमेकं भवति लिङ्गशरीरापगमो लयो
 लिङ्गस्यैकादशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य च विगमो लय
 इति चेन्न एतावता दुःखसामयीविरहस्योक्तत्वात् तथाच
 दुःखाभाव एव मुक्तिरिति पर्यवसानात् । एतेनाविद्या-
 निवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिरात्मा च विज्ञानसुखात्मक
 इत्येकदण्डमतमपास्तं आत्मनो ज्ञानत्वे सुखत्वे च प्रमा-
 षाभावात् । नच “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” श्रुति-
 र्माणं तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि
 अहं जाने अहं सुखीतिप्रतीतिः नत्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति
 किञ्च ब्रह्मण इदानीमपि सत्त्वात् मुक्तसंसारिणोरविशेष-
 षापत्तिः अविद्यानिवृत्तेस्वापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणश्च नि-
 त्यत्वेनासाध्यत्वात् तत्साक्षात्कारस्य तदात्मकत्वेनासाध्य-
 त्वात् एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं

वि० ज्ञानमेव पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानं निःश्रेयसोपयोगि
 तदुपयोगिता चात्मनीतरभेदसाधने लिङ्गज्ञानादिविधयेति म-
 न्मथम्, पदार्थविभाजकाश्च द्रव्यत्वादयः सप्तधर्माः तत्र द्रव्यत्व-
 गुणत्वकर्मत्वानि जातयः नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वं
 जातिमद्भिन्नत्वे सत्येकमात्रसमवेतत्वं विशेषत्वं नित्यसम्बन्धत्वं
 समवायत्वं द्रव्यादिषट्कभिन्नत्वमभावत्वमिति अत्र प्रयोजनं
 निःश्रेयसं अभिधेयाः पदार्थाः सम्बन्धश्च शास्त्रनिःश्रेयसयोः
 पदार्थतत्त्वज्ञान-निःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः शास्त्र-पदा-
 र्थतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः पदार्थतत्त्वज्ञानयोर्विषयविष-
 यिभावः पदार्थ शास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च निःश्रेयसश्च

सु० प्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव । निरुपपन्नवा चित्तसम्पत्तिर्मुक्तिरिति चेन्न दुःखादिरूपस्य उपपन्नवस्य विगमो यदि निरुपपन्नवत्वं तदा तस्मान्नस्यैव पुरुषार्थत्वेन चित्तसम्पत्तेरनुवृत्तौ प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादिसाध्यत्वेन संसारानुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तत्वात् निःश्रेयसमिति । तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्माणि षष्ठी साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यामिति प्रकारे द्वितीया । तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मः, वैधर्म्यञ्च व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि क्वचित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वैधर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि केषाञ्चित् साधर्म्यं तथापि ताद्रूप्येण ज्ञानं विवक्षितम् । अत्र च द्रव्यादिपदार्थानामुद्देश एव विभागः पर्यवसन्नः स च शून्याधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकत्वेन षडेव पदार्था इति निश्चयः पर्यवसति सत्त्वानुपपन्नः व्यवच्छेदकस्य पदार्थान्तरस्य

वि० न्यायवैशेषिकसाङ्गमतेषु आत्मनिकदुःखनिवृत्तिरूपं स्वसमानाधिकरदुःखासमानकालीनदुःखसंपर्यवसितम् । भवति हि परमदुःखसंज्ञः स्वसमानाधिकरदुःखासमानकालीनः तदानीं मुक्तात्मनि कस्यापि दुःखस्यानुत्पत्तेः । न्यायैकदेशिमते आत्मनिकदुःखनिवृत्तिरेव मोक्षस्यैव साक्षादात्मसाक्षात्कारसाध्यत्वात् “जीवन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति श्रुतेः । एकदक्षिणदेशिमते अविद्यानिवृत्तिर्मेक्षः । अविद्या च पदार्थान्तरं त्रिदक्षिणमते परमात्मनि जीवात्मनो लब्धो मोक्षः स च जीवोपाधिकिङ्करोरनिवृत्तिपर्यवसितः सिद्धशरीरस्य “पक्ष्मप्रायमनोदुःखिदृशेन्नियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं

स० प्रतिपत्तौ निवमानुपपत्तिः अप्रतीतौ व्यवच्छेदानुप-
पत्तिः । ननु कथमन्यथानव्यवच्छेदः किन्त्वयोगव्यवच्छेदः
पदार्थेषु षड्लक्षणायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न पदार्थ-
पदेन प्रसिद्धपदार्थमात्रोपसङ्गहे सिद्धसाधनात् अन्यस्य
चाप्रतीतेरेव । किञ्च लक्षणाणां मिश्रिताणामयोगोव्यव-
च्छेद्यः प्रत्येकं वा चाद्ये मिश्रिताद्योगः सर्वत्रेति व्यव-
च्छेदानुपपत्तिः । अन्येऽपि प्रत्येकाद्योगः परस्परं सर्व-
त्रेति व्यवच्छेदानुपपत्तिरेवेति चेन्न शक्तिसङ्घातादृश्यादिषु
पदार्थेषु पराभिमतेषु षड्लक्षणाद्योगः परैरुच्यते तद्वा-
वच्छेदो निवमार्थः तथाच षडेव पदार्था इत्यस्य प्रती-
यमानेषु षडां लक्षणाणां मध्ये अन्यतमलक्षणायोगोऽस्त्येव
वत्वयोग इत्यर्थः । तत्र विभेद्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो
विभेदलक्षणाद्योगव्यवच्छेदः क्लिष्टासङ्गतस्य चात्यन्ता-
द्योगव्यवच्छेदस्तावत् प्रतीयते तत्र शक्तित्रयमेवकारस्ये-

वि० लक्षणाङ्गं भोगसाधनमिति” प्रतिपादितम् । भट्टास्तु निवसुख-
साक्षात्कारो मोक्षः निवसुखस्य श्रुतिसिद्धं सर्वश्रीव्रतमपि
संसारदशायामथक्तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमेव साक्षात्-
कृतं भवतीति प्राहुः, एषु मतेषु सम्भवन्तीऽपि दोषा ग्रन्थ-
जैरवभसान्नोद्भाविताः किन्तु सर्वेषु मतेषु मुक्तादशाधामा-
त्मनिकदुःखनिवृत्तिर्निराबाधैवेति दिक् । ननु शक्तिसादृश्या-
दवोऽप्यतिरिक्ताः सन्ति पदार्थाः कथमन्यथा मण्यादिसन्निधाने
दृष्टेन दाहो न जन्यते जन्यते च तदसन्निधावतोमण्यादि-
दृष्टेन दाहानुभूतां शक्तिं नाशयति उक्तेजकं मण्याद्यपसरत्तच्च

७० त्येके व्यवच्छेदमात्रे प्रक्रिययोगान्ययोगादयस्तु व्यवच्छेदाः
 समभिव्याहारस्यथा इत्यपरे । धर्माविशेषप्रसूतादिति तत्त्व-
 ज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्माविशेषो निवृत्तिसङ्घट्टो
 धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं प्राक्तमु-
 च्यते तदा धर्माविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः
 श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य कणादो महर्षिः
 प्राक्तं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह
 विवक्षितस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमत्वात् “तमेव
 विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनाथ” इत्यत्र “दे
 ब्रह्मणी वेदितव्ये” इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात्
 “पश्यत्यचक्षुः” इत्यत्रापि तथा सच प्रास्तात्मननिदिध्या-
 सनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

वि० पुनरुत्पादयतीत्यवश्यं कल्पनीयम् । एवं सादृश्यमपि पदार्थान्तरं
 तद्विषयेषु भावेषु नान्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् यथा
 मोक्षं निवृत्तं तथान्तरमपीति सादृश्यप्रतीतेः नाप्यभावः भावत्वेन
 प्रतीयमानत्वादिति चेन्न मण्डलाद्यसमवहितवद्भादेः सातन्त्र्येण
 मन्त्रभावादेर्वा दाहादिकं प्रति हेतुताकल्पनेनैव सामञ्जस्ये-
 ऽनन्तशक्तितत्प्रागभावतद्गंसकल्पनानैचित्यात् । न चोत्तेजक-
 समवहितमत्रिसत्त्वेऽपि कथं दाह इति वाच्यं उत्तेजकासमव-
 हितमत्रिसामान्याभावस्यैव तथात्वकल्पनात् एवं सादृश्यमपि
 न पदार्थान्तरं किन्तु तद्विभक्तत्वे सति तद्रूपभूयोधर्मवत्त्वं यथा
 चन्द्रविभक्तत्वे सति चन्द्रगताऽऽदकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्य-
 मिति संक्षेपः । ४ ॥

सू० पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा
मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

च० इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च प्रथ-
मोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशश्च कुर्वन्नाह ॥
इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधि-
कानि न न्यूनानि वेत्यर्थः । ननु विभागबलादेव न्यूना-
धिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसिद्धौ किमितिकारेण्येति चेत् उद्देश-
मात्रपरतयाऽपि सूत्रसम्भवे विभागतात्पर्यस्योत्पत्त्यर्थमे-
वेतिकाराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भा-
वात् अन्वकारस्य चाधिकत्वेनाप्रकृतमानस्याभावत्वव्युत्पा-

वि० द्रव्याणि विभजते ।

इतिशब्दोऽवधारणपरस्तेनोक्तानि नवैव द्रव्याणि नाधिकानि
न वा न्यूनानित्यर्थः । असमासकरत्ननु सर्वेषामितरनैरपेक्षेण
कार्यविशेषोत्पादकताप्रदर्शनार्थं स्वसमवेतकार्यजनने सर्वेषां
तुल्यताश्रयणार्थं वा नच विभागबलादेव न्यूनधिकसङ्ख्याव्यव-
च्छेदसम्भवात् अवधारणार्थकेशब्दो व्यर्थ इति वाच्यं यतो
विभागस्यैव अवधारणवाचकपदासत्त्वे तदाध्याहारोऽवैव न्यून-
धिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो बोध्यते अत्र त्वध्याहारं विनैव तादृशव्यव-
च्छेदबोधार्थमेव मुनिना इतिशब्दोऽभिहित इति ध्येयं द्रव्य-
त्वजातिषु कार्यसामान्यस्य संबोगस्य विभागस्य वा समवायि-
कारत्वावच्छेदकतया सिद्ध्यति ननु कन्दलीकारैः साङ्ख्याकार्यैश्च
अन्वकारस्य प्रकृतं खोक्तं युक्तञ्चेत् कथमन्यथा गीकं तम-

उ० इनादेतदध्यवसेयम् । असमासकरणन्तु सर्वेषां प्राधाव्य-
प्रदर्शनाय खलणमेतेषान्तु वैधर्म्यावसरे सूत्रज्ञदेव दर्श-
यिष्यति । ननु सुवर्णं न तावत् पृथिवी निर्गन्धत्वात् न
अलं खेहसांषिद्धिकद्रवत्वग्रून्यत्वात् न तेजो गुह्यत्वत्वात्
अतएव न वायुर्नवा कास्त्रादि ततो नवभ्यो भिद्यत इति
चेन्न आसद्वितीययोरनाभासत्वं तृतीयस्य स्वरूपासिद्धत्वं
ततः परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धस्य । साधयिष्यते
च सुवर्णस्य तेजसत्वमिति ॥ ५ ॥

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्य-
क्तत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं
विभागश्चाह ।

वि० खलतीति मुखक्रियाप्रत्ययस्तत्र लोकाणां । स हि न पृथिवी नि-
गन्धत्वात् नाप्यस्य अनादावन्तर्भावः नीलरूपवत्त्वात् तथा चा-
धिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः कथं सम्भवतीति चेन्न आवाप्यकतेजोविश्ले-
षाभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् नीलरूप-
प्रतीतिस्तु गमन इव तत्र भ्रान्तिरूपा खलनप्रतीतिरपि अल्लो-
कापसरसौपाधिकी भ्रान्तिरेव यथा नैकादिचकनौपाधिकी
वीरस्यदृष्ट्यादौ खलनप्रतीतिर्नैस्यानां । तमञ्चो द्रव्यत्वकल्पनेऽन-
न्ततदवयवप्रागभावध्वंसकल्पनापत्तेः कन्दलोकारमते तु तमसः
पृथिव्यामन्तर्भाव इति न तन्मते व्यग्रच्छेदासङ्कतिरिति ध्येयम् ।
अत्र नवसु द्रव्यविभाजकेषु गमनत्वकाणत्वदिकत्वानामेकैकमात्र-
दत्तित्वात् जातित्वं श्लेषायां पुनर्जातित्वमेवेति । ५ ।

गुणान् विभजते ।

सू० रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृष्ठ-

स० चकारेण गुह्यत्वद्रवत्वखेहसंस्कारधर्माधर्माश्रयान् समु-
 च्चिनोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कथ्यतो नोक्ताः ।
 गुह्यत्वस्यामीषां यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतस्तु वक्ष्यति
 रूपरसगन्धस्पर्शाणां समानकालीनरूपरसगन्धस्पर्शसामा-
 नाधिकरणं नास्तीति सूचनार्थं समासः । सङ्ख्यापरिमाण-
 योस्तु समानकालीनसङ्ख्यापरिमाणसामानाधिकरणसूच-
 नाद्यासमासो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमानाधिकरणं
 नैकत्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं महत्त्व-
 दीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योऽन्यं सामानाधिक-
 रणं महत्त्वदीर्घत्वादीनाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सा-
 मानाधिकरणमस्येव । पृष्ठकत्वञ्च यद्यपि द्विपृष्ठकत्वादि-
 सामानाधिकरणं तेन सङ्ख्यावद्वज्जलेनैव निर्देष्टुमर्हति
 तथाप्यवधिव्यञ्जित्वलक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेक-
 वचननिर्देशः । संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मान्वयत्वसूच-
 नाद्य द्विवचनं परत्वापरत्वबोधान्योन्याश्रयनिरूप्यतथा

वि० अथानुक्तसमुच्चयकचकारेण गुह्यत्वद्रवत्वखेहसंस्कारधर्मा-
 धर्माश्रयानामुच्यते, अतएव भाष्ये “चक्रवर्त्तसमुच्चिताश्च
 गुह्यत्वद्रवत्वखेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः”
 इति प्रसङ्गदेवाचार्यैरभिहितम् । अथ नुबविभाजनादि रूप-
 त्वादीनि सर्वानुखेव जातवः सूक्तिकारस्तु वेदस्थितिस्यापन्नभाव-

सू० क्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुख-
दुःखे इच्छादेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥

उ० दिक्कालस्त्रिज्जलाविशेषसूचनाय च दिवचनं बुद्धीनां विद्या-
दिभेदेन साङ्ख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय वज्र-
वचनं सुखदुःखयोर्दयोरपि भोगत्वावच्छेद्यैककार्यजनकत्वं
अविशेषेण चादृष्टोन्नायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च
स्थार्यायितुं दिवचनं इच्छादेषयोर्दयोरपि प्रवृत्तिं प्रति
कारणत्वसूचनाय दिवचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगो-
चराणां दम्नविधानां पुण्यहेतुत्वं दम्नविधानाञ्च पापहेतु-
त्वमभिमन्धाय वज्रवचनमित्युच्येयम् ।

यदा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्व-
ज्ञापनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समसोक्ताः
सङ्ख्यायां द्वित्ववज्रत्वाद्दौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरण-
सूचनार्थं वज्रत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु सङ्ख्यावज्रत्वेनैवा-
स्यापि वज्रत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानं परिमाणे तु

वि० नास्तु वर्तमानं संस्कारत्वं न जातिः प्रमाणाभावादित्याह ।
अथ गुणत्वजातौ किम्मानमिति चेत् इदं प्रत्यक्कर्म्मभिन्नसामा-
न्यवति या कारकता सा किञ्चिज्जर्म्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्न-
कारकताया असम्भवात् नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्ता-
वच्छेदिका न्यूनतिरिक्तदेशदक्षितत्वात् अतश्चतुर्विंशत्यनुग्रहं वाच्यं

सू० उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमन-
मिति कर्माणि ॥ ७ ॥

उ० दीर्घत्वद्वलतादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बद्धवचनं संयोग-
विभागयोरन्योन्यविरोधज्ञापनाय द्विवचनं परत्वापरत्व-
योर्द्वैत्रिककालिकभेदेन भिन्नजातीत्वसम्भवेन चतुष्टयापत्तौ
गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्या-
द्युक्तेयम् । एतेषाञ्च लक्षणमये वक्ष्यते ॥ ६ ॥

कर्माणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्द्रव्य-
समवायाच्च प्रत्यक्षेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मा-
द्द्वैत्रविभागावाह ।

उत्क्षेपणं अवक्षेपणं आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गत-
त्वात् अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमन-
त्वानि कर्मात्सत्त्वाद्याप्याः पञ्च जातयः । नन्वेतदनुपपन्नं

वि० तदेव गुणत्वमिति मुक्तावलीकारः । नद्यास्तु गुणत्वजातिः प्रत्यक्ष-
सिद्धा इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायतत्त्वप्रत्यक्षसम्भवात् नच त-
द्युक्तविरहात् तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं सर्वत्र यद्युक्तस्य जातिप्रत्य-
क्षप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा रूपत्वादेरप्यप्रत्यक्षताप-
त्तेरिति प्राञ्जः ॥ ६ ॥

कर्माणि विभजते ।

इतिः पूर्ववदवधारणपरः । कर्मात्सत्त्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा एव-
मुत्क्षेपणत्वादिकमपीति मुक्तावलीकारः । भ्रमनत्वञ्च जातिविशेषो

ख० गमनस्य कर्मापर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति बुद्धेर्दृष्टत्वादु-
 त्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातोनां परस्पररात्यन्ताभाव-
 समानाधिकरणानां सामानाधिकरण्याननुभवात् चतस्र
 एव कर्मात्वव्याप्या जातय इति चेत् सत्यं कर्मापर्याय एव
 गमनं पृथगभिधानन्तु भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्ध्वज्वलननम-
 नोन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धित्यपदेशभाजामेकेन शब्देन
 सङ्ग्रहार्थं यदा गमनत्वमपि कर्मात्वव्याप्या पञ्चमी जाति-
 रेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेप-
 णावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः स्वा-
 श्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यसाधा-
 रणो धर्माः गमनत्वजातेस्त्वनियतदिग्देशसंयोगविभागा-
 समवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च भ्रमणादिषु सर्व-
 चेति गमनग्रहणेनैव तेषां ग्रहणमिति । निष्क्रमणत्वप्रवे-
 शनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्माणि गृहाद्
 गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् द्रष्टुः प्रविशतीति
 प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तच्च जातिसङ्करः स्यात्
 तथा भ्रमणादेरेकस्या जलप्रणाख्या निष्क्राम्यापरां प्रवि-
 शति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसा-

वि० भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्ध्वज्वलननमनोन्नमनादिष्वपि वर्तन्तेऽतो ना-
 धिक्यं तद्यज्ञकश्च नियतदिग्देशसंयोगविभागकारणत्वं उत्क्षेप-
 णादिषु गमनव्यवहारो भाक्तः स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायि-
 कारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्माः । निष्क्रमणत्वप्रवेशन-

उ० मान्यमेवैतदध्यवसेयम् । उत्क्षेपणादौ तु मुषलमुत्क्षिपा-
मीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवा-
यिकारणाद्दृष्टे तावदुत्क्षेपणं तत उत्क्षेपणविशिष्टहस्तनो-
दनादसमवायिकारणात् मुषलेऽप्युत्क्षेपणाख्यं कर्म युग-
पदा तत ऊर्द्धमुत्क्षिप्तयोर्हस्तमुषलयोरवक्षेपणेच्छाजनित-
प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्दृष्टेनोदनाच्च युगपदेव हस्ते मुषले
चावक्षेपणं उखुखलपातानुकूलं संजायते ततो दृढ-
तरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्मान्मुषलस्योर्द्धगमनं भवति तत्र
नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संस्कारमात्रादेव
मुषलस्योत्पतनं तच्च गमनमात्रं नदुत्क्षेपणं भाक्तस्यो-
त्क्षेपणव्यवहारः एवमनुसोमप्रतिलोमवायुद्वयसङ्घट्टवशा-
द्वायोस्तन्नेरितद्वणत्सलकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो भाक्तः ।
एवं स्रोतोद्वयसङ्घट्टवशाज्जलोर्द्धगमनेऽपि । एवमुत्क्षेपणाव-
क्षेपणव्यवहारः शरीरतदवयवतत्संयुक्तमुषलतोमरादिष्वेव
मुख्यः भवति हि हस्तमुत्क्षिपति मुषलमुत्क्षिपति तोमरमु-
त्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि । आकुञ्चनन्तु सत्स्वेवावयवा-
नामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामारम्भकसंयोगो-

वि० त्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि एकस्मादावरकादाव-
रकान्तरं गच्छति पुरुषे प्रविशत्ययमिति कस्यचिद्द्रष्टुः प्रत्ययः
कस्यचिच्च निष्कामतोक्ततो जातिसङ्करप्रसङ्गात् । जगदीशतर्का-
ण्डकारणं ऊर्द्धसंयोगफलक्रियावच्छिन्नव्यापारत्वमेवोत्क्षेपण-

७० त्यादकं वस्त्राद्यवयविकौटिल्योत्पादकं कर्म यतो भवति सकुचति पद्मं सकुचति वस्त्रं सकुचति चर्षतिप्रत्ययः एवमवयवानां पूर्वोत्पन्नानारम्भकसंयोगविनाशकं कर्म प्रसारणं यतो भवति प्रसरति वस्त्रं प्रसरति चर्षं प्रविकसति पद्ममित्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टयभिन्नं यत् कर्मजातं तत्सर्वं गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्भूते कर्मवता हस्तेन गोदनाख्यसंयोगादवघट्टनाच्चक्रादौ तिर्यक्संयोगानुकूलं कर्म एवं रेचनाद्यपि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यति चाग्रे तदेतेषां कर्मणां विहितथागच्छानदानादिषु धर्मानुकूलप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वं निषिद्धदेशगमनहिंसाकलञ्जभक्षणादिषु चाधर्मानुकूलप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं चयाणां साधर्म्यप्रकरणादभते । तत्र द्रव्यादीनां चयाणां साधर्म्यस्य तत्त्वज्ञानानुकूलतया प्रथमं त्रिव्याकाङ्क्षितत्वात् सामान्यादिपदार्थचयस्य उद्देशात् प्रागेव चयाणां साधर्म्यमाह ।

वि० त्वं तदेवोत्तिष्ठपतीत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकं नतुत्क्षेपकत्वं जातिः प्रवेष्टनत्वादिना सङ्घातात् जोष्टमुत्तिष्ठपतोत्पादौ जोष्टादेः कर्मत्वानुपपत्तेश्चेति प्रकाशिकायां प्राह । गमनत्वञ्च न जातिः किन्तु संबोधावच्छिन्नज्ञियात्वमेवेति तु नव्याः ॥ ७ ॥

इदानीं प्रत्यनुबन्धकर्मणां साधर्म्यमाह ।

सू० सदित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेष-
वदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

उ० विज्ञेये सत्यपि अथमविशेषशब्दः साधर्म्यपरः । सदिति
सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं चयाणामेव सत्तायोगि-
त्वात् अनित्यमिति ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न परमा-
खादिसाधारणं तथापि ध्वंसप्रतियोगितृत्तिपदार्थविभा-
जकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । द्रव्यवदिति द्रव्यं समवायि-
कारणतयाऽस्यास्तीति द्रव्यवत् एतदपि परमाणादौ
नास्तीति द्रव्यसमवायिकारणकृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमत्त्वं विवक्षितम् । कार्यमिति प्रागभावप्रतियोगितृत्ति-
पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । कारणमिति ज्ञा-
नेतरकार्यनियतपूर्ववर्तिजातीयकृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमत्त्वं तेन स्वसाक्षात्कारे विषयतयाकारणे गोत्वादौ
नातिप्रवृत्तिर्नवापारिमाण्डल्यादावजनकेऽव्याप्तिः सामा-
न्यविशेषवदिति सामान्यंसद्विशेषोऽन्योन्यव्यावर्तकतया द्र-
व्यत्वगुणत्वकर्मात्वादि तद्वत्त्वमित्यर्थः । ननु “गां दद्यात्”

वि० इतीत्यनन्तरं प्रत्यय इत्यध्याहार्यम्, सामान्यं सद्विशेषो द्रव्य-
त्वादि तद्वत् । सदित्यादिप्रत्ययो यथा द्रव्ये तथा गुणकर्मणोरपि
तत्र न कश्चित् विशेषः । तथाच सत्तावत्त्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं द्रव्य-
समवायिकारणकत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं कारणत्वं सत्ताव्याप्य-
जातिमत्त्वञ्च द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यमिति भावः । यद्यप्यनित्य-
त्वादिभिरनित्ये द्रव्ये गुणे चाव्याप्तं कारणत्वञ्च पारिमाण्डल्यादौ

सू० द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥६॥

उ० “गौः पदा न स्पष्टव्या” इति श्रुतेर्धर्माधर्मजनकत्वं जातेर-
पीति कारणत्वमतिव्यापीति चेन्न श्रवणक्रेदकतामात्रेण जा-
तेर्विनियोगात् । उपलक्षणञ्चेत् स्वसमवायार्थशब्दाभिधे-
यत्वमपि चयाणां साधर्म्यं द्रष्टव्यम्, यदि तु कार्यत्वानित्य-
त्वे कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्यः”
इति प्रब्रह्मदेवाचार्यव्यवस्थितं साधर्म्यमुच्यते तदा पदार्थ-
विभाजकोपाधिमत्तया न विभेद्यं सूत्रोक्तरीत्या चयाणां
गुणजनकत्वं गुणजन्यत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ॥ ८ ॥

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधर्म्यमाह ।

एतदेव सूत्रान्तरेण स्पष्टयति ॥ ९ ॥

वि० तथापि ध्वंसप्रतियोगिभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं अ-
नित्यत्वं द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
द्रव्यवत्त्वं प्रागभावप्रतियोगिभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
कार्यत्वं समवाय्यसमवाय्यन्यतरकारणवृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमत्त्वं कारणत्वं इत्यादीनां साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यं प्रथमं
चरमञ्च यथाश्रुतमेवेति हृदयम् । इदमुपलक्षणं समवायानु-
योगित्वम् अर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च तेषां साधर्म्यं बोध्यम् ॥ ८ ॥

द्रव्यगुणयोः साधर्म्यमाह ।

पार्थिवाः परमाणवः पार्थिवं द्युक्त्वात्परमं परमाणुनीलरू-
पादिकञ्च द्युक्त्वादिगतं नीलरूपादिकमारभते इति द्रव्यगुणयोः
सजातीयारम्भकत्वं यद्यपि गगनादावन्ध्यावयविनि तद्गुणे चा-

सू० द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

उ० अन्यावयविविभुद्रव्याणि तथान्यावयवगुणान् द्वित्वद्विपृथक्परत्वापरत्वादीन् गुणांश्च विहाय सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं द्रष्टव्यं सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं वा विवक्षितं तेनाजनकद्रव्यव्यक्तीनामष्टपद्यः ॥ १० ॥

ननु कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह । विदिरयं ज्ञानार्थो नतु सत्ताभिधायी । सजातीयारम्भद्रव्यगुणयोरिव कर्मसाध्ये कर्माणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । कर्म यदि कर्म जनयेत् खोत्पत्त्यनन्तरमेव जनयेत् शब्दवत् । तथाच पूर्वकर्माणैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन सह विभागं

वि० ध्यातिस्तथापि सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वस्य साधर्म्यत्वे तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति ।

सुगमम् ॥ १० ॥

नेतादृशं कर्मत्वाह ।

कर्मसाध्यं कर्म न विद्यते तथाच प्रमाणाभावान्न कर्मणः कर्मारम्भकत्वमिति भावः । अयमभिसन्धिः क्रिया चेत् क्रियान्तरं जनयेत् तदा खोत्पत्तिद्वितीयत्वा एव जनयेत् शब्दवत्

सू० न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥

उ० जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च तत्राधिकरणेऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजने तु कर्मस्य चणचतेः न च चणान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य चेपायोगात् अपेक्षणीयान्तराभावात् पूर्वसंयोगनाशक्षणेऽपि जने विभागजनकत्वानुपपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकाक्षेऽपि जने तथैव । उत्तरसंयोगोत्पत्त्यनन्तरका-
खन्तु कर्मनाश एव तथाच सुदूक्तं कर्म कर्मसाध्यं न वि-
द्यत इति ॥ ११ ॥

गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं न स्वकार्यं हन्ति न वा स्वकारणं हन्ति का-
र्यकारणभावापस्योर्द्रव्ययोर्बध्यघातकभावो नास्तीत्यर्थः ।
आश्रयनाशारम्भकसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादितिभावः ।
बधतीति सौत्रे निर्देशः ॥ १२ ॥

वि० सत्यां हि सामग्र्यां फलविलम्बस्यादृष्टचरत्वात् तथाच प्रथम-
कर्मस्यैव विभागे जनिते द्वितीयं कर्म कतमं विभागं जनयिष्यति
विभागाजने च तस्य कर्मत्वानुपपत्तिः संयोगविभागयोरन-
पेक्षकारणं कर्मेति तल्लक्षणादिति ॥ ११ ॥

इदानीं गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं स्वस्य कार्यं कारणं वा न हन्तीत्यर्थः । बधतीति सौत्रः
प्रयोगः । अयं भावः अन्यद्रव्यं हि आश्रयनाशादारम्भकसंयोग-
नाशात्वात् नश्यति न तु द्रव्यस्य कारणं कार्यं वा तन्नाशयतीति ॥
॥ १२ ॥

सू० उभयवा मुखाः ॥ १३ ॥
कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

उ० गुणस्य कार्यकारणबध्यत्वमाह ।

कार्यबध्याः कारणबध्याश्चेत्यर्थः, आद्यशब्दादीनां कार्यबध्यत्वं चरमस्य तु कारणबध्यत्वम् उपान्त्येन शब्देन अन्यस्य नाशात् ॥ १३ ॥

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधित्वमुक्त्वा कर्मणः कार्यविरोधित्वमाह ।

कार्यं विरोधि यस्येति वज्रग्रीहिः स्वजन्योत्तरसंयोग-
नाशत्वात् कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणाविरोधित्वं नि-
श्चितमेव गुणकर्मणोस्वनियमः आश्रयनाशासमवायिका-
रचनाश्रनिमित्तनाशविरोधिगुणानां नाशकत्वस्य वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ १४ ॥

श्रित्याकाङ्क्षानुरोधेन चयाणां साधन्मर्मभिधायेदानां
चयाणां लक्षणमारभमाण आह ।

पि० नैतादृशा मुखा इत्याह ।

कश्चिद्गुणः स्वकार्येण नाशयते यथादिनः शब्दो द्वितीयेन
शब्देन कश्चिच्च स्वकारणेन नाशयते यद्योपान्त्यशब्देनान्वयशब्दः ॥

॥ १३ ॥

स्वकार्यमेव कर्मणो नाशकमित्याह ।

कार्योत्तरसंयोगरूपेण कृतो यो विरोधो नाशकत्वत् कर्म-
त्वर्थः । अथवा कार्यं विरोधि नाशकं यस्येति वज्रग्रीहिः ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्य वक्ष्यमाणमाह ।

सू० क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यख-
द्यखम् ॥ १५ ॥

उ० क्रियास्य गुणास्य विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र
सञ्चलनव्यञ्जकवचनः समानासमानजातीयव्यवच्छेदक-
व्यतिरेकिलिङ्गविशेषवचनस्य सञ्च्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तिवशात्
तत्र क्रियया कर्मणा द्रव्यमिदमिति सञ्च्यते गुण-
वत्त्वेन च समानासमानजातीयेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यं सञ्च्यते
तत्र समानजातीया भावत्वेन गुणादयः पञ्च असमान-
जातीयस्त्वभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात्
यत्र गुणादिभ्यो भिद्यते तत्र गुणवत् यथा गुणादिति ।
गुणवत्त्वं यद्यप्याद्यक्षणेऽवयविनि नास्ति तथापि गुणात्य-
न्ताभावविरोधिमतत्वं विवक्षितं गुणप्रागभावप्रध्वंसयोरपि
गुणात्यन्ताभावविरोधित्वात् एवं समवायिकारणत्वमपि

वि० क्रियास्य गुणास्य सन्वस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र क्रियावत्त्वं
कर्मवदृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमतत्वं नातो मगनादावव्यभिः
यद्वात्र क्रियावत्त्वं सञ्चलनसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन सञ्चलनविभाजवत्त्व-
सम्बन्धेन वा बोध्यम् । उपस्कारकारास्तु चिह्नत्वरूपवत्त्वत्वं
क्रियायाः गुणवत्त्वसमवायिकारणत्वयोश्च समानासमानजातीय-
व्यवच्छेदकत्वरूपवत्त्वत्वं सञ्च्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तेर्द्विविधवत्त्ववो-
धादित्याहुस्तन्निश्चयम्, इतरभेदानुमापकत्वातिरिक्तस्य चिह्नत्वस्य
दुर्बलत्वात् नच द्रव्यत्वसामानाधिकरक्षणेनेतरभेदानुमापकत्वं
द्रव्यचिह्नत्वं तदवच्छेदेनेतरभेदानुमापकत्वस्य व्यवच्छेदकत्वं नातो-

सू० द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेषकारसम-
नपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

उ० षट्पदार्थभेदकमेव द्रव्यपदार्थस्य लक्षणं नच साध्याप्र-
सिद्धिर्गुणादिभेदस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचात्र
सिद्धसाधनं घटावच्छेदेनेतरभेदस्य सिद्धत्वेऽपि द्रव्य-
त्वावच्छेदेन साध्यत्वात् पक्षतावच्छेदकभेदे न सिद्धसाधनं
यथा गित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र इति केचित्तस्य पक्षतावच्छे-
दकार्वाच्छेदे कचिदपि साध्यसिद्धौ पक्षतास्यतेस्यथाप्या-
वश्यकत्वात् इतिशब्दस्य इत्यादिपरस्त्रेण सङ्ख्यावत्त्वपरि-
माणवत्त्वपृथक्त्ववत्त्वसंयोगवत्त्वविभागवत्त्वान्यपि द्रव्यलक्ष-
णत्वेन सकृद्ज्ञान्ते ॥ १५ ॥

द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशात् तल्लक्षणमाह ।

द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्येऽपि
गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्मस्थितिव्याप्तिरि-

वि० भासासिद्धिरिति वाच्यं गन्धवत्त्वादेरपि द्रव्यचिह्नत्वापत्ते र्गच्छेष्टा-
पत्तिरहेश्चलक्ष्यपरीक्षाप्रकाशकशास्त्रेषु केनापि मुनिना निव-
क्षकारेण वा चिह्नरूपलक्षणस्यानभिधानादित्वलमनव्यजस्यनेन ।
अत्रेति शब्दे गन्धसूचकः तेन सङ्ख्यादीनां पक्षानां प्रत्येकस्यापि
लक्षणत्वं सूचितमिति दिक् ॥ १५ ॥

गुणलक्षणमाह ।

द्रव्यरूपो य आश्रयः सोऽस्यास्तीति द्रव्यमाश्रयितुं शीलं य-
स्येति वा द्रव्याश्रयी यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यकर्मादावतिथ्यात्

उ० त्वत् आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोग-
 विभागधर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष-
 इति अत्रानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोग-
 विभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुणइत्यर्थः ।
 संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात् ।
 नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोग-
 विभागौ मिलितौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिका-
 रणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्य-
 च्छकं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारणकत्वं
 न मिलितयोः धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्त-
 कारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिकारण-
 त्वमिति तेषां सङ्ग्रहः, यद्वा संयोगविभागसमवायित्वा-
 समवायिकारणत्वपूर्वन्यत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुणत्व-
 व्यञ्चकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्वमेव
 वा गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

वि० तथापि सकलद्रव्यगताश्रयता निरूपकतावच्छेदकसत्तान्यजाति-
 मत्त्वस्य लक्ष्यत्वे तात्पर्यं द्रव्यत्वं कर्मत्वञ्च न तादृशं गगनादौ
 द्रव्यकर्मयोगोदाश्रयत्वाभावात् सामान्यत्वञ्च न जातिः सत्ताया-
 स्तादृशत्वेऽपि न सत्तान्यत्वमिति अगुणवानित्वादि अनपेक्षइत्य-
 न्तमेकं लक्ष्यम्, अनपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति लक्ष्यपदं पूर-
 णीयं संयोगविभागेषु निरपेक्षः स्वोत्तरभावानपेक्षः सन् कारणं
 यो न भवति कर्माभिन्न इति फलितार्थः सामान्यवानिति पूरणीयं
 तथाच गुणवद्भिन्नः कर्मान्यो यः सामान्यवान् स गुण इत्यर्थः ।

सू० एकद्रव्यमगुणं *संयोगविभागेष्वनपेक्षकारण-
मिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

उ० गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणो लक्षणमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते
गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति खो-
त्यत्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवा-
यिकारणापेक्षायां पूर्वसंयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वं
खोत्यत्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्वसंयोग-
ध्वंसस्यापि खोत्यत्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन त-
स्याद्यक्षणासम्बन्धाभावात् नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजा-
तिमत्त्वं कर्मत्वं चक्षतोतिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छे-
दकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा

वि० द्रव्यकर्मबोध्युदासाय विशेषबहयं सामान्यादिषुदासार्थं विशे-
द्यदक्षमिति ॥ १६ ॥

कर्मलक्षणमाह ।

एकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं यथावयविद्रव्यं संयोगादि-
मुखाखानेकाश्रिताः तथा किमपि कर्म नानेकाश्रितं तथा-
खानेकाश्रितावृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं कर्मबो लक्षण-
मित्यर्थः अगुणमिति गुणवद्भिन्नमित्यर्थः तथाच गुणवद्भिन्नवृत्ति-
मुखावृत्तिजातिमत्त्वं पर्यवसितं लक्षणं संयोगविभागेषु स्वान-
न्तरोत्पन्नभावनैरपेक्षेण कारकत्वं तृतीयं लक्षणं कर्मत्वं उत्तर-

* संयोगविभागेष्वित्यपि क्वचित् पाठः ।

सू० द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥

उ० खोत्पत्त्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा स चाद्यं सखतीतिप्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो
नाविरस्यदेशोत्पादनादिगोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापे निरा-
करिष्यमाणत्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः
पूर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

इदानीं कारणमुखेन चयाणामेव साधर्म्यप्रकरणमुप-
क्रमते ।

समानमेव सामान्यं एकमित्यर्थः अनयोः समाना
मातेतिवत् । एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुण-
कर्माणि वर्तन्ते इत्यर्थः द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजा-
तिमत्त्वं चयाणां साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

गुणासमवायिकारणकत्वं चयाणां साधर्म्यमाह ।

वि० संयोगजनने समवायिद्रव्यकाणादृष्टेश्वरादिभावापेक्षयात् पूर्व-
संयोगनाशापेक्षयाच खानन्तरोत्पन्नभावेत्युक्तमधिकमन्यनागु-
सन्धेयम् । सूत्रे संयोगविभागयोरिति षडन्तपाठो मुक्तावली-
कारादिसम्मतः ॥ १० ॥

कारणकथनत्वाजेन चयाणां साधर्म्यमाह ।

समानमेव सामान्यं स्वार्थिकप्रत्ययात् एकमित्यर्थः अनयोः
समानमधिकारव्यभितिवत् द्रव्यगुणकर्मणां चयाणामेव समवा-
यिकारणमेकं द्रव्यं तथाच द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थ-
विभाजकोपाधिमत्त्वं चयाणां साधर्म्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

साधर्म्यान्तरमाह ।

सू० तद्यागुखः ॥ १६ ॥

उ० गुणासमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रितयसाधर्म्यं
द्रव्याणां संयोगोऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरस-
गन्धस्पर्शसंज्ञापरिमाणपृथक्त्वादीनां सजातीयकारण-
गुणासमवायिकारणकत्वं बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां मनः-
संयोगासमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमःणुगुणानामग्नि-
संयोगासमवायिकारणकत्वं कर्मणान्तु वज्रादिनोदना-
भिघातगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्म-
संयोगाद्यसमवायिकारणकत्वं यथायथं स्वयमूहनीयम् ।
क्वचिदेकस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणामारम्भ-
कत्वं तद्यथा वेगवत्तूष्णपिण्डसंयोगस्तूष्णपिण्डान्तरे कर्म
करोति द्वितूष्णकञ्च द्रव्यमारभते तत्परिमाणञ्च । क्वचि-
देको गुणो द्रव्यगुणावारभते यथा तूष्णपिण्डसंयोग एव
वेगानपेक्षप्रचयाख्यो द्वितूष्णकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चार-
भते ॥ १६ ॥

वि० द्रव्यगुणकर्मणां त्रयाणां यथा एकं त्रयं समवायिकारणं
तथा एको गुणोऽसमवायिकारणं तथाच गुणासमवायिकार-
णकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्यमित्यर्थः
भवति हि त्रयम् अवयवसंयोगासमवायिकारणकम् अवयवविगता
रूपरसादिगुणा अवयवगतसमानजातीयगुणासमवायिकारण-
काः कर्माणि नोदनाद्यसमवायिकारणकानीति गुणासमवायि-
कारणकवृत्तित्वं त्रयत्वादिपदार्थविभाजकोपाधिनिश्चये इति ॥ १६ ॥

सू० संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥
न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

उ० कश्चिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुषङ्गः । यत्र द्रव्ये कर्मात्पक्षं तेन समं
यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत्सङ्घकान् विभागान् जन-
यित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुन-
रेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्वापकमप्युपलक्ष-
यति ॥ २० ॥

ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च
द्रव्यमारम्भं यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्तिता-
दत आह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्तुत एव मत आह ।

वि० त्रयगुणयोरिव कर्मणोऽप्यनेककार्यकारित्वमाह ।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरबीयं पूर्वसूत्रस्यस्य का-
रणमित्यस्यानुषङ्गो वा शरादौ यत् कर्म जायते तद्गुणः शरस्य
विभागम् उत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगश्च जनयतीति भावः ।

॥ २० ॥

त्रयेषु कर्मणः कारणत्वं नास्तीत्याह ।

कारणमित्यस्य पूर्ववत् पूरखमनुषङ्गो वा । कर्मपदार्थो
त्रयाणां कारणं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्ववयवसंयोगजनकं कर्म कुतो न त्रयकारणमित्यत आह ।

सू० व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥

उ० व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं वि-
नश्यदवस्थञ्च कर्म न द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्या-
समवायिकारणं वा भवेन्नमित्तकारणं वा न तावदाद्यः
द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्रित्येन अवयवकर्मणाद्भादेव
द्रव्यनाशापत्तेः न द्वितीयः महापटनाग्नेऽवस्थितसंयोगेभ्य-
एव खण्डपटाद्युत्पत्तौ निष्कर्षणामेवावयवानां द्रव्यारम्भ-
दर्शनाद्वाभिचारात् ॥ २२ ॥

बह्वनामेकस्यारम्भकत्वमुक्त्वा इदानीमेकस्मिन् कार्यं
बह्वनामारम्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणां । तत्र

वि० व्यतिरेकात् त्रयोत्पत्तिसमये कर्मणोऽभावात् यत् कर्मावय-
वारम्भकसंयोगं जनयति संयोगस्य तन्नाशकत्वेन संयोगोत्तरं
त्रयोत्पत्तिकाले तस्य नाशात् नच कर्मणः कार्यकालेऽसत्त्वेऽपि
तत्पूर्वक्षयवृत्तित्वात् कारणत्वं निराबाधमिति वाच्यं महापट-
नाशानन्तरं खण्डपटाद्युत्पत्तेः पूर्वक्षयेऽपि तदवयवेषु कर्मणो
ऽभावात् वस्तुतः कर्मजनितारम्भकसंयोगाधीनत्रयेऽपि न कर्म
कारणं संयोगेनान्यथासिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

इदानीमेकस्यानेककारणकत्वमाह ।

बह्वनामवयवरूपद्रव्याणामवयविरूपमेकं त्रयं कार्यमित्यर्थः

सू० गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥

उ० द्वाभ्यां तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बज्जभिरपि तन्तुभिरिकः पट आरभ्यते । नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते यत्रैकेनैव तन्तुना तानप्रतितन्त्रौ भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासमवायिकारणाभावात् पटानुत्पत्तेः । नचांशुकतन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणम् अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वेन संयोगाभावात् आरभ्यारम्भकभावानभ्युपगमात् मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् । दृश्यते तावदेवमिति चेन्न तत्र वेमाद्यभिघातेन महावयविनस्तन्तोर्नाशात् खण्डावयविनामातन्तुत्पत्तौ तेषामन्यान्यसंयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नामाभूतेषु तन्तुषु एकत्वाभिमानात् ॥ २३ ॥

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण

वि० सामान्यशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या एकबोधकत्वात् । इदमुपलक्ष्यं द्वयोरपि द्रव्ययोरैकं द्रव्यं कार्यमित्यपि द्रव्यव्यम् असमवायिकारणसंयोगाभावादेकस्यावयवस्य नावयव्यारम्भकत्वमिति ॥ २३ ॥

एकस्मिन् कर्मण्यनेककर्मजन्यत्वं नास्तीत्याह ।

कर्मति कार्यमिति शेषः ननु गुणकर्मयोर्द्रव्यसमवेतत्वाविरोधात् गुणानां गुणजन्यत्ववत् कथं न कर्मणां कर्मजन्यत्वमि-

सू० द्वित्वप्रभृतयः संस्थाः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥
॥ २५ ॥

स० कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूयते इति
भावः ॥ २४ ॥

इदानीं व्यासज्यवृत्तीनां गुणानां अनेकद्रव्यारभ्यत्वं
दर्शयन्नाह ।

अनेकद्रव्यारभ्या इति शेषः द्वित्वादिसमभिव्याहृतं
पृथक्त्वपदमपि द्विपृथक्त्वादिपरम्, एवञ्च द्वित्वादिकाः
परार्द्धपर्यन्ताः सङ्ख्या द्विपृथक्त्वादीनि च संयोगा विभा-
गाश्च द्वाभ्यां बहुभिश्चैव द्रव्यैरारभ्यन्ते इत्यनेकवृत्तित्वम-
भीषां तच्च समवाय्यन्याभावमामानाधिकरणम् ॥ २५ ॥

नन्ववयविद्रव्याणां गुणानाञ्चोक्तानां यथा व्यासज्य-
वृत्तित्वं तथा कर्मणामपि किं न स्यादत आह ।

वि० त्वत् उत्तं गुणवैधर्म्यादिति । यथा त्रयसमवेतत्वरूपं गुणसा-
धर्म्यं कर्मन्वि तथा कर्मत्वादिरूपं गुणवैधर्म्यमपीति सजा-
तीयानारम्भकत्वमपि वैधर्म्यान्तरं कर्मन्वीति भावः एतच्च पूर्वो-
क्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ २४ ॥

केवाहित् गुणानामप्यनेकद्रव्यारब्धत्वमित्याह ।

अत्र पृथक्त्वपदं द्विपृथक्त्वादिपरं तथाच द्वित्वादिपरार्द्ध-
पर्यन्ताः सङ्ख्या द्विपृथक्त्वादीनि संयोगा विभागाश्च अनेकद्रव्या-
रब्धा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कर्मस्थानेकारब्धत्वं नास्तीत्याह ।

सू० असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥
॥ २६ ॥

उ० असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येष्विति योज्यं तथाच
न द्रव्ययोरेकं कर्म समवेति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवेति
तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि
विदिज्ञानार्था न सत्तावचनः यदि कर्म व्यासज्यवृत्ति
स्यात् एकस्मिन् द्रव्ये चलति द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु
चलतीति-प्रत्ययः स्यात् नचैतत् तस्मान्न कर्म व्यासज्यवृ-
त्तीत्यर्थः । ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवै-
र्बहुभिरारभ्यत एव कथमन्यथा शरीरे चलति कर-
चरणादावपि चलतीति-प्रत्ययः एवमन्यत्राप्यवयविनी-
तिचेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयविकर्मसामग्रीद्याप्रत्वात्
तथोपलब्धेः नतु वैपरोत्यं नह्यवयवे चलति सर्वत्रावय-
विनि चलतीति-प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात्
कार्याकार्यसंयोगोऽपि न स्यात् कारणकर्मणैव कार्यस्यापि
संयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

पुनर्बहुनामेकं कार्यमाह ।

वि० असमवायात् द्वयोर्बहुषु च समवायेन कर्मणोऽभावात् सा-
मान्यकार्यम् अनेकारब्धं कर्म न विद्यते नास्तीत्यर्थः तथाच
प्रतिद्रव्यं भिन्नं भिन्नं कर्म अनुभवसिद्धम् ॥ २६ ॥

पुनरनेकारब्धं कार्यमाह ।

द्व० संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥

रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

उ० बहूनां संयोगानां द्रव्यमेकं कार्यमित्यर्थः निःस्पर्शानां द्रव्याणाम् अन्यावयविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान् विहायेति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

इदानीं बहूनां गुणानामेकं गुणकार्यमाह ॥

रूपमेकं कार्यमित्यन्वयः रूपपदमुभयमपि लाक्षणिकम् अजहत्स्वार्थाचेयं लक्षणा कारणैकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यजनकभावाश्रयत्वञ्च अक्षयलक्ष्यसाधारणो धर्मस्तेन रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वैकत्वैकपृथक्त्वानि संगृह्यन्ते एते हि कारणे वर्त्तमानाः कार्येषु समानजातीयमेकमेव गुणमारभन्ते द्विधाह्यसमवायिकारणानाङ्गतिः केचित् कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या जनयन्ति, कारणमिह समवायिकारणं तच्च जन्यस्य रूपादिलक्षणस्य कार्यस्य तेन रूपादिलक्षणकार्यस्य यत् समवायिकारणं घटादि तेन सह कपाले वर्त्तमानं रूपं कारणैकार्यसमवायेन घट-

वि० बहूनां तन्वादिसंयोगानां पटादिरूपमेकं द्रव्यं कार्यमित्यर्थः । २७ ।

रूपस्य गुणस्यानेकगुणजन्यत्वमाह ।

रूपपदे रसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाहवेगस्थितिविद्यापन्नगुणत्वानामप्युपपन्नके तथाच समवायि-

सू० गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २६ ॥

उ० रूपमारभते एवं रसाद्यपि कश्चित्तु कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या-
ऽसमवाधिकारणत्वं यथा कारणमपि शब्दो नभसि कार्य-
मपि शब्दान्तरमारभते नभस्येव रूपाद्यपि पार्थिवपर-
माणावग्निसंयोगेन कार्यकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यते ॥
॥ २८ ॥

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ॥

उत्क्षेपणमेकं कार्यममीषामित्यर्थः । अत्र गुरुत्वस्य
हस्तलोष्टादिवर्तिनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयो-
गस्यासमवाधिकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, लोष्टनिष्ठोत्क्षे-
पणस्य तु हस्तनोदनमसमवाधिकारणम्, अत्राप्युत्क्षेपण-
पदमवक्षेपणादावपि साक्षणिकम् ॥ २६ ॥

ननु मूर्त्तगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वा-
अयगुणपूर्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमि-

वि० कारणगतैर्बहुभि रूपादिभिरवयविगतमेकं रूपादिकं जायते
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीमेकस्य कर्मणो बहुकारणकत्वमाह ॥

एकं कार्यमिति शेषः । उत्क्षेपणपदमवक्षेपणादेरप्युप-
सक्तम् उत्क्षेप्यस्य गुरुत्वम् उत्क्षेपः प्रयत्नः उत्क्षेप्यहस्तनोदनस्य
एते त्रय एवोत्क्षेपणहेतवः, अतः कर्मण्यप्यनेककारणकत्वं
निरावाद्यमिति भावः ॥ २६ ॥

ननु यथा धूमादिरूपकार्येषु वज्रादिकारणानामनुमानं

सू० संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥

उ० त्यक्तं तथाच कर्मणः किमपि न कार्यमित्यायातं तथा-
चातीन्द्रियाणां सूर्यादिगतीनाम् अनुमानमपि दुर्लभं
खिन्नाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति सूत्रो-
क्तमेव स्मारयन्नाह ॥

अन्या इति शेषः व्यक्ताभिप्रायेण वज्रवचनं संस्कारो-
ऽप्युपलक्षणीयः ॥ ३० ॥

ननु द्रव्यकर्माणी न कर्मकार्ये इति पूर्वमुक्तम्, संयोग-
विभागौ तु संयोगविभागकार्यावेव तथाचेदानीं कर्मणः
कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह ।

वि० तथाऽतीन्द्रियाणां चन्द्रसूर्यादिगतीनां केन लिङ्गेनानुमानं कर्म-
णः कार्याभावादित्यतः पूर्वोक्तानि कर्मकार्याणि स्मारयति ।

चकारो वेगस्थितिस्थापकयोः समुच्चायकः तथाच एत एव
कर्मणो जायन्ते इति कर्मणो न कार्यदारिद्र्यमिति भावः ।
॥ ३० ॥

ननु संयोगो यदि कर्मजन्यस्तदाऽवयवसंयोगद्वाराऽवयवकर्मा-
णोऽवयवविग्रथं प्रति वज्रिनोदनद्वारा वज्रिकर्मणः परमाखादि-
क्रियां प्रति च कारकत्वं दुरपह्वं यथा स्रज्जन्यसंयोगद्वारा चाक्षु-
षादिकं प्रति चक्षुरादेः कारकत्वं तथाच कर्मणो यद्द्रव्यकर्मा-
कारकत्वमुक्तं तत् किं ग्रथं प्रति क्रियां प्रति च कर्मणो नासमवा-
यिककारकत्वमित्येतत्परमित्यत आह ।

सू० कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमु-
क्तम् ॥ ३१ ॥

उ० कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारण-
सामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणोऽकारण-
त्वमुक्तं नतु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन
संयोगविभागाच्च कर्मणामिति सूत्रं व्याहन्येतेति भावः ॥
॥ ३१ ॥

इति श्राद्धरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमाह्निकम् ॥*॥

वि० द्रव्यकर्मणाम् अकारणं कर्म इति यत् पूर्वमुक्तं तत् कार-
णसामान्ये कारणसामान्यपरमित्यर्थः तथाच पूर्वं द्रव्यकर्मकारण-
सामान्यभिन्नत्वमेव कर्मण्युक्तम्, नतु तदसमवायिकारणान्यत्वम्
अवयवकर्मणो वज्रिकर्मणश्च अवयवसंयोगेन वज्रिनोदनेन चा-
न्यथासिद्धत्वात् चक्षुरादेस्तु चाक्षुषादिकं प्रति संयोगेन नान्य-
थासिद्धत्वं व्यापारेण व्यापारिणोऽनन्यथासिद्धत्वादिति भावः ॥
॥ ३१ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-हतायां कथादसूत्रविद्यते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥ * ॥

सू० कारणाभावात्कार्यभावात् ॥ १ ॥

उ० नन्वेन प्रघटकेन द्रव्यादीनां चयाणां पदार्थानां कार्यैकत्वघटितं कारणैकत्वघटितञ्च साधर्म्यमुक्तं तच्चा-
नुपपन्नं कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरित्यत आह ।

दृश्यते हि मृषकसलिलकुलासस्रचादौ समवहितेऽपि
दृष्टाभावाद् घटाभावः भूषलिलादौ समवहितेऽपि
बीजाभावादङ्कुराभावः स च दण्डघटयोर्वीजाङ्कुरयोर्वा
कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः । अन्यथा वेमाद्यभावे-
ऽपि घटाभावः शिलाग्नकलाद्यभावेऽप्यङ्कुराभावः स्यात्
किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि हेतु-
फलभावमन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कालासत्त्वे सति
किञ्चित्कालसत्त्वरूपं कादाचित्कत्वं भावानां कारणापे-
क्षामन्तरेण सम्भवति तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा नतु
कदाचित् स्यात् नहि भावो न भवत्येव नाप्यहेतोर्भवति

वि० ननु पूर्वाह्निके कार्यत्वघटितं कारणत्वघटितञ्च साधर्म्य-
मुक्तं तत्प्रथं सङ्गच्छते कार्यकारणभावस्यासिद्धत्वेन शशवि-
षाससमानत्वादित्यतः कार्यकारणभावमेव व्यवस्थापयति ।

दृष्टाभावाद् घटाभाव इत्यादि-प्रतीतौ हि दृष्टाभावे घटा-
भावप्रयोजकत्वं भासते तच्च दण्डघटयोः कार्यकारणभावं विना
नोपपद्यते अन्यथा दृष्टाभावात् पटाभाव इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः
एवं घटादिकार्याणां किञ्चित्कालासत्त्वे सति किञ्चित्कालसत्त्व-

उ० नाप्यकस्मादेव भवति न वा निरुपाख्यादेव श्रद्धविषाणा-
देर्भवति किन्तु दण्डवेमादेः सोपाख्यस्यावधेर्घटपटादौ
कार्ये दर्शनादवधिस्तु कारणमेव एवं कार्यकारणभावा-
भावे प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्यातां तथाच निरोहं जगज्जा-
येत नहीष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिरनिष्टसाधनता-
ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः ॥ १ ॥

ननु सदेवोत्पद्यते नासत् “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्”
इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽसत्त्वाविशेषे तन्तुभ्य एव

वि० रूपं कदाचित्कालमनुभूयते तदपि घटादेः कारणापेक्षामन्त-
रेण न सम्भवति अन्यथा घटादिः सर्वदैव स्यात् किं वा सर्व-
दैव न स्यात् नतु कदाचित् स्यात् अपि च कार्यकारणभावा-
भावे प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च लोकानां न स्यात् तथाच निरोहं जग-
दापयेत नहि प्रवृत्तिरन्तरेण हीष्टसाधनताज्ञानं न वा विनाऽनि-
ष्टसाधनताबुद्धिं निवृत्तिः । साङ्ख्यास्तु मृदादौ पुरा तिरोभूतः
सन् कलसादिराविर्भवति पुनर्मुद्गरप्रहारादिना तत्रैव तिरो-
भूतस्तिष्ठतीत्याविर्भावतिरोभावावेवेत्यादविनाशौ नतु वास्तवौ
तथा सति कथं न तन्तुतः कलसोत्पादः । न चोत्पत्तेः पूर्व्वं का-
र्याणां कारणे सत्त्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् “सदेव सौम्येदमग्र
आसीत्” इत्यादिश्रुतेरेव प्रमाणात्वादिब्याजस्तच्चिन्त्यम् आविर्भाव-
स्याविर्भावस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् आविर्भावस्य पूर्व्वमसत्त्वे-
ऽसदुत्पत्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वेन घटादीनां पूर्व्वसत्त्वाङ्गीकारस्य
निर्युक्तिकत्वादिति कारणत्वज्ञानन्यथासिद्धनियतपूर्व्ववर्तिजा-
तीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं स्वरूपसम्बन्धविशे-
षोऽतिरिक्तपदार्थो वेति ॥ १ ॥

उ० पटो न कपालेभ्य इति नियमो न स्यादिति चेत् परि-
 षामवादिभिरपि खीकृतकारणकैरयं नियमोऽभ्युपग-
 न्तव्य एव अन्यथा घटाभिव्यक्तिः कपालेष्वेव न तन्नुच्चि-
 ति कथं स्यात् किञ्च यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा
 तस्या अपि नित्यत्वे आविर्भावतिरोभावावेवात्पादविना-
 श्राविति रिक्तं वचः अथाविर्भावतिरोभावौ कारणापेक्षौ
 तदा घटपटादीनामपि कारणापेक्षैवावसतामप्युत्पत्तिरि-
 त्यायातं यत्तु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरित्युक्तं तच्च
 स्वभावनियमेनैवोत्तरं सच्च स्वभावनियमोऽन्वयव्यतिरेका-
 वगम्यो भवति, भवति हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे
 सति घट इति सर्व्वसाक्षिकोऽनुभवः एवञ्चानन्वयथासिद्धनि-
 यतपूर्व्ववर्त्तिजातीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं
 वा कारणत्वम् । यद्यपि “यवैर्यजेत त्रीहिभिर्वा” इत्यादौ
 नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं नास्ति नहि यवकरणकथागनिष्याद्ये
 फले त्रीहिकरणकथागस्य पूर्व्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितं
 विहितकारणं कारणमेव फलैकजात्येऽपि द्वयोः कारण-
 त्वोपपत्तेः तथाच सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं
 लोकवेदसाधारणी कारणता नियतपूर्व्ववर्त्तित्वन्तु अन्वयव्य-
 तिरेकगम्या कारणता लौकिकी, नहि “स्वर्गकामो यजेत”
 इत्यादौ व्यतिरेकभागोऽपि विषयः प्रवृत्तेरन्वयमात्रज्ञा-
 नादेवोपपत्तेः, अतएव “विकल्पे उभयमत्रास्त्यर्थ” इत्यपि
 घटते तज्जातीयस्य फलस्य एकेनैवोपपत्तेरपरामुष्टान-

सू० नतु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

उ० वैयर्थ्यात् । अतएव “श्रीतात् साङ्गात् कर्षणः फलवश-
 भावनियम” इत्यप्युचितम् “आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्य-
 भिचारो न दोषाय” इत्याचार्याभिधानमृष्वर्थतात्पर्यक-
 मेव दृष्यारणिमणिसखे तु कार्य्यवैजात्यमावश्यकं तत्रा-
 न्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकाद्भूतिरेकस्या-
 वश्यकत्वात् विकल्पसखे तु फलवैजात्यकल्पने राजसूय-
 वाजपेयादावपि वैकल्पिकी कारणता स्यादिति कार्य्यकार-
 णभावनियममेवोपपादयन्नाह ।

यदि कार्य्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्य्या-
 भावादपि कारणाभावः स्यात् कार्य्याभावः कारणाभावं
 प्रत्यतन्त्रं कारणाभावस्तु कार्य्याभावं प्रति तन्त्रं तेन दुः-
 खाभावार्यं जन्माभावे, जन्माभावार्यं प्रवृत्त्यभावे, तदर्थञ्च
 दोषाभावे, तदर्थं मिथ्याज्ञाननिवृत्तये, तदर्थञ्चात्मसाक्षा-
 त्काराद्य मुमुक्षुषां प्रवृत्तिः प्रयोजनमौपोद्घातिकस्या-
 प्यस्य द्विसूत्रकप्रकरणस्य ॥ २ ॥

कार्य्यकारणभावनियममेवोपपादयति ।

वि० कार्य्यकारणभावनियमाभावे कार्य्याभावः कारणाभावाप्रयो-
 जकः कारणाभावस्तु कार्य्याभावप्रयोजक इति नियमानुपपत्ते-
 रिति भावः ॥ २ ॥

सू० सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥

उ० पदार्थचयोद्देशस्य चानन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्य-
पदार्थस्य सञ्चयमाह ।

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परं सत्ता अपरं
सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च सञ्चयं
बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य ।
इतिना इवमवच्छिद्य परावृत्तते तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुं-
सकनिर्द्देशः । वृत्तिकारस्तु विशेषान्वयमाह परन्तु “नपुं-
सकमनपुंसकेनैकवशास्मान्तरस्याम्” इत्यनेनैकवद्भावो
नपुंसकता चेत्याह । बुद्धिरपेक्षा सिद्धं सञ्चयं वा यस्य
तद्बुद्ध्यपेक्षं तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति
स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणं वा परमपि सामान्य-
मपरमपि तथा परन्तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि सञ्चयते
तथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं
गुणो नेदं कर्षेति विशेषप्रत्ययः तथाच द्रव्यत्वादीनां
सामान्यानामेव विशेषत्वम् ॥ ३ ॥

वि० सामान्यपदार्थस्य सञ्चयमाह ।

सामान्यं परं विशेषः अपरं सामान्यम् इति इयं बुद्ध्यपेक्षं
बुद्धिरपेक्षा सञ्चयं यस्य तत् तथाच सामान्यं द्विविधं परमप-
रञ्च तत्र परसामान्यं सत्ता द्रव्यत्वादिष्वपरसामान्यं तत्र
सामान्यविशेषयोः परापरयोर्षञ्चयं बुद्धिरेव अनुवृत्तत्वबुद्धिः

उ० ननु विधिरूपं सामान्यं नास्तीव अनुगतजतेरतद्वावृत्तौ-
 वापपत्तेः भवति हि गौरचमिति-प्रतीतेरगोव्यावृत्तोऽय-
 मिति विषयः जातिवादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य
 तद्विषयत्वाभ्युपगमात् नहि वैशिष्ट्यमतद्वावृत्तेरन्यत्, गवा-
 दिपदप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यावृत्त्यादिरेव । किञ्च गोत्वं
 कुत्र वर्त्तते न तावद्गवि गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात्
 नाप्यगवि विरोधात् यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य
 गोत्वं वर्त्तते न तावत्तत्रैवासीत् देवस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः
 नापि गोत्वमपि तदानीमेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् ना-
 प्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् नच एकस्यैव नित्यस्य
 नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्स्न्यकदेशविकल्पानुपपत्तेः । नहि
 छद्ममेकत्रैव वर्त्तते अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् ।
 नाप्येकदेशेन, जातेरेकदेशस्थाभावात् । तदुक्तं “न याति नच
 तत्रासीन्नसोत्पन्नं नचाभवत् । अहाति पूर्वं नाधारमहो-
 व्यसनसन्नतिः” इति । सामान्यमस्ति तच्च संख्यानमात्रव्यङ्गं
 गोत्वघटत्वादिवत् नतु गुणकर्मागतमपीति सगोचकस्य हः ।

वि० सामान्यस्य, व्यावृत्तत्वबुद्धिर्विशेषस्य लक्ष्यम्, अनुवृत्तत्वम् अधि-
 कदेशवृत्तित्वं व्यावृत्तत्वमल्पदेशवृत्तित्वं तं चात्र सत्तायाः सर्व-
 सामान्यापेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वमेव प्रत्यत्वादिजातेस्तु
 सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वादपरत्वं पृथिवीत्वाद्यपेक्षया अधिक-
 देशवृत्तित्वात् परत्वमपीति परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्व-
 रूपं विशेषत्वञ्च न नियतं किन्तु बुद्ध्यपेक्षमिति । जातिबाधका

उ० अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्यापकत्वमपि स्वरूप-
 पतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां गोच्यवहारापत्तिः सम-
 वायेन तद्भवहारस्याभ्युपगमात् कास्त्रे रूपादिमत्त्वेऽपि
 कास्त्रो रूपवानित्यप्रतीतियवहारवत् नच कास्त्रो नास्त्येव
 पञ्चस्कन्धसंज्ञाभेदमात्रमित्यभ्युपगमादिति वाच्यं कास्त्रस्य
 साधयिष्यमाणात्वात् । तथाच यत्र पिण्ड उत्पद्यते तत्रस्व-
 मेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातः सम्बद्धस्येत्येकः कास्त्र इत्यभ्युप-
 गमात् एतेन कीदृश्यात्रये वर्तते इत्यत्र यत्र प्रतीयते इत्यु-
 च्चरम्, कुत्र प्रतीयते इत्यत्र यत्र वर्तते इत्युच्यते, गोत्व-
 वृत्तेः पूर्वं स पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोच्यते, उ-
 च्यते “न याति नच तत्रासीत्” इत्यादिकं परिदेवनात्त्रयम्,
 अतश्चावृत्तिरेव गोत्वमित्यत्र गौरयमिति विधिमुखः प्रत्यय
 एव बाधकः । न चानुभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं “विधिजः
 प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थक” इति नहि गौरयमिति
 प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भासते कार्त्स्निकदेशविकल्पस्तदा-
 भवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कार्त्स्न्यं भवेदेकदेशो वा क्लृप्तता

वि० उक्त्वा न्यायाचार्यैः, “वृत्तेरभेदकत्वत्वं सङ्घटोऽपानवस्थितिः ।
 रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रह” इति । तत्रैकव्यक्तिकत्वा-
 दाकाग्रत्वं न जातिः अन्युत्पत्तिरित्येकव्यक्तिकत्वाद् घटत्वं कलस-
 त्वञ्च न जातिद्वयं परस्परान्ताभावसमानाधिकरणबोधोरेकव्यक्ति-
 समावेशेन सङ्घटेऽत्र भूतत्वं मूर्तत्वञ्च न जातिः अनवस्थाभयात्
 सामान्यत्वं न जातिः विज्ञेयस्य व्यावृत्तस्यभावस्य रूपहानिर्विशेष-

७० अनेकाशेषता सा चैकस्मिन्नोपपन्ना गौरयमित्याद्यनुभव
 एवासद्विषयो न वस्तुव्यवस्थापनञ्चम इत्यचोत्तरं वक्ष्यते ।
 प्राभाकरास्तु संख्यानमात्रव्यङ्ग्यं सामान्यमाचक्षते तद्यद्य-
 नुगतप्रतीतिसाच्चिकं तदा किमपराङ्गं गुणकर्मागतैः सा-
 मान्यैः, भवति हि रूपरसादावनुगतधीः सा च जातिव्यव-
 स्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिषु न तावद्भक्त-
 भेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीनामने-
 कत्वात् नापि बुद्धिलक्षणत्वादिवत् घटलकलसलत्वादिवदा
 तुल्यत्वं बाधकं तच्चान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षया
 न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वाद्यपेक्षयासाधिकव्यक्तिकत्वात् अत-
 एव न सङ्करः भूतत्वमूर्त्तत्ववत्, परस्परान्यन्ताभाव-
 सामानाधिकरस्ये सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरस्या-
 भावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपग-
 मात् नापि रूपहानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्या-
 श्रितत्वे सति जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः
 विभुदत्तित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः स्युरिति

वि० त्वजातिबाधिका, यदि विशेषत्वं जातिः स्यात् तदा जातिमन्तः
 सतो व्यावृत्तत्वासम्भवेन सतोव्यावृत्तत्वरूपस्य असाधारणधर्मस्य
 व्याघातः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः, अथवा रूपहानिः स्वरूप-
 हानिः तथाच विशेषा यदि मूर्त्तदत्तित्वे सति जातिमन्तः स्यु-
 क्त्वादा गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुदत्तित्वे सति जातिमन्तः
 स्युक्त्वादा गुणाः स्युरिति विशेषस्य स्वरूपहानिर्विशेषत्वजातिबा-

सू० भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

उ० यथा विशेषपदार्थस्वरूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्था-
भयान्तथास्तु, प्रकृते तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् ।
यद्यपि समवायत्वजातिबाधकोव्यक्तभेद एव तथापि चक्रेते
उत्पादविनाशश्रीलाः बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम्,
अभावत्वादिजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, विवादपदम-
नुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अबाधितानुगतमतित्वात्
दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति वृत्तिकारा-
स्तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ।

भावःसत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः नतु व्यावृत्तेरपि हेतुः
तथाच विशेषसंज्ञां न लभते ॥ ४ ॥

वि० धिका समवायसम्बन्धाभावात् समवायत्वं न जातिः समवाये
समवायान्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् उत्पादविनाशश्रीलिनो न-
हव समवाया इतिमतेनैतत् अन्यथैकव्यक्तिकत्वादपि समवायत्वं
न जातिः स्यात् एवमभावत्वस्य जातित्वे समवायसम्बन्धाभाव
एव बाधक इत्यादिकमूहनीयम् । प्राभाकरास्तु संश्लानव्यञ्जैव
जातिः साच गुणकर्मबोर्नास्तीत्याहुः ॥ ३ ॥

सत्तायाः परत्वमेव नापरत्वमित्याह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरधिकदेशवृत्तित्वबुद्धेर्हेतुत्वात् एवका-
रेवाप्यदेशवृत्तित्वबुद्धित्ववच्छेदः तादृशबुद्धिस्तु सत्ता प्रत्यत्वाद्य-

सू० द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषे-
षाश्च ॥ ५ ॥

उ० केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह ।

चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चि-
नोति, द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्परं व्याप्यव्यापक-
भावाभावसूचनार्थः सामान्यानि विशेषास्त्रेत्यत्रासमासः सा-
मान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति यष्टीसमासभ्रमः स्यात् तथाच सा-
मान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुग-
तमतिसाधिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्सत्त्वे-
ऽपि वाय्वाकाशादौ तदसम्भवात् नच गुणत्वावच्छिन्नकार्य-
समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः नित्यानित्य-
वृत्तितया गुणत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि पर्य्यनुयोगस्य तादवस्थ्यात्, मैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्य्यसम-

वि० पेक्षयाऽधिकदेशदृष्टिरित्याकारिका तस्याः प्रत्यक्षात्मिकाया-
हेतुत्वं सत्तायां विषयमुद्रया तथाच सत्तायां काश्चिदपि जाति-
नपेक्ष्यात्पदेशदृष्टित्वबुद्धेरभावान्न विशेषत्वं किन्तु परत्वमात्र-
मेवेति ॥ ४ ॥

ननु के विशेषा इत्याकाङ्गयामाह ।

चकारेव पृथिवीत्वादीनां द्रव्यगतानां रूपत्वादीनां गुण-
गतानाम् उत्क्षेपणत्वादीनां कर्मगतानाञ्च जातीनां समुच्चय-

उ० वायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः साहि न पृथि-
 वीत्वाद्यवच्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्या ऽधिक-
 वृत्तित्वात् अवश्यं ह्यवच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्यथाक-
 स्मिकतापत्तेः तत्र परमाणुषु ह्यणुकासमवायिकारणव-
 त्तया ह्यणुकेषु अणुकासमवायिकारणवत्तया विभुचतु-
 ष्यस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनः-
 संयोगाधारतया वायौ दृष्यादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्ष-
 द्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अत्रस्तु
 संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि कार्याकार्यवृत्तितया
 कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसमवायिकारण-
 तावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वन्तु
 संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वशून्ये सा-
 मान्यवति यत्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात्
 कर्म्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु चक्षतीति-प्रत्ययसाक्षिकम्, अन्यत्र
 तु संयोगविभागानुमेयं संयोगविभागोभयासमवायिका-
 रणतावच्छेदकतयाऽपि कर्म्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात् अतएवा-
 दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानं तत्र च देशान्तर-
 स्याकाशादेरतीन्द्रियत्वेऽपि तत्किरणसंयोगविभागयोस्त-
 न्नाण्डत्वेन प्रत्यक्षत्वात् तत एव गत्यनुमानं, देशान्तरप्रा-
 प्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे च सति प्राप्नुवो-

वि० तथाच द्रव्यत्वादीनां परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विशेष-
 यत्वचेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सू० अन्यचान्द्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

उ० पक्षभ्यस्य प्रत्यङ्मुखेन तेनैवोपसम्भृतया प्रत्यभिज्ञाय मान-
त्वादिति देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया आदित्यगत्यनुमान-
मित्युद्योतकराचार्याः ॥ ५ ॥

ननु य एव विशेषपदार्थ उद्दिष्टः स एव किं सामा-
न्यविशेषत्वेनाभिधीयते इति श्रित्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

अन्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहिताः तान्
वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने
भवन्तीत्यन्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पा-
दविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्या नित्यद्रव्याणि तेषु
भवन्तीत्यन्या विशेषा इति वृत्तिरुक्तः । ते हि विशेषा एव
व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो नतु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्र-
माणमाह ।

वि० ननु सामान्यस्य विशेषत्वाभ्युपगमे भावानां घटत्वसंख्या
व्याहन्त्येतेति तटस्थान्तराणां निरस्यति ।

अन्या नित्यद्रव्यवृत्तयो ये विशेषा अभिहितास्तान् वर्जयित्वा
सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने तिष्ठन्ति यदपे-
क्षया विशेषो नास्ति एकमात्रवृत्तय इति ऋजितार्थः, तथाच
पूर्वसूत्रे विशेषपदं नैकमात्रवृत्तिविशेषपदार्थपरं किन्तु व्याप्य-
सामान्यपरमिति न घटत्वसंख्याव्याघात इति भावः ॥ ६ ॥

सत्तासामान्ये प्रमाणमाह ।

सू० सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥
द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥

उ० इतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारमुपदिशति ।
तथाच द्रव्यादिषु त्रिषु सत्सदिति-प्रकारको घतः प्रत्ययः
सदिदं सदिदमित्याकारकः शब्दप्रयोगोवा यदधीनः सा
सत्ता ॥ ७ ॥

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नानुभूयते-
ऽतो द्रव्याद्यन्यतममेव सत्ता यतो हि यद् भिन्नं भवति
तत्ततो भेदेनानुभूयते यथा घटः पटात् नच सत्ता
तेभ्यो भेदेनानुभूयते इति तदात्मिकैवेत्यत आह ॥

द्रव्याद्योऽननुगताः सत्ताचानुगता । तथाच अनु-
गतत्वाऽननुगतत्वखक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य
सिद्धत्वात् यत्तु तेभ्योऽन्यत्र नोपलभ्यते तदयुतसिद्धिबलात्
घटपटयोस्तु युतसिद्धिः नच व्यक्तिस्वरूपमेव सत्ता, व्यक्ती-

वि० इतिशब्देन प्रत्ययव्यवहारयोः संग्रहः । यतो यस्माः सत्ताया
हेतोर्द्रव्यगुणकर्मसु अयं सन्नित्याकारकः प्रत्ययः व्यवहारश्च
भवति सा सत्ता इत्यर्थः । तथाच सत्तायामनुगतः प्रत्ययो व्य-
हारश्च मानमितिभावः ॥ ७ ॥

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपैव सत्ता सा च द्रव्यादिस्वरूपानविरिक्त-
त्वाशङ्कां निरस्यति ।

अर्थान्तरं भिन्ना तथाच द्रव्यादिषु त्रिषु सदित्यनुगतप्रत्ययस्य

ख० गुणकर्मसु च भावान् कर्म न गुणः ॥ ६ ॥

उ० नामननुगमात् स्वरूपत्वं यद्यनुगतं तदा सैव सत्ता अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारश्चेत्तदा गोत्वादिभिरपि गतम् । अतएव यत्र सत्ता समवेति तादृशैराधारैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं सत्तयेत्यपास्तम् । अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्रामाणिकत्वं वा सत्त्वमित्ययुक्तं तदननुसन्धानेऽपि सन् इति प्रत्ययात् ॥ ८ ॥

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मैति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यमित्यपि सूचयति नहि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणे कर्मणि वा, सत्ता तु गुणे कर्मणि च वर्तते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्यात्तेभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥ ९ ॥

भेदकान्तरमाह ।

वि० सर्वसिद्धत्वेनाऽनुगता सत्ता स्वीकार्या सत्ताया अननुगतद्रव्यादिस्वरूपत्वे तादृशानुगतप्रत्ययापत्तापसङ्गादितिभावः ॥ ८ ॥

इतोऽपि सत्ता न द्रव्यादिस्वरूपेत्याह ।

न कर्म न गुण इति व्यत्ययेनाभिधानात् न द्रव्यमित्यपि मुनेरभिप्रेतं तथाच सत्ताया गुणकर्मवृत्तित्वात् द्रव्यादीनाञ्च तदभावात् सत्ता द्रव्यादिभ्यो भिद्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भेदकान्तरमाह ।

सू० सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

उ० यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्य-
विशेषवती स्यात् नच सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वा-
दय उपलभ्यन्ते नहि भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वेति
केषाञ्चिदनुभवः ॥ १० ॥

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्य-
त्वञ्च तेभ्योऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत्
अनेकपदमिह सर्व्वपरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्य-
त्वञ्च सामान्यलक्षणप्राप्तमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेक-
द्रव्यत्वञ्च अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं तेन सत्ताया भेदः ।
तेन नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः संयोगो
नेष्यत इत्युक्तं द्रव्यत्वञ्च साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति
द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

वि० सामान्यविशेषाः पूर्व्वोक्ताः द्रव्यत्वादयः तथाच द्रव्यत्वाद्यभावात्
सत्ता न द्रव्याद्यात्मिकेत्यर्थः ॥ १० ॥

द्रव्यत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

अनेकद्रव्यवत्त्वं समवेतत्वसम्बन्धेन, नित्यत्वञ्च सामान्यत्वादेव
प्राप्तं तथाच द्रव्यत्वमनेकद्रव्यसमवेतत्वेन नित्यत्वेन च द्रव्यादि-
भिन्नतया सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥
 तथा गुणेषु भावाङ्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥
 सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

उ० ननु द्रव्यत्वमपि जातिः स्वाश्रयादभिन्नमेव स्यात्
 को दोष इत्यत आह ।

यदि द्रव्यत्वं जातिर्द्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्यां
 पृथिवीत्वजन्यतेजस्त्वादयः सामान्यविशेषाः स्युरित्यर्थः ।
 नहि भवति द्रव्यत्वं पृथिवी जसं तेजो वेति केषाञ्चित्
 प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमाह ।

गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्माभ्यो
 भिन्नं सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भेदकान्तरमाह ।

यदि द्रव्यगुणकर्माभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा

वि० द्रव्यादिगतधर्माभावादपि द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।
 द्रव्यत्वगुणत्वकर्मात्त्वपृथिवीत्वजन्यतेजस्त्वादयर्भावात् द्रव्यत्वं न
 द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

भावात् समवायेन सत्त्वात् तथाच गुणसमवेतत्वाद् गुणत्वं
 द्रव्यादिभिन्नं तथा सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इतोऽपि गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावाद् गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

सू० कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

उ० द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वतदवान्तरजातिमत्तया उपलभ्येतेत्यर्थः ॥
॥ १४ ॥

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मत्वस्याह ।

कर्मस्त्रेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं
द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

भेदकान्तरमाह ।

कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिषा-
मान्यविशेषस्तत्र समवेयादित्यर्थः । सेयमेकाकारा चतुः-
सूत्री सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां चतसृषां जातीनां
द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्यवधेयम् ॥
॥ १६ ॥

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्त्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेद-
भेदेन भिन्नैव कथं न स्यादत आह ।

वि० कर्मत्वमप्यतिरिक्तमित्याह ।

कर्मसु भावात्सत्तात् कर्मत्वं सत्तावदतिरिक्तमुक्तमित्यर्थः ॥
॥ १५ ॥

द्रव्यादिगतधर्माभावादपि कर्मत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावात् कर्मत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु द्रव्यादिषु वर्त्तमाना सत्ता द्रव्यत्वाद्यवच्छेदकभेदेन भिन्ना
कथं न स्यादित्यत आह ।

सू० सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चेको
भावः ॥ १७ ॥

उ० सदित्याकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं
तच्च द्रव्यगुणकर्म्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव
तेषु वर्त्तते अन्यथा द्रव्यत्वादिभिस्तुल्यव्यक्तिकतया सत्ता वा
न स्यात् तानि वा न स्युः विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो
भेदस्तत्र यल्लिङ्गमनुमानं तदभावाच्च न भेद इत्यर्थः ।
भवति हि स एवायं दीप इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषलिङ्गं
दीर्घद्वस्त्रत्वादिपरिमाणभेदस्तथात्र विशेषलिङ्गं नास्तीति
भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीभगवत्कणादसूत्रोपस्कारे शाङ्करे प्रथमा-
ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

वि० सदित्याकारकप्रत्ययव्यवहारयोः सत्तालिङ्गयोर्विशेषाभावात्
भेदकलिङ्गान्तराभावाच्च भावः सत्ता एक एव ननु नागा भिन्नत्वे
तुल्यव्यक्तिकत्वात् सत्ताया इवत्वादेर्वाऽर्थान्तरत्वं न स्यादिति
भावः, स एवायं दीप इत्यनुगतयोः प्रत्ययव्यवहारयोः सत्त्वेऽपि
तत्र परिमाणादिभेद एव भेदकः नचात्र तथा कश्चिदस्तीति
भावः । १७ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कप्रज्ञान-प्रखीतायां कणादसूत्रवि-
द्वतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः ॥ ० ॥

सू० रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

उ० द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः, तत्र पृथिव्यग्नेजसां लक्षणप्रकरणम् ईश्वरसिद्धि-प्रकरणम् आकाशानुमानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टाद्याः पृथिव्या लक्षणमाह ।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथाच नीलरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं रसः कटुकषायाद्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटु-रससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं कषायादिपदप्रक्षेपेण लक्षणान्यूहनीयानि । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च तथाच गन्धसमाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण-गन्धासमाना-धिकरणगुणसमानाधिकरण-जात्यधिकरणद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम् । नच पाषाणादौ गन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिद-मुभयमपीति वाच्यं तत्रापाततो गन्धरसयोरननुभवेऽपि तदीयभस्मसु तदुपलम्भात् य एवावयवाः पाषाणार-म्भकास्त एव तद्गुणारम्भका अपीति नाव्याप्तिः कथं

वि० जनयन्तं पाणयन्तं नाशयन्तं जगन्मुक्तः ।

अगजाङ्गजमानन्दाद् गजाननमहं भजे ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके द्रव्यलक्षणान्यभिघास्यति, तत्रा-दौ पृथिव्या लक्षणमाह ।

नीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वकषायादि-

उ० तर्हि सुरभिः समीरणः निर्णकारवेक्षणसमिति-प्रतीति-
रिति चेन्न पार्थिवोपाधिकत्वात् तयोगन्धरयोः, स्वर्गो-
ऽप्यनुष्णाज्ञीतः पाकजः पृथिव्यामेव तथाच पाकजस्पर्श-
समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, पाकज-
त्वञ्च विशेषान्तरव्यङ्गं पृथिवीस्पर्श एव, विशेषान्तरञ्च
जिरीषलवङ्गीकुसुमादौ स्पर्शविशेषे स्फुटतरम्, नत्वेवं
जलादिस्पर्शे । यद्यप्यवयविनि पाकादग्निसंयोगात् स्वर्गा-
दयो न जायन्ते तथापि तत्परम्पराप्रभवतया तथापि
वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः । ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकि-
ल्लिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवीत-
रेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यस्मैतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा
जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवतो चेयं
तस्मादितरभिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो-
हेतोर्व्यतिरेके सपक्षविपक्षव्यावृत्ततथाऽसाधारण्यम् अव्य-
तिरेके चान्वयित्वम् अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः
पक्षः तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिषाधयिषा न वा
तदिशिष्टज्ञानरूपानुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्त-
थाच न व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति
वैषम्यम्, अत एवोपनयवैधर्म्यमपि व्याख्यायते नत्वगृही-
तव्याप्तिकमपि तदुक्तम्,

वि० रससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वगन्धवत्त्वपाकजस्पर्शस-
मानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादीनि पृथिव्या लक्षणान्ध-

उ० “साध्याप्रसिद्धिर्वैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च ।

अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्” ॥ इति ।

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र चक्षपि व्यवहारः पृथिवी-
पदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यसि तत्रच पृथिवीत्वं
हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्त-
कपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा
पृथिवीत्वं काचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्व-
वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्ति-
निमित्तकम् इतराप्रवृत्तिविमित्तकत्वे इति चप्रवृत्तिनि-
मित्तकत्वात् यत्कैवं तन्नैवमिति साध्यम् । तथाचात्रापि सा-
ध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवम्, इतरेषां ज्ञानादीनाम् भेदस्य
घट एव प्रसिद्धेः । वाक्यादेरतीन्द्रियत्वापि भेदस्य अन्वोन्वा-
भावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्वोन्वाभावयथे
अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्मत्वात् क्षणः विज्ञातो न
भवतीत्यादौ तथा दर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टा-
न्तोऽस्य किं व्यतिरेकिणा

“अनुमार्गेण सिद्धान्तं कोहि वक्रेण बाधयेत्”

इति बाध्यम् अव्यतिरेकिलिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽचमपि
मार्गे वक्ररुचिं प्रत्यप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे
तन्मूलकदोषाणां निरस्तत्वात् । व्यतिरेकसहचारेण अन्व-
यव्याप्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकव्याप्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न

उ० वैषम्यम् । नचोपगमवैषम्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पक्षे
उपसंहारात् तदुक्तम्,

“नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते ।

त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः” ॥ इति ।

व्यवहारस्तु गन्धवती पृथिवीत्युपदेष्टादेव यथा कम्बुयो-
वादिमान् घटपदवाच्य इति । तथा कुचचिदेव घृतादौ
मृदादौ च गन्धवत्त्वेनोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपद-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेष्टाद् गृहीतम्, गन्धवत् सर्व्वं
पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात्
यद्यैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तस्याप्यवतरत्येव । ननु
भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदो वा
अन्योन्याभावो वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात्
न द्वितीयः अभावभेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य
तत्राभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये साध्यानुग-
मादिति चेन्न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि सा-
ध्यत्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽस्यैव न चेत् स्वरूपमादाव
तत्पर्य्यवसानात् वस्तुतोभिन्नएव तदैधर्म्यस्य तदन्योन्या-
भावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था चावत्येवानुभवसावत्येवाऽवि-
श्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात् यत्तु चयोदष्टा-
न्योन्याभावास्तथोदष्टसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां

वि० करकद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वपर्य्यन्तानुधावनस्य प्रयोजनं त एव
जानन्ति । १ ।

सू० रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः सिग्धाः ॥ २ ॥

उ० साध्यन्ते इति तत्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् मिलित-
 प्रसिद्धेरभावात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 न्योन्याभावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेद-
 स्थावश्यकत्वात् स च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात् ।
 आकाशादौ का गतिरिति चेत् आकाशमितरभिन्नं
 शब्दाश्रयत्वात् यस्मैवं तस्मैवमित्यादौ पक्षैकदेशे यद्यपि न
 साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यद्वैधर्म्यवत् तत् तत्प्रतियोगि-
 कान्योन्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्तव्याप्तिवत्त्वेन शब्दा-
 श्रयत्वात्यन्ताभाववत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्वमेव
 सिद्धौ केवलं पक्षनिष्ठतया इदानीं बोध्यते वक्रिरिव
 पर्वतनिष्ठतया इत्यन्योऽस्यत्सिद्धान्तः तद्वैधर्म्यस्य तद-
 न्योन्याभावव्याप्यत्वात् । शब्दाश्रयत्वात्यन्ताभाववत्त्वमेव वि-
 पक्षे न गृहीतमिति चेत् तर्हि शब्दाश्रयत्वस्य न लक्षणत्वं
 न वा सिद्धत्वं विपक्षगामित्वशब्दाश्रयत्वादिति ॥ १ ॥

पृथिव्यनन्तरमुद्दिष्टानामर्पा लक्षणमाह ।

शुक्लमधुरशीताएव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सांसिद्धिकं
 खेहस्तु स्वरूपतः । ननु शुक्लमेव रूपमपामित्ययुक्तं का-

वि० क्रमानुरोधत् पृथिव्यनन्तरं जललक्षणमाह ।

जले रूपं युक्तं रसो मधुरः स्पर्शः शीतः द्रवत्वं सांसिद्धिकं
 तथाच जलसूत्रे पक्षानां गुणानामुपादानात् यस्मैव जललक्षणानि
 मुनेरभिप्रेतानि । तथाच नीलासमानाधिकारवभासरसुक्ता-

उ० खिन्दीजसादौ नैख्यस्योपलम्भात् । मधुर एव रस इत्यप्ययुक्तं जम्बीरकरवीररसादौ आम्बुतैत्सादेरुपलम्भात् शीत एव सार्त्रं इत्यप्यनुपपन्नं मध्यन्दिने श्रावण्यस्यैवोपलम्भात् सांसिद्धिकश्च द्रवत्वमव्यापकं हिमकरकादावभावात् खेहस्त स्वरूपासिद्धोऽतिव्यापकश्च जलेऽननुभवात् घृतादौ पार्थिवेऽनुभवाच्च नच जलत्वं जातिरेव जलत्वक्षणं व्यवस्थापकाभावेन तदनुपपत्तेः नच खेहसमवाधिकारणतावच्छेदकत्वेन तस्मिद्धिः खेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् तस्माद्भेदकाभावाद् जलं न भिद्यत इति चेन्नैवम् अभास्वरशुक्लमाचरूपस्यैव तद्भेदकत्वात् कालिन्दीजसादौ नैख्यस्याप्रयोपाधिकत्वात् वियद्विकीर्णकालिन्दीजस्यै धावस्यस्योपलम्भात् तेनाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वम् अपां सत्त्वम् । रसोऽपि मधुर एव जम्बीरकरवीररसाच्चतैत्सादेः पार्थिवोपाधिकत्वात् । जले माधुर्यं नानुभूयत एवेति चेन्न

वि० समागाधिकाररूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं तिक्ता-
 वृत्तिमधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं सां-
 सिद्धिकद्रवत्ववत्त्वं खेहवत्त्वमित्येतानि जलत्वानि जलस्येति
 भावः । हिमकरकादौ यदि न सांसिद्धिकद्रवत्वं तदा सांसि-
 द्धिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्ष्येयम् । जवयोद-
 नाजिन्दीजसादौ या नीलोपकन्धिः सा आम्बुयोपाधिकी भ्रान्ति-
 रेव वियति विक्षेपे तस्यैव धवन्निमोपकन्धेः वक्ष्यति जले कोऽपि
 रसो नानुभूयते वक्ष्यति हरीतक्यादिक्रमासत्त्वमन्वयानन्तरं

उ० कषायद्रव्यभक्षणानन्तरं तदभिव्यक्तेः । नच हरीतक्या
 एव तस्माधुर्यं जलाभिव्यक्तं तत्र कषायरसस्यैवोपलब्धात्
 हरीतक्याश्चामलक्यामिव कषाय एव रसः तस्यैवानुभवात्
 नच गुणविरोधेन तत्र रसाऽनारम्भः अथवा नामपि तत्र
 कषायरसवत्त्वात् षड्रसत्वप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्यकारित्व-
 निवन्धनः चिचरसस्तु प्रमाणाभावादेव निरस्तः चिचरूपे
 तु पटोपलम्ब एव प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्यवयवारम्भस्तु गुण-
 विरोधनिरस्त एव चिचगन्धे प्रमाणाभावात् तस्माद्दूरी-
 तकीभक्षणानन्तरं यन्माधुर्यमुपलभ्यते तत् जलस्यैव उष्ण-
 षता तु द्रव्यविशेषसन्निधानाधीना श्रीखण्डसन्नियोगा-
 ष्छले त्रैत्योष्णतेव कर्कटीभक्षणानन्तरन्तु तिक्तता याऽनु-
 भूयते सा कर्कट्या एव तदवयवे जलपानमन्तरेणापि ति-
 क्ततोपलम्भात् रसनाद्यवर्त्तिपित्तद्रव्यतिक्तताया वा तत्रा-
 नुभवात् तथाच मधुरेतररसासमानाधिकरणरससमाना-
 धिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वमर्पां लक्षणम् । एवं

वि० जलमाधुर्यमनुभूयत एव तस्य तद्वृद्धकत्वात्, नच जलसंयोगात्
 हरीतक्यादावेव माधुर्योत्पत्तिरिति वाच्यं पात्रस्थहरीतक्यादा-
 वपि जलसंयोगेन मधुरिमोत्पत्त्यापत्तेः कषायनाशरसान्तरो-
 त्पादत्तत्प्रागभावादिकल्पनायां गौरवाच्च कर्कटीभक्षणानन्तरं
 जलस्य या तिक्ततोपलब्धिः सा कर्कट्या एव जलमन्तरेणापि
 तद्गृह्यात् जम्बीररसादावस्योपलब्धिः कारवेक्षरसादौ तिक्त-
 तोपलब्धिश्च एतेन व्याख्याता । सूक्ष्मरादिसंयोगात्कले यदुष्ण-
 ष्यर्षः प्रतीकते सोऽपि सूक्ष्मरादेरेव, यद्यपि हिमकरकादौ

उ० ग्रीतस्यर्गसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्पा सञ्चयं
 मध्यन्दिने तु यदौष्यं तन्नेजस एव तदन्वयव्यतिरेकानु-
 विधानात् एवं सांसिद्धिकद्रवत्वं स्वरूपत एव सञ्चयं
 सांसिद्धिकद्रवत्ववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा जलत्वम् ।
 स्नेहस्तु गुणविशेषो नतु दुग्धत्वदधित्ववत् सामान्यविशेषः
 स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमेति तारतम्यप्रतीतेः नच जातौ
 तारतम्यं सम्भवति । ननु भवतु स्नेहो गुणः स तु जले
 वर्त्तत इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न सक्तुसिकतादौ जलेन
 संग्रहे तदनुमानात् संग्रहो हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोग-
 विशेषः स हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाञ्चनद्रवत्वेन
 संग्रहानुपपत्तेः नापि स्नेहमात्रकारितः स्थानैर्घृतादिभिः
 संग्रहानुपपत्तेः तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः
 स च जलेनापि सक्तुसिकतादौ दृश्यमानः स्नेहं जले द्रु-
 यति इत्यञ्च प्रत्यक्षोपष्टम्भिकैव युक्तिः स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वात्

वि० द्रवत्वं गानुभूयते इति कथं तस्य जलेऽन्तर्भावः सम्भवति
 तथापि उभया विज्ञाने तत्र जलत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव दिश्यतेजः-
 संयोगात् तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः क्वाठिन्यप्रतीतिस्तु तत्र भ्रान्ति-
 रेवेति मुक्तावलीकारः । केचित्तु दिश्यतेजःसंयोगात् जलपर-
 माणुभ्यां द्युक्तं तैश्च ब्रह्मरेखादिकं क्रमेण हिमादौ जायते
 तादृशद्वयुक्तादिकञ्च द्रवत्वरहितं कठिनमेवेति हिमादौ क्वा-
 ठिन्यप्रतीतिर्न भ्रान्तिरित्याहुः । स्नेहस्तु जल एव घृतादावपि
 तदुपष्टम्भकजलस्यैव स्नेहः तत्प्रकर्षाच्च घृतादेर्दृग्गानुभूयत्वं
 सक्तुसिकतादौ पिच्छीभावरूपः संग्रहनामकः संयोगविशेषो

सू० तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥

उ० घृतादौ तु खेह उपलब्धकजसनिष्ठः संयुक्तसमवायेन तद्गततथा भागात् एवं तैस्तरसादिष्वपि । उपलब्धकस्याति-
 त्रयितखेहमेव जसम्, खेहाधिक्यादेव तस्य जसस्य नाऽनस-
 विरोधित्वम् । यदि पृथिवीविशेषगुणः खेहः स्यात् सर्व-
 पार्थिववृत्तिः स्यात् गन्धवत् । जसत्तच्च द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्य-
 जातिः खेहव्याचष्टिसंयोगसमवायिकारणतावच्छेदि-
 काया जातेः परमाणुसाधारण्येन सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

उद्देश्यक्रमानुरोधेन तेजोत्वव्यवहारमाह ।

रूपं भास्वरं स्रग्भ्रंशोष्णसदत्तेज इत्यर्थः । ननु भास्वरत्वं
 परप्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोक्तं न वा चामीकरस्ये
 भर्जनकपासस्ये वारिस्ये वा तेजसि । शुक्लञ्च रूपमुक्तेषु न
 कापि, उष्णञ्च स्रग्भ्रं न चान्द्रे न वा चामीकरे तत्कथमेत-

वि० द्रवत्वसहितखेहकारित एव द्रवत्वमात्रकारितत्वे काचकाचन-
 द्रवत्वादितोऽपि तदुत्पत्त्यापत्तेः नापि खेहमात्रकारितः घनीभूतै-
 र्हादिभिरपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यजमधिकेन ॥ २ ॥

क्रमप्राप्तं तेजोत्वव्यवहारमाह ।

भास्वरशुक्लरूपवत्त्वम् उष्णस्रग्भ्रवत्त्वञ्च तेजोत्वव्यवहारमित्यर्थः ।
 नच सुवर्षोष्णभर्जनकपासादिस्रतेजःप्रवृत्तिषु परप्रकाशकत्वरूप-
 भास्वरत्वविशिष्टशुक्लरूपाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं तेजसि तेज-
 स्येन तदनुभागात् सुवर्षस्य तेजस्यैव सुवर्षं तैजसम् अत्रन्ता-

उ० दिति चेन्न उच्चादौ तेजस्वेन भास्वरूपानुमानात् । तेज-
स्त्वमेव तत्र स्वरूपासिद्धमिति चेन्न उष्णस्पर्शवत्त्वेन तदनु-
मानात्, चामीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वरूपाभावेऽपि
अत्यन्तानलसंयोगेनानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वेन
व्यतिरेकिणा तेजस्त्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात् भर्जन-
कपालादिनिष्ठे चोष्णस्पर्शवत्त्वेन तेजस्त्वानुमानात् । चतु-
र्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरादि, किञ्चि-
दुद्भूतरूपमनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा चान्द्रम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं
यथा नायनम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपमनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नैदाघं
वारिभर्जनकपालादिगतञ्च तेजः । नायनमग्रे साधयि-
ष्यते ॥ ३ ॥

वि० नलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथा पृथि-
वीति-व्यतिरेकानुमानात् सिद्धम्, उच्चादौ तु उष्णस्पर्शवत्त्वेन उष्ण-
स्पर्शोऽपि चान्द्रकरचामीकरादौ अलोयपार्थिवस्पर्शेनाभिभवान्न
गृह्यते इति न तत्र द्वितीयलक्षणव्याप्तिः तेजस्वेन तत्र तदनु-
मानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौ-
रादि, किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा चक्षुरादि, किञ्चिदुद्भूतरूप-
मनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा चान्द्रप्रभादि, किञ्चिदनुद्भूतरूपमनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा
भर्जनकपालादिस्थवज्रादि । तेजस्त्वञ्च अन्योष्णस्पर्शसमवायिकार-
रक्षतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्ये-
त्वादिनियमाभ्युपगमे तु अन्योष्णस्पर्शसमवायिकाररक्षतावच्छेदक-
तया सिद्धं अन्यतेजस्वं तदवच्छिन्नसमवायिकाररक्षतावच्छेदक-
तया तेजस्वजातिसिद्धिरिति मुक्तावलीकारः ॥ ३ ॥

सू० स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥
त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

उ० क्रमप्राप्तं वायुलक्षणमाह ।

रूपासमानाधिकरणस्यर्शसमानाधिकरणजातिमत्त्वं र-
सासमानाधिकरणानुष्णाग्नीतस्यर्शसमानाधिकरणजातिम-
त्त्वं गन्धासमानाधिकरणानुष्णाग्नीतस्यर्शसमानाधिकरण-
जातिमत्त्वं स्पर्शैतरविशेषगुणासमानाधिकरणविशेषगुणस-
मानाधिकरणजातिमत्त्वं वा वायुलक्षणम् ॥ ४ ॥

नन्वाकाशकालदिगात्मनामपि रूपादिमत्त्वं कथं न
लक्षणमत आह ।

अत्र विदिरूपलम्बिवचनः नोपलभ्यन्ते यतोऽतो न ते

वि० वायुं जक्षयति ।

अत्र स्पर्शोऽपाकजोऽनुष्णाग्नीतो यास्तः तेन वायवीयो वि-
जातीयस्पर्शो लभ्यते तथाच तादृशविजातीयस्पर्शवत्त्वमेव वायु-
लक्षणं वैजात्यन्तु वायुस्पर्शे प्रत्यक्षसिद्धमिति । ४ ।

नन्वाकाशादावपि गीजादिरूपोपलम्बेस्तस्य कथमतीन्द्रियत्वमत
आह । यदा रूपादिचतुष्कं निःस्पर्शत्रये नास्तीति वस्तुमतिमनु-
बध्याह ।

ते रूपरसगन्धस्पर्शाः आकाशे न सन्तीत्यर्थः । दधिधवत्वमा-
काशमिति प्रतीतिस्तु सूत्रकदम्बवर्णिमौपाधिकी भान्तिरेव नीचं

उ० रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्त्तन्ते
 नभःप्रभृतिषु द्रव्येऽस्वित्यर्थः । ननु दधिधवलमाकाशमितिकथं
 प्रतीतिरिति चेन्न मिहिरमहसां विशदरूपाणामुपलम्भा-
 त्तथाभिमानात् कथं तर्हि नीलं नभ इति प्रतीतिरिति
 चेन्न सुमेरोर्दक्षिणदिशमाक्रम्य स्थितस्येन्द्रनीलमयशिखरस्य
 प्रभामालोकयतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छन्तुः
 परावर्त्तमानं स्वच्छुःकनीनिकामाकलयन्तथाभिमानं जन-
 यतीति मतं तदयुक्तं पिङ्गलसारनयनानामपि तथा-
 भिमानात् । इहेदानीं रूपादिकमिति-प्रत्ययात् दिक्-
 कालयोरपि रूपादिचतुष्कमिति चेन्न समवायेन पृथि-
 व्यादीनां तल्लक्षणस्योक्तत्वात् नतु सम्बन्धान्तरेणापि इहे-
 दानीं रूपात्यन्ताभाव इत्यपि प्रतीतेः सर्वाधारतैव
 दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

नन्वपां द्रवत्वं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वो-
 पलम्भादित्यत आह ।

वि० नभ इति प्रतीतिरपि सुमेरोर्दक्षिणदिगवस्थितस्येन्द्रनीलमय-
 शिखरस्य नीलमविषयिणी भान्तिरेव, केचित्तु सुदूरगतस्य
 परावर्त्तमानस्य चक्षुषः स्वगोलकस्यकनीनिकापतनात् तद्मत-
 नीलरूपविषयिणी तादृशप्रतीतिरित्याहुस्तत्र पिङ्गलसारनय-
 नानामपि तद्योपलम्भादिति संक्षेपः । ५ ।

ननु पृथिव्यादावपि द्रवत्वसत्त्वात् जलसूत्रे जलमात्रस्य द्रव-
 त्वकथनमसङ्गतमत आह ।

सू० सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमग्निः
सामान्यम् ॥ ६ ॥

अपुसीसखोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रव-
त्वमग्निः सामान्यम् ॥ ७ ॥

उ० सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगान्निमित्तात्
नतु सांसिद्धिकं तादृशज्ञापां लक्षणं द्रवत्वमात्रम् प्र-
थिव्या अग्निः सामान्यं नतु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति
नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तथापि अपुसीसखोहादौ तेजसि गतत्वेन तदव-
ल्लैवातिव्याप्तिरित्यत आह ।

उपलक्षणञ्चेतत् कांश्चिदाधारकूटपारदादीनामप्युप-
संगहः । ब्रह्मसहस्रसाधारणञ्च अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्य-
मानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वमेव तथाच सुवर्णादीनामपि

वि० सर्पिर्घृतम्, मधूच्छिष्टं सिक्थकम्, घृतादीनां यद्द्रवत्वम् अग्नि-
संयोगान्निमित्ताद्भवति तदग्निः जलैः सामान्यं समानं स्वार्थिक-
तद्विषयत्वात् अत्र जलवाचकशब्दस्य जलद्रवत्वे जलत्वात्
तथाच घृतादीनां यन्नैमित्तिकं द्रवत्वं तज्जलमतसांसिद्धिक-
द्रवत्वतुल्यं द्रवत्वत्वजातेरभयत्र सत्त्वात् सांसिद्धिकद्रवत्वम् घृता-
दिवु नास्ति जलसूत्रोक्तद्रवपदं सांसिद्धिकद्रवत्वविशिष्टपरमिति
नासङ्गतिरिति भावः ॥ ६ ॥

एवं रङ्गसोसकादौ द्रवत्वमपि नैमित्तिकमेवेत्याह ।

उ० द्रवत्वं नैमित्तिकमेव निमित्तस्याग्निसंयोगस्याश्वद्यति-
रेकसिद्धत्वात्, परन्तु पूर्वसूत्रेऽग्निपदमौष्यप्रकर्षवत्तेजः-
परम्, इह तु वज्रिपरमिति विशेषः । ननु सुवर्णादीना-
मपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यान्तरत्वं वा पीतिमगुहत्वादेः पा-
र्थिवत्वव्यवस्थापकत्वाद्वत्त्वानुच्छेदस्य पृथिवीवैधर्म्यस्याप्य-
नुभवात् द्रव्यान्तरत्वव्यवस्थापकत्वादिति चेन्न सुवर्षं
तैजसम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरण-
त्वात् यस्मैवं तस्मैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेकिणा तैजस-
त्वसिद्धेः । नच जलपरमाणौ विरुद्धता द्रवत्वस्थानित्य-
त्वेन विशेषणीयत्वात् नच प्रदीपादेः सपचाद्धेतोर्बाह्यत्ते-
रसाधारण्यं सुवर्षं न पार्थिवमिति साधार्यत्वात् नचात्र
गुहत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे चाश्रया-
सिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्, नचात्यन्तिकत्वं दुर्बलं,
प्रहरपर्यन्तमग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानानित्यद्रवत्वाधिकर-
णत्वादिति विवक्षितत्वात् नच तरतमादिप्रत्ययादाश्रय-
नाग्नाच्च द्रवत्वनाशोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समा-
नाधिकरणद्रवत्वसाम्यसमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियो-
ग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवद्रवत्ववत्त्वादित्यस्य हेत्वर्थत्वात् यद्वा
पीतिमगुहत्वाश्रयः पीतरूपभिन्नरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसं-
युक्तः प्रहरपर्यन्तमनलसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्नरूपाऽनाश्र-

वि० सुवर्षानामिति बहुवचनेन काश्य-ताम्र-पित्तज-पारदादीनाम-
प्युपग्रहः । आख्यानस्यास्य सूत्रस्य पूर्वबदेव बोध्यम् । ० ।

सू० विषाखी ककुद्धान् प्रान्तेवाखधिः साक्षावान्
इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥

उ० यत्नात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपोतपटवत् । ननु चान्धकारे
सुवर्णरूपग्रहापत्तिस्तदागौ तद्रूपस्याभिभवाभावात् बल-
वत्सजातीयग्रहणकृतस्याऽग्रहणस्याऽभिभवपदार्थत्वात् इति
चेत् तत्र फलबलेन बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभव-
पदार्थत्वात् तदुक्तम्,

“भूसंसर्गवन्नाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते” ।

इति दिक् ॥ ७ ॥

एवं स्यर्ध्वद्रव्यचतुष्कलक्षणप्रकरणं समाप्तं वायोर्ष-
क्षणमात्रयासिद्धिमिति तत्परिजिहीर्षया वा आदावनुमानं
प्रमाणमुपन्यस्याऽनुमानस्यैव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रामा-
ण्यमुपपाद्य वायुसाधनप्रकरणमारभते ।

यथा गोत्वं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि गृहीतव्या-
प्तिकानि तथाऽतीन्द्रियवाय्वादिद्रव्यपञ्चकलिङ्गान्यपि सा-
मान्यतो दृष्टानि प्रमाणभावमासादयन्तीति भावः । अत्र

वि० ननु स्यर्ध्वान् वायुरित्वेन वायोर्षक्षयमुक्तं तत्र कस्या
सिद्ध्याऽसिद्धं नहि वायौ प्रत्यक्षं प्रमाणं सम्भवति तस्योद्भूत-
रूपाभावादित्यतस्तत्रानुमानं प्रदर्शयितुमादावनुमानप्रामाण्यं
प्रदयति ।

यथा गोत्वे विषाखितादीनि लिङ्गानि सामान्यतो दृष्टानि
षोडशसिद्धानि प्रमाणाणि तथा अतीन्द्रिये वायौ स्यर्ध्वदीनि

८० यद्यपि विषाणित्वसाचं न गोले सिद्धं महिषादौ व्यभि-
 चारात् । नच साक्षादिमत्त्वं विशेषणं विशेष्यत्वात् व्यर्थत्वा-
 पत्तेः तथापि गोविषाणे महिषमेघादिविषाणापेक्षया
 वैलक्षण्यमाकलयतां धूम इव ते ते विशेषा सिद्धभावमा-
 सादयन्तेव विषाणेष्वपि अजुलवक्रत्वकठिनत्वसुकुमारत्व-
 द्रुस्रत्वदीर्घत्वादयः । तेच विशेषाः निपुणतरवेद्याः सन्त्येव
 तथाच व्यवहितविप्रकृष्टगोपिण्डे अयं गौर्विषाणविशेषव-
 त्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवदित्यनुमानमप्रत्यूहमेव । एवं
 ककुदत्तापि सिद्धं गोले, प्रान्तेवासधिमत्त्वमपि स्वतन्त्रमेव
 सिद्धं गोले, प्रान्ते वासा आधीयन्तेऽस्मिन्निति प्रान्तेवा-
 सधिः पुच्छविशेषः अलुक्समासात् गोपुच्छ एवान्तेवा-
 सधिर्बन्धेनोच्यते नहि यथा गोपुच्छेषु प्रान्तेवासधित्वं
 तथाऽन्तमेघादिपुच्छेषु, तेषां सामख्येन वासमयत्वात् महि-
 षादिपुच्छे तादृशी प्रसम्भता नास्तीति वैलक्षण्यात् अन्ते-

वि० सिद्धान्तपि प्रमाणातीति सूत्रद्वयनिगूढार्थः । तत्र प्रथमसूत्रे
 विषाणीति प्रशंसायामख्यर्षप्रत्ययः तेन च महिषादिव्याहृतौ
 विषाणविशेषो लभ्यते स च गोले सिद्धम् एव ककुदत्तापि । प्रा-
 न्तेवासधिरिति अन्ते वासा आधीयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पुच्छ-
 रूपान्नविशेष उच्यते प्रकृत्योऽन्तेवासधिर्यस्य स प्रान्तेवासधि-
 र्गोपिण्डः, मेघादिपुच्छे तु सामख्येन वासमयत्वान्प्रान्तेवासधित्वं
 महिषादिपुच्छे प्रसम्भत्वादिरूपप्रकर्षाभावात् पुच्छविशेषो गोले
 सिद्धम्, साक्षात्प्रसम्भत्वं तद्वत्ता गोले सिद्धम्, विषाणीत्वादिव्यव-

सू० स्पर्शश्च वायोः ॥ ६ ॥

उ० वासुधिमन्त्रमपि गोले लिङ्गं मतुव्लोपात् गोपिष्ट उच्यते
तथाचायं गौः प्राग्मेवासुधिमन्त्रात् पूर्वानुभूतगोपिष्टवत्,
साक्षावन्ता तु प्रसिद्धैव गोले लिङ्गम् ॥ ८ ॥

एवं सकललोकयात्रावाहिनेऽनुमानस्य दृष्टानुशा-
रेण प्रामाण्यमभिधाय वासुधाधनप्रकरणमारिष्यमान
चाह ।

लिङ्गमिति शेषः चकारात् ब्रह्महृतिकन्याः समुचीयन्ते ।
ननूपसभ्यमानस्यर्गः पृथिव्या एवाऽनुद्भूतरूपायाः स्यादिति
चेन्न उद्भूतस्य पृथिवीस्यर्गस्योद्भूतरूपगान्तराधिक्यत्वात् ।
तथाच योऽयं स्यर्गोऽनुभूयते स कश्चिदाश्रितः स्यर्गत्वात्
पृथिव्यादिस्यर्गवदिति सामान्यतोद्भूतेन स्यर्गाश्रयसिद्धौ
स्यर्गाश्रयो न पृथिव्यादित्रयात्मकः नीरूपत्वात् नाका-
न्नादिपञ्चात्मकः स्यर्गवत्त्वादितोतरबाधसहकृतेनाष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यसिद्धिः, एवं ब्रह्मविशेषोऽपि वायौ लिङ्गम्,

वि० ह्यारविषयतावच्छेदकम् इति ब्रह्मेण पराम्भश्यते तत्रायं प्रयोगः
अयं गौर्विषयविशेषवत्त्वात् ककुदत्वात् पुष्पविशेषवत्त्वात् सा-
क्षावन्तादा पूर्वानुभूतगोपिष्टवदिति ॥ ८ ॥

एवं लोकयात्रानिर्वाहकस्यानुमानस्य प्रामाण्यमुक्त्वाऽनुमानेन
वासुं साधयति ।

लिङ्गमित्यनुवच्यते चकारः ब्रह्महृतिकन्यान् समुचीयतेति

उ० तथाहि असति रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं पर्षादिशब्द-
 सन्नामः स स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभिघातनिमित्तकः अविभज्य-
 मानावधवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्नामत्वात् दृष्टाभिघातजभे-
 रीशब्दसन्नामवत् रूपवद्द्रव्याभिघातव्यतिरेकस्तु योग्या-
 नुपलब्धिगम्यः तच्च स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तमेव
 परिशेषात् । एवं धृतिविशेषोऽपि वायोर्लिङ्गं तथाहि
 दृष्टत्सस्तनयिन्नुविमानानां नभसि धृतिः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्य-
 संयोगजा चेतनानधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् प्रवाहे दृष्टकाष्ठ-
 नौकादिधृतिवत् अभिधानस्तत्रिषादिधृतौ च अस्मदा-
 दधिष्ठानमेव एवं पक्षिकाण्डादिधृतावपि, नचेश्वराधि-
 ष्ठितत्वेन हेतुविशेषणासिद्धिः चेतनपदेन तदितरस्य विव-
 क्षितत्वात् । एवं कर्मोऽपि वायुसत्त्वे लिङ्गं तथाहि इदं
 रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण दृष्टादी कर्म स्पर्शवद्देगवद्द्रव्या-
 भिघातजं गुह्यत्वप्रयत्नवदात्मसंयोगान्यकर्मत्वात् नदी-
 पूराहतवेतसवनकर्मवदिति गुह्यत्वपदेनादृष्टवदात्मसंयोग-
 द्रवत्वसंस्काराणामुपगमः तेन तदजन्यकर्मत्वं हेतुः । ननु
 प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र लिङ्गगवेषणयेति चेन्न वायुर्न
 प्रत्यक्षः नीरूपवद्द्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादतीन्द्रि-
 यत्वस्यैव सिद्धेः । ननु वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वाद् घटवदिति
 प्रत्यक्षत्वानुमानमिति चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्यात्रोपाधित्वात्, नच

वि० तथाच विजातीयस्पर्शेन पर्षादिशब्देन नभसि दृष्टत्सस्तादीनां
 दृष्टत्वा दृष्टत्वादीनां कथ्येन च वायुरनुमीयते इतिभावः, अनुमान-

उ० रूपादावात्मनि च साध्याव्यापकमेतत् पञ्चधर्मावहिर्द्रव्यत्वा-
वच्छिन्नस्य साधनधर्मावच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्,
नच चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे तत्तन्मं तत्रैव तदन्वयव्यतिरेकानुवि-
धानात् स्पर्शनप्रत्यक्षत्वे तु योग्यस्पर्शवन्तामात्रस्य तन्म-
तेति वाच्यं रूपान्वयव्यतिरेकयोर्द्वयत्रयापि तन्मत्वात्
नक्षुभयसिद्धस्पर्शेनैव प्रत्यक्षता रूपस्य ग्रहमन्तरेण दृष्टा ।
किञ्च यदि वायुः प्रत्यक्षः स्यात् सञ्ज्ञादिसामान्यगुणेषुप-
क्षणेऽपि तन्मं स्यात् नन्वस्यैव फूत्कारादौ सञ्ज्ञायाः
परिमाणस्य च हस्तवित्त्यादेः उभयपार्श्ववर्तिनोर्वायोः
पृथक्त्वस्य च परस्मापरत्वयोश्च प्रत्यक्षता वायुजातीयस्य
व्यक्तिपरतया तु न तवापि नियमः पृष्ठस्रग्गवस्त्रादौ तदनुपल-
म्भादितिचेन्न व्यक्तिपरतयैव नियमात् पृष्ठस्रग्गवस्त्रादौ चा-
र्कवावस्थाने सञ्ज्ञादीनां ग्रहणात् अनार्कवावस्थानदो-
षान्तु तदग्रहः उद्भूतरूपस्पर्शां मिलितावेव वहिर्द्रव्य-
प्रत्यक्षत्वे तन्मे प्रभाया नयनगतपीतद्रव्यस्य चन्द्रमहसश्च
स्पर्शानुद्भवप्रत्यक्षत्वं निदाघोन्नषोर्विभक्तावयवाप्यद्रव्या-
णाञ्च रूपानुद्भवप्रत्यक्षत्वमिति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका-
कृतः, स्पर्शानुद्भवेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षत्वेव अतएव चा-
न्द्रालोके नभसि पञ्चिकाण्डादिसंयोगविभागयोः प्रत्यक्ष-
त्वेति सम्प्रदायविदः, नचोद्भूतस्पर्शवत्त्वं सामान्यतोवहिर्द्र-
व्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमिति वाच्यम्, इन्द्रनीलप्रभाया अप्रत्य-

वि० प्रकारस्वन्यजानुसन्धेयः विस्तरभयात् परिवर्त्तकोऽस्माभिः । ६ ।

सू० नच दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टसिद्धोवायुः ॥ १० ॥

उ० सतापत्तेः, नचोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तन्मम् आकाशस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः, नच जन्ममहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतविशेषगुणवत्त्वं तथा रसनायवर्त्ति-पिप्तद्रव्यस्य तैल्लोद्भवेऽप्यप्रत्यक्षत्वात् तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेवात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षतातन्मं तच्च वायौ नास्तीत्यप्रत्यक्षोवायुः ॥ ६ ॥

ननु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह सिद्धं नास्ति नहि वङ्गिधूमयोरिवेह प्रत्यक्षेण व्याप्तिरहः । किञ्च दृष्टिव्याघ्रान्वतमस्यैव स्पर्शाप्ययं भविष्यतीत्यत आह ।

अयं स्पर्शो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां दृष्टिविशेषज्ञानं न भवति रूपासहचरत्वात् तथाचायं स्पर्शः कश्चिदाश्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टसिद्धः सामान्यतोद्भूतसिद्धोऽपि वायुः पक्षधर्मतावसादायातइत्यर्थः, अथपि दृष्टमेव स्पर्शादिचतुष्कं सिद्धमिति तथापि वायुना सहादृष्टीतव्या-

वि० ननु विजातीयस्पर्शेन तदधिकरणं वायु न सिध्यति दृष्टिव्याघ्रान्वतमेव सिद्धसाधनादित्यत आह ।

येन स्पर्शेन वायुरधिकरणतयाऽनुमीयते स स्पर्शो न दृष्टानां दृष्टिविशेषज्ञानसाम्, इतिहेतोः वायुरदृष्टसिद्धः नास्ति दृष्टमधिकरणतया यस्य तादृशं सिद्धं यस्य सः दृष्टादृष्टिसपर्शसिद्धोवायुरिति फलितार्थः तथाच दृष्टिव्यादिना न सिद्धसाधनं नवार्थान्तरं दृष्टिव्यादिसपर्शस्य रूपसहचरितत्वविषयमादितिभावः ।

सू० अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥

उ० प्लिकत्वाददृष्टलिङ्गत्वमुक्तं नक्षयं धर्मी वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुः साधयितुं शक्यते तथाच सामान्यतोदृष्टादेवेतर-
बाधसहकृताद्वायुसिद्धिरितिभावः ॥ १० ॥

उपलभ्यमानसर्गाश्रयमवयविनं साधयित्वा परमाणु-
सञ्चयं वायुं साधयितुमाह ॥

द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्य-
वत् द्रव्यानाश्रितमित्यर्थः तथाचाकाशवत् परमाणुसञ्चयो
वायुर्द्रव्यम् अन्येषां पदार्थानां द्रव्याश्रितत्वात् आश्रित-
त्वज्ञान्यच नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधानात् परमाणुर्भां ह्यणु-
कारत्वात् ह्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनो महत आरम्भस्योप-
पादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

वि० अथवा यतो वायुरदृष्टलिङ्गः अदृष्टं रूपसहचरितत्वेनाऽनुपल-
भ्यमानं लिङ्गं यस्य सः इतिहेतोर्वास्वनुमापकविजातीयसर्गो न
दृष्टानां पृथिव्यादीनामिति समुदितसूचार्थः ॥ १० ॥

एवमवयविनि वायौ सिद्धे तन्निर्वाहकतया तत्परमाणुरप्य-
वश्यं लोकार्थस्तत्र द्रव्यत्वमप्यावश्यकमित्याह ।

द्रव्यम् अधिष्ठातव्यतया विद्यते यस्य तद्द्रव्यवत् द्रव्यवत्त्वत्वर्थः
न द्रव्यवद्द्रव्यवत् तस्यभावोऽद्रव्यवत्त्वं विशेषज्ञे तृतीया तथाच
द्रव्यवत्तिभिन्नत्वेन विशेषितं वायुरूपं द्रव्यं सूक्ष्मवायुनिर्वाह-
कतयाऽवश्यं लोकार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

उ० वायुपरमाणोर्द्रव्यसाधकं हेतुदयं समुच्चिन्वन्नाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यत्वे सिद्धे क्रिया-
वत्त्वं गुणवत्त्वञ्च सिध्यति तत्सिद्धौ च द्रव्यत्वसिद्धिरित्य-
न्योन्याश्रयः तथाप्युपलभ्यमानस्यर्थाश्रयस्यावयविनोमूल-
भूतस्य परमाणोरसमवायिकारणसंयोगान्यथानुपपत्त्या क्रि-
यावत्त्वम्, अवयवित्स्वरूपपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनिश्चयाद्
गुणवत्त्वञ्च सिद्धं ताभ्याञ्च द्रव्यत्वमित्यदोषः । तत्र क्रिया-
वत्त्वं सपक्षैकदेशवृत्तिं गुणवत्त्वञ्च सपक्षव्यापकम् । चका-
रात् समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वसाधकं समुच्चिनोति । ननु
परमाणवेव न प्रमाणं कस्य द्रव्यत्वं साध्यत इतिषेण व्युत्प-
कार्थस्य क्रियाविभागादिन्यायेन भव्यमानस्याव्यतरतमा-
दिभावात् यतोनाम्नीयः स एव परमाणुः अवयवावयवि-
प्रसङ्गस्थानवधिले अनन्तावयवत्वाविशेषे सुमेदसर्वपादीनां
परिमाणाविशेषापत्तिः कारणसंख्याविशेषमन्तरेण परि-
माणप्रचययोरपि परिमाणभेदं प्रत्यतन्मत्वात्, नच विना-

वि० वायुपरमाणोर्द्रव्यसाधकं हेतुदयमाह ।

वायवीयपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः । समुच्चारम्भकसंयोगादि-
रूपमुत्पन्नत्वं तदनुकूलक्रियावत्त्वञ्च परमाणावयवज्ञमप्रीकार्थ-
मिति न सन्दिग्धासिद्धौ हेतुः, परमाणुसिद्धिप्रकारस्तु असरेणुः
सावयवस्याप्तुस्रसत्त्वाद् घटवत् असरेणोरवयवाः सावयवा-

सू० अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

उ० ज्ञावधिरेवाऽयम् अवयवावयविप्रसङ्गः अन्यस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावयवत्वे च निरवधित्वापत्तेस्तत्र च दोष-
स्योक्तत्वात् । ननु चुटिरेवावधि कृष्णमानत्वादकृष्णमान-
कल्पनायां भागाभावादिति चेन्न तस्य चाक्षुषद्रव्यतया मह-
त्त्वानेकद्रव्यत्वयोरवयवकत्वात् तस्मात् चक्षुरेणवयवावयव
एव परमाक्षुर्द्युया पृथिव्यादौ तथा वायावपीति सिद्धौ-
वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

ननु क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोर-
नित्यत्वमनुमेयमत आह ॥

परमाणुस्यैवायोरितिशेषः द्रव्यं हि समवायिकार-
णासमवायिकारान्यान्यतरनाशान्नाशयति परमाणोस्तु निर-
वयवतया नैतदुभयमस्ति तथाच विनाशकाभावाच्च विन-

वि० महदवयवत्वात् कपाकवदित्यादिः, एवञ्च पृथिव्यादौ यथा पर-
माणुस्तथा वायुस्येऽपि निराबाध एव अवयवावयविपरम्परा-
यास्तुज्ज्वलादिति ॥ १२ ॥

ननु परमाणुरनित्यः क्रियावत्त्वात् अवत्त्वाद्वा घटवत्
इत्यनुमानेन परमाभावनित्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह ।

वायुपरमाणोरितिशेषः, नास्ति द्रव्यं समवायिकारवतया यस्य
तद्द्रव्यं द्रव्यसमवायिकारवकभिन्नं तत्त्वेनेत्यर्थः समवायिकार-
वकन्यत्वस्य द्रव्यसमवायिकारवकत्वव्याप्यतया परमाणोर्वापका-
भाववत्त्वेन व्याप्याभाववत्त्वान्नित्यत्वं तथाहि समवायिकारवा-

सू० वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥

उ० अति क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः स च पक्षधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसाध्यव्यापकस्तु प्रागभावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

झणुकादिप्रक्रमेषारम्भसिद्धौ सिद्धमपि वायुनात्वं प्रकारान्तरेणापि साधयितुमाह ॥

वायुसंमूर्च्छनमिति वायोर्वायुर्नां वा संमूर्च्छनं संयोग-
विशेषः । स च समानवेगयोर्विद्वद्दिक्क्रिययोः सन्नि-
पातः । स च दृष्टतूष्णकारेरूर्द्धगमनेनानुमीयते वायोर्ूर्द्ध-
गमनस्य सन्निपातस्य चातीन्द्रियत्वात् दृष्टादीनास्तु प्रत्य-
क्षाणामूर्द्धगमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्यक्षायाः स्पर्श-
वदेगवद्भ्रूयाभिघातनोदानान्यतरजन्यत्वमनुमीयते तथाहि

वि० भावेऽसमवायिकारकस्याप्यभावात् परमाद्योर्न विनाशसम्भवः
ब्रह्मनाशं प्रति तदन्यतरनाशस्य हेतुत्वात् परमाद्योर्ब्रह्मत्वन्तु पूर्व-
मेव साधितम् । केचित्तु अद्रव्यद्रव्यत्वेनेति सूत्रस्य पाठ इत्याहुः ॥१३॥

गन्धाकाशादिवत् वायोरपि न नानात्वं क्लिन्वेकत्वमेव, इच्छिन्न-
वातोत्तरवातादिखवहारस्तु उपाधिभेदादेवोपपादनीय इति
तदव्याशङ्कान् निरस्यति ।

विद्वद्दिग्गामिनेर्वेगवतोर्वायोः परस्परप्रतीघातरूपं यत्
संमूर्च्छनं दृष्टतूष्णादीनामूर्द्धगमनानुकूलं तत्सम्पादकतयाऽनुमी-
यमाणं तदेव वायुनात्वे लिङ्गम्, अन्यथा वायोरेकत्वे संमूर्च्छना-
नुपपत्त्या दृष्टादेर्ूर्द्धगमनानुपपत्तेः तथाच वायोः संमूर्च्छनेन

सू० वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते
॥ १५ ॥

उ० तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायोर्द्वर्द्धगमनं परस्परप्रतीघात-
मन्तरेणानुपपद्यमानं परस्परप्रतीघातं साधयति नदी-
पयःपूरयोस्तथादर्शनात् तदूर्द्धगमनञ्च दृष्ट्याद्यूर्द्धगमना-
नुमेयं नहि दृष्टादीनामूर्द्धगमनं स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभि-
घातभेदानान्यतरद्विनेति ॥ १४ ॥

नन्वदृष्टलिङ्गोवायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ।

दृष्टं हि लिङ्गं यत्र प्रत्यक्षेण व्याप्तिपक्षस्तदुच्यते यथा
धूमोऽग्नेः, वायुसन्निकर्षे च वायुना महाविनाभावे प्रत्यक्षं
नास्ति नहि भवति यो यः स्पर्शकम्पादिमान् स वायु-
रिति कस्यचित् प्रत्यक्षं वायोरेवाप्रत्यक्षत्वादतएव तादृशं
प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वि० तयोर्द्वर्द्धगमनं भवति तेन च दृष्टादीनामूर्द्धगमनम्, संमूर्द्धने-
नोर्द्धगमनम् विद्वद्दिग्नामिनेर्वेगवतोर्गन्धादिप्रवाहस्थितजल-
योर्दृष्टमिति ॥ १४ ॥

नन्वदृष्टलिङ्गोवायुरिति यत् पूर्वमुक्तं तत् कथं सङ्गच्छते
दृष्टस्य स्पर्शादेरेव वायुलिङ्गत्वादत आह ।

दृष्टं लिङ्गं हि यत्र व्याप्तेः प्रत्यक्षं भवति यथा वज्रधूमः,
प्रकृते तु वायुसन्निकर्षेऽपि वायुव्याप्तिप्रत्यक्षं न सम्भवति वायो-
तीन्द्रियत्वात् तथाच प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं वाधा नास्तीत्य-
दृष्टलिङ्गो वायुरिति सङ्गुक्तमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सू० सामान्यतो दृष्टान्नाविशेषः ॥ १६ ॥

उ० तर्हि वायोरनुमानमेव कथमित्यत उक्तमेव द्रढयितु-
माह ।

अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृ-
ष्टञ्च । तथाचायमनुभूयमानस्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात्
गुणत्वाद्देति सामान्यतोदृष्टादेवेतरबाधसहस्रतात् अष्टद्र-
व्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सिध्यतीत्यर्थः । गतं तर्हि केवल-
व्यतिरेकित्येति चेन्न इतरबाधानन्तरं यत्र सामान्यतो-
दृष्टं प्रवर्तते तत्राष्टद्रव्यानाश्रितत्वं पक्षविशेषणं सिद्ध-
मादाय अष्टद्रव्याऽनाश्रितोऽयं स्पर्शः क्वचिदाश्रित इति
प्रतिज्ञार्थोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमनादाय न पर्य-
वस्यतीति-प्रतीत्यर्थोपर्यवसन्नतयाऽन्वयिन एव तत्सिद्धिः ।
यत्र तु पूर्वमेव बाधावतारात् सामान्यतोदृष्टं तत्र प्रती-
त्यर्थोपर्यवसानात् केवलव्यतिरेकीत्यभ्युपगमात् । प्रका-

वि० ननु वायुव्यातिरिक्तत्वस्य तदनुमानं कथं सम्भवतीत्यतः पूर्वो-
क्तमेव स्मारयति ।

अविशेषो विशेषरहितः विशेषाविशेषित इति यावत् विशेष-
वत्त्वत्रयत्वथाप्यजातिविशेषो वायुत्वं तथाचानुभूयमानः स्पर्शः
क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वादित्यनुमानेन इतरबाधसहस्रतेन स्पर्शं
अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा-
सुरपि साध्यत्वावच्छेदकक्रोद्धौ सिध्यतीतिभावः सामान्यतोदृष्टा-
दिति कार्यकारण्यभिन्नचित्तान्तरम् अन्वयव्यतिरेकित्यङ्गादेत्यर्थः ।

सू० तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥

उ० राधं केवलव्यतिरेकीति तु तुच्छमेव । उक्तम्यस्ये प्रका-
रस्यान्वयिनएवोपस्थितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानु-
मितिरिति-नियमस्त्वप्रामाणिकः सामग्रीविशेषसाक्षिण्यात्
प्रकारान्तरभानस्यापि सम्भवात् ॥ १६ ॥

ननु साविशेष इति वायुरयमित्याकाराऽनुमितिनं
भवति किन्त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति
विवक्षितं यदि, तदा तस्य द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मान-
मत आह ।

यस्माद्विशेषाकारेण नाऽनुमितिः तस्मादायुरिति नाम
आगमिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः “वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता” “वायव्यं श्वेतं ह्यगस्तमोस्तभेत” “वायुश्च
सर्व्ववर्णोऽयं सर्व्वगन्धवहः शुचिः” इत्यादि-विधिशेषी-
भूतार्थवादादेव वायुसंज्ञाधिगतिः । यथा

वि० न्यायसूत्रे पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टमिति त्रिविधमनुमान-
मुक्तं तत्र पूर्व्ववत् कारखलिङ्गकं केवलान्वयि वा शेषवत् कार्य-
लिङ्गकं केवलव्यतिरेकि वा सामान्यतोदृष्टं कार्यकारखभिन्न-
लिङ्गकम् अन्यव्यतिरेकि वा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु वायुत्वेन यदि नानुमानं तदा तस्य वायुसंज्ञायां किं मान-
मत आह ।

यस्मादायुत्वस्वरूपजातिप्रकारेण वायोर्नानुमितिः तस्मादायु-
रिति नाम आगमिकं वेदप्रसिद्धं आगमात् “वायुर्वै क्षेपिष्ठा

उ० “यन्न दुःखेन सन्निवृत्तं न च यस्तमनन्तरम्” ।

इत्याद्यर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः ।

“वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रघ्रातनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशाखिनः” ॥

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, “अम्बुजो वेतसः” इत्यर्थवादात् वेतससंज्ञायाः । “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवादात् वराहसंज्ञायाः, अन्यथा “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ विग्नितसुखानुपस्थितौ यागादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न स्याच्च “यवमयश्चर्भवति” “वैतसे कटे प्राजापत्यं धिनेति” “वाराही चोपानत्” इत्यादौ श्लेष्कप्रसिद्धिमनुरुद्धा प्रवृत्त्यनध्यवसायः, श्लेष्का हि यववराहवेतसशब्दान् कङ्कुवायसजम्बुषु प्रयुञ्जते तथाचार्थवादमन्तरेण सन्देहः स्यादित्यागमादेव तत्तदर्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं द्रव्यसिद्धिस्तु सामान्यतोद्दृष्टादेव ॥ १७ ॥

वि० देवता” “वायथं श्वेतं छागलमाणभेत” “वायुश्च सर्व्ववर्षोऽयं सर्व्वगन्धवहः शुचिः” इत्याद्याः, तेभ्यो वायुसंज्ञाऽधिगता, यथा “यन्न दुःखेन” इत्यादिना स्वर्गसंज्ञावगतिः, यथा वा “वसन्ते सर्व्वशस्यानाम्” इत्याद्यर्थवादात् यवसंज्ञावगतिः, यथा वा “अम्बुजो वेतस” इत्यर्थवादात् वेतससंज्ञावगमः, यथा वा “वाराही चोपानत्” “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्याद्यागमाद्वराहसंज्ञावगमः, श्लेष्का हि यववराहवेतसशब्दान् क्रमेण कङ्कु-काक-जम्बुषु प्रयुञ्जते तथाचार्थवादमन्तरेण सन्देहः स्यात् इत्यागमादेव तत्तदर्थप्रतीतिरित्याशयः ॥ १७ ॥

सू० संज्ञा-कर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥

उ० एवं वायुप्रकरणं समाप्य तत् किमुन्मादिजल्पित-उचित्य-
उचित्यसंज्ञावत् वायुसंज्ञापीत्यागमस्य सर्व्वज्ञप्रणीतत्व-
मुपपादयन् औपोद्घातिकमीश्वरप्रकरणमारिष्यमाण आह ।
तुशब्दः स्वर्णादिलिङ्गव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म
कार्यं चित्यादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वर-महर्षीणां
सत्त्वेऽपि लिङ्गम् ॥ १८ ॥

कथमेतदित्यत आह ।

अत्रापि संज्ञाच कर्म चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः
संज्ञाकर्तृर्जगत्कर्तृस्वाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य

वि० न्यागमस्य कथं प्रामाण्यमित्यत आह ।

तुशब्दः प्रकरणव्यवच्छेदार्थः इदानीमीश्वरप्रकरणमारब्धमिति
भावः । संज्ञा नाम वायुवराहयववेतसादि, कर्म कार्यं चित्य-
श्रुत्यादि, एतदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् अस्मत्तो विशिष्टानां तत्त-
त्वार्थसमर्थानां सार्व्वज्ञैश्वर्यसम्पन्नानाम् ईश्वरमहर्षीणां लिङ्ग-
मनुमापकं तुकारो लिङ्गान्तरव्यवच्छेदार्था वा तथाचेश्वरमहर्षि-
सिद्धौ तत्प्रवृत्तत्वेन वेदस्मृत्यादेः प्रामाण्यमवश्यमङ्गीकार्यमिति
यद्यपोदं पूर्व्वमुक्तं तथापि दाह्यार्थमीश्वराद्यनुमानकथनार्थश्च
पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

ननु सर्व्वज्ञत्वं संज्ञाकर्मकर्तुः कुतः सिद्धमित्यत आह ।

संज्ञाकर्मण इत्यत्र पूर्व्ववत् समाहारद्वन्द्वः प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्
प्रत्यक्षसाध्यत्वात् तत्र संज्ञायाः सिद्धिप्रत्यक्षसाध्यत्वम्, कार्यस्य

७० स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वसंज्ञाः कर्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैत्रमैत्रादिपिण्डे पित्रादेश्चैत्रमैत्रादि-संज्ञानिवेशनवत् एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वर-सङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा या काचिदोषधिर्नकुलदंष्ट्रायस्युष्टा सा सर्व्याऽपि सर्पविषं हन्तीत्येतादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं याऽपि मैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्” इत्यादि-विधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच मिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम् । एवं कर्माऽपि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि चित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं वा अन्यप्रयत्नाजन्यं अन्यं वा सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वेन विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमानकर्तृकत्वं वा चित्यादि-त्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा चित्यादेरपि अन्यप्रयत्न-जन्यत्वात् विवादसन्देहयोऽस्यातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छे-दकत्वात् किञ्च सकर्तृकत्वमपि यदि क्षतिमञ्जन्यत्वं तदाऽ-

वि० तूपादानप्रत्यक्षसाध्यत्वं पित्रादिना हि पुत्रादिशरीरं दृष्ट्वैव तत्र चैत्रमैत्रादिसंज्ञा निवेश्यन्ते एवं कुलात्तादयोऽपि कपालादिकं दृष्ट्वैव घटादिकं कुर्वन्ति अतो निखिलसाधुसंज्ञाकर्तृत्वात्सादृश-संज्ञिप्रत्यक्षस्य चित्यादिकार्यकर्तृत्वात्तदुपादानप्रत्यक्षस्य चावश्यक-त्वात् सर्वज्ञत्वमर्थवशसम्पन्नमेव अतएव न्यायसूत्रवृत्ता तद्दृष्टशु-कादिकं पक्षीकृत्य सकर्तृकत्वस्यानुमाने अधिकारणसिद्धान्तन्याये-नेशस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्युक्तम् अथ चित्याङ्कुरादिपक्षकसकर्तृक-

उ० सादादिना सिद्धसाधनम् असदादिहतेरप्यदृष्टद्वारा चि-
 त्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमज्जन्यत्वेऽपि तथा,
 असदादिहतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्यत्व-
 मपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति
 तथापि क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वम-
 दृष्टादारककृतिमज्जन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्न-
 सत्ताप्रतियोगित्वं नशाङ्कुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं
 साध्याभावनिस्रये हेतुसदसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिक-
 त्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न
 च पक्षातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः
 नहि दोषस्यायं महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्कुर-
 स्फुरणदशायां निश्चितव्याप्तिकेन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेर-
 प्रत्यूहत्वात् क्व सन्दिग्धानैकान्तिकता तदस्फुरणदशायान्तु
 सुतरामिति संचेपः ॥ १६ ॥

वि० त्वानुमाने पक्षतावच्छेदकं किम्, न तावत् क्षितित्वं परमाण्वात्मक-
 क्षितावञ्जतो बाधस्वरूपासिद्धोः प्रसङ्गात् तत्सामानाधिकर-
 ष्येन पक्षत्वमितिचेन्न घटादौ सिद्धसाधनात् जन्यत्वस्य विशेष-
 त्वत्वे पक्षतावच्छेदकघटकस्य हेतुत्वेन उपनयासम्भवात् उद्देश्यता-
 वच्छेदकविधेययोरैक्यादितिचेन्न स्वरूपसम्बन्धरूपं पदार्थान्तर-
 रूपं वा कार्यत्वं पक्षतावच्छेदकं प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं कार्य-
 त्वञ्च हेतुः सकर्तृकत्वञ्च खोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
 कृतिमज्जन्यत्वं ध्वंसे बाधादिवारणाय कार्यत्वद्वये सामानाधिक-
 रण्यसम्बन्धेन सत्तावैशिष्ट्यं विवेचनीयमिति संचेपः ॥ १६ ॥

सू० निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥
तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥

उ० एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाप्याकाशप्रकरणमा-
रिप्यमान आह ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि
संगृह्णाति स्पर्शवद्द्रव्यसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तद-
कार्यस्याकाशस्य लिङ्गमिति साङ्ख्याः ॥ २० ॥

तदेतद्दूषयितुमाह ।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारण-
तया आकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्र-
मूर्त्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्मापि व्यासव्यवृत्तीत्युक्तं
न वाऽमूर्त्तवृत्तीति ॥ २१ ॥

वि० आकाशं निरूपयितुमाह ।

अत्र प्रकारार्थकेतिशब्देनोत्क्षेपणादेरपि ग्रहणं स्पर्शवत्तां
सञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च शून्यात्मकाकाशं विनाऽनुपपद्यमान-
माकाशनामकं द्रव्यान्तरमनुमापयतीति सांख्यमतम् ॥ २० ॥

तदेतन्मतं निरस्यति ।

तत् निष्क्रमणादिकम् अलिङ्गं आकाशस्य लिङ्गं न भवति
कर्मणः क्रियाया एकं मूर्त्तं द्रव्यमाश्रयोयस्य तत्त्वात् तथाच मूर्त्त-
मात्रसमवेतं कर्म न समवायितयाकाशानुमानसमर्थं समवेत-
कार्यं हि समवायिकारणमाक्षिपति न चाकाशकर्मणोः सम-
वायिसमवेतभाव इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सू० कारणान्तरानुसृष्टिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥

उ० ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह ।

अनुसृष्टिर्लक्षणम् अनुकल्प्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य चाऽनुसृष्टिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः । द्रव्यन्तावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिकत्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्माणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न च कर्माकाशमत्त्वे लिङ्गमिति ॥ २२ ॥

वि० असमवायिकारणविधयाऽपि न गगनस्य गमनं कर्मेत्याह ।

अनुसृष्टिर्लक्षणं ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, प्रतिवाद्युभयसम्मतं यत् कारणान्तरम् असमवायिकारणं गुणः कर्म च तद्वैधर्म्यात् द्रव्यत्वरूपतद्वैधर्म्यात्काशे सत्त्वात् नासमवायिकारणतयाकाशमनुमापयितुं निष्क्रमणादिकं शक्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सू० संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥

कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥

उ० ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मणाकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षिकाण्डादीनां सञ्चरणमत आह ।

मूर्त्तसंयोगेन कर्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं साङ्ख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयित्वा परिशेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह ।

वृथिव्यादिलक्षणे कार्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति वाच्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच

वि० निमित्तकारणतयाऽपि नाकाशानुमापकं कर्मत्वाच्च ।

यतः संयोगात् संयोगानन्तरं कर्मणोऽभावः अनुत्पादः अतः आकाशं न कर्मणि निमित्तकारणमित्यर्थः । अयं भावः फलपत्रादीनां भूम्वादिसंयोगानन्तरं कर्मानुत्पत्तिदर्शनात् संयोगविशेषाभावादिकमेव कर्मणि निमित्तकारणं न त्वाकाशं तद्यतिरेकेण कर्मव्यतिरेकस्यासिद्धेस्तस्य व्यापकत्वादितिभावः । २३ ॥

शब्द एवाकाशानुमापक इत्यभिधातुं भूमिकामारचयति ।

कार्यस्य यो. विशेषगुणः स कारणगुणपूर्वक एव दृष्ट यथा घटरूपादिः कपाकरूपादिपूर्वकः, तथाच शब्दरूपो

३०० कार्यान्तराग्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः

॥ २५ ॥

उ० तादृशं कार्यं नोपलभ्यते यच्च कारणगुणपूर्वकः शब्दः
स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु कार्ये शब्द उपलभ्यते
तथाच तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते
तत्सजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा
वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलभ्यतत्सजाती-
यस्येत् वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवविन्युपलभ्यते नचैवम्, प्रत्युत
निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नोरूपैस्तु तन्तुकपा-

वि० यो विशेषगुणः आनेन्द्रियेणोपलभ्यते तस्य कारणगुणपूर्वकत्वा-
भावात् न कार्यगुणत्वं किन्तु नित्यद्रव्यस्यैव गुणःशब्द इतिश-
ब्दाधारतया नित्यद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु भेरीमृदङ्गादावेव कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तस्य
कारणगुणपूर्वकत्वमप्यबायत्याऽङ्गीकार्यमिति सर्वमेतदाकुलमि-
त्तत आह ।

शब्दो न भेरीदीनां कार्यार्थां स्पर्शवतां गुणः कुतः कार्यान्तरस्य
स्वावयवकार्यसजातीयस्य शब्दरूपकार्यान्तरस्य अप्रादुर्भावात्
अननुभवात् अर्थात् भेरीदी, अयं भावः यथा भेरीदी रूपादयो
विशेषगुणाः स्वावयवरूपादिसजातीया अनुभूयन्ते तथा स्वावय-
वशब्दसजातीयः शब्दो भेरीदी नोपलभ्यते निःशब्दैरपि भेरी-
द्यवयवैर्भेरीद्यारम्भात् तथाच शब्दस्याकारणगुणपूर्वकत्वमव

सू० परच समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥

उ० लादिभिः पटघटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयेत नक्षेकावयव्याश्रिता रूपा-दयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्मान्न स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः ॥ ॥ २५ ॥

नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवा-नित्यादि धीः स्यात् नलेवमस्ति, किन्तु शब्दः पूर्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतिपत्ति लौकिकाः । किञ्च शब्दो नात्म-गुणः वाङ्मन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत्, अपि च शब्दो

वि० श्यमङ्गीकार्यम् एवञ्च शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः रूपाकजले सति अकारव्यगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादित्यनुमानेन शब्दस्य स्पर्शवद्विशेष-गुणत्वाभावः सिध्यति पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं कपाकादिरूपादिजन्ये घटादिरूपादौ व्यभिचारवारणायऽका-रव्यगुणपूर्वकेति जलादिपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति अवयवविपाकानङ्गीकारेण सत्यन्तं न देयम् । २५ ।

इदानीं शब्दस्यात्मगुणत्वं मनोगुणत्वञ्च निराकरोति ।

परत्र आत्मभिन्ने समवायात् शब्दो नात्मगुणः शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखीत्यादिवदहं शब्दवानिति लौकिकमानसप्रत्यक्षं

सू० परिशेषास्त्रिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥

उ० यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्यादधिरेणाप्युपलभेत दुःखादि-
वत् तस्मात् सुष्टूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे
हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनसोर्गुण इति समासे
कर्त्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादि-
त्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रति-
षिद्धमिति सूचितम् ॥ २६ ॥

यदर्थमयं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुण-
त्वात् रूपादिवदिति सामान्यतोदृष्टादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य-
सिद्धिः । गुणश्चायं वाच्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादि-
वत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनि-

वि० स्यात् नतु शब्दस्य आवरणप्रत्यक्षम्, अस्ति ह्यनुभवः सर्वेषां, शब्दं
शब्दोमीति, मनःपदं दिक्कालयोरप्युपलक्षकं तथाच शब्दो न
दिक्कालमनसां गुणः प्रत्यक्षत्वात् रूपादिवदिति अतिरेके
कालपरिमाणादिवदित्यनुमानप्रकारः । २६ ॥

इदानीमुपसंहरति ।

शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यानु-
मानेन विशेषबाधसहकृतेनाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं शब्दस्य
सिध्यतीति भावः, गुणत्वञ्च तस्य प्रत्यक्षसिद्धं नच वायव्यवेषु
रूपाशब्दक्रमेण कारञ्जगुणपूर्वक एव वायौ शब्दः स्वीकार्य इति
वाच्यं शब्दो न वायुविशेषगुणः अथावद्-द्रव्यभावित्वात् सुखा-

सू० द्रव्यत्वमित्यत्वे वायुमा व्याख्याते ॥ २८ ॥
तत्त्वभावेन ॥ २९ ॥

उ० तालञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्प-
नायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं सर्वत्र शब्दोपलभ्येर्विभक्तम्
॥ २७ ॥

शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वमित्यत्वे अतिदेशेन साध-
यन्नाह ।

अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणव-
त्त्वाद् यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत् किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा
यथैका तथाकाशमथैकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

वि० दिवत् अतिरेके वायवीयस्पर्शवदित्यनुमानेन वायुविशेषगुण-
भिन्नत्वसिद्धेः अथावद्द्रव्यभावित्वञ्च स्वाश्रयनाश्रयान्यनाश्रप्रति-
योगि यद्यत् तदन्यत्वमिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

शब्दाश्रयस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्चातिदेशेन साधयति ।

यथा वायुपरमाशोरद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वं गुणवत्त्वेन च द्रव्यत्वं
तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

गगनस्य 'नानात्वं निराकरोति ।

तत्त्वं तद्वाक्चित्त्वम् एकव्यक्तित्वमिति यावत्, भावेन सत्तया व्या-
ख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः सत्ताया यथैकत्वं तथाकाशस्या-
पीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सू० शब्दलिङ्गाविशेषादिशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥

उ० नन्वनुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आ-
काशे कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्स्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दा-
नां तदेकाग्रयतयैवोपपत्तावाग्रयान्तरकल्पनायां कल्पना-
गौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द
एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं नच विशेषसाधकं भेदसाधकं
लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव
लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धि-
रिति वक्ष्यते ॥ ३० ॥

नन्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्व-
मप्यस्तु, शब्दासमवायिकारणत्वात् संयोगविभागवपि स्या-
ताम् एकपृथक्त्वं कथमत आह ।

वि० ननु सदित्यनुगतप्रतीतिबलादस्तु सत्ताया एकत्वम् आकाशस्य
तु तत् कथमित्यत आह ।

आकाशस्य तत्त्वमिति पूर्वेष्वान्वयः यथा कुत्रचिदात्मनि कदा-
चित् सुखरूपमेव कार्यं जायते तदैवान्यस्मिन्नात्मनि दुःख-
रूपमेव कार्यं जायते इत्यात्मकार्ययोः सुखदुःखयोर्वैलक्षण्या-
दात्मनानात्वं तथाकाशे शब्दरूपलिङ्गस्य न कश्चिद्विशेषो येना-
काशनानात्वं सिद्ध्यति न वाकाशनानात्वसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति
तथाच प्रमाणाभावात् जाघवाच्चाकाशस्य न नानात्वं किन्त्वेक-
व्यक्तित्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

एकपृथक्त्वमप्याकाशस्यैकत्वनिबन्धनमेवेत्याह ।

सू० तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥ ३१ ॥

उ० नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः,
इति आह्निकपरिसमाप्तौ मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुण-
वद्द्रव्यलक्षणमाह्निकार्थः । तेन पृथिव्यग्नेजोवाय्वाका-
शानां प्रसङ्गत ईश्वरात्मनश्च लक्षणमस्मिन्नाह्निके तेन
चतुर्दशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरसगन्धस्यर्ज-
सञ्ज्ञापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्व-
संस्काराः । तावन्त एव गन्धमपास्य स्नेहेन सहाऽपाम् ।
एत एव रसगन्धस्नेहगुरुत्वान्यपास्य तेजसः । गन्धरसरूप-
गुरुत्वस्नेहद्रवत्वान्यपास्य वायोः । शब्देन सह सञ्ज्ञादिपञ्च-
गुणवत्त्वमाकाशस्य । सञ्ज्ञादिपञ्चकमात्रं दिक्कालयोः ।
परत्वापरत्ववेगसहितं सञ्ज्ञादिपञ्चकं मनसः । सञ्ज्ञादि-
पञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नासेश्वरस्य ॥ ३१ ॥

इति श्रीभारूरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे द्वितीयाध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ॥ * ॥

वि० आकाशस्येत्यादि यत्र यत्र एकत्वं तत्रैकैकपृथक्त्वमिति व्याप्ते-
राकाशस्यैकत्वेनैव एकपृथक्त्वसिद्धिरिति, सूत्रे इतीत्याह्निक-
समाप्तिज्ञापनार्थम् । भावनावदृष्टिविशेषगुणवद्द्रव्यलक्षणमेत-
दाह्निकार्थः तादृशश्च त्रयं भूतपञ्चकम् ईश्वरञ्चेति ॥ ३१ ॥

इति श्री जयनारायण-तर्कपदानन-कृतायां कणादसूत्रविरचितौ
द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ * ॥

सू० पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भा-
वो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥

उ० इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परोचिचिषु
गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र
स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समी-
रणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं शैत्यं
जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह
पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्निष्ठे वाससि
कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः । नहि वाससः
कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्, किन्तर्हि कनककेतकीसन्नि-
धानादौपाधिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावा
लिङ्गम् । किं लिङ्गमत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति

वि० ननु पृथिव्यादीनां गन्धवत्त्वादिकं लक्षणं पूर्वमुक्तं तत् कथं
सङ्गच्छते सुरभिभागसंयुक्तवाय्वादेरपि गन्धोपलब्धेस्तत्राति-
श्याप्तेरतो वाय्वादौ गन्धादिप्रतीतेरौपाधिकत्वं व्यवस्थापयति ।

मुद्यान्तरात् तदवयवगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः गन्धा-
भावस्य कुसुमीयविजातीयगन्धाभावस्य लिङ्गं हेतुः तथाच
वस्त्रे उपलभ्यमानो विजातीयोविवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्र-
समवेतः वस्त्रावयवगन्धाजन्यगन्धत्वादसन्निकृष्टकुसुमादिगन्धव-
दित्यनुमानादस्त्रे तादृशगन्धाभावसिद्धिरेवं वाय्वादावपि एवञ्च

सू० व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥

उ० गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्ते यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकोसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्ते चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः तथाच विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥ १ ॥

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यावर्त्तकतया गन्धोऽलक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलान्यष्टभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपञ्चभ्यो व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम् ॥ १ ॥

वि० सुरभिर्वायुरित्यादिप्रतीतिः समवायेन सौरभादिप्रकारिका कुसुमाद्यौपाधिकी भ्रान्तिरेवेति न पृथिव्यादिजलस्य वाय्वादावतिथ्याप्तिरितिभावः ॥ १ ॥

नन्वेवं सुरभि कुसुममित्यादिप्रतीतेर्यौपाधिकत्वं स्यादित्यत आह ।

व्यवस्थितः बाधकाभावाद्बधारितः तथाच बाधाभावान्न सुरभि कुसुममित्यादिप्रतीतेरौपाधिकत्वमितिभावः ॥ २ ॥

सू० एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥
 तेजस उष्णता ॥ ४ ॥
 अप्सु शीतता ॥ ५ ॥

उ० गन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजो-
 लक्षणेऽप्यतिदिग्ब्रह्माह ।

अवादिलक्षणे श्रैत्यादावप्ययमतिदेशो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

तेजोलक्षणं परोक्षते ।

स्वाभाविक्युष्णता तेजोलक्षणमित्यर्थः रूपमपि शुक्ल-
 भास्वरमुपलक्ष्यते ॥ ४ ॥

अपां लक्षणं परोक्षते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः । तथाच
 शिलातलश्रीखण्डादौ नातिव्याप्तिरितिभावः । शीततया
 रूपरसावप्युक्तलक्षणौ ह्येवं सांख्यद्विकद्रव्यत्वञ्चोपलक्ष-
 यति । ननु उद्देग्गलक्षणक्रमभङ्गः कुत इतिचेन्न तेजः-

वि० पृथिवीलक्षणस्येव उष्णस्पर्शवत्त्वरूपतेजोलक्षणस्यापि न ज-
 लादावतिव्याप्तिरित्याह ।

एतेन गन्धस्यणीयप्रकारेण उष्णतेति श्रैत्यादेरप्युपलक्षणम् ॥ ३ ॥

संक्षेपतस्तेजोलक्षणं जललक्षणञ्च सूत्रद्वयेन परोक्षते ।

तेजस एव उष्णता नान्येषामिति तेजोलक्षणस्य नातिव्याप्ति-
 रितिभावः ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता नान्यत्रेति न जललक्षणस्य शिलातलादावति-
 व्याप्तिस्तत्र श्रैत्यप्रतीतेरौपाधिकत्वादिति भावः । वायुलक्षणं
 विजातीयस्पर्शवत्त्वमप्युक्तदिशैव परोक्षणीयमिति सूत्रयितुमुद्दे-

सू० अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काल-
लिङ्गानि ॥ ६ ॥

उ० स्पर्शस्य पृथिवीजलस्पर्शयोरभिभावकत्वसूचनाय, तयो-
र्मध्ये तेजःपरीक्षाया उक्तत्वात् वायुपरीक्षासूचनार्थं वा
क्रमलङ्घनं तथाचापाकजानुष्णाशीतस्पर्शा वायोः स्वाभा-
विकः सन् लक्षणमित्युक्तेयमिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः स्पर्शवतां विशेषगुणाः गन्धा-
दयः पृथिव्यादीनां लक्षणानित्युक्तम् इदानीं क्रमप्राप्तं
काललक्षणप्रकरणमारभमान आह ।

इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा-
चापरमितिप्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः
क्षिप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानित्यर्थः । अपरस्मिन्नपर-
मित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः वज्रतर-
तपनपरिस्यन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा
परत्वमुत्पद्यते तच्च परत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च

वि० शक्रमः परित्यक्तः । यत्तूपस्कारकारैस्तेजःस्पर्शस्य पृथिवीजल-
स्पर्शाभिभावकत्वसूचनाय क्रमलङ्घनमित्युक्तं तन्न मनोरमं सुवर्षे
चन्द्रकिरणादौ च पृथिवीजलस्पर्शयोस्तेजःस्पर्शाभिभावकत्वस्य
सर्व्वसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

काललक्षणमभिधातुमाह ।

इतीत्यनन्तरं ज्ञानानीति पृथ्वीयं तथाच स्थविरमपेक्ष्य युवा-
ऽपरः, युगपदुत्पद्यन्ते, चिरं जीवति व्यासः, क्षिप्रं गच्छति वायु-
रिति ज्ञानानि कालसाधकानि स्थविरोत्पत्त्यधिकरणसूत्रपरि-

रूपाद्यसमवाधिकारणं व्यभिचारात् चयासां गन्धादीनां वायौ परत्वानुत्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्पन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवाधिकारणं परिश्रियते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेर्यभिघातात् सर्वभेरीषु शब्देत्यत्तिप्रसङ्गः तथाच कालस्यैव मार्त्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगः परत्वासमवाधिकारणं काल एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजनारुणिम्ना पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमण्डेराहण्यप्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कालेनापि रागसंक्रमः कथं नेतिचेत्

वि० स्पन्दानन्तरजातत्वज्ञानात् यूनि अपरत्वं जायते ततस्तज्ज्ञानं जायते तत्रापरत्वकार्ये किमसमवाधिकारणं न तावद्रूपरसगन्धानामन्यतमं तद्भवितुमर्हति वायौ तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् नापि स्पर्शः पाकजस्पर्शोत्पत्तिदशायामपरत्वानुत्पत्तिप्रसङ्गात् स्पर्शवैजात्येनापरत्वादिवैजात्यप्रसङ्गाच्च । नाप्यपक्वष्टपरिमाणं परिमाणस्य विजातीयगुणानारम्भकत्वात् नापि तपनपरिस्पन्दे व्यधिकरणत्वात् किन्तु पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तकिञ्चिद्विभुद्रव्यसंयोग एवापरत्वादिकार्ये ऽसमवाधिकारणम्, तादृशस्वभावत्वं न गगनादेः, किञ्चिन्मृदङ्गादावभिघातात् यावन्मृदङ्गेषु शब्देत-

सू० द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥

उ० नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं स्वविरमवधिं हत्वा
 घूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति युगपज्जायन्ते
 युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एक-
 स्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतौ एकस्मिन् सूर्यगत्यवच्छिन्न-
 काले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव सूर्यगतयो विशेषणतामनुभ-
 जन्ति न च स्वरूपप्रत्यासन्ना एव ताः, तस्मादेतादृशविशिष्ट-
 प्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः ॥६॥

ननु सिध्यतु कालः, स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाणमत
 आह ।

यथा वायुपरमाणो गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च
 नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वि० पत्तिप्रसङ्गः किन्तु तादृशस्वभावतया सिद्धं काकनामकं द्रव्यमेवेत्य-
 परत्वबुद्धिः काकसाधिका । इदमुपलक्षणं परमिति बुद्धिरपि
 तथेति मन्तव्यं युगपदिति एकस्यां सूरक्रियायां घटादावेकत्वैक-
 पृथक्त्वादय उत्पद्यन्ते इत्यत्र सूरक्रियाया घटकत्वाद्याधारत्वं
 प्रतीयते तच्च न साक्षात्-सम्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वाश्रय-
 संयुक्तकाकसंयोगितपनाश्रितत्वसम्बन्धेनेति तत्सम्बन्धघटकतया
 काकसिद्धिः उत्पत्तिरूपधात्वर्थस्याधारत्वभागेऽपि स्वाश्रयस्थाने
 स्वाश्रयश्रयेति वक्तव्यम् एवं चिरं क्षिप्रमित्यादावप्युन्वेयम् ॥६॥

काकस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्च साधयितुमाह ।

वायुपरमाणोरिव काकस्यापि गुणाश्रयत्वाद्द्रव्यत्वं निरवय-
 वत्वान्नित्यत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० तत्त्वभावेन ॥ ८ ॥

उ० तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्य-
यानां काललिङ्गानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव
विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः । नन्वेवं
क्षणत्वमुद्गर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्यनसम्बत्सरा-
दिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति चेन्न भेदमा-
नस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणि-
र्ज्ज्वातापिञ्जाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव
कालः सूर्यस्यन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्यावच्छेदभेदेन
च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्य-
व्यापकः कालोपाधिः, स्वाधेयकादाचित्काभावप्रति-
योग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः
कस्यचिदिनाशादेतदध्यवसेयम् । क्षणद्वयञ्च क्षव इत्याद्या-
गमप्रसिद्धम् । ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन का-
लत्रयमस्तु श्रूयते हि “त्रैकाल्यमुपावर्त्तते” “त्रैकाल्या-
सिद्धिः” इत्यादीति चेन्न वस्तुतत्प्रागभावतत्प्रध्वंभावच्छेदेन

वि० कालस्य नानात्वं निराकरोति ।

भावेन सत्तया तत्त्वं तद्वस्तित्वम् एकत्वमितियावत् व्याख्यातमिति
वचनविपरिष्कारमादन्वयः कालस्येति श्रेयः तथाच अनुगतबुद्ध्या-
दितो जाघवाच्च यथा सत्ताया एकत्वं तथा कालस्यापीति समुदि-

सू० नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कास्त्व-
स्येति ॥ ६ ॥

उ० त्रैकाख्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रि-
त्वव्यवहारः ॥ ८ ॥

इदानीं सर्व्वात्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह ।

इतिशब्दे हेतौ इतिहेतोः कारणे सर्व्वात्पत्तिमत्-
कारणे काल इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनि-
त्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः
चिरं जातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ
जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु

वि० तार्थः । क्षणवमृच्छर्त्तयामादिव्यवहारस्य तत्तदुपाधिभेदेनैकेन
कालेनैव सम्भवात् कालस्य न नानात्वमितिभावः ॥ ८ ॥

इदानीं कालस्य जन्यमात्रजनकत्वमाह ।

नित्येषु परमाण्वादिषु अभावात् तदानीं जातः इदानीं जात
इत्यादि प्रत्ययानामभावात् अनित्येषु दृग्गुणादिषु तादृशप्रत्ययानां
सत्त्वात् कारणे अर्थादनित्यमात्रस्य कारणे कालाख्या काल-
संज्ञा, तथाच कार्यमात्रं प्रति कालः कारणम् इदानीं घटो जात
इत्यादि प्रत्ययानाम् एतत् काल प्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वस्य घटादावव-
गाहनात् नहि कारणत्वं विना कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वं सम्भ-
वतीतिभावः इदमापाततः इदानीं घटो जात इत्यादि प्रत्ययेषु

उ० यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार-
रणं काल इत्यर्थः न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात्
कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफला-
दीनां हैमन्तिकवासन्निकप्रावृषेष्ट्यादिसंज्ञाबलादेतदध्य-
वसेयम् ॥ ६ ॥

वि० एतत् कालवृत्त्युत्पत्तिमन्मेव घटादौ भासते न तु एतत् काल-
प्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वं येन घटाद्युत्पत्तिप्रयोजकतया कालस्य घटा-
दिकारणत्वं स्यात् न च कालिकसम्बन्धेन कार्यतावच्छिन्नं प्रति
तादात्म्यसम्बन्धेन कालस्य हेतुत्वानङ्गीकारे कार्यतायां कालिक-
सम्बन्धेन कालवृत्तित्वं न सम्भवति, अस्मन्मते तु कारणतावच्छेदक-
सम्बन्धेन कारणाधिकरणनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नवृत्तितयां कार्यगतयां तादृशकार्यकारणभाव एव नि-
यामक इतिवाच्यम्, तथा सति कार्यगतानां साक्षात्परम्प-
रारूपनानासम्बन्धावच्छिन्नानादेशवृत्तित्वानां विषयप्रसङ्गात्
नहि कार्यं येन येन सम्बन्धेन तिष्ठति तेन तेनैव कार्यकार-
णभावोऽङ्गीकरणीयः तथा सति तद्व्युत्पन्नान्तरजातचैत्रादिघ-
टितस्त्राश्रयचैत्राद्याश्रयत्वादिसम्बन्धेन तद्व्युत्पादेर्भूतजादिवृत्ति-
त्वमङ्गप्रसङ्गात् तद्व्युत्पत्तिदशायां चैत्रस्यानुत्पत्तयेन तादृश-
परम्परासम्बन्धेन कार्यकारणभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् एवं
संयोगसम्बन्धेन घटादेर्भूतजादिवृत्तित्वमपि विधीयते उत्पत्तिद-
शायां द्रव्यस्य गुणाभावेन संयोगेन कुत्राप्यसत्त्वात् संयोगसम्बन्धे
कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वाच्चेति संक्षेपः ।
वस्तुतस्तु कालस्य कार्यमात्रकारणतायां “कालादुत्पद्यते सर्वम्”
इत्याद्यागमा एव मानमिति विभावनीयम् । ६ ।

सू० इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥

उ० काललिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरण-
मारभमाण आह ।

दिश्व इदं दिश्यं दिगनुमापकम् इतोऽल्पतरसंयुक्त-
संयोगाश्रयादिदं वज्रतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च
संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वा-
धिकरणमपरमिति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः
पिण्डयो र्यतो द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः । नहि तादृशं
द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानामल्पीयसां वा पि-
ण्डयोरुपनायकमन्यदास्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तदि-
शिष्टबुद्धिः न च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च
तदुत्पत्तिं विना तद्विशिष्टप्रत्ययव्यवहारौ । न च काश्च एव
संयोगोपनायकोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य
नियतक्रियोपनायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मीपना-
यकत्वकल्पनायान्तु काश्मीरकुङ्कुमपङ्करागं कार्णाटका-
मिनीकुचकलसं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा पर-
धर्मीपसंक्रामकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु नियतपरधर्मी-

वि० इदानीं ज्ञानप्राप्तदिग्लिङ्गप्रकरणमारभते ।

इतइदमिति परमपरं वेतिशेषः तथाचास्मादिदं दूरम् अ-
स्मादिदमन्तिकमिति दैशिकपरत्वापरत्वबुद्धिर्यतस्तद्दिश्यं दिग्-
लिङ्गं तथा च काकवत् दैशिकपरत्वापरत्वाद्यमवाविष्कारव-

उ० पसंक्रामकतद्यैव सिद्धत्वात्कतिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनाय-
कात्कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात्
पूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-
दुत्तरमिदम् अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणपश्चि-
ममिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमि-
दम् अस्मादधस्तादिदम् अस्मादपरिष्ठादिदम् इत्येते
प्रत्यया इतद्दमितीत्यनेन संगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां
निमित्तान्तरासम्भवात्, किञ्च नियतोपाधुस्त्रायकः कालः
अनियतोपाधुस्त्राधिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो
वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु
नैवं नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः
प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया सूर्य्या-
दयाचक्षसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची यद-
पेक्षया सूर्य्यास्ताचक्षसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया
प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं ते च सूर्य्य-
संयोगा अल्पीयांशो भूयांशो वा दिगुपनेयाः । एवं प्राच्य-

वि० संबोगाश्रयतया दिक् सिद्ध्यति, सा च एकापि उपाधिभेदात्
प्राथादिष्ववहारं सम्पादयति उपाधिश्च तदीयोदयगिरिसन्नि-
हिता या दिक् सा तदीयप्राची, तदीयोदयगिरिष्ववहिता तु
तदीयप्रतीची, तदीयसुमेखसन्निहिता या दिक् सा तदीयोदीची,
एवं सुमेखवहिता अवाची, उदयगिरिसन्निहिता सुमेख-
वहिता आग्नेयी, सुमेखवहितोदयगिरिष्ववहिता च नैर्ऋतो,

सू० द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥
तत्त्वभावेन ॥ १२ ॥

उ० भिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिग्दीची, तादृशपुरुष-
दक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत्वदक्षिणत्वे तु
शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वासमवाधिकारण-
कक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अधः । अदृष्टवदात्मसंयोग-
जन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगूर्द्धा एवञ्चेन्द्राग्निधम-
निर्गतवर्णवायुसोमेशाननागम्रह्नाधिष्ठानोपलक्षिता दम्र
दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशात् ॥ १० ॥

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एकत्वमतिदिशन्नाह ।

दिग्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं त-
दनुविधानादेकपृथक्त्वम् ॥ १२ ॥

वि० सुमेरुसन्निहिता उदयगिरिव्यवहिता च वायवो, सुमेरुसन्नि-
हिता उदयगिरिसन्निहिता च शेशानी, अदृष्टवदात्मसंयोग-
जन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयः ऊर्द्धम्, पतनजन्यसंयोगाश्रयः
अधः । “सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुवत्तरतः स्थित” इत्यादिवचनात्,
एवमेव मुक्तावलीकारः ॥ १० ॥

दिशि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कथयति ।

एतत्सूत्रं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ ११ ॥

पूर्ववद्गनात्वं निराकरोति ।

एतस्यापि पूर्ववदेव व्याख्यानम् ॥ १२ ॥

सू० कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥

आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताश्च प्राची ॥ १४ ॥

उ० ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दक्ष दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन नानालोपचार इत्यर्थः ॥

॥ १३ ॥

तमेव कार्यभेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्यां सविता अश्नुतीति प्राची तथाच यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वा भविष्यन् वा भवन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालत्रयोपवर्णनम्, भवति हि कस्यचित्पूर्वेषुः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं

वि० दिश एकत्वेऽपि प्राच्यादित्यवहारमुपपादयति ।

कार्यविशेषेण अन्यमूर्तरूपोपाधिना नानात्वं प्राच्यादिनानाव्यवहारः, वस्तुत एकैव दिगित्यर्थः ॥ १३ ॥

कार्यविशेषं दर्शयति ।

आदित्यसंयोगादिति प्राथमिकादित्यादि, भूतपूर्वात् अतो-
तात्, भूतादिति आदिकर्म्मणि निष्ठाप्रत्ययः वर्त्तमानादित्यर्थः ।
प्रथममस्यामादित्योऽश्नुतीति प्राची तथाच प्राथमिकादित्यसंयो-
गाधार एव प्राचीव्यवहारनियामकोपाधिः तादृशसंयोगज्ञानं
च पूर्वेषु च प्रथममादित्यसंयोगो जात इत्याकारकमतोत्तसं-

सू० तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च* ॥ १५ ॥

उ० वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्यु-
रस्यां आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राची-
व्यवहारः कस्यचिदिदानीं अस्यां आदित्यसंयोगो भव-
न्नस्तीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः भूतादिति आदिकर्षणि
कप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो
नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानु-
गमः सिद्ध्यतीतिभावः ॥ १४ ॥

दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

तद्देव दक्षिणदिग्मूर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगा-

वि० योगविषयकं कस्यचिद्व्यवहर्त्तुं भवति, कस्यचिच्च इदानीमप्रा-
दित्यसंयोगः प्रथमं भवतीति वर्त्तमानविषयकम् कस्यचिच्चा-
त्रादित्यसंयोगः अत्र प्रथमं भविष्यतीति भविष्यद्विषयकं भव-
तीति ज्ञापनाय पक्षम्यन्तत्रयम्, तादृशसंयोगाधारतया ज्ञायमान
उदयगिरिस्तत्सन्निहितत्वज्ञानात्प्राचीव्यवहार इति हृदयम्,
इदन्ववधातथम् उदयगिरावुदयगिरिसन्निहितात्वभावात् कथं
प्राचीव्यवहारः न च व्यवधानराहित्यमेव सन्निहितत्वं तच्च तत्रा-
बाधितमिति वाच्यं तथा सति उदयगिरेः स्थापेक्षया प्राचीत्वा-
पत्तेरिति । १४ ।

प्रतीच्यादिव्यवहारेऽपीयमेव रीतिरित्याह ।

दक्षिणादिव्यवहारेऽपि तथा कश्चिदुपाधिमादाय निर्वाह्य
इत्यर्थः उपाधिक्तु इतद्दमित्वादिस्तत्राख्यायां दृश्यः ॥ १५ ॥

* उदीचीति चेत्यपि पाठः ।

सू० एतेन दिग्गतराश्यानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥

द्वैतपूर्वाद्भविष्यतो भूतादा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रती-
च्युदीच्योरपि व्यवहार उच्येयः । वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते
एव ॥ १५ ॥

दिग्गतरास्यव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिग्गतराह ।

उ० प्राचीदक्षिणयोर्दिग्गतरास्यव्यवहारेऽपि पूर्वो दि-
गिति व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तर-
पूर्वेत्युक्तम् एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणो-
पनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः
॥ १६ ॥

चतुर्णां भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारणगुण-
पूर्वकतया तात्त्विकानि अन्यथातौपाधिकानीति व्यवस्थितं
पूर्वमेव, विशेषगुणग्रहणविभुलिङ्गज्ञोक्तम् इदानीमाकाशस्य
लिङ्गं शब्दः परीक्षणीयः सन्ति चात्र तात्त्विकाणां विप्रति-
पत्तयः, केचिच्छब्दं द्रव्यमाचक्षते, केचिद्गुणम्, गुणत्वे सत्य-
येके नित्यमाहुः अपरे त्वनित्यम्, अन्ये तु शब्देऽपि स्फोटार्थं
शब्दान्तरमाहुः । तदत्र परीक्षामारभमाणः परीक्षाप्रथ-
माङ्गं संशयमेव तावत्प्रवृत्तः कारणतस्तु व्यवस्थापयन्नाह ।

अन्यैव रीत्या आग्नेयादिव्यवहार उपपादनीय इत्याह ।

वि० दिग्गतराश्यानीत्युपलक्ष्यम् ऊर्द्धमधश्चापि ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

इदानीं शब्दं परीक्षिष्युः परीक्षाङ्गसंशयस्य कारणं निर्दि-
श्यामि ।

सू० सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेषस्मृतेषु संशयः ॥ १७ ॥

उ० सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् ग्रहणात् मतुहोपात्, विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषस्य परस्परव्यावर्तकस्य धर्मस्य वक्रकोटरादेः शिरःपाष्णादेः साप्रत्यक्षाद्ग्रहणात् विशेषस्मृतेः विशेषस्य कोटिद्वयस्य स्थाणुत्वपुरुषत्वलक्षणस्य स्मरणात् स्मरणमपि ग्रहणपरं क्वचिदनुभूयमानधर्मयोरपि कोटित्वात् चकारादहृष्टादेः संशयकारणस्य संशयः, असाधारणोधर्मोऽनध्यवसायात्मकज्ञानजनक इति नोक्तः, यद्वा असाधारणस्यापि व्यावृत्तिद्वारा कारणत्वं सपक्षविपक्षव्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धप्रतिपत्तिद्वयजन्यं वाक्यद्वयं शब्देनित्य इत्येकं शब्देऽनित्य इत्यपरं तदुभयं तदुभयजन्यञ्च ज्ञानद्वयमयुगपद्भावितात् सम्भूय न संशयकमतसन्नशब्दत्वादिरसाधारणः, सत्त्वप्रमेयत्वादिः साधारणो वा धर्मः संशयक इति पृथङ्गोक्ता समानतन्त्रे गौतमीयेऽनध्यवसायज्ञानस्थानभ्युपगमात् असाधारणोधर्मः

वि० सामान्यस्य साधारणधर्मस्य प्रत्यक्षात् ज्ञानात् विशेषस्य एककोटिव्याप्यस्य अप्रत्यक्षात् अज्ञानात् विशेषस्य कोटिद्वयस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीतिशेषः । तथाच संशयं प्रति साधारणधर्मज्ञानम् एककोटिव्याप्यनिश्चयाभावः कोटिद्वयज्ञानञ्च

उ० संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्व-
यव्यतिरेकशालितया संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च
उपलभ्यमानत्वं यत् संशयकारणमुक्तं सदप्युपलभ्यते असद-
प्युपलभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं सदसदेति यच्चानुप-
लभ्यमानत्वं सदपि नोपलभ्यते मूलककीलकादि, असदपि
नोपलभ्यते गगनारविन्दादि, तथाच पञ्चविधः संशय इति
तदेतत्सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम् ।
न्यायवार्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्रित्वमुक्तं
तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण समानधर्मादीनां त्रयाणां
कारणत्वस्यैवासम्भवात् नहि दृष्टारण्णिमण्णिजन्यवक्रौ
वैजात्यवदत्रापि वैजात्यं कल्पनीयं संशयत्वावच्छिन्नकार्यं
प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणतायाः कल्पनात्, यच्च प्रधान-
विधिकोऽटित्वप्रधाननिषेधकोऽटित्वादि वैजात्यमुक्तं तदननु-
गतत्वात्त्रावच्छेदकं तथाच संशयो न त्रिविधो न वा पञ्च-
विधः किन्त्वेकविध एव, प्रकारान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्रकृदेव
स्यष्टयति । ननु जिज्ञासाजनकज्ञानं संशय इति न लक्ष-
णम् अनध्यवसायेऽपि गतत्वात्, संस्काराजनकज्ञानं संशय
इत्यपि निर्बिकल्पकसाधारणं विशिष्टज्ञानत्वेन संशयस्यापि
संस्कारजनकत्वात् । संशयत्वञ्च जातिरपि न लक्षणं धर्म्यंशे

वि० हेतुस्त्वर्थः, चकारात् न्यायसूत्रोक्तयोः साधारणधर्मज्ञान-
विप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः संग्रहः, साधारणादिधर्मज्ञानानां का-

सू० दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

उ० संग्रयत्वाभावेन तदंशे तज्जात्यभावात् जातेत्याव्याख्य-
दृत्तित्वानभ्युपगमात् इति चेत् एकस्मिन् धर्मिणि विरो-
धिमानाप्रकारकं ज्ञानं संग्रय इति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

द्विविधः संग्रयो वहिर्बिषयकोऽन्तर्बिषयकश्च वहि-
र्बिषयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र
दृश्यमानधर्मिको यथा ऊर्द्धत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात्
अयं स्थाणुः पुरुषो वेति, अदृश्यमानधर्मिको यथा अरस्ते
झाटाद्यन्तरिते गोगवयादिपिण्डे विषाणमात्रदर्शनात्
अयं गौर्गवयो वेति वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव
सन्देहो विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विवचा-
मात्रात्तु द्वैविध्याभिधानम् । यत् सामान्यं संग्रयहेतुस्तद-
नेकत्र दृष्टं संग्रायकम् एकत्र धर्मिणि वा दृष्टं संग्रयहेतु-
रित्यत्र प्रथमां विधामाह ।

दृष्टमूर्द्धत्वं संग्रयहेतुः दृष्टवदिति वतिप्रत्ययः तेन

वि० र्थतावच्छेदककोटौ कारणव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशान्न व्यभि-
चारः, कारणस्य त्रैविध्यात् संग्रयस्त्रिविध इतिभावः ॥ १७ ॥

कोटिद्वयसहचरितो धर्मः साधारणधर्मः स च क्वचिद्-
भिर्द्वये गृह्यमाणः संग्रायकः क्वचिच्चैकत्रैव धर्मिणीति, तत्राद्य-
माह ।

यत्र पुरोवर्तिनि वस्तुनि दृष्टे अयं स्थाणुः पुरुषो वेति संग्रय-
साद् दृष्टं वस्तु, तत्र पूर्वं स्थाणुपुरुषयोर्दृष्टं यदूर्द्धत्वादिकं तद्वत्

सू० यथादृष्टमयादृष्टत्वाच्च ॥ १८ ॥

उ० दृष्टाभ्यां ज्ञानपुरुषाभ्यां तुल्यं वर्तते पुरोवर्तिनि यदूर्द्ध्वं तदृष्टं संग्रयहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकधर्मिविषयं यदृष्टं तदुदाहरति ।

संग्रयहेतुरिति शेषः चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः अथथा-
दृष्टत्वाद्धेतोर्यथादृष्टमपि संग्रायकं यथा चैत्रो यथादृष्टः
केशवान्, कालान्तरे अथथादृष्टः केशविनाशतोदृष्ट
इत्यर्थः । क्रमेण तत्रैव चैत्रे वस्त्रावृतमस्तके दृष्टे सति भवति
संग्रयचैत्रोऽयं सकेत्रो निष्केशो वेति, तत्र हि चैत्रत्वं समा-
नाधर्माः संग्रायकः सचैकचैव दृष्ट इत्यभिन्न एव धर्मिणि
दृष्टः संग्रयहेतुः ॥ १८ ॥

वि० तदाश्रयः तथाच धर्मिदये कोटिद्वयसहचरित्वेन गृह्यमाणं
यदूर्द्धत्वादिकं तज्ज्ञानादेव पूर्वोक्तः संग्रय इति भावः ॥ १८ ॥

एकत्र कोटिद्वयसहचरितं धर्ममाह ।

भवति हि प्राणतश्चरसि चैत्रे अयं केशवान् निष्केशो वेत्वा-
दिसंग्रयः तत्कारणस्य केशतदभावसहचरितचैत्रत्वज्ञानं तदुभय-
साहचर्यज्ञानस्य चैत्ररूपैकधर्म्यन्तर्भावेणैव चैत्रत्वे भवती-
त्याह यथादृष्टमिति केशसहचरित्वेन दृष्टमेव चैत्रत्वम् अथ-
थादृष्टत्वात् केशाभावसहचरित्वेन कदाचिद्दृष्टत्वात् संग्रय-
प्रयोजकमिति शेषः केशनखादीनां शरीरावयवत्वाभावात् तद-
पचये न पूर्वशरीरनाशः, यद्यपि बाह्यादिभेदेन चैत्रशरीरं
नाना तथाप्यत्र चैत्रादिशरीरगतं तत्तद्व्यक्तित्वमेव साधारणो धर्म
इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ १८ ॥

सू० विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥

उ० उपलभ्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारणमाह ।

आन्तरसंशयोहि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौङ्ग-
र्त्तिकः सम्यगादिशति चन्द्रोपरागादि, असम्यगपि, तत्र स्व-
ज्ञाने संशयोऽस्य जायते सम्यगादिष्टमसम्यग्नेति, यदा ज्ञानं
हि कश्चिद्विद्या भवति कश्चिच्चाविद्या अप्रमा भवति तथाच
ज्ञायमानत्वात् यदिदमसदेति संशयो जायते, पुनः संश-
यग्रहणमिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो नतु निमि-
त्तान्तरादिति सूचनार्थं तथाच “समानानेकधर्मोपपत्ते-
र्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः
संशय” इति गौतमीये लक्षणे उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थेत्यस्य
पृथगेव संशयकारणत्वं कैश्चिदुक्तं तस्मिन्नुक्तम् ॥ २० ॥

वि० प्रामाण्यादिसंशयस्यापि साधारणधर्मज्ञानसहस्रतस्यैव वि-
षयसंशयकत्वमिदमाह ।

अत्र षष्ठास्तसिः विद्याऽविद्ययोः प्रमात्मनयो र्यः प्रमात्वन्म-
त्वयोः संशयः, चकारात् विषयसंशयश्च सामान्यप्रत्यक्षादेव
भवतीतिशेषः तथाच पर्वतो वज्रिमान् ऋदोवज्रिमानित्यादि-
प्रमात्मनयो र्यः प्रमात्वन्मत्वसंशयः स ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्म-
ज्ञानाद्भवति एवं तादृशसंशयोत्तरं पर्वतो वज्रिमान्वा ऋदोव-
ज्रिमान्नेत्यादिसंशयोऽपि ज्ञायमानत्वरूपसाधारणधर्मज्ञानादेव
भवति, प्रमात्वादिसंशयश्चाऽऽहोतप्रामाण्यकविपरीतनिश्चयस्य
संशयविरोधितया तद्विघटने उपयुज्यते नतु तस्माच्चादिविषयसंशय
इति भावः ॥ २० ॥

सू० ओचग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

उ० एवं लक्षणतः स्वरूपतश्च परीक्षाप्रथमाङ्गं संग्रयं व्युत्पाद्य इदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दर्शयन्नाह ।

ओचं ग्रहणं ग्रहकरणं यस्य स ओचग्रहणः, अर्थ इति धर्मित्यर्थः तथाच शब्दवृत्तिधर्मेषु ओचग्राह्येषु शब्दत्वतारत्वादिगुणत्वसत्त्वादिषु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मिपरेण जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दसमवेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् । नन्वेकं पदम् एकं वाक्यमिति प्रतीतिबलादवश्यं स्फोटोऽङ्गीकर्त्तव्यः नहि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति चार्थस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावदर्थप्रत्ययाजनकत्वमेव, मिलनन्त्वेकवक्त्रुकाणामाशुतरविनाशिनामसम्भवीति स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्, स च स्फोटो यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे स्फुटीभवति । मैवं सङ्केतवद्दर्शनं पदत्वं तथाच सङ्केतबलादेव पदादर्थ-

वि० इदानीं शब्दं धर्मिणं लक्षणमखेन व्यवस्थापयति ।

ओचेश्च गृह्यतेऽसौ अवयवेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । शब्दत्वादेरपि तादृशत्वादर्थ इति जातिमानइति तदर्थस्तथाच अवयवेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव शब्दलक्षणं पर्यवसितम्, तेनाश्रुतशब्दे नाव्याप्तिर्नवा सत्त्वगुण-

सू० तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा
दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥

उ० प्रतीतौ किं स्फोटेन वर्णानाम्बङ्गनामप्येकार्थप्रतिपाद-
कत्वमेकं धर्ममभिप्रेत्य एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः
एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णातिरिक्तः पदात्मा कश्चित् प्रत्यक्ष-
तो गृह्येत स्वीक्रियेतापि स्फोटः सोऽयं स्फोटवादसुच्छत्वा-
दुपेक्षितः सूत्रकृता ॥ २१ ॥

तदेवं शब्दे धर्मिण्युपस्थिते गुणत्वे सत्येव तस्याकाशलि-
ङ्गत्वम् अतो गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संग्रहमुपपादय-
न्नाह ।

शब्दे संग्रह इति शेषः । शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रयाज्ञानं
चोपलभ्यते, तच्च तुल्यजातीयेषु त्रयोविंशतौ गुणेषु अर्था-
न्तरभूतेषु द्रव्येषु कर्मसु च विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयथा
उभयत्र दर्शनात् शब्दः किं गुणोद्भवं कर्म वेति संग्रहं
जनयति सामान्यविशेषसमवायकोटिकत्वन्तु सत्त्वकारणव-
त्त्वादिबैधर्म्यदर्शनान्न भवति, ननु चासाधारणधर्मस्याऽन-

वि० त्वादिकमादाय गुणान्तरेष्वतिथ्याप्तिरित्यत्र प्रत्यक्षसिद्धः शब्दो
धर्मी न शक्योऽप्यप्यितुमिति भावः ॥ २१ ॥

केचित्तु सूत्र्यः शब्दः, महाशब्द इत्यादिथवहाराद्भूयमेव
शब्द इत्याजसन्मतं निराकर्तुमारभते ।

शब्दे गृह्यमाणस्य शब्दत्वादेर्विशेषस्य तुल्यजातीयेषु रूपा-
दिषु त्रयोविंशतौ गुणेषु, अर्थान्तरेषु द्रव्येषु कर्मसु च उभयथा

सू० एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥

उ० ध्ववसायजनकत्वात् संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धं शब्दत्वं श्रोत्र-
 ग्राह्यत्वज्ञासाधारण एव धर्मः कथं संशयं जनयिष्यतीति
 चेत्सत्यं व्यावृत्तिरस्य सजातीयसजातीयसाधारणीति
 व्यावृत्तेः साधारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात्
 शब्दत्वप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मः उभयगतव्या-
 वृत्तिप्रतियोगित्वञ्च शब्दत्वमसाधारणो धर्मः तदुक्तं वि-
 श्लेषस्योभयथा दर्शनादिति अत्र हि विश्लेषस्य व्यावृत्तेर-
 भयत्र सजातीये विजातीये च दर्शनस्य संशयहेतुत्वेनो-
 पादानात् स च समान एव धर्म इति ॥ २१ ॥

तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिव्युदासायाह ।

एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किम-
 प्येकद्रव्यसमवायिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्यान्नायं
 शब्दो द्रव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

वि० उभयत्र द्रव्यत्वादिमत्तया निश्चितेषु तदभाववत्तया निश्चितेषु च
 अदृष्टत्वात् अदर्शनात् शब्दो द्रव्यं नवेति संशय इति पूरणीयं
 तथाच निश्चितोभयकोटिमहावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य शब्दत्वा-
 दौ सत्त्वात् तज्ज्ञानं तादृशसंशयं जनयतीति भावः ॥ २२ ॥

इदानीं शब्दस्य द्रव्यत्वं निरस्यति ।

शब्दो न द्रव्यम् एकद्रव्यत्वात् एकमात्राश्रितत्वात् न ह्येक-
 मात्राश्रितं किमपि द्रव्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

सू० नापिकर्माऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥

गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥

उ० ननु कर्मैकद्रव्यमेव तथाच शब्दः कर्म स्यादित्यत आह ।

प्रत्ययस्य शब्दविषयकस्याचाक्षुषत्वात् चक्षुर्भिन्नवह्नि-
रिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः तथाच शब्दत्वं न कर्मवृत्ति चा-
क्षुषप्रत्यक्षावृत्तिजातित्वात् रसत्वादिवदितिभावः ॥ २४ ॥

ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्क्षेपणादिव-
दितिचेदत्राह ।

अपवर्गः आशुनाशः स च गुणत्वेऽपि द्वित्वादिवदाशु-
भाविनाशकसन्निपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमाच-
मस्य नतु कर्मत्वमेव त्वदुक्तहेतोराशुतरविनाशितस्य द्वित्व-
ज्ञानसुखदुःखादिभिरनैकान्तिकत्वमितिभावः ॥ २५ ॥

वि० शब्दत्वरूपासाधारणधर्मज्ञानात् शब्दे सन्दिग्धं कर्मत्वमपि
निराकरोति ।

शब्दे न कर्म अचाक्षुषत्वात् चाक्षुषप्रत्यक्षावृत्तियोग्यजाति-
मत्त्वात् गन्धादिवदिति पूरणीयं मनःस्त्रियागतवैजात्यादि-
वारणाय योग्येति अपिना सत्त्वादिमत्त्वान्न सामान्यादिकमिति
सूचितम् ॥ २४ ॥

ननु शब्दस्याशुविनाशित्वेन कर्मत्वं साधनीयमत आह ।

सत उभयवाद्यङ्गीकृतस्य गुणस्य अपीतिशेषः अपवर्गः आ-
शुविनाशः कर्मभिः साधर्म्यं नतु स कर्मत्वव्याप्यः द्वित्वादावु-
भयवादिसिद्धगुणे व्यभिचारादित्यर्थः ॥ २५ ॥

सू० सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥
नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥

उ० ननु सिद्धत्वं ब्रह्मो गुणस्तथापि नासावाकाशलिङ्गम्
आकाशं हि तदाऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात्
किन्तु नित्य एवायं कदाचिदनुपलभ्यस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त
इत्याशङ्क्याह ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागुक्तं ब्रह्मः सन् स्यात् तदा
सतोऽस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चाश्रवणद्वारायां ब्रह्म-
सत्त्वे प्रमाणमस्ति तस्मात् कार्यं एवायं न व्यञ्ज इति ॥ २६ ॥

इतस्य न व्यञ्जोऽसावित्याह ।

नित्येन सदास्य ब्रह्मस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतश्चैवो
वक्तव्यत्वाद्यतोऽपि चैत्रमैत्रादिर्वचनेनानुमीयते न च व्य-
ञ्जकः प्रदीपादिर्यञ्जो न घटादिना क्वचिदनुमीयते तस्मा-
त्पुन्य एवायं न व्यञ्ज इतिभावः ॥ २७ ॥

वि० ब्रह्मो न जन्यते किन्तु नित्य एव सः, कदाचिदप्रत्यक्षन्तु तस्य
व्यञ्जकवैधर्म्यादिति मीमांसकमतं निरस्यति ।

सतो नित्यस्य ब्रह्मस्य लिङ्गाभावात् ब्रह्मनित्यतासाधक-
प्रमाणाभावादिति फलितार्थः ॥ २६ ॥

साधकाभावमुक्त्वा साधकमप्याह ।

नित्यवैधर्म्यात् विनाशित्वात् ब्रह्मो न नित्यस्य ब्रह्मस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वादितिभावः ॥ २७ ॥

सू० अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥

नचासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥

उ० व्यङ्ग्यत्वे बाधकमुक्त्वा सम्प्रत्यनित्यत्वे हेतुमाह ।

कारणत उत्पत्तेर्दृष्टत्वादितिशेषः । उपलभ्यते हि भेरीदण्डसंयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादित्योऽयमिति यद्वा कारणत इति कारणवत्त्वहेतुमुपलक्षयति ॥ २८ ॥

अनु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपासिद्धमत आह ।

शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादिभावेन विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया मन्दस्य शब्दस्योपलम्भात् नह्यभिव्यञ्जकतीव्रत्वाद्यधीनाऽभिज्ञतीव्रत्वादिः तथाच कारणतो विकारादनुमीयते अन्योऽयं नत्वभिव्यञ्ज इति ॥ २९ ॥

वि० शब्दस्यानित्यत्वे हेतुन्तरमाह ।

शब्दो ऽनित्यः कारणतः कारणात् कारणवत्त्वादिति यावत् नहि नित्यानि कारणवन्ति भवन्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्र स्वरूपासिद्धिं निराकरोति ।

शब्दस्य कारणवत्त्वं नासिद्धं विकारात् तीव्रमन्दादिभावात् नहि भेरीदण्डाद्यभिघातस्य तीव्रमन्दादित्वाभावे शब्दस्य तीव्रमन्दादिभावः केनचिदुपलभ्यते नाप्यभिव्यञ्जकस्य तीव्रमन्दादिभावेन शब्दे तीव्रमन्दादिभावो भवितुमर्हति अतो भेरीदण्डाद्यभिघातादिरूपकारणत्वत्वं शब्दस्याप्राप्तेनापि वाच्यमिति नासिद्धिरितिभावः ॥ २९ ॥

सू० अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥

ननु व्यञ्जकस्यैवायं महिमा यत्तीव्रमन्दादिभावेनाभिव्यक्ति भेरीदण्डाद्यभिहतो वायुरेव तीव्रोमन्दश्च तथा प्रत्ययमाधत्ते अत आह ।

शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् नच तादृशानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं क्वचिद्दृष्टम् अत्र यदि तथा न स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ सर्व्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु समानदेशानामपि सत्त्वनरत्वब्राह्मणत्वानां स्वरूपभेदसंस्थान-धेनाभिव्यक्त्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् नहि यावान् देशः सत्त्वस्य तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा ॥ ३० ॥

अभिव्यक्तिस्वीकारोऽपि न सम्भवतीत्याह ।

वि० अभिव्यक्तिस्वीकारे दोषात् ककाराभिव्यक्तिदशायां यावद्वर्णाभिव्यक्तिरूपदोषप्रसङ्गात् न च वर्णाणां नैकं व्यञ्जकं किन्तु प्रतिवर्णं भिन्नभिन्नमेव स्वीकार्यम्, समानेन्द्रियग्राह्याणां समनियतानामेकव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वनियमात् अन्यथा आलोकसंयोगदशायां घटादिगतसंख्यापरिमाणाद्यभिव्यक्ति र्ण स्यात् तत्रापि व्यञ्जकभेदप्रसङ्गात् रूपरसगन्धस्पर्शानां समानेन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् घटीयपटीयरूपादीनां सत्त्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वादीनाञ्च समनैयत्वाभावादेव व्यञ्जकभेदस्वीकारादिति संक्षेपः ॥ ३० ॥

सू० संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥
 खिन्नाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥

उ० इतच्च नाभिव्यञ्ज्यतेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पा-
 च्यमाने तत्र संयोगस्तावन्नाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभा-
 वात् तस्मात् वंशदण्डद्वयविभागो निमित्तकारणं दला-
 काशविभागश्चासमवायिकारणम् । यत्र च दूरे वीणादा-
 वुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः
 कर्णशङ्कुखवच्छिन्नमाकाशदेशमासादयन् गृह्यते तेन श-
 ब्दादपि शब्दनिष्पत्तिरिति ॥ ३१ ॥

अनित्यत्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रपाङ्ग-
 त्वात् वीणादिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

वि० अभिघातस्य व्यङ्गकत्वं न सम्भवतीत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डाद्यभिघातात् विभागात् पाच्यमानव-
 श्ददण्डद्वयविभागात् तदुभयजन्यशब्दसन्तानाच्च शब्दनिष्पत्तिः
 शब्दोत्पत्तिरित्यर्थः अभिघातमात्रस्य व्यङ्गकत्वस्वीकारे वंश-
 दण्डद्वयविभागस्थले दूरदेशस्थितभेरीदण्डाद्यभिघातादिस्थले च
 शब्दस्योपकम्बिर्न स्यात् इतिभावः ॥ ३१ ॥

वर्णानित्यतासाधकं हेत्वन्तरमाह ।

शब्द इति वर्णात्मक इत्यादि तथाच वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः
 सत्त्वे ऋति अवबोध्ययाम्नात्वात् ऋदङ्गादिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सू० द्वयोस्तु प्रवृत्तोरभावात् ॥ ३३ ॥

उ० इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतुन् दूषयितुमाह ।

तु शब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिव्यक्त्यर्थः । द्वयोरप्यान्तेवासिनोरध्यापनेऽध्ययने च प्रवृत्तिर्दृश्यते तस्मात् अभावात् अभावप्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स यदि स्थिरो भवति तदा तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । ननु सम्प्रदीयमानं गवादि दाहप्रतिग्रहीतोरन्तराले उपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्ययोरन्तराले उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्तरालेऽपि तत्रस्वपुरुषश्रेत्रेण तदुपलम्भात् किञ्चाभ्यासादपि शब्दस्य नित्यता, यथा पञ्चकृत्वो रूपं पश्यतीति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो दृष्टः तथा दशकृत्वोऽधीतोऽनुवाकः विंशतिकृत्वोऽधीत इत्यभ्यासः स्वैर्यं शब्दस्य प्रमाणम्, सिद्धे च स्वैर्यं विनाशकानुपलम्भेः “तावत्कालं

मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते ।

वि० द्वयोरुभयोरधिष्ठयोः प्रवृत्तयोः गुरोरध्यापने प्रवृत्तिः शिष्यस्य तु अध्ययने तयोरभावात् अभावप्रसङ्गात् गुरुः शिष्यान् वेदमध्यापयति शिष्येभ्यो वेदं ददाति इत्यादिवाक्यानामेकार्थकत्वानुभवेन अध्यापनं दानमेव तथाच शब्दस्याशुविनाशित्वे तस्य दानप्रतिग्रहयोरसम्भवात् अध्यापने अध्ययने च प्रवृत्तिर्न स्यात् अतः शब्दस्यावश्यं स्वैर्यं स्वीकार्यं नाशकानुपलम्भेः तन्नाशे

सू० प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥

स्थिरश्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति” इति नित्यतैव पर्यवसद्येति
भावः ॥ ३३ ॥

हेत्वन्तरं शब्दस्य नित्यत्वे आह ।

उ० “त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम्” इति प्रथमोक्त-
मयोः सामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणं स्त्रैर्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः
॥ ३४ ॥

शब्दनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

उ० सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तत्तद्भावादि-
त्यर्थः प्रतिपत्तिशब्दादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञाया सा-
भात् सम्पूर्वः सत्यत्वमाह तथाच यैव गाथा मैत्रेणोच्चा-

वि० प्रमाणाभावात् “तावत् काणं स्थिरश्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति”
इतिन्यायेन नित्यतैव फलितेति भावः ॥ ३३ ॥

शब्दनित्यतायां हेत्वन्तरमुपन्यस्यति ।

शब्दस्यावश्यं नित्यत्वमुपेयम् “त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम-
न्वाह” इतिश्रुतौ प्रथमोक्तमयोः सामिधेन्योः त्रिरुच्चारणस्य
विहितत्वात् नहि स्त्रैर्यमन्तरेण त्रिरुच्चारणं सम्भवतीति पूर्वो-
क्तन्यायेन नित्यतायाः सिद्धेरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतश्च शब्दनित्यतेत्याह ।

शब्दस्यावश्यं स्त्रैर्यं सम्प्रतिपत्तेः प्रत्यभिज्ञाया भावात् सत्त्वात्
यः श्लोकश्चैत्रेण पठितस्तमेव मैत्रः पठति, स एवायं जकार-

सू० सन्दिग्धाः सति बहुत्वम् ॥ ३६ ॥

उ० रिता तामेवायमुच्चरति तमेव श्लोकं पुनः पुनः पठति
उक्तमेव वचनं पुनः पुनरभिधत्ते यदेव वाक्यं परारि पदस्य
त्वयोक्तं तदेवेदानीमपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादि-
प्रत्यभिज्ञाबलात् स्त्रीषु शब्दस्येति ॥ ३५ ॥

सर्वानिमान् हेतून् दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धा अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं “विरुद्धासिद्ध-
सन्दिग्धमल्लिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्” इति तथाच बहुत्वे
नानात्वेऽपि अध्ययनमभ्यसनं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्य-
नैकान्तिकत्वं हेतूनां तथाहि नृत्यमधीते नृत्यमभ्यस्यति
दिरनृत्यत् यदेव नृत्यं पददकार्षीं रैषमोऽपि तदेव
करोषि यदेव नृत्यमेकेन चरणेन कृतं तदेवायमपि
करोतीति नृत्ये दृष्टत्वात् तस्य च कर्माविशेषस्य त्वयाऽपि
स्त्रीर्यामभ्युपगमात् ॥ ३६ ॥

वि० इत्यादि प्रत्यभिज्ञा शब्दस्य स्थिरतामन्तरेणानुपपन्नेतिभावः
। ३५ ।

मीमांसकमतं दूषयति ।

दृष्ट्यादीनामङ्गक्रियाविशेषाणां बहुत्वेऽपि नानात्वेऽपि अस्त्री-
र्षेयीति यावत्, सति अध्यापनाभ्यासप्रत्यभिज्ञानां दर्शनात्
अध्यापनाद्याः स्त्रीषु साध्ये सन्दिग्धा अनैकान्तिकाः नृत्यमधीते
भिर्द्वयति यदेव नृत्यं चैत्रेण कृतं मैत्रस्तदेव करोतीत्यनुभवस्य
सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सू० संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥

उ० ननु पञ्चाशद्वर्णा अष्टाचरो मन्त्रः अचरो मन्त्रः अष्टा-
चराऽनुष्टुबित्यादिसंख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारण-
भेदेनानन्त्यसम्भवादित्यत आह ।

संख्यायाः पञ्चाशदादिसंख्याया भावः सङ्गावः सा-
मान्यतः कत्वगत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामान-
न्त्येऽपि कत्वगत्वाद्यवच्छिन्नानां पञ्चाशत्त्वं चित्तमष्टत्वं वा
द्रव्यगुणादीनामान्तर्गणिकभेदेनानन्त्येऽपि नवत्वचतुर्विधप्रति-
त्वादिवदिति भावः । ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभि-
ज्ञैव स्वर्यसाधिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार इति
प्रतीत्या विरुद्धधर्मं गोचरयन्त्या बाध्यते तीव्रत्वादेस्तत्रै-
षाधिकत्वात् नचोपाधिभेदादपि भेदो माभूत् तर्हि जवा-
तापिञ्चादिसंयोगास्त्रीखपीतादिभावेन प्रथमानः स्फटिक-
मणिरपि नानाकृपाणमणिदर्पणेषु दीर्घादिभावेन भास-
मानं मुखमपि वा नाना न भासेत । ननु कस्यायं तीव्रत्वा-
दिधर्मो गकारोपाधिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो-

वि० ननु वर्णानामनित्यतया नानात्वे पञ्चाशत्त्वसंख्या स्मृत्यायुक्ता
कथं सङ्गच्छते अत आह ।

सामान्यतः सामान्येषु कत्वगत्वादिषु जातिषु संख्यायाः पञ्चा-
शत्त्वादिसंख्यायाः भावः सङ्गावः तथाच पञ्चाशद्वर्णा इत्यादौ
जातिगतैव संख्या विवक्षिता पञ्चमूर्त्ता इत्यादाविवेतिभावः खून-
पुनर्जातकोशादौ तदवामी कोशा इत्यादिवत् स एवायं गकार

उ० ध्वनिधर्मो वा भविष्यति किं तत्र विशेषचिन्तया त्वयापि तारत्वादेः कत्वगत्वादिना परापरभाषानुपपत्त्या स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्नैवं उत्पन्नो गकारः, नष्टो गकारः, श्रुतपूर्वगकारो नास्ति, निवृत्तः कोखाहल इत्यादि विरोधिप्रतीतौ सत्यामपि चेत् इयं प्रत्यभिज्ञा न निवर्तते तदास्या जातिविषयताकल्पनात् अन्यथा व्यक्ति स्मैर्यमात्ममानाद्याम् अस्यां सत्यां उक्तविरोधिप्रत्यया एव नेोत्पद्येरन् नचायं वायुधर्म-स्तद्धर्माणां श्रोत्राविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो यदि वायुरेव तदा दोषस्योक्तत्वात् अन्यस्य निर्वृत्तमशक्यत्वात् नापि ध्वनिधर्मः, ब्रह्मादिध्वनावनुपसम्भमानेऽपि गकारे तारत्वादिप्रतीतेः । स्वाभाविकत्वे तु न जातिषाङ्कर्यं गत्वादिव्याप्यस्य तस्य नानात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्कारिकामनुष्यप्रभवेषु गकारादिषु स्फुटतरा रूपभेदप्रथाऽस्ति, एवं स्त्रीपुंसप्रभवेषु स्त्रीपुंसभेदप्रभवेषु च, यतः काष्ठपटाद्यावृता अपि शुक्का-

वि० इत्यादि प्रत्यभिज्ञापि साजात्यविषयिण्येव न स्मैर्यसाधिकेति । अपिच शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटादिवदित्याद्यनुमानतः शब्दस्यानित्यत्वं सिद्धतीति । तत्र शब्देत्यस्ति वीचीतरङ्गन्यायेनेति केचित् तेषां मते भेरीदण्डाद्यभिघातात् तद्देशावच्छेदेन आद्यशब्दस्योत्पत्तिः अन्तरं तद्वहिर्दृशदिगवच्छेदेन प्रथमशब्दान्त्यापको द्वितीयः शब्दः, ततस्तद्वहिर्दृशदिगवच्छिन्नस्तृतीयः शब्दो द्वितीयशब्दाद्भवतोत्पन्नमेव चतुर्थादिशब्दानामप्युत्पत्तिर्विधीया

उ० द्योनुमीयन्ते औपाधिकत्वन्वस्य नानुभूयमानोपाधिनि-
वन्धनं कुङ्कुमारुणा तरुणीतिवत् नाथौपपत्तिकमौपाधिक-
त्वम् उपपत्तेस्तादृशप्रमाणस्याभावादिति संक्षेपः ॥ ३७ ॥

इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे शाङ्करे द्वितीयाऽध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

॥०॥ समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥०॥

वि० केचित्तु कदम्बगोककन्यायात् शब्दस्योत्पत्तिरित्याहुः एतन्मते
द्वितीयादिशब्देनैको नवा दशदिगवच्छिन्नः किन्तु दशसु दिक्षु
द्वितीयाद्याः शब्दा दश उत्पद्यन्ते इति विशेषः ॥ ३७ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कबादसूत्रविद्यतौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

॥०॥ समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥०॥

सू० प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

उ० तदेवं द्वितीयाध्याये वहिर्द्रव्यपरीक्षामुपपाद्य उद्देश्यक्रमादिदानोमात्मपरीक्षायै पीठमारचयितुमाह ।

इन्द्रियाणामर्था गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा वाच्यैकैकेन्द्रिय-
याद्याः तत्र ओत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्द इति शब्द-
प्रसिद्धौ दर्शितायामर्थाद्गन्धादौ स्पर्शपर्यन्ते प्रसिद्धि-
दर्शितेत्यर्थः तथाहि घ्राणग्रहणो योऽर्थः स गन्धः, रस-
ग्रहणो योऽर्थः स रसः, चक्षुर्मात्रग्रहणो योऽर्थः तद्रूपम्,
त्वगिन्द्रियमात्रग्रहणो योऽर्थः स स्पर्शः, सर्वत्र चाऽर्थ-
शब्देन धर्मी भावभूत उच्यते तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे
च नातिव्याप्तिः तदेवं घ्राणग्रहणवृत्तिगुणत्वावान्तरजा-
तिमत्त्वं गन्धत्वम् एवं रसादावपि वाच्यं तेन नातीन्द्रि-
यगन्धाद्यनुपग्रहः ॥ १ ॥

वि० यदीयकवशां विना वहति जायजालं जन-
स्तथान्तरतमोऽर्ध्वं तरति यत्क्षपालेशतः ।
कबादनयनोरधौ मम निमज्जतः साऽधुना
निहन्तु विपदान्तिं विवुधवासि वाग्देवता ॥ १ ॥

उद्देश्यक्रमप्राप्तामात्मपरीक्षामिदानोमारभते ।

इन्द्रियार्थाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः, प्रसिद्धाः प्रत्यक्षनिश्चय-
विषया इत्यर्थः तथाच रूपादिविषयकः साक्षात्कारः सर्व-
सिद्ध इतिभावः ॥ १ ॥

सू० इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य
हेतुः ॥ २ ॥

उ० इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरीक्षायामुपयोगमाह ।

हेतुलिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तदद्भ्यश्च यदर्थान्तरं आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे रूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्येणैव लिङ्गत्वमुक्तं तथाहि प्रसिद्धिः कश्चिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा साच प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्रेयं प्रसिद्धिराश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा ॥ २ ॥

वि० यथावतात्मनः किमायातमित्यत आह ।

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः रूपादिसाक्षात्कारः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियेभ्यः अर्थेभ्यश्च अर्थान्तरस्य भिन्नस्यात्मनामकद्रव्यस्य हेतुः साधित्वेत्यर्थः तथाच रूपादिसाक्षात्कारो द्रव्याश्रितो गुणत्वद्रूपवदित्वनुमानेन इतरबाधसहस्रतेन आत्मनः सिद्धिरिति भावः । यद्यपि प्रसिद्धेः पक्षतया हेतुत्वकथनमसङ्गतं तथापि हेतुपदमज्ञानमितिजनकपरामर्शविशेष्यपरमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।
। २ ॥

सू० सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥

उ० ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति तदुभयाश्रयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह ।

अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं प्रदीपजन्यज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश, इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदीपादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ।

शरीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां

वि० ननु रूपादिप्रसिद्धिर्देहाश्रिता तत्कार्यत्वात् तदीयरूपादिवदित्वनुमानेन देहवृत्तित्वे सिद्धे नाऽतिरिक्तात्मसिद्धिरित्यत आह ।

सः देहवृत्तित्वसाधको हेतुः, अनपदेशः हेत्वाभासः, देहकार्यत्वस्य घटपटादौ सत्त्वेन तत्र देहाश्रितत्वाभावात् उक्तहेतोर्यभ्युपारित्वात् प्रसिद्धेर्देहवृत्तित्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु ज्ञाननिष्ठं यद्देहकार्यत्वं तदेव हेतुर्भविष्यति व्यतिरेकेण घटादेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादित्यत आह ।

कारणेषु देहकारणेषु अवयवेषु अज्ञानात् ज्ञानाभावात्

सू० कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥

उ० हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम्, नन्वसु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् नहि बह्वनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतो “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य” इति किञ्च शरीरनाशे तत्कतर्हिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमस्य स्यात् ॥ ४ ॥

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्माचया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्काह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारम्भेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिव-

वि० तथाच ज्ञानं न शरीरविशेषगुणः अपाकजले सति अकारणगुणपूर्वकत्वात् शब्दवदित्यनुमानेन ज्ञानसामान्यस्य देहदृष्टित्वाभावसिद्धिः प्रागुक्तशरीरकार्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वमेवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु शरीरावयवेषु सूक्ष्मज्ञानक्रमेण शरीरे स्फुटतरं ज्ञानं कारणगुणपूर्वकमेव स्वीकार्यमतः प्रागुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् देहादृष्टित्वसाधकत्वमत आह ।

यदि शरीरे चैतन्यं कारणगुणपूर्वकं स्वीक्रियते तदा तत्प-

सू० अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥

उ० विशेषगुणानां सर्वपार्थिववृत्तितयाव्याप्तेः कार्येष्वपि घटा-
दिषु चैतन्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु घटादावपि सूक्ष्माचया चैतन्यमस्त्येवेत्या-
शङ्काह ।

सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः
सर्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे अश्रविषाणादेरप्यभ्युपगम-

वि० रमाखण्डप्यवश्यं ज्ञानं स्वीकार्यं तथाच शरीरनाशे तत्पर-
माश्वारब्धेषु कार्यान्तरेष्वपि ज्ञानात् ज्ञानप्रसङ्गात् गन्धादिव-
दित्यर्थः । ५ ।

ननु तत्तत्कार्येषु सूक्ष्ममेव ज्ञानं स्वीकार्यमतो नोपपन्निरि-
व्यत आह ।

अज्ञानात् केनापि प्रमायेन तत्तत्कार्यगतज्ञानस्य ज्ञाना-
जननात् तथाच निष्प्रमायकत्वान्न तत्तत्कार्येषु ज्ञानमित्यर्थः
चकारो गौरवं समुच्चिनोति तथाच नामावयवेषु नामाचैतन्य-
कल्पनापेक्षया चैतन्याधारतया एकं इत्यान्तरमेव कल्पयितुमु-
चितमितिभावः । इदमुपलक्ष्यं देहे चैतन्यस्वीकारे बाल्येऽनु-
भूतस्य यौवनादौ स्मरणानुपपत्तिक्रदानामनुभवितुरभावात्
परिमाणनाशेन बाल्यशरीरनाशाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् एवं
अद्यजातबालकस्य स्तनपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रवृत्तिजनकस्य इष्ट-
साधनत्वानुभवस्य तदानीमसम्भवात् एवं गर्भनिःसरणदशायां
वातरश्मिश्रुणां शाखावल्ग्वने प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते तदानीमि-
ष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् अतिरिक्तचेतनवादिमते च जन्मा-

सू० अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥

उ० प्रसङ्गः नहि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥ ६ ॥

ननु ओचादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदुक्तं नहि ओचादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा नच ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति नतु साध्यात्मा साध्याविशेष-प्रसङ्गात् तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वि० न्तरीयेष्टसाधनत्वानुभवजनितसंस्कारवशात् स्मरणसम्भवेन स्तन-पाने शाखावज्ज्वने च पूर्वोक्ताप्रवृत्तिर्नाऽनुपपन्ना नच जन्मान्तरानुभूतानामन्येषामपि स्मरणं कथं न भवतीति वाच्यं उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कथ्यते अन्यथा शुष्ककण्ठतया उच्चपतनेन च बाणस्य मरणप्रसङ्गादित्यादिकं द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ॥ ६ ॥

ज्ञानस्य गुणत्वहेतुना द्रव्याश्रितत्वं कथं सिद्धयति अतदात्मनस्तदनुत्पन्नस्य वा तदसाधकत्वादिति सांख्यैकदेशिनामाशङ्कानिरस्यति ।

अन्यदेव साध्यादन्यदेव वस्तु हेतु भवति इति हेतौ यतः साध्याभिन्नोऽनपदेशः हेत्वाभासः, साध्यस्यासिद्धत्वेन तदभिन्नस्याप्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

सू० अर्थान्तरं अर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

उ० ननु ओचादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि बद्धधूम इव आत्मनः ओचादिकरणमुत्पद्यते इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा कारणादङ्गादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु बद्धमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः, स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भवत्येव तथाच कार्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाऽविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां समानोपायो वा तदुभयमात्रगहाधीनगहा वेति स्वस्वित्वाभ्यामेवनाय परिभाषामात्रमितिभावः ॥ ८ ॥

सम्प्रत्यऽविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव स्फुटयितुमाह ।

वि० ननु साध्यादनुत्पन्नस्य गुणत्वस्य कथमनुमापकत्वम्, तथा सति धूमादिना बद्धादेरिव रासभादेरप्यनुमानापत्तेरित्यत आह ।

हि हेतौ यतोऽर्थान्तरं वस्त्वन्तरम् अर्थान्तरस्य वस्त्वन्तरस्य अनपदेशः अहेतुः रासभादेर्यामिश्रण्यो हि धूमादिः रासभादौ साध्ये हेत्वाभासः नतु बद्धादौ, तद्व्याप्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् प्रकृतेन्यामिसत्त्वान्नागमकत्वमितिभावः ॥ ८ ॥

ननु गुणत्वहेतौ व्याप्यत्वमपि दुर्घटं व्याप्यत्वस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिनियतत्वादित्यत आह ।

सू० संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च ॥ ६ ॥

उ० शरीरं त्वग्वत् शरीरत्वादित्ययं हेतुः संयोगी, वृद्धि-
 चयवद्द्रव्यसहजावरणं हि त्वगित्युच्यते तच्च न शरीरस्य
 कार्यं कारणं वा किन्तु सद्देहात्पत्तिकमात्रं नियतसंयोग-
 वत् । एवं समवायि यथाकाशं परिमाणवद् द्रव्यत्वात् घटा-
 दिवदिति अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेनाकाशसमवायिना
 धर्मेण साध्यते यदा परिमाणतारतम्यं कश्चिद्विश्रान्तमि-
 त्यनेनाऽणुत्वं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदाश्रयः परमा-
 णुरनुमीयते, शब्दादिना त्वाकाशस्य, ज्ञानादिना त्वात्मनो-
 ऽनुमानं कार्य्यैव कारणानुमानमिति नोदाहृतम् ॥ ६ ॥
 एकार्थसमवायिनं सूत्रद्वयदुदाहरति ।

वि० संयोगि संयोगानुयोगि लिङ्गमिति सर्वशेषः । तथाच सं-
 योगानुयोगि संयोगप्रतियोगिनो लिङ्गं व्याप्यं कथमन्यथा अयं
 देशः सारथिमान् विकल्पगतिसम्रथादित्यादावनुमितिः सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्चात्र स्वसंयुक्तसंयोगः एवं समवाय्यपि सम-
 वेतस्य लिङ्गं कथमन्यथा पश्चाद्यवयवमात्रदर्शनदशायां वि-
 श्लिष्टावयवेनाऽवयविनः पश्चादेरनुमितिः नचावयवचक्षुःसंयोग-
 दशायामवयविन्यपि संयोगसत्त्वात् तस्यापि प्रत्यक्षं दुर्बलमिति-
 वाच्यं तथापि सिधाधयिषया तादृशानुमानसम्भवात् तथाच
 सारथ्यादिभिन्नस्य सारथ्याद्यकार्य्यस्य च रथादेः सारथ्यादेर्था-
 प्यत्वात् व्याप्यत्वं न तादात्म्यतदुत्पत्तिनियतमिति भावः ॥ ६ ॥
 एकार्थसमवायिनो लिङ्गस्योदाहरणं स्वयमेव दर्शयति ।

सू० कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥
विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

उ० कार्यं रूपं कार्यान्तरस्य स्पर्शस्य लिङ्गम्। उपलक्षण-
श्चैतत् अकार्यमप्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गम्
एवं परममहत्त्वे ॥ १० ॥

विरोधिलिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फो-
टादेर्विरोधी मन्त्रपाठः तथाचाऽभूतमनुत्पन्नं स्फोटादि
भूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् ॥ ११ ॥

विरोधिलिङ्गस्योदाहरणान्तरमाह ।

वि० कार्यं पृथिव्याः कार्यं गन्धादिकं कार्यान्तरस्य रसादे लिङ्ग-
मितिशेषः एकार्थसमवायः समवायघटितसामानाधिकरण्यात्
एवं नित्यरसादिकमपि नित्यरूपादेर्लिङ्गं द्रष्टव्यम्, तथाच
गन्धादे रसाद्यभेदस्य रसादिजन्यत्वस्य चाऽभावात् व्याप्तेस्तदुभ-
यनैयत्वं बाधितमेवेति भावः ॥ १० ॥

विरोधिनेो व्याप्यत्वमुदाहरति ।

अभूतम् असन्निहितं विरोधि विरोध्यसन्निधानमिति यावत्
भूतस्य जातस्य स्थितस्य वा विरोधिनेोलिङ्गमितिशेषः अय-
मनुमानप्रकारः अयं काष्ठो दाहवान् वज्रिसंयुक्तत्वे सति मण्याद्य-
सन्निधानात् भस्मीभूतवस्त्वन्तरवत् अयं देशो निर्भयाहिमान्
अहिमत्त्वे सति नकुलशृन्यत्वात् तादृशनिश्चितदेशान्तरवदि-
त्यादिः ॥ ११ ॥

विरोध्यन्तरमुदाहरति ।

ख० भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

भूतोभूतस्य ॥ १३ ॥

उ० भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो वाय्वभ्रसंयोगो ऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवं भूतोदा-
होऽभूतस्य भण्णादिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदण्डम् ॥
॥ १२ ॥

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनाः कश्चि-
दनुमानं यथा विस्फूर्जन्तमहिं दृष्ट्वा झाटाऽन्तरितस्य नकु-
लस्य अत्र हि विस्फूर्जन्निहिर्भूतो विद्यमानो झाटान्त-
रितो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति भवति भूतो भूतस्य
लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वभ्रसंयोगयोस्तु नैकस्मिन् काष्ठे वि-
द्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥ १३ ॥

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमाह ।

वि० भूतमुत्पन्नं स्थितं वा अभूतस्य विरोधिना विरोध्यसन्निधा-
नस्य लिङ्गमित्यर्थः यथायं काष्ठो मण्णाद्यसन्निहितो दाहवत्त्वात्
अयं देशो नकुलशून्यः भीतिरहिताहिमत्त्वादित्यादि ॥ १२ ॥

सहिरोधिनाः सहिरोधिलिङ्गत्वमुदाहरति ।

भूतो वर्तमानो विरोधी भूतस्य वर्तमानस्य विरोधिना लिङ्ग-
मित्यर्थः यथा विस्फूर्जन्वदहिदर्शनेन गुल्माद्यन्तरितस्य विद्य-
मानस्य नकुलस्यानुमानम् ॥ १३ ॥

ननु क्तास्येषु अनुमितिर्न भवत्येव यातिविरहादित्यत आह ।

सू० प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥

उ० प्रसिद्धिः स्मर्यमाणा व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं, तेन स्मर्यमाणव्याप्तिविभिद्ये हेतुर्हेतुवचनेनापनयावचनेन बोध्यते इति भवति प्रसिद्धिपूर्वकोऽपदेश इति तथा च ओचादिनाकरणेनाऽधिष्ठातुः, ज्ञानादिना च गुणेन तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानमुक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्तिरस्ति, तद्यातु शरीरकार्यत्वेन हेतुना ज्ञानस्य यच्छरीरगुणत्वं साधितं तत्र न व्याप्तिरितिभावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तावदव्यभिचारितसम्बन्धः अव्यभिचारस्य साध्यात्मन्ताभावसामानाधिकरणानधिकरणत्वस्य केवलाश्रयिन्यप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलाश्रयिन्यसम्भवात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणत्वात् । नाप्यऽविनाभावः । स हि साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साध्याश्रये सति भावो वा, धूमस्यापि कश्चिद्भासभाभावेऽभावात् रासभसत्त्वे सत्त्वाच्च नियतव्यतिरेको नियतस्याऽश्रयोविवक्षित इतिचेत् न नियमस्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कात्स्त्रेण सम्बन्धः, स यदि क्त्वस्य

वि० प्रसिद्धिर्याप्तिप्रमा तत्पूर्वकत्वात् तदधीनत्वात् अपदेशस्य सङ्घेदङ्गावनस्य तथा धोक्तस्यजेषु सञ्जायप्रयोगस्य कथकसम्भवायसिद्धत्वात् तद्विर्वाहकव्याप्तिप्रभोपपादकव्याप्तिस्वीकार आशयक इतिभावः । व्याप्तिस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं

उ० साध्यस्य साधनसम्बन्धः, स विषमव्याप्ते धूमादावपि नास्ति
 अथ कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साध्यस्य
 कृत्स्नसाधने सम्बन्धाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्नस्य साध्यस्य
 कृत्स्नेन साधनेन सम्बन्धः, एतदप्ययुक्तं नहि कृत्स्नेन साध-
 नेन कृत्स्नस्य साध्यस्य क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येक-
 मेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात् विषमव्याप्ते चाऽव्याप्तेः नापि
 स्वाभाविकः सम्बन्धः, स्वभावो हि स्वस्वभावो वा स्वमेव
 भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्चेत्तद्धितार्थः, तदा समवायलक्ष-
 णार्था व्याप्तावव्याप्तेः, तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्धितार्थः, तदापि
 समवायेऽव्याप्तिः नहि समवायः क्वचिदाश्रितः संयो-
 गस्याऽपि हेतुधर्मधूमलाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्मधूमलाद्य-
 जन्यत्वाच्च नाप्यऽनौपाधिकः सम्बन्धः उपाधेरेव दुर्वच-
 त्वात्, सुवचने ऽपि दुर्ग्रहत्वात्, सुग्रहत्वे ऽप्यऽन्योन्याश्रयात्
 साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादे र्वाप्तियहाधी-
 नग्रहत्वात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारि-
 सम्बन्धस्यापि देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूप-
 त्वेऽपि तज्ज्ञानस्थानुमितावतन्त्रत्वात् अनुमितिकारणी-
 भूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचितत्वात् नापि

वि० यत् साध्यवत्त्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याऽन्योन्याभावस्य स्वप्रति-
 योगितावच्छेदकवत्त्वबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन यदधिकरणं
 तन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकहेतुता-
 वच्छेदकधर्मवत्त्वं, केवलान्वयिस्थले सत्तावान् जातेरित्यादि-

उ० साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः बह्वेरेपि धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् नहि धूमवति महानसे पर्व्वतीयवह्वेर्नाऽत्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगात्यन्ताभावस्य साधन-सामानाधिकरणत्वादव्यापकताप्रसङ्गात् प्रतियोगिविरुद्ध-स्वसामानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधि-करण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरु-द्धत्वाभावादिति चेन्न संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रति-योगिविरुद्धत्वात् अन्यथाऽवच्छेदभेदकल्पनावैयर्थ्यात् नहि कृतकत्वानित्यत्वयोर्तृत्थमवच्छेदभेदः कल्प्यते नापि सा-ध्यवैयधिकरणानधिकरणत्वं केवलान्वयिनिसाध्यवैयधिक-रणाप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं हि तत्, नापि यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वक्त्रित्वस्यापि धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, अधिकदेशवृत्ति-तया तन्न तथेति चेत् व्यापकतावच्छेदकस्याऽधिकदेशवृत्तेर-प्यभ्युपगमात् धूमत्वस्याऽपि गगनतत्त्वावच्छिन्निधूमवृत्तितया-ऽधिकदेशवृत्तित्वात्, अतएव तद्वारणार्थं विशेषणमिति चेत् तर्हि यद्, व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेद-कत्वेनाभिमतमित्यभिमतं तथासात्माश्रयः। एवञ्च यत्

वि० स्थले च व्याप्तिभ्रमादेवाऽनुमितिः आकाशादिहेतौ व्याप्तिरस्येव परन्तु पक्षधर्मावविरहादसद्भेदतुल्यव्यवहारः अथवा यादृशप्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नरूपक-

उ० सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्ति-
 रित्यप्युक्तदोषाक्रान्तमिति चेत् अत्रोच्यते अनौपाधिकः
 सम्बन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वन्तु यावत् स्वव्यभिचारि-
 व्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत्सामानाधिकर-
 णात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसामानाधि-
 करणसाध्यसामानाधिकरण्यं वा, यावत् साधनाव्यापका
 व्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यमिति निरुक्तिद्वयार्थः, यावत्सा-
 ध्यव्यापकव्यापकत्वं वा, वज्रघ्नीहिणा दुर्यहमिदमिति-
 चेत् अतएव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा च । यद्वा
 साधनसामानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामाना-
 धिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावश्च वज्रित्वादिसामान्या-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताको विवक्षितः तेन महानसोद्यधूमे
 पर्व्वतीयवज्रात्यन्ताभावसामानाधिकरण्येऽपि न दोषः धू-
 मवति वज्रिर्नास्तीति प्रतीतेरनुदद्यात्, द्रव्यत्वन्तु संयो-
 गित्वात्यन्ताभावासामानाधिकरणमेव नहि भवति द्रव्यं
 न संयोगीति प्रतीतिः, संयोगानां प्रत्येकमव्याप्यवृ-
 त्तित्वेऽपि संयोगित्वसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यैव
 च व्यापकत्वात् । नन्वनौपाधिकत्वमुपाधिविरहः उपा-
 धिरेव दुष्परिकतनीय इति चेन्न साध्यव्यापकत्वे सति

वि० ताकाधिकरण्यावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुताव-
 च्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरण्यावच्छिन्नरूपितसाध्यता-
 वच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यं यत् साध्यताव-

उ० साधनाव्यापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं “साधने सोपाधिः
 साधे निरुपाधिर्निरुपाधिः” । ननु केवलसाध्याव्यापकोपा-
 ध्याव्यापकमेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यैर्शाश्रयत्वादि-
 त्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वम्, स श्यामोमित्राततयत्वादित्यत्र श्राक-
 पाकजलम्, ननु उद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षत्वव्यापकम् आत्मनि गुण-
 कर्मादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि श्राकपाकजलं श्यामत्व-
 व्यापकं काककोकिलजलदजम्बूफलादौ श्यामे तदभावा-
 दिति चेन्न पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्याप-
 कत्वस्य तथा विवक्षितत्वात्, पर्यवसितञ्च साध्यं यद्दर्श्याव-
 ष्केदेनोपाधेर्यापकत्वमभङ्गं तद्दर्श्यावच्छिन्नम्, प्रकृते वहि-
 र्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वस्योद्भूतरूपवत्त्वं व्यापकम्, अन्यथय-
 तिरेकाभ्यां गृहीतम्, श्रौत्यन्तिकनरश्यामत्वावच्छिन्नं साध्यं
 प्रति चरकसुश्रुतादौ श्राकपाकजलस्य व्यापकत्वावधारणा-
 देवमन्यत्राप्युक्तम् । ननु नायमुपाधिपदवाच्यः, यद्दर्श्या-
 ऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुसुमादि
 विषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्दर्शस्य साधनाभिम-
 तेऽनवभासनादिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवार्द्रेऽन्धनप्रभवव-
 ङ्गिमत्त्वादौ मुख्य उपाधिपदप्रयोगः, अन्यत्र तु गौणः, गुणः

वि० ष्केदकं तदवच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावद्भूतिवृत्ति यत् हेतु-
 तावच्छेदकं तद्वत्त्वं व्याप्तिः, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 खोकाराच्च कम्बुदीवादिमत्त्वान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः,
 काको घटवान् महाकाकत्वादित्यादौ महाकाकान्यत्वविशिष्ट-

उ० व्यभिचारोन्नायकत्वम्, यद्भि यद्वापकव्यभिचारि तस्य तद्वा-
 भिचारित्वनियमात्, भवति च साध्यव्यापकस्योपाधेर्यभ्यभि-
 चारि साधनम्, अतः साध्यव्यभिचारीति, यद्वापकाव्याप्यं यत्
 तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वं वा सत्प्रतिपक्षो-
 त्यापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्या-
 भावसाधनात् तदुक्तं “वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकै-
 रूपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियमयन् दूषकतावीजसा-
 म्यात्” इति, उच्यते चाद्यं बाधव्यभिचारानुकूलतर्का-
 भावप्रतिकूलतर्कैः । यत्तु यद्वाभिचारित्वेन साधनस्य सा-
 ध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तच्च द्वितीया न करणे
 न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, नच यद्वाभिचारित्वे न
 ज्ञातेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञायते इति पूर-
 णीयम् अज्ञायमानोपाध्यव्यापनात् स्फुटव्यभिचारस्वलो-
 पाध्यव्यापनात्, योग्यतागर्भा तु दुर्निरूपा, व्यभिचारोन्ना-
 यकत्वमव्यवस्थाप्य उपाध्युद्भावनाप्रकृत्या च पक्षेतरत्वं
 उपाधिलक्षणाक्रान्तमपि स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिः तथा
 पक्षे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, यदि हि तच्च न सन्देहस्तदा
 न पक्षता, यदि पक्षता तदा सन्देहस्यावश्यकतया सन्दिग्धा-
 नैकान्तिकत्वप्रैव्यात् अवशिष्टं मयूखेऽन्नेष्टव्यम् ॥ १४ ॥

वि० घटाद्यभावप्रतियोगितामादाय लक्ष्यसमन्वयः, उक्तघो लक्ष्ययोः
 सम्बन्धादिनिवेशस्यादृष्टिः सुधीभिरुचनीया विस्तरभवात् परि-
 त्तक्ताऽस्माभिः ॥ १४ ॥

ख० अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥

॥ १५ ॥

उ० इदानीं वृत्तानां वर्त्तिस्थमाणानाञ्च हेतूनां हेत्वा-
भासाद्विवेकाय हेत्वाभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽगृहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्ति-
कश्च विरुद्धः एतेन व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धयोः संग्रहः, असन्

वि० प्रसङ्गात् हेत्वाभासं निरूपयति ।

अप्रसिद्धः अप्रमितः आत्मा पक्षधर्मतया च तथाच यत्र व्याप्तिः
पक्षधर्मत्वं वा नास्ति स अप्रसिद्ध इतियावत्, असन् साध्यव-
सीत्यादि साध्यवदवृत्तिविरुद्ध इति फलितार्थः सन्दिग्ध इति
यतः पक्षे साध्यरूपोऽधर्म इत्यादिः तथाच साध्यसन्देहजनक-
पक्षधर्मताज्ञानविषय इत्यर्थः सत्यभिचार इति तु फलितार्थः ।
अकारादनुक्तयोः गौतमीयतन्त्रोक्तयोः सत्यतिपक्षमाधितयोः
संग्रहः तथाच हेत्वाभासाः पक्ष अप्रसिद्धविरुद्धसत्यभिचारसत्-
प्रतिपक्षनाधिताः तादृशपक्षान्यतमत्वं हेत्वाभासज्ञानान्यलक्षण-
मित्यर्थः । “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमणिर्द्धं काण्डोपोऽग्रवीत” इत्य-
त्राप्युपलक्षणं ज्ञेयम् स्वमेव वृत्तिकारः । हेतुवदाभासन्ते इति
श्रुत्यन्या हेत्वाभासमदं दुष्टहेतुपरं, हेतोरभासा इति श्रुत्यन्या
तु हेतुदोषबोधकमेव तत्, तत्र दोषा अपि पक्ष, तत्र दोषसा-
मान्यलक्षणं प्रकारात्तरमपि सम्भवति, तथाहि अनाहार्थीप्रमा-
दज्ञानानास्त्वन्दिग्धनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयिता-
व्यापिका पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमांशेति समूहान्त्वना-
नुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता तादृशविशि-

उ० इति पक्षेऽसन् अपक्षधर्म इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविर-
हात् क्वचित् सन्देहसिषाधयिषयोरभावात् सिद्धसाधने,
सन्दिग्ध इति पक्षे साध्यसदसत्त्वकोटिकसंशयजनकः, स च
संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारणधर्मदर्शनात्

वि० कृत्वं हेतुदोषत्वम्, अत्र तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वे सतीति
विशेषणं देयं तेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः
यद्यपि विशेषगुणसामान्याभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटो
गुणसामान्याभाववानित्यादौ बाधघटिताया आश्रयासिद्धिरसं-
ग्रहस्तथापि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न यत्किञ्चित् प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वा-
वच्छिन्ननिरूप्यताकधर्मवत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्
दोषः, लक्ष्यसङ्गमनादिकान्तु सुधीभिः स्वयमूहनीयं विस्तरभ-
यादुपेक्षितमस्माभिः । निर्बन्धिः पर्वतो वङ्गिमानित्यादौ तु
हेतुदोषो न स्वीक्रियते, अविज्ञाताख्यनियद्देशैव वादिनस्तत्र
नियहात् अथवा यादृशविशिष्टविषयकानाहार्थ्याप्रामाण्य-
ज्ञानानास्त्विदितनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः विरोधिविषय-
ताप्रयुक्तः पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्व तादृशविशेष्य-
तानिरूपितसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारत्वोभयाभावः तादृशविशिष्टत्वं
हेतुदोषत्वम् अत्रापि निरक्तबाधघटिताश्रयासिद्धिसंशयहाव
प्रमेयत्वादिविशिष्टदोषवारणाय च स्वविषयताप्रयोग्यविशिष्टा-
न्तरविषयताप्रयोग्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकारव-
ताकत्वं विवक्षणीयं लक्ष्यसङ्गमनादिकं सुधीभिः स्वयमूहनीयं
ग्रन्थगौरवभयादिरन्व्यतेऽस्माभिः । तत्रासिद्धिदोषस्त्रिविधः
स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभेदात् पक्षे हेत्वभावः

सू० यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

उ० कश्चित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावसाहचर्य्यदर्शनात् आद्यः
साधारणानैकान्तिकः, द्वितीयस्वसाधारणानैकान्तिकः
तृतीयोऽनुपसंहारी ॥ १५ ॥

तत्र व्याप्यत्वासिद्धिविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।
यत्र रासभपिण्डं पक्षीकृत्यायमभावश्चः विषाणित्वात्

वि० स्वरूपासिद्धिः, पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः, अर्थ-
विशेषव्यतिष्ठितं हेतुतावच्छेदकम्, साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः,
साधने साधनतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः, यत्र योऽसि-
द्धिस्तत्र तद्वाप्योऽसिद्धिरेव तावदन्यतमत्वम् असिद्धित्वम्, हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्याभावतद्वाप्यौ साध्ये हेतुसामानाधिकर-
ण्याभावतद्वाप्यौ च विरोधः, तावदन्यतमत्वं विरोधत्वम्, साधार-
ण्यासाधारणानुपसंहार्य्यभेदात् अविचारस्त्रिविधः, हेतौ साध्या-
भाववदृत्तित्वतद्वाप्यौ साधारणम् साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिप्रकृतहेतुरसाधारणम्, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यादिकं
हेतौ अतिरेकव्यात्यभावस्त्रानुपसंहार्य्यम्, अत्रापि व्याप्योविवक्ष-
णोयः, साधारण्यादित्रितयान्यतमत्वं अविचारत्वम्, साध्याभाव-
व्याप्यवान् पक्षः सत्यतिपक्षः, साध्याभाववान् पक्षोबाधः,
असिद्ध्यादिपक्षदोषान्यतमत्वं हेतुदोषत्वं स्वज्ञानविषयप्रकृत-
हेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवान् हेतुर्दुष्ट इत्यपि केचित् ॥
॥ १५ ॥

हेत्वाभासानामुदाहरणमाह ।

यत्र शशादिः पक्षः अश्वत्वं सार्धं विषाणित्वं हेतुस्तत्र पक्षैव
हेतुदोषाः सन्ति तत्समन्वयः स्वयमूहनीयः ॥ १६ ॥

सू० यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिक-
स्योदाहरणम् ॥ १७ ॥

उ० यस्तु नाशो नासौ विषाणी, यथा शशशृङ्गाखनरवानरा-
दिरिति व्यतिरेकसहचारदर्शनाहितव्यामोहः प्रयुक्ते, तत्र
व्याप्यत्वासिद्धस्वरूपासिद्धविरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥१६॥

अनैकान्तिकमुदाहरति ।

अत्र महिषं पक्षयित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साध-
यति तत्र साधारणानैकान्तिकता, यदा ताकाशं नित्यं
शब्दाश्रयत्वादिति साधयति तदाऽस्यासाधारणानैकान्ति-
कता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्याद्यप्यगृह्यमाणदशा-
यामसाधारणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकतर्का-
वतारात् पक्ष एव साध्यं सिद्धोत् तदा सपक्षवृत्तताज्ञान-
दशार्थां सद्धेतुरेव पक्षस्यापि सपक्षत्वात् तत्र व्याप्तपक्ष-
धर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धः स च त्रिविधः व्याप्यत्वासिद्धः स्वरू-
पासिद्धः आश्रयासिद्धश्च तत्रागृहीतव्याप्तिकोव्याप्यत्वा-
सिद्धः, सत्या एव व्याप्तेरग्रहात् व्याप्तेरभावाच्च उभयथाऽ-
पि, तेनानुकूलतर्काभावादयोऽसिद्धभेदाः, सचायमममर्थ-
विश्लेषणा समर्थविश्लेष्या समर्थोभय सन्दिग्धासमर्थविश्लेषण-

वि० सत्यभिचारस्योदाहरणमाह ।

अत्र यदि गोपिण्डस्य पक्षता तदा बाधः सत्यतिपक्षश्चास्ति यदि
महिषपिण्डादिः पक्षः तदा तावपि विद्येते अत्र गोत्वाभावावबुद्धि-

उ० सन्दिग्धासमर्थविशेष्य सन्दिग्धासमर्थाभयभेदप्रपञ्चेन सह-
स्रधा भिद्यते सर्व्वत्र चात्र सिद्धिविरह एवोक्ताव्यः । अत्रेदं
तत्त्वम् हेतुस्तावत् केवलाश्वयम्बयव्यतिरेकिकेवल्यव्यतिरे-
किभेदान्निविधः तत्र सर्व्वधर्मिगतोधर्माः केवलाश्वयी
यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वनिवृत्त्यात्यन्ता-
भावाश्रयनाश्रनाश्रगुणादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, नद्यस्ति
तादृशं किञ्चित्, यत्रैते धर्मा न विद्यन्ते, तथाच सर्व्वगतत्वम्
अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलाश्वयित्वम् एतेषाञ्च
स्वात्मवृत्तित्वेऽपि न दोषः तदुक्तं “प्रमाणं व्रणं वृत्तौ
न भिन्नाभिन्नते यतः” इति केवलाश्वयिसाध्यकोहेतुः
केवलाश्वयी अस्य च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रति-
पक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि गमकतौपयिकानि, अश्व-
यव्यतिरेकिणस्तु हेतोर्विपक्षासत्त्वेन सह पञ्च, केवल्यव्यतिरे-
किणः सपक्षसत्त्वव्यतिरेकेण चत्वारि, तथाच यस्य हेतो-
र्यावन्ति रूपाणि गमकतौपयिकानि तदन्यतररूपहीनः
स हेतुराभासः एवञ्च गमकतौपयिकान्यतररूपशून्यत्वं
हेत्वाभासत्वं तेनान्यतररूपशून्यत्वस्य निश्चयवत्सन्देहोऽ-
प्यनुमितिप्रतिबन्धकः वादिहेतोरसाधकतासाधकः नच
केवलाश्वयिकेवल्यव्यतिरेकिणोर्हेतोरन्यतररूपशून्यतया हे-
त्वाभासत्वापत्तिः केवलाश्वयिनि विपक्षासत्त्वस्य केवल्यव्य-

वि० विवाचितं साधारण्यम्, ज्ञेयव्यतिरेकसाध्यभाववद्विधाखितम्
अनुपसंहारार्थम्, अससाधारण्यं तु अत्र नास्ति एवं ज्ञेयसाध्यभा-

उ० तिरेकिणि सपक्षसत्त्वस्य गमकलौपयिकत्वाभावात् एवञ्चा-
 श्रयासिद्धस्वरूपासिद्धभागसिद्धानां पक्षसत्त्वरूपविरहादा-
 भासत्वम्, व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धसाधारणानैकान्तिकानां वि-
 पक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, असाधारणानैकान्तिकानुपसंहारि-
 षोः सपक्षसत्त्ववैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षितयोरबाधि-
 तत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधित्वाप्रयोजकत्वयो-
 रपि विपक्षासत्त्वनिश्चयाभावादगमकत्वम्, अनुकूलतर्का-
 भावप्रतिकूलतर्कयोरपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्, एवं
 साध्यविकल्पसाधनविकलोभयविकल्पदृष्टान्ताभासानां यदि
 हेत्वाभासविधया दोषत्वं तदा सपक्षसत्त्वानिश्चयात्, यदि
 स्थातन्व्येण दृष्टान्ताभासतथा तथापि द्वारं हेतोः सपक्ष-
 सत्त्वानिश्चय एव, अनुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकास्तु
 न्यूनाप्राप्तकालनियहस्वानपर्यवसन्ना एव, आत्माश्रयान्यो-
 न्याश्रयचक्रकानवस्थास्तु व्याप्तिनिश्चयं विघटयन्तः सपक्ष-
 सत्त्वविपक्षासत्त्वान्यतररूपविकल्पा एव हेत्वाभासतामासा-
 दयन्ति, तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वकोटिकसंश्रयजनको हेत्वा-
 भासः स्व्यभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफलको हेत्वा-
 भासो विरुद्धः, व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहोऽसिद्धः, बाध-
 सत्प्रतिपक्षौ तु काश्चपीये मते न स्वतन्त्रौ तत्र बाध
 आश्रयासिद्धावनैकान्तिके वा पर्यवसति तदुक्तं “बाधा-

वि० बवद्विषादित्वं व्याप्यत्वासिद्धिरप्यत्र वर्तते हेत्वाभासविशेषात्
 कक्षयम् उदाहरणं स्वयमूहं विस्तरभयात्पक्षमस्माभिः । १० ।

सू० आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥

॥ १८ ॥

उ० यामपक्षधर्माहेतुरनैकान्तिको वा” इति सत्प्रतिपक्षोऽन्यतरत्र व्याख्यादिसंग्रहमापादयन् अनैकान्तिकादावेव पर्यवस्यति । वृत्तिकारस्तु “अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धज्ञानपदेश” इति सूत्रस्वरूपकारस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चयार्थतामाह तेन “सव्यभिचार विरुद्ध प्रकरणसम साध्यसमातीतकालाः पञ्च हेलाभासाः” इति गौतमीयमेव मतमनुधावति, परन्तु “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमल्लिङ्गं काश्चनोऽत्रवीत्” इत्याद्यभिधानात् सूत्रकारस्वरूपोहेलाभासचित्ते, चकारस्वरूपसमुच्चयार्थ इति तत्त्वम्, अन्यगौरवभयात् प्रपञ्चो न कृतो मयूखे विस्तरोऽन्वेष्टव्यः ॥ १७ ॥

इदानीं हेलाभासविवेचनस्य फलमाह ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षान्नावज्ञानमुत्पद्यते तच्चात्मनि लिङ्गम् असिद्धविरुद्धानैकान्तिकेभ्योऽन्यत् अनाभासमित्यर्थः । तथाहि ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं कश्चिदाश्रितं कार्यत्वाद्द्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्यत्वं ना-

वि० आत्मनि प्रमाखान्तरमपि दर्शयति । यदात्मसाधकोहेतुर्न हेलाभास इत्याह ।

आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्तत्र यः सन्निकर्षः अर्थान्नसः, आत्मनःसंयोग इति यावत् तस्मात् यज्ज्ञानमुत्पद्यते अहं सुखीत्या-

उ० सिद्धं चक्षिष्यद्यत इत्यभिधानात्, न विदुः सामान्यतोद्दृष्टेऽत्र विरोधाभावात्, न चानैकान्तिकम्, तत एव, तथाच स्वगतकार्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोद्दृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्मकेभ्योऽप्यावर्त्तमानमेककर्मकतायां पर्यवस्यति नच बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनिवन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्धोरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां चणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, नहि पूर्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, चणिकबुद्धिधारारूपस्य च कास्मान्तरस्यतौ प्रतिसन्धानेवाऽसामर्थ्यात्, आख्यविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव सार्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, चणिकबुद्धिधारारूपस्येत् तदा पूर्वदोषानतिवृत्तेः, नहि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र यदि प्रवृत्तिविज्ञान-

वि० द्याकारकं तदव्यत् तत् चात्मन् अनुमानादव्यत् आत्मनि प्रमाणमिति शेषः आत्ममनःसंयोगजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वज्ञापनाय एवं वक्तव्यं, इन्द्रियार्थसम्पर्कबोत्पन्नं ज्ञानमिति प्रत्यक्षत्वज्ञानात्, अद्यपि तादृशप्रत्यक्षं न शब्दोदादिभिन्नात्मसाधकं कथाप्यात्म-

ख० नाख्याल्लयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञाना-
नामुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न ज्ञात् उपादा-
नताव्याप्तत्वाच्चिन्मिन्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत्
तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात्
प्रवृत्तिसन्तानाल्लयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तान-
द्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपराद्भूमवयवि-
संयोगादिभिः, व्यासज्यवृत्तितयास्त्वथाप्यभ्युपगमात् त-
स्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिबन्धानं स्थिर-
त्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यदा नित्या
बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति-साध्यमत-
निरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते “आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्
यन्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव,
बुद्धिरूपलभिर्ज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं, तच्चात्मा-
दिसन्निकर्षादुत्पन्नम् अन्यदेव तदभ्युपगतादन्तःकरणा-
दित्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनोस्त्रिङ्गमितिभावः ॥

॥ १८ ॥

वि० मात्रसाधकतायास्तत्र निराबाधतैवेतिभावः अथवा यन्निष्पद्यते
इत्यन्तेन ज्ञानमेव प्रतिपाद्यते, तदन्यदित्यस्य च तत् ज्ञानम्
आत्मानुमायकं हेत्वाभासादन्यत् इत्यर्थः, तथाच ज्ञानं त्रयाश्रितं
गुणत्वादित्यस्मान्कं य आत्मसाधको हेतुः स न हेत्वाभासः किन्तु
ज्ञानं शरीराश्रितं तत्कार्म्यत्वादिना त्वयोद्भावितो हेतुरेव
हेत्वाभास इतिभावः ॥ १८ ॥

सू० प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्ट परच लिङ्गम् ॥ १६ ॥

उ० आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।
प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्माणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत्, स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मानुमानम् ॥ १६ ॥

इति ब्राह्मरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे द्वतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ * ॥

वि० परात्मनि प्रमाद्यमाह ।

प्रवृत्तिवत्कटरागजन्यः प्रयत्नविशेषः निवृत्तिवत्कटद्वेषजन्यो यत्नविशेषः ते च प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते परच परात्मनि लिङ्गमिति सौत्रमेकवचनं परात्मसाधकानुमितिसम्पादिके इत्यर्थः, चैत्रशरीरादिगता चेष्टा चेतनप्रयत्नसाध्या चेष्टात्वात् मच्छरीरचेष्टावदित्यनुमाने साध्यतावच्छेदककोटौ परात्मनः सिद्धेरिति । यद्यपि गमनादिक्रियायां प्रवृत्तिरेव हेतुर्दृश्यते नतु निवृत्तिरिति तथापि हिंसादिनिवृत्तितो मन्तव्यदेशावस्थितानां क्षुद्रजन्तूनां व्यजनादिना अपसारणादिरूपा चेष्टाऽपि दृश्यत एवेति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः । १६ ।

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-कृतायां कात्यायनसूत्रविरचितौ द्वतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ * ॥

सू० आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावाऽभावश्च
मनसोलिङ्गम् ॥ १ ॥

उ० हेतुहेत्वाभासविवेकः आह्निकार्थः । इदानीमात्मप-
रीक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन् उद्देशक्रमसङ्गनेन मनःपरीक्षामव-
तारयन्नाह ।

मनोगतिमात्मनोलिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञान-
करणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्पेरितं
मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषययाहिणि इन्द्रिये सम्बन्धते
स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमसङ्गनम् । आत्मेन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञानस्य भावः
उत्पादः, असन्निकृष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तस्मिन् इत्यर्थः
ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायोगपद्यमुपपद्यते
किञ्च मनो विभु विशेषगुणपून्वद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञाना-
समवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शात्यन्ताभाव-
वत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत्
मैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकृष्टान्ततः
सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधान्नैवमिति चेन्न

वि० आत्मपरीक्षाशेषसम्पादकं मनोनिरूपणमारभते ।

आत्मा च इन्द्रियश्च अर्थश्च ते आत्मेन्द्रियार्थास्तेषु यः सन्निकर्ष-
स्तस्मिन् सतीत्यर्थः अत्रात्मनि इन्द्रिये च मनसः संयोगरूपः
सन्निकर्षः, अर्थे च रूपादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षो बोध्यः तथाच

उ० नहि सामग्री विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्व-
 रासनत्वादिविरोधाय विभेत्, चित्ररूपवत् चित्राकार-
 मेव वा स्यात्, भवत्येव दीर्घशङ्कुलोभक्षणस्थले इति चेन्न
 तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत्
 प्रत्येमीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न ग्रीष्मसञ्चारिमनो-
 जनितेषु पञ्चसु स्मृत्युपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात्,
 व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्,
 बुभुत्साधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्व्वबुभुत्सायां सर्व्वविषय-
 कसर्व्वोदयप्रसङ्गात् बुभुत्साया अपि अभिमतार्थपाहीन्द्रि-
 यमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्वया-
 नुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः, ततो धर्मिणा हकमानवाधिताः
 वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेद-
 नेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणाम-
 समवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तवापि
 सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभु-
 कार्य्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात् तथाच निमित्त-

वि० चक्षुर्मनोयोगदशायां सत्यां रासनप्रत्यक्षसामग्र्यां चाक्षुषमेव
 भवति न रासनादिकमिति तन्नियामकतयाऽवश्यं चक्षु मनः
 स्वीकार्य्यं तथाच मनसोऽणुतया नैकदा द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां योगः
 किन्तु येन योगसत्तदेव प्रत्यक्षं जनयति नेतरत्, न च ज्ञानसा-
 मान्यं प्रति त्वङ्गमनोयोगस्य हेतुतया चक्षुर्मनोयोगदशायां कथं
 त्वङ्गमनोयोग इति वाच्यं त्वमिन्द्रियस्य देहव्यापित्वेन मनसश्चक्षुषा

सू० तस्य द्रव्यत्वमित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥

उ० चन्द्रनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जगताविरोधात्, ममापि निमित्तबन्धवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियममङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजो-
ऽवाविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनो-
भावप्यविरुद्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य
स्वकारणाधीनत्वात् अजयोस्तु तदभावादितिदिक् ॥ १ ॥

ननु सुखाद्युपसृम्भिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपल-
म्भिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यस्मान्नः
सिद्धं तत्करणतया तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत
आह ।

यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणवत्त्वात् क्रियाव-
त्त्वाच्च द्रव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुण-
वत्त्वाद्द्रव्यं, नहि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं

वि० संबोगद्वयायां त्वचादि संबोगसम्भवात् नच चाक्षुषकानो त्वचा-
पत्तिरिति वार्थं त्वाचं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याना-
यत्था कल्पनात् चर्ममनःसंबोगस्यैव ज्ञानसामान्यं प्रति हेतु-
तायाः पक्षधरमिन्द्रादिसम्भवेनोक्तापत्तिसम्भवाच्चेति संक्षेपः
॥ १ ॥

ननु भवतु मनसः सिद्धिस्येषापि मनसो नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्च कथं
कीकर्तव्यमित्यत आह ।

यथा कश्चिदवयवपरमाद्यै र्भारम्भकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वाद्

सू० प्रयत्नायौगपद्याज्ञानायौगपद्याचैकम् ॥ ३ ॥

उ० येन गुणवत्त्वं न स्यात् किञ्च सुखादिषाच्चात्कारः इन्द्रिय-
करणकः साच्चात्कारत्वात् रूपादिषाच्चात्कारवदितीन्द्रि-
यत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगा-
श्रयत्वमित्ययत्नसिद्धमेव मनसोद्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्या-
नाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावाद्नाश्रित-
त्वमिति ॥ १ ॥

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायक-
माह ।

मनः प्रतिशरीरमितिशेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे
बहूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात्
यत्तु नर्त्तकीकरचरणाङ्गुलीषु युगपत् कर्मादर्शनाद्युगपदेव
बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः ब्रीहिस-

वि० अथत्वं तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं तथा ज्ञानजनक-
संयोगादिरूपगुणवत्त्वात् तदुत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावाच्च
मनस्यपि अथत्वं नित्यत्वञ्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिशरीरं मनस एकत्वं व्यवस्थापयति ।

यदङ्गेन मनसः संयोगो यदा भवति तदा तदङ्गावच्छेदेन प्रयत्न
उत्पद्यते नान्यावच्छेदेन एवञ्च मनसो नानात्वे एकदाङ्गद्वयेनापि
एकैकस्य मनसः संयोगसम्भवात् प्रयत्नद्वयमुत्पद्यते नच विंशत्त्व-
ङ्गुल्यवच्छेदेन एकदैव विंशतिः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते कथमन्यथा एक-
दैव तेषां क्रिया उत्पद्यन्ते इति वाच्यम् उत्पत्तपत्रप्रतत्त्वविभेद इव

उ० स्रारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्ययोग्यात्मविशेषगु-
 षानां यौगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि प्ररीरे पञ्च
 मनांसि तेषां द्विचिचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे
 द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति
 मतं निरस्य कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु
 समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मन-
 सस्तिक्नोगुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणध-
 र्मत्वादेव नास्ति, द्विचिच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयव-
 द्वये कर्म खड्गाद्यभिघातादा मनस आशु स्रारादा
 तदानीमेवादृष्टेन पण्डमनोन्तरग्रहणादा । यत्तु मनो-
 ऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्या-

वि० तासु यौगपद्यप्रतीति र्भ्रमरूपत्वात् मनस आसु स्रारादेव भिन्न-
 भिन्नशब्देषु तासामुत्पादात्, एवं मनसो नानात्वे युगपदेव ब्राह्म-
 रसनादिभिः सह तेषामेकैकस्य संयोगसम्भवात् ब्राह्मज रासना-
 दीनामपि युगपदुत्पादापत्तिरतः प्रतिप्ररीरं मन एकमेव नतु
 नानेत्यर्थः । ननु च्छिन्नदृष्टिकादिखण्डद्वय एव क्रियादर्शनान्भन-
 खो ज्ञानात्मभावप्रसङ्गमिति चेन्न तदानीमदृष्टबशेन मनोन्तर-
 सन्निवेशादेव तत्सम्भवात् अन्यत्र प्रयत्नायौगपद्यस्य ज्ञानायौ-
 गपद्यस्य च प्रामाणिकत्वेन मनसो नानात्वस्वीकारस्य कर्तुमश-
 क्यत्वादिति । कूर्मशुखादिवत् मनसः सङ्कोचविकाशाभ्यामेव
 प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च यौगपद्यायौगपद्ययोर्निर्वाहः दस्तुत एकमे-
 वैकस्मिन् प्ररीरे मन इति केषित् तदपि न मनोरमम् अनन्ता-
 वयवानां तस्याप्रभावानां तत्प्रभंसानाम् अनन्तत्वरमाखूनाञ्च

सू० प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रिया-

उ० यौगपद्ये इति तत् तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् ॥ ३ ॥

इदानीं क्रमसङ्गनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाश्रेष्ठं वर्त्तयिष्यन्नाह ।

प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलमात्मनो सिद्धिमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो सिद्धानि तथाहि शरीरान्तस्वारिणि समीरणे प्राणापानलक्षणे ऊर्द्धाधोगतो उत्क्षेपणावक्षेपणे मुषलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्यग्गमनस्य भावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्वायोः सखिलयोरिवोर्द्धगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्द्धगमनमेव स्यान्नतधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्द्धमधो वा प्रेरयति, सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोः-

वि० कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः । एकमित्त्वेन प्रथमसूत्रस्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिभागेन प्रथमान्ततयाऽन्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि सिद्धान्तराख्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो सिद्धानि तथाहि तिर्यग्गमनस्य भाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्द्धगमनम् अपानस्याधोगमनं वा चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्द्धगतित्वात् अधोगतित्वादा लोकाधूर्द्धाधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ प्रयत्नाभावेन तदानी-

सू० न्तरविकाराः सुखदुःखेष्व्वादेवप्रयत्नास्वात्मनो
स्त्रिङ्गानि ॥ ४ ॥

उ० द्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रय-
त्नान्तरस्य सद्भावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते
एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः
तथाहि निमेषस्तावत् अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म
उन्मेषस्तयोरैव विभागजनकं कर्म एते च कर्मणी नोदना-
भिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं
विना नोत्पद्यते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रय-
त्नात् तथाऽक्षिपक्ष्मनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते, एवं
जीवनमप्यात्मस्त्रिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवन-
कार्यं वृद्धिस्ततभग्नसंरोहणादि लक्षयति । तथाच यथा
गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्माणं करोति, लघीयो वा गृहं
वर्द्धयति तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारा-
दिना वृद्धिमुपचयं करोति चतस्र भेषजादिना प्ररोहयति
भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव देह-

वि० न्तनतादृशक्रियायामंशतोबाध इति वाच्यं तदानीमपि जीवन-
योनियत्नस्य सत्त्वात् एवमक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म निमेषः
तयोर्विभागजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरपि दारुपुत्रकनर्त्तन-
दृष्टान्तेन चेतनप्रयत्नसाध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य
वृद्धिस्ततसंरोहणादिकं जीवनकार्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनु-

उ० साप्यधिष्ठाता सिध्यतीति, एवं भनोगतिरप्यात्मखिन्नं तथाहि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिम-
 तविषयग्राहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्,
 तथाच यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमी-
 यते यथा गृहकोणावस्थितोदारकः कन्दुकं छात्रागुटकं वा
 गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति, ननु दाहपुत्रनर्त्तयिता
 गृहपतिर्दारको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च
 शरीरमेव चैतन्याग्रयः अहङ्कारास्यदत्वात्, भवति हि गो-
 रोऽहं सूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरन्धेन प्रत्ययः
 यत्तु बाह्येऽनुभूतं यौवने वाहुँक्ये वा स्मरति तत्र चैत्रमैत्रव-
 ष्शरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्व” इति
 तत्र चैत्रमैत्रयोर्भिन्नसन्मानत्वेन प्रतिसन्धानं नाऽस्तु बाह्य-
 कौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिस-
 न्धानमुपपत्स्यत इति तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि
 स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदघटोबाधक इति चेत् दृष्टेन
 बालशरीराद्देहेनैव स्वशरीरस्य घटात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः
 अनुपसन्नपितृकस्य बालस्य शरीरभेदाद्यहस्यापि सत्त्वात्

वि० मापयति यथा गृहाधिष्ठाता ऋषं गृहं वर्द्धयति भगवत्
 संस्तुयते तथा देहस्याहारादिना वर्द्धं जनयति भगवत् करचर-
 षादिकम् औषधादिना संरोहयति कश्चित्तनोऽधिष्ठातेति,
 एवमयुतया व्यवस्थितस्य मनसोऽभिषिक्तसन्धानसाधनेन्द्रिये गति-
 रपि चेतनाभिजावाधीनेति साप्यात्मनि सिद्धं यथा गृहकोबा-

उ० मम शरीरमिति ममकारणान्यान्येनाहकारस्य भागात्,
ममात्मैत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारणौपचारिकत्वात्
राशोः शिर इतिवदभेदेऽपि षष्ठ्युपपत्तेः, हिंसादिफलञ्च
कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतोभूतचै-
तनिकस्य कृतहानमकृताभ्यागमस्य दोष इति दिक् ।
इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिर-
विहस्य वा रूपविशेषसदृशरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्ता-
दृशं फलमुपलभमानस्य रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंभवः,
स च नास्तरसानुमितिमन्तरेण, अनुमिति न व्याप्तिस्त्विति-
मन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्यनुभवमन्त-
रेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं
कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथाच
गौतमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखा-
दयस्य ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि द्रष्टव्याः । तथाहि सुखा-
दिकं कश्चिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा कार्यवस्तुत्वात् गुणत्वाद्वा
रूपादिवदितीतरबाधसहकृतं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्र-
व्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति नहि पृथिव्याद्य-
ष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्याति-

वि० वस्थितो बाणकः कन्दुकादिकं गृहमध्य एव इतस्ततः प्रेरयति
तथात्माऽपि देहावस्थिते इन्द्रिये मनः प्रेरयतीति । ननु इन्द्रिये-
ष्वव चैतन्यं स्वीकार्यं देहाधिष्ठाढत्वमपि तेधामेवेव्यत आत्मन
इन्द्रियातिरिक्तत्वं साधयति इन्द्रियान्तरविकारा इति चिरवि-

सू० तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना वाख्याते ॥ ५ ॥

उ० रिक्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत्र तु प्रथमं न बाधावतारस्तत्राष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिमाध्यमिति विभागः, व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमिति रिति तु तुच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा ह्यणुकं कार्यानाश्रितं सत् क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात् ॥ ४ ॥

ननु सिद्धत्वं आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षमाह ।

वि० ह्लाद्यस्तद्रथे दृष्टे तद्रसस्मरणात् दन्तोदकसंभवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा सिद्धतीत्यर्थः सुखादीनां पञ्चानामात्मलिङ्गत्वं ज्ञानवदेव बोध्यम् ॥ ४ ॥

सिद्धे इन्द्रियादिव्यतिरिक्ते आत्मनि तस्य नित्यद्रव्यत्वमतिदेशेन साधयति ।

यथा वायुपरमाणो निर्वयवत्वात् गुणवत्त्वाच्च नित्यद्रव्यत्वं तथात्मनोऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमात्मानुमानमाक्षिपति ।

सू० यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादृष्टं लिङ्गं
न विद्यते ॥ ६ ॥

सामान्यतोद्दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥

उ० सन्निकर्षे सति अयं यज्ञदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति
तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा
वक्रिणा प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो वक्रौ दृष्टं लिङ्गं
तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामा-
न्यतोद्दृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नानुमितिरि-
त्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षी आह ।

सामान्यतोद्दृष्टमपि लिङ्गं भवति नतु तत आत्मत्वेन

वि० यज्ञदत्तशरीरे चक्षुरादिसन्निकर्षे सत्यपि तदधिष्ठातुरात्म-
नश्चाक्षुषाद्यभावात् दृष्टं व्याप्यत्वेन प्रत्यक्षविषयीभूतं लिङ्गं
नास्तीत्यतः कथमात्मानुमानं सुघटम, वज्रादौ सन्निकर्षे तत्र-
त्यक्षानन्तरं तद्वाप्तिप्रत्यक्षादज्ज्ञाद्यनुमानन्तु निराबाधमेवेति-
भावः ॥ ६ ॥

ननु द्रव्यस्वरूपेषु द्रव्यान्तरस्य प्रत्यक्षाद्द्रव्याश्रितत्वव्याप्यत्वस्य
गुणत्वादौ प्रत्यक्षसम्भवादात्मानुमानं न दुर्घटं सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नव्याप्यत्वज्ञानादपि इतरबाधादिस्थले विशेषधर्मप्रकारे-
षानुमितिसम्भवादित्यत आह ।

सामान्यतोद्दृष्टात् सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यत्वग्रहात् अवि-

सू० तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

उ० अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेने-
च्छादीनां कचिदाश्रितत्वमात्रं सिद्धोत् तच्च नात्ममननौप-
यिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ॥ ७ ॥

तत् किं योऽपहृतपाप्मा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक
एवेत्याशङ्क्य स एवाह ।

आगममात्रसिद्ध एवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतो-
दृष्टबोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां अवस्थात्
तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते नतु मननप्रणालिकया, तथाच
मननप्रयोजनकमिदं तन्ममत्त्वम्, दृष्टं हि भूतदशक-
नदीसन्तरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारिज्ञानम् ॥
॥ ८ ॥

तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह ।

वि० शेषः विशेषधर्मप्रकारेण गानुमितिः व्यापकतावच्छेदकत्वग्रह-
स्यैवानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वे तन्मत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षी उपसंहरति ।

आगमिक इत्यस्य आत्मेत्यादि यतो ऽप्युच्यतेत्यात्मिकनिष्ठाभा-
वादात्मनोऽनुमितिर्न सम्भवति अत आत्मा आगममात्रप्रमाद्यच्च
इत्यर्थः । तथा आत्ममननार्थमेतच्छास्त्रं विषयमितिभावः ॥ ८ ॥
समाधत्ते ।

सू० अहमितिशब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ६ ॥

सू० नागममात्रं प्रमाद्यमात्मनि किन्त्वहमिति-पदमात्म-
 पदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमाना-
 दप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत
 आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यति-
 रेकाद्घाटत्तेरित्यर्थः । नहि भवत्यहं पृथिवी अहमापः
 अह्नोजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक्
 अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, अरीरे भवतीति चेन्न
 परअरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वअरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्म-
 भिन्नस्यानिर्गन्तेः मम अरीरमिति वैयधिकरणेन प्रत्ययाच्च
 नन्विदमपि सासान्यतोद्दृष्टमेव तच्च विशेषार्थवसन्नमिति
 दूषितमेवेति चेन्न अहम्पदेऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथाच
 पञ्चधर्मतावसादेवाऽहन्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्यवसन्नं
 तच्चानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतोद्दृष्टा-
 दपि बाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः यच्चोक्तं अवसादेव साक्षा-
 त्कारः किमनेनेति तदयुक्तम् नहि मग्नमन्तरेण सङ्गु-
 कस्याअङ्गामस्यसासनम्, नच तदन्तरेण तत्र निदिध्या-

वि० आत्मनिव्यमिति आत्मवस्तु इतिशेषः आत्मरूपं वस्तु न आ-
 त्रमिकम् आत्ममात्रप्रमाद्यकम् अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकात्
 पृथिव्यादिषु अस्तु त्रयेषु अप्रयोगात् तथाचाहमिति-पदं सप्र-
 वृत्तिनिमित्तकम् साधुपदत्वात् घटपदवदित्बनुमानादहम्पदे

उ० घनाधिकारः, नच निर्दिष्टासवमन्तरेण सवासनमिथ्या-
 ज्ञानोन्मूलनचमस्तत्त्वसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि का-
 मातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः; नहि ब्राह्म-
 नुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनचमं दिङ्मोहादौ
 दृष्टमितिभावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केत-
 ग्रह इति चेत् कएवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा
 संयोगप्रत्यासत्त्यात्मग्रहः कथमन्यथाऽहं सुखी जानामी-
 च्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः नह्ययमवस्तुकः सन्दिग्ध-
 वस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्,
 नच श्लैष्मिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापि
 ब्राह्मः, तदनुसन्धानानुविधानात्, प्रत्यक्षाभाषोऽयमिति
 चेत्, तर्हि क्वचिदनाभासविषयोऽपि नह्यप्रमितमारोप्यते
 इत्यावेदयिष्यते ॥ ६ ॥

वि० आत्मत्वावच्छिन्नशक्तत्वस्य सिद्धौ आत्मापि सिध्यतीत्यर्थः न
 चात्रापि सामान्यधर्मं व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादिशेषधर्मप्र-
 कारेण कथमनुमितिरिति वाच्यम् इतरवाधादिस्थले व्यापकता-
 वच्छेदकत्वेनागृहीतस्यापि विशेषधर्मस्य विधेयतावच्छेदकत्वस्वी-
 कारात् अन्यथा महानसीयवज्रीतरवज्ज्यभावान् पर्वत इत्या-
 दीतरवाधसहस्रतेन वज्रिपरामर्शेन अनिताया अनुमिते र्भम-
 त्वानुपपत्तेरिति संक्षेपः । इदमुपलक्षणं पूर्वोक्ताणि ज्ञानादि-
 लिङ्गकान्यनुमानान्यपि दर्शितरीत्यात्मनि प्रमाणाणि वेदितव्यानि
 ॥ ६ ॥

सू० यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यन्नदत्त इति ॥

॥ १० ॥

दृष्टयात्मनि खिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत्
प्रत्ययः ॥ ११ ॥

उ० एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इति शब्दोज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्यया-
न्तम्, अन्वक्षमित्यध्यक्षं तेनाद्यमर्थः अयं देवदत्तः अयं
यन्नदत्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अन्वक्षमेवास्ति यदि
किमनुमानप्रयासेन “नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तम-
नुमिमतेऽनुमातारः” ॥ १० ॥

अत्र सिद्धान्त्याह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि खिङ्गे सम्भूतसामयिके

वि० ननु मनःसंयोगरूपसन्निकर्षेण आत्मनो लौकिकमानसप्रत्य-
क्षमेवात्मनि प्रमाद्यमस्तीति प्रमाद्यान्तरमवेषयं अर्थमित्याशङ्कते ।

अन्वक्षं प्रत्यक्षं दृष्टं दर्शनं ज्ञानमिति यावत् भावे निष्ठाप्रत्य-
यात् तथाच अहं देवदत्तः अहं यन्नदत्तः सुखी दुःखी वेत्या-
द्याकारकं प्रत्यक्षमेव ज्ञानं यदि वर्त्तते तदा भवतामनुमान-
प्रयासः किमर्थमिति समुदितार्थः, सिद्धिदशायां सिद्धाद्यधिष-
याऽनुमितेः सम्भवेऽपि तस्या अनावश्यकत्वात् तत्रेच्छैव नोदेति
तदुक्तं तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रैः “नहि करिणि दृष्टे
चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः” इति ॥ १० ॥

आशङ्कां निरस्यति ।

दृष्टे मनसा गृहीते आत्मनि खिङ्गे अनुमाने सति प्रत्यक्षवत्

उ० सति एक एव एकवैषयिक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निर-
 क्षसमस्तविभ्रमाशङ्कित्वाह, कुत एवमित्यत आह दृढत्वात्
 प्रमाणसंश्लेनान्यथाभावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टा-
 न्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरान्तोद्यप्रत्यक्षे सत्यपि संवा-
 दार्थं बलाकालिक्षिप्तेनाऽपि तदनुमानं तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरि-
 क्षितमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इति, इदमत्राकू-
 तम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि
 अहं गौरः अहं कृश इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो
 न तथा श्लेमानमासादयति विद्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र
 क्षिप्तेन अनन्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरमुत्पद्यमानं पूर्वज्ञान-
 मेव स्थिरीकरोति । किञ्च “श्रोतव्यो मन्तव्य” इत्यादिवि-
 धिवेधितस्यात्ममननस्य दृष्टसाधनत्वावगतौ अनुमित्तयाऽ-
 वश्यमात्मन्यनुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे

वि० प्रत्यक्षसमानकारक एक एव मुख्य एव प्रत्ययः भवतीतिशेषः
 मुख्यत्वं कुतः दृढत्वात् अप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तनक्षमत्वात् मुख्यत्वञ्च
 गृहीतप्रामाण्यकत्वम्, यथा दूरस्थे सरोवरादिसन्धिके दृष्टेऽपि
 मरीचिकादिसन्देहात्तादृशप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशङ्का उदेति, ततो
 बलाकालिक्षिप्तेन तदनुमाने सति सम्बादेन तत्र प्रामाण्ययहा-
 तादृशशङ्का निवर्त्तते, तथात्मनि दृष्टेऽपि विपरीतसम्भावना-
 दिना तज्ज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्का सद्भायते ततोऽनुमानेनात्मनि
 गृहीते सम्बादेन तत्र प्रामाण्ययहादप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तनक्ष-
 मत्वरूपं दृढत्वं तादृशयद्स्य सुघटमेव तदुक्तं मिश्रैः “प्रत्यक्ष-
 परिक्षितमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इति । ११ ।

द्व० देवदत्तो गच्छति यन्नदत्तो गच्छतीत्युपचारा-
च्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥

उ० साक्षात्काराभावेऽपवर्गासम्भवादिति भावः । अहं देवद-
त्तोऽहं यन्नदत्त इति प्रतीतिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्या-
त्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ॥ ११ ॥

ननु यदि यन्नदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा
यन्नदत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्याभानमनुपपन्न-
मित्यत आह ।

अस्ति हि अहं गौरः अहं खूख इति प्रत्ययः अस्ति च
मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गति-
सामानाधिकरणानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्य-
यश्च यद्यार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्त्रेण
देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगो यद्यार्थ एव च प्रत्य-

वि० नन्वहं यन्नदत्त इत्यादिप्रत्ययं यद्यात्मविषयकं तदा यन्न-
दत्तो गच्छतीति प्रत्ययः कथं स्यादात्मनि गतिमत्त्वस्याभावादित्यत
आह ।

देवदत्तो गच्छतीति वाक्यजन्यप्रत्ययः देवदत्तादिपदस्य शरीरे
कक्षबायुहाङ्गवति देवदत्तो जानाति इच्छति करोति हेष्टोत्यादि
प्रयोगानां मुख्यतया देवदत्तादिपदस्य विजातीयशरीरावच्छि-
न्नात्मनि शक्तेरावश्यकत्वात्तदर्थे भूरिप्रयोगसत्त्वेन गौरवस्याऽ-
किञ्चित्करत्वात् गच्छतीत्यत्राख्यातस्य यन्नार्थकत्वे तादृशप्रयोगस्य
मुख्यत्वमपि सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

सू० सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परमाभावाद्-
र्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

उ० यः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत् तदौ-
पचारिको बोद्धव्यः ॥ १२ ॥

अत्र ब्रूते ।

तुत्रब्दः पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदह-
मिति प्रत्ययः प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क मुख्यः क वैपचारिक
इति सन्देहः ॥ १३ ॥

समाधत्ते ।

अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये च प्रत्ययो-
र्ध्यानतरप्रत्यक्षः अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगा-
त्मनि स्नात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्-
तरे स्नात्मान्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे

वि० ननु देवदत्तो जानातीति प्रयोगस्थौपचारिकत्वं देवदत्तो
गच्छतीत्यस्य वेत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्कते ।

उपचारः सन्दिग्धः देवदत्तादिपदस्यात्मनि शरीरे वैपचा-
रिकात्मनि सन्देहः तुत्रब्द आशङ्क्याद्योतकः ॥ १३ ॥

समाधत्ते ।

अहमितीति अहं यद्यदत्तः सुखीत्यादिष्ववहारः अर्थान्तर-
प्रत्यक्षः अर्थान्तरस्य शरीरादिभिन्नस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं वस्मात्
शरीरादिभिन्नविषयकशब्दबोधजनक इति पश्चिन्वार्थः तथाच

उ० मुख्यः स्वात् तदा वहिरिन्द्रियजः स्वात् नहि शरीरं
 मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रिय-
 व्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी
 जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो
 मनसा विषयीकरणात्, नायं लौकिको लिङ्गानुसन्धान-
 मन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शब्दः शब्दाकलनमन्तरे-
 णापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव मनसश्च वहिर-
 स्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरितिभावः। किञ्च यदि
 शरीरे स्वात् परशरीरे स्वात्, स्वात्मनि यदि स्वात् तदापि
 परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात्
 तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपग्रहेण तस्य
 योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु द्रव्यमात्रस्य,
 द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपग्रहेणैव प्रत्यक्षं भवति, आ-
 काशमपि तर्हि शब्दोपग्रहेण प्रत्यक्षं स्यादिचेत् स्यादेवं
 यदि श्रोत्रं द्रव्ययाहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्वात्,
 आत्मनोऽपि नोरूपत्वं तुल्यमिति चेत् वहिर्द्रव्यमात्र एव

वि० शरीरादिभिन्न एवात्मनि तादृशप्रयोगो मुख्यः शरीरे त्वौपचा-
 रिकः, कुत एवमत आह प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् अर्थात्
 सुखादेः सत्त्वात् परत्र शरीरेऽभावात् सुखादेरसत्त्वात् तथाच
 भूरिप्रयोगस्यात्मन्वैव सत्त्वात्तत्रैव तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वं शरी-
 रादावौपचारिकत्वमिति न सन्देहगन्धोऽपीति, न चाहं सुखी-
 व्यादौ अवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखादेर्वैशिष्ट्यं शरीरे भासत इति

सू० देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥

उ० प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्मत्वात्, प्रत्यगित्यर्थं शब्दोऽन्वयावृत्तमाह ।

पुनः शङ्कते ।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः सचोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कृष्णः सौभागिनोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगास्योपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वि० वाचम्, करोऽहं सुखीत्यादेरपि प्रामाण्यापत्तेः कारादेरप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखादिमत्त्वात् अहमित्यस्मच्छब्दस्यात्मन्येव शक्ततया शरीरादौ तदभेदस्यासम्भवाच्च ॥ १४ ॥

पुनरान्विपत्ति ।

अहङ्कारः अहमितिप्रयोगः शरीरप्रत्यक्षः शरीरस्य प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिर्यस्मात् सः शरीरप्रतिपादक इति यावत्, तथाच यच्चदत्तोऽहमिति सामानाधिकरण्यानुभवात् यच्चदत्तादिपदमपि शरीरप्रतिपादकमेव तावदितिहेतौ तस्मात् यच्चदत्तो गच्छतीत्युपचारादिति यदुक्तं तदभिमानात् नतु तद्वाक्यं भवितुमर्हति अहं गौरः अहं कृष्ण इत्यादिभूतिप्रयोगानां शरीरपरताया आवश्यकतया अस्मच्छब्दस्य तत्सामानाधिकरन्वयचदत्तादिशब्दस्य च शरीरे शक्तत्वादिति पर्यवसितार्थः ॥ १५ ॥

सू० सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥

उ० सिद्धान्तमाह ।

तुशब्देऽयं सिद्धान्तमभिव्यक्ति उपचारोऽयमाभि-
मानिकः किन्तु शरीर एवायमहम्प्रत्यय इति यदुक्तं
तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूट-
साक्षित्वेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्र क्रियमाणे
निमीक्षिताश्चाप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने वहि-
रिन्द्रियागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरी-
रेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरपेक्ष्येण च न स्यात्, अहं क्वः सूक्ष्मो वा
सुखीति कथं सामानाधिकरण्यामिति चेन्न सुखाद्यवच्छेद-
कत्वेनापि तत्र शरीरभागसम्भवात् सिंहनादवदिदं गहन-
मितिवत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोपस्थितम्,
त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमिति-
वत् ॥ १६ ॥

वि० आशङ्कान्तिरसितुमाह ।

उपचारः सन्दिग्धः, किं यच्चदत्तो गच्छतीत्यत्रोपचारः उत
यच्चदत्तोऽहं सुखीत्यत्र, शरीरे आत्मनि च भूरिप्रयोगस्यावि-
शिष्टत्वेनैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः, तुशब्दः सिद्धान्तद्योत-
नार्थः ॥ १६ ॥

ननु सन्देह एव किं भवतां सिद्धान्तः, किञ्च यच्चदत्तो गच्छती-
त्यत्रोपचारो भवद्भिः पूर्वमभिहितस्तत्र प्रतिघाहानिश्चदवस्थै-
वेत्यत आह ।

सू० नतु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयो र्ज्ञानं
विषयः ॥ १७ ॥

उ० सिद्धान्तमुपट्टं हयस्राह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति,
यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा
ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथाच यथा यज्ञदत्तस्येदं
शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं
सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति
योग्यशरीरविषयकत्वेन तदोपरूपादिवत्तदोपज्ञानादी-
नामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसु-
खादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इतिभावः । शरीर-
विशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य
ज्ञानं नतु विषय इति ल्यङ्लोपे पञ्चमी ॥ १७ ॥

वि० नतु नहि शरीरविशेषात् शरीरविशेषविषयकत्वात् यज्ञदत्त-
विष्णुमित्रयोर्ज्ञानमपि विषयो भवति शरीरसाक्षात्कारे इत्यर्थः
ज्ञानपदं योग्यात्मविशेषगुणसामान्यपरम्, तथाच यथाऽस्माक-
मात्मसाक्षात्कारे ज्ञानादिकं विषयो भवति अहं जानामि इच्छामि
यते सुखी दुःखी हेङ्गीत्याद्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् तथा शरीर-
चाक्षुषादावपि ज्ञानादेर्भानं स्यात् यदि शरीरमहम्पदवाच्यं ज्ञा-
नादिगुणकक्ष स्यात्, नहि स्यूजो यज्ञदत्तोऽहं जानामीति चाक्षुष-
प्रत्यक्षं कस्यचिद्भवति, तस्माच्छरीरेऽहमादिस्ववहार औपचारिक
एवेति नास्माकं प्रतिज्ञाहानिरितिभावः ॥ १७ ॥

द्व० अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दव्यतिरेकाव्य-
भिचारादिशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥

उ० नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा
आकाशवत्, तथाचाहं कृशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव
विषयो वाच्यः, कश्चिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति,
तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समा-
रोप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यद्येषां सुरभिजलम् इत्या-
श्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौषध्यसौरभयोर्जले समारोपः,
नत्वेतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यवि-
षयत्वम्, तथाऽहमित्यप्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादि-
कन्तु कदाचित्तत्तारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं
नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भव-
तु न तत्रापि ग्रह इत्यत आह ।

अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको
न शब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दसिद्धयोरनुसन्धानमन्तरे-

धि० वेदान्तिगण्डु निव्यविज्ञानमेवात्मा “अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा
सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इतिश्रुतेः स च वस्तुगत्या एकोऽपि मा-
याकार्याणां अन्तःकरब्रह्मरूपोपाधीनां भेदान्नेव प्रसिभाति
“एकमेवाद्वितीयम्” इति “एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा रूपं
रूपं प्रतिरूपो बभूव” इत्यादिश्रुतेरित्याहुस्तन्मतं दूषयति ।

अहमितीति प्रत्ययविषय इति शेषः, तथाचाहं सुखीत्यादि-
लौकिकमानसप्रत्यक्षविषयः न आगमिकः “सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”

७० णापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च गीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्वाधकमुक्तं तद्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतार्था भवति तच्च हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्भातिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरिति यथा चित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाररूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकाव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमितीतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दसिद्ध्या-

वि० इत्याद्यागमप्रतिपाद्येश्वराभिन्नः अत्र हेतुमाह मुख्ययोग्याभ्यामित्यादि, मुख्यं सत् यद् योग्यं सुखं दुःखञ्च ताभ्यां विशेषसिद्धेरीश्वरभेदसिद्धेः, इत्येषु सुखस्य मुख्यत्वम् अन्येऽनधोनेच्छाविषयत्वात्, दुःखस्य तु द्विष्टेषु मुख्यत्वम् अन्यदेवानधोनेच्छाविषयत्वात्, योग्यत्वञ्च प्रत्यक्षविषयत्वम् एतत्कथमत्र हेत्वसिद्धिशङ्कानिरासार्थम् ईश्वरे नित्यसुखाङ्गीकारपक्षे व्यभिचारवारणार्थञ्च नित्यसुखस्यायोग्यत्वात् तथाच अन्यं सुखं दुःखञ्च जीवश्वरभेदसाधकम् । उपलक्ष्यञ्चैतत् जन्मा ज्ञानेच्छायत्ना द्वेषञ्च ईश्वरभेदसाधका ऋष्याः । ननु अहमिति प्रत्यक्षविषय आत्मा ईश्वरभिन्नः अन्यसुखवत्त्वादित्यादौ दृष्टान्ताभावेन अन्यसहचाराद्यद्वात् व्याप्तिज्ञानं दुर्घटमत उक्तं व्यतिरेकाव्यभिचारा-

उ० गुह्यभानमन्तरेण निमीक्षिताद्यस्य चदुत्पद्यते तन्मुख्येन
अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणासिद्धेन उपपादनीयम्, नतु
शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकाव्यभिचारात् मुख्ययो-
ग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणीयम् आ-
त्मनि प्रमाणाणि बहूनि गन्धगौरवभिया त्यक्तानि मयू-
खेऽन्वेष्टव्यानि ॥ १८ ॥

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानालप्रक-
रणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।

वि० दिति व्यतिरेकव्याप्तेरित्यर्थः, प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थस्तस्य च विशेष-
सिद्धावन्वयः तथाचान्वयदृष्टान्ताभावेऽपि व्यतिरेकेण ईश्वरस्य
दृष्टान्तत्वसम्भवेन व्यतिरेकसहचारयद्वाधोनव्यतिरेकव्याप्ति-
हादेवोक्तस्यकेऽनुमितिः सम्भवतीतिभावः, ननु व्यतिरेकव्या-
प्त्येश्वरभेदसाधकत्वं न दृष्टचरमित्वाशङ्कानिरासायोक्तं शब्दव-
दिति शब्दादिवेत्यर्थः आकाशस्य यथा शब्दरूपाद्धेतो र्यति-
रेकव्याप्तिप्रकारेण चायमानादीश्वरभेदसिद्धिसाध्यात्मनो जन्म-
सुखादिमत्त्वात् तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु “एकमेवाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यादि श्रु-
तिवशात् जीवेश्वरयोरेकभेदोऽवश्यं स्वीकार्यः, नचोक्तानुमानाद्भेद-
सिद्धिरिति वाच्यं सुखदुःखादीनामन्तःकरबध्मत्वेन स्वरूपा-
सिद्धत्वात् तथाच श्रुतिः “कामः सङ्ख्यो विचिकित्सा अज्ञाऽअ-
ज्ञाष्टितरुहति फीर्धीर्भोरेतत् सर्वं मन एव” इति, अत्र कामश-
ब्दस्य सुखपरत्वात् घीशब्दस्य दत्तिरूपज्ञानपरत्वाच्च, दुःखस्यापि
सुखसामानाधिकरथ्येन प्रतीतेरात्मधर्मत्वाभावादित्याशङ्कते ।

सू० सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषाद्वैकात्म्यम् ॥ १९ ॥
व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥

उ० एक एव आत्मा चैवमैत्रादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःख-
ज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन
सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभेद-
साधकं सिद्धान्तरं भवेत्तदा सिद्धोदात्मभेदः, नच तदस्ति,
यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दसिद्धा-
विशेषादेकमेवाकाशम् द्यौगपद्यादिप्रत्ययसिद्धाविशेषादेक
एवं काशः पूर्वापरादिप्रत्ययसिद्धाविशेषादेकैव दिक् ॥
॥ १९ ॥

सिद्धात्ममाह ।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः
यथा कश्चिदाद्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी, कश्चिदुःखी,
कश्चिदुष्वाभिजनः, कश्चिन्नीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, क-

वि० सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्त्या निश्चयेन अविशेषात् जीवात्मनः
ईश्वरभिन्नत्वासिद्धेः उक्तश्रुत्या मनस्येव तेषां सिद्धत्वेन आत्मन्व-
सिद्धत्वादितिभावः ॥ १९ ॥

आशङ्कान्तिरस्यति ।

नाना नात्मैक्यं जीवात्मा न ईश्वराभिन्न इति यावत्, कुतः व्य-
वस्थातः व्यवस्था निश्चयः तस्याः सुखदुःखज्ञानानामात्मनीतिशेषः
नहि सुखादयो मनसो धर्मास्तस्य महत्त्वाभावेन सुखादीनाम-

सू० शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥

उ० खित् जाल्म इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरेणानुपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम्, नच जन्मभेदेन वास्यकौमारवाह्य-
कभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैचमैत्रा-
दिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं कास्यभेदेन विरुद्धधर्मा-
ध्याससम्भवात् ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमाह ।

ब्राह्मं श्रुतिः तथाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि
“द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इत्यादि तथा “द्वा सुपर्णा सयुजा

वि० प्रत्यक्षत्वापत्तेः ज्ञानयोगपद्यनियामकतया मनसोऽङ्गत्वस्या-
वश्यमङ्गीकार्यत्वात् “कामः सङ्गल्पः” इत्यादिश्रुतिस्तु “आयु-
र्हृतम्” इत्यादिवत् मनसः कामादिजनकत्वमवगमयति नतु
तदाधारत्वं तदभेदं वेति ॥ २० ॥

इतोऽपि जीवश्वेश्वरभिन्नत्वमित्याह ।

शास्त्रस्य श्रुतेः सामर्थ्यात् जीवश्वरयोर्भेदबोधकत्वात् तथाहि
“द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये” “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं बृहत्
परिषस्रजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वादन्ति श्वनत्रन् अन्योऽभिचा-
कश्रीति” इत्यादिश्रुतेः जीवश्वरयोर्भेदोऽवश्यमङ्गीकार्यः । नच
“तत्त्वमसि श्वेतकेतो” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिश्रुतीनां
का गतिरिति वाच्यम् “तत्त्वमसि” इति श्रुतेस्तदभेदेन तदीयत्व-
प्रतिपादनेनाभेदभावनापरत्वात् “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव” इति श्रुतिश्च

उ० सखाया समानं वृत्तं परिषस्वजाते” इत्यादि च ॥ २१ ॥

इति श्रीशाङ्करे कषादसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ॥०॥

वि० निर्दुःखत्वादिनेश्वरसाम्यं जीवस्याभिधत्ते नतु तदभेदम् “निर-
लूनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रुतेर्गत्यन्तरासम्भवात् अस्ति हि
लौकिकवाक्येषु सम्प्रदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संबन्ध इत्यादिसु
सादृश्यपरेषु अभेदोपचारः । नच मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तौ
अभेदो जायते इति वाच्यं भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात्
भेदनाशाङ्गीकारेऽपि व्यक्तित्वावस्थानस्यावश्यकत्वाच्चेति संक्षेपः
भेदसाधकानि युक्त्यन्तराणि श्रुत्यन्तराणि च ग्रन्थगौरवमिवा
परित्यक्तानि । २१ ।

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कषादसूत्रविद्यतौ
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ॥०॥

ख० सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥

उ० पृथिव्यादीनां नवानामुद्देशं लक्षणं परीक्षां निर्वर्त्य
प्रकृतेर्मूलकारणतां साङ्ख्याभिमतान् निराचिकीर्षुः परमा-
णूनां मूलकारणत्वं पृथिव्याद्यन्तर्भावञ्च विषाधयिषु नि-
त्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदसंस्कारात् तदेवं घटादी-
नां व्यवच्छेदः । तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह
सदिति सत्तायोगीत्यर्थः । समवायविशेषपदार्थयोः सत्तै-
कार्थसमवाय एव सत्तायोगः सामान्यान्तरस्य सत्तायाञ्च
सत्प्रत्ययविषयतैव सत्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुस्वरूप-

वि० “यः शङ्करोऽपि प्रलयं करोति स्थाणुस्तथा यः परंपूरुषोऽपि ।
उमाग्रहीतोऽप्यनुमाग्रहीतः पायादपायात् सद्वि नः स्वयम्भुः॥
असतः सञ्जायते इति केचिद्वदन्ति तेषामयमभिप्रायः, बीजादि-
नां शृङ्गुरादिकार्यजनकः तथा सति कुशूलस्य बीजादेरप्यङ्गुराद्यापत्तेः
किन्तु क्षेत्रादौ स्थितस्य बीजस्यावयवविभागेन प्रध्वंसानन्तर-
मेवाङ्कुरोत्पादात् बीजादिप्रध्वंस एवाङ्कुरादेः कारणमिति तथाच
गौतमीयं पूर्वपक्षसूत्रम् “अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपपद्य प्रादुर्भा-
वात्” इति तदेतन्मतं निराकुर्वन्नेव परमाण्वादिक्रमेणारम्भ-
वादं द्रढयति ।

सत् भावरूपं किञ्चित्, अकारणवत् अजन्यं, नित्यं विनाशा-
प्रतियोगि वस्तु, अवयविनां मूलकारणं नासत् इत्यर्थः प्रध्वं-
सस्य कारणत्वे चूर्णीकृतादपि बीजादङ्कुरापत्तेरितिभावः ॥ १ ॥

सू० तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥

उ० माचनिबन्धन इत्यन्यदेतत् नचान्यत्रापि तथैवास्तु किं सत्त-
येति वाच्यम् अनुगतमतेस्तत्सिद्धेरुक्तत्वात् ॥ १ ॥

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौ-
तमीयं सूत्रम् “व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामा-
ण्यात्” इति, अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि
निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदो न स्यात्
अनन्तावयवारम्भत्वाविशेषात् न च परिमाणप्रचयविशे-
षाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं सङ्ख्याविशेषाभावात्त-
योरप्यनुपपत्तेः, प्रस्रयावधिः स्यादिति चेत् अन्यस्य कस्य-
चिन्निरवयवत्वे प्रस्रयस्यैवानुपपत्तेः अवयवविभागविनाश-
योरेव द्रव्यनाशकत्वात्, विभागस्य नावधिः तस्यैकाग्रयत्वा-
नुपपत्तेः तस्मान्निरवयवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः ।
न च त्रसरेणुरेवावधिः, तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वाद्नेक-
द्रव्यवत्त्वाच्च, महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कारणत्वम् अनेक-

वि० ननु तादृशे मूलकारणे किं मानमत आह ।

तस्य मूलकारणस्य, कार्यं त्रसरेण्वादिकार्यद्रव्यम्, लिङ्गम् अनु-
मापकम्, तथाहि अवयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयो-
रपि साम्यप्रसङ्गः अनन्तावयवारम्भत्वाविशेषात् अतः क्वचि-
द्विश्रामो वाच्यः नच त्रसरेणौ विश्रामः ; त्रसरेणुः सावयवः
चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन क्षुब्धरूपतदवयवसिद्धेः, नापि

सू० कारखभावात् कार्यभावाः ॥ ३ ॥

उ० द्रव्यवत्त्वमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्य कारण-
त्वम्भवेत्, न च चसरेणोरवयवा एव परमाणवः, महद्द्रव्या-
रम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् तन्नुवत् कपाल-
वच्च तस्मात् यत् कार्यद्रव्यं तत् सावयवम्, यच्च सावयवं तत्
कार्यं द्रव्यम्, तथाच यतोऽवयवात् कार्यत्वं निवर्तते तत्र
सावयवत्वमपीति निरवयवपरमाणुसिद्धिः तदुक्तं प्रब्रह्मदे-
वाचार्यैः “साच द्विविधा नित्या चानित्या च” इति ॥ २ ॥

इदानीं परमाणौ रूपादिसिद्धये प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सङ्गावात् कार्ये सङ्गावः कारणगुण-
पूर्वका हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथा दर्शनादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

वि० द्वाशुका एव विश्रामः, चसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात्
कपालवदित्यनुमानेन द्वाशुकावयवस्य परमाणुरूपस्य मूलकार-
णस्य सिद्धेः, नचैवं क्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्धेत्, अत्रव-
स्थाभयेनानुकूलतर्काभावेन च तत्कल्पनाया असम्भवात्, ममतु
अनेकद्रव्यवत्त्वप्रयोज्यं चसरेणोर्जन्यमहत्त्वमेवानुकूलतर्कसम्पाद-
कमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

अभावस्य मूलकारणत्वे नाशकमाह ।

कारणस्य मूलकारणस्य भावात् कार्यीयाम् अवयविनां भावः
सत्ता, अन्यथा ऋदुपादानकस्य ऋण्यत्ववत् असदुपादानकत्वेन
कार्यीयामवयविनामसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सू० अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥

उ० इदानीं सर्वानित्यतावादिनिराकरणायाह ।

विशेषत इति षष्ठ्यन्तान्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्यात् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ् उत्तरपदार्थनिषेधार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्यात् भवति च ततो नित्यमस्तीति सिद्धम्, यदा अनित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रतिषेधो न सिद्ध्यति सिद्धसिद्धिप्रतिहतत्वात् सूत्रस्यैवं योजनीयम् अकारः स्वतन्त्र एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः” इति तथाचानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च न सम्भवतीतिशेषः ॥ ४ ॥

ननु परमाणुर्न नित्यः मूर्त्तत्वात् घटवत् एवं रूपवत्त्वरसवत्त्वादयः प्रत्येकं हेतव उन्नेयाः एवं षट्केन युगपद्-

वि० सर्वमेवानित्यं नहि किञ्चिदपि नित्यमिति मतं निरस्यति ।

अ इति नञ्समागार्थकमथयम्, तथाच न नित्य इति प्रतिषेधस्य भावो भवनं विशेषतः वस्तुविशेषमाश्रित्य तथाचावयवी न नित्य इति प्रतिषेधो भवति ननु सर्वः पदार्थो न नित्य इति सामान्यतः प्रतिषेधः सम्भवति, प्रतियोगिनेो नित्यस्य सिद्धसिद्धिभ्यां पराहतत्वादिति समुदितार्थः ॥ ५ ॥

सू० अविद्या ॥ ५ ॥

उ० योगात् परमाणोः षडंशता तथाच सावयवत्वात् अव्या-
 ष्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वात् । किञ्च परमाणोर्मध्ये अद्याकाश-
 मस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम्, अथ नास्ति, तदा-
 काशस्यासर्वगतत्वप्रसङ्गः । किञ्च ह्यायावत्त्वात् आवृत्तिम-
 त्त्वात् । अपिच यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिक्षणिकत्वसाध-
 कानुमानादपि परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेद-
 नुमितिपरम्परा तदा कथमुच्यते परमाणुं नित्यं इत्यत
 आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्व्वाप्यनुमितिः अविद्या भ्रम-
 रूपा आभासप्रभवत्वात् आपाततो धर्मिद्याहकमानबाधः
 सर्वत्र विपक्षबाधकप्रमाणशून्यत्वाद्वाप्यत्वात्सिद्धिः कश्चित्
 स्वरूपासिद्धिरित्यादि समानतन्त्रेऽन्वेष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूपव-
 त्तत्त्वस्यैवत्त्वाद्यस्यैन्द्रियकलप्रयोजकास्त्वयैवोपपादिता इत्यत
 आह ।

वि० ननु परमाणोरनित्यः द्रव्यत्वात् मूर्त्तत्वात् रूपवत्त्वात् सावय-
 वत्वात् अद्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाद्वा घटवदित्याद्यनुमानसा-
 म्बाध्यात् परमाणोरनित्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह ।

अविद्या अप्रमा अर्थात् परमाणोरनित्यत्वानुमितिः दुष्ट-
 हेतुजन्यत्वात् पूर्वोक्ताणां हेतूनामनैकान्तिकत्वादितिभावः ॥ ५ ॥

ननु परमाणोः सत्त्वे कथं तस्य न चाक्षुषादिकमत आह ।

सू० महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाद्योपलब्धिः ॥ ६ ॥

उ० महति महत्त्ववति द्रव्ये महच्छब्दात् परिमाणवाचकात् गुणवाचकानां मतुपो लोपात्, अनेकद्रव्यवत्त्वादिति अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद्द्रव्यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् तद्भावस्तस्मात् अनेकद्रव्यवत्त्वात्, एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं रूपाद्येति उद्भूतादनभिभूतादिति वक्ष्यते, उपलब्धिरिति वहिरिन्द्रियेणेतिशेषः तथाच परमाणोर्महत्त्वाभावादनूपलब्धिरित्युक्तं भवति, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम् अवयववज्रताधीनमहत्त्वाश्रयत्वं वा । न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, अन्येन जनकस्थान्यथासिद्धिं नतु जनकेन जन्यस्येति चेन्न अन्यजनकयोर्युगपदन्वयव्यतिरेकयहेऽन्यथासिद्ध्यभावात् अन्यथा भ्रामणादिना दण्डादीनामन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वेत्कर्षात् प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरादाविति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वेत्कर्षस्यापि तत्र सम्भवादिनि-

वि० उपलब्धिः चाक्षुषं स्पर्शनञ्च प्रत्यक्षम्, महति महत्परिमाणवति भवतीतिशेषः तथाच परमाणोर्महत्त्वाभावान्न प्रत्यक्षमिति भावः । ननु वाद्यादेरपि महत्परिमाणसत्त्वात् कथं न प्रत्यक्षमत उक्तं रूपादिति उद्भूतरूपादित्यर्थः तेन चक्षुरादौ रूपसन्धेऽपि न प्रत्यक्षम्, ननु असरेण्वादावेव कथं महत्त्वं न परमाणावित्त्वत उक्तम् अनेकद्रव्यवत्त्वादिति तथाच जन्यमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् परमाण्वादौ च तदभा-

सू० सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायो-
रनुपलब्धिः ॥ ७ ॥

उ० गमनाविरहात् किञ्च मर्कटकोटसूत्रजाले हस्तचतुष्टयादि-
मिते दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षा-
धीनैव महत्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्त्तमानत्वात् एवं सूक्ष्म-
तन्तुघटितपटादौ दूरत्वे महत्त्वोत्कर्षेऽपि खल्वपरिमाण-
मुद्गरादिप्रत्यक्षे द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोल्काप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मेर्वा-
योर्वा स्पर्शसमवायेन रूपसमवायिनो महत्त्वोपलब्धिः
स्यात् अत आह ।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभ-
वस्य विवक्षितः । तेन यद्यपि वायौ य एव स्पर्शसमवायः
स एव रूपसमवायः तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र

वि० वायु महत्त्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकसमवेतसमवेतत्वमिति
अनेकद्रव्यवत्त्वादिति पञ्चम्याः प्रयोज्यत्वमर्थः अन्वयश्चास्य महत्-
परिमाणे तत्र च उपलब्धिप्रयोजकत्वं तात्पर्यबलात् पारतन्त्र्येण
भासते अतो न चकारासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

ननु समवाय एक एव स्पर्शस्य रूपस्य च तथाच वायौ स्पर्श-
सत्त्वेन रूपवत्त्वमप्यावश्यकं सम्बन्धसत्तायाः सम्बन्धिसत्ताप्रयो-
जकत्वात्, इत्यस्य कथं न वायोः प्रत्यक्षमत आह ।

रूपसंस्कारः संस्कृतं रूपं ह्यदिहित इतिन्यायात् उद्भूतान-
भिभूतरूपमिति यावत् तदभावात् तादृशरूपत्वावच्छिन्नाधि-
करणत्वाभावात् वायोः उपलब्धिः प्रत्यक्षमित्यर्थः । न च सम्बन्धस-

उ० रूपात्मनाभावसत्त्वात् चाक्षुषे च रश्मौ रूपसंस्कारः रूपो-
द्भवो नास्ति मध्यन्दिनोष्काप्रकाशे च रूपसंस्कारो रूपान-
भिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं शीघ्रोन्नमर्जन-
कपालानलकनकादिषु रूपसंस्कार उन्नेयः । वृत्तिस्तस्य
रूपञ्च रूपसंस्कारस्यैकरूपपदलोपः तेन रूपाभावादा-
योरनुपलब्धिः, रूपसंस्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपलब्धि-
रित्याहुः ॥ ७ ॥

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणान्तरं परमाणुलिङ्गत-
योपोद्घातसङ्गत्या वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षता प्रकरणं समाप्य उपो-
द्घातेन गुणप्रत्यक्षताप्रकरणं वर्त्तयिष्यन्नाह ।

वि० तायाः सम्बन्धिसत्तानियामकत्वात् कथं न वायौ रूपाधिकरत्त्व-
मिति वाच्यं वायौ रूपं नास्तीति प्रव्यक्षसिद्धेन रूपाभावेन
विरोधित्वात् वायु रूपवानिति प्रत्ययासत्त्वेन तदधिकरत्त्वतायां
साधकाभावाच्च, यत्र तु न बाधकं किन्तु साधकान्तरं तत्रैव
सम्बन्धिसत्ता सम्बन्धिसत्तानियामिका इत्यभ्युपगमस्यावश्यकत्वात्,
द्रव्यत्वस्य सत्त्वकथनन्तु रूपसम्बन्धिसत्त्वज्ञापनार्थम्, महत्परिमाण-
सत्त्वाभिधानन्तु प्रत्यक्षकारत्त्वसम्पत्त्यर्थम्, उद्भूतत्वविशेषणं भ-
र्जनकपालादिव्यवहृत्श्रीघोषचक्षुराद्युपलब्धिवारवार्थम्, अन-
भिभूतत्वविशेषणम् मध्यन्दिनोष्काप्रकाशादिप्रत्यक्षवारवार्थमिति
संक्षेपः ॥ ७ ॥

ननु परमाण्वादीनां प्रव्यक्षं न भवतु तद्रूपस्य तु प्रव्यक्षं कथं
न भवति वहिर्द्रव्यप्रत्यक्ष एव महत्परिमाणोद्भूतानभिभूतरूपयो-
र्हेतुत्वादव्यथा घटरूपादीनामपि प्रव्यक्षं न स्यादित्यतो गुणप्रत्य-
क्षताप्रकरणमारभते ।

सू० अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोप-
लब्धिः ॥ ८ ॥

उ० रूपगतोविशेषोरूपविशेषः तद्योद्भूतत्वमनभिभूतत्वं
रूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्विणुकस्य
च रूपं गृह्येतेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं
भूयस्वपरं तेनानेकानि भूयसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य
तदनेकद्रव्यं चसरेणुप्रभृति तत्समवायात्, घटादयोऽप्यवच-
वदधारभाः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ-
रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भू-
तत्वविरहात्, उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष-
एव रूपत्वादिव्याप्यः । नन्वेवं शुक्लत्वसुरभित्वकटुत्वादिभि-
रपि परापरभावानुपपत्तिरेव तत्तद्वाप्यतस्मानात्वकल्पने
तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नामार्थत्वञ्चेति चेन्न वाञ्छै-
कैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपाधिवि-
रहस्यैवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित्
तच्चिन्त्यम् अनुद्भवस्याप्येवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अती-

वि० अनेकं त्रयमाश्रयो यस्य तदनेकत्रयम् अनेकाश्रितमित्यर्थः
तत्समवायात् अनेकसमवेतसमवेतत्वादिति यावत् तादृशसम-
वेतत्वञ्च अन्यमहत्त्वप्रयोजकमिति महत्परिमाणमेवात्र विव-
क्षितम्, रूपविशेषउद्भूतानभिभूतरूपम्, तस्मात् पञ्चमर्थो
अन्यत्वं तथाच रूपप्रत्यक्षे महत्परिमाणमुद्भूतानभिभूतरूपञ्च
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणं तत्कार्यतावच्छेदकम् वहि-

सू० तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

उ० द्त्रियविशेषगुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियक-
विशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वापत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं कि-
मिति चेत् तु स्यम्, विशेषगुणेष्वेकैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगत-
जातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोषाद्येत्यपि वदन्ति ॥ ८ ॥

स्पर्शातिरिक्तानां रूपसामानाधिकरण्यमेव वहिरि-
न्द्रिययाज्ञताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसामग्रीमभिधाय ता-
मन्यत्रातिदिग्ग्राह ।

तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूप-
त्वानभिभूतलोद्भूतत्वाद्द्रूपोपलब्धिस्तथा रसविशेषात् रस-
त्वानभिभूतलोद्भूतत्वस्य च रसोपलब्धिः एवमितरत्रापि
योच्यम् अनेकद्रव्यसमवायस्यातिदेशः, घ्राणरसनत्वगिन्द्रि-
याणामनुद्भवाद्गन्धरसस्पर्शानामग्रहणम्, पाषाणादावनुद्भ-

वि० रिन्द्रियजन्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वम् तथाच परमाद्युत्पादौ मह-
त्त्वस्य ग्रीष्मोष्णादिरूपादौ उद्भूतानभिभूतरूपस्य सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेनासत्त्वात् न तेषां प्रत्यक्षमिति भावः ॥ ८ ॥

परमाणादिगत्वगुणान्तराणामपि प्रत्यक्षमतरव न भवती-
त्याह ।

तेन रूपस्य शीतहेतुकथनेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं प्रत्यक्षं व्या-
ख्यातमुक्तप्रथममित्यर्थः तथाच परमाद्युत्पादगुणानां रसगन्ध-
स्पर्शानां महत्त्वाभावात् प्रत्यक्षम्, यद्यपि रूपस्य कार्यताव-

उ० वाङ्मन्त्रस्योः, तद्भस्त्रानि तयोदपलम्भात्, तयोः पाषा-
 णादावुपलम्भ एव नतु स्पष्ट इत्येके । विभक्तावयवाप्यद्रव्य-
 रूपानुद्भवात्तदयदृष्टम् एवं रसस्वार्पि, उष्णजले तेजोरू-
 पस्थानुद्भवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् विततकर्पूरचम्पकादौ
 रूपरसस्पर्शानामनुद्भवादनपलम्भः । कनकादौ रूपमुद्भूत-
 मेव शुक्लत्वभास्वरत्ने परमभिभूते, रूपमप्यभिभूतमित्येके
 कनकग्रहणन्तु रूपान्तरसादृश्यात्, अभिभवस्य बलवत्स-
 जातीयग्रहणकृतमग्रहणं नतु बलवत्सजातीयसम्बन्धमा-
 चम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याप्यग्रहणनिरूप्यतया अग्रह-
 णस्यैवोपजीव्यत्वात् नचाग्रहणप्रयोजकत्वेन बलवत्सजातीय
 एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रागभावस्य तदत्यन्ताभावस्य
 वा तदप्रयोज्यत्वात् ग्रहणध्वंसस्य च तत्राभावात्, तवापि
 तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमनुपपन्नमेवेति चेत्
 अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे दुर्बलत्वे वा तादृश-
 सम्बन्धसत्त्वे वा ग्रहणाग्रहणे एव प्रयोजके इति स एवा-
 भिभवपदार्थः ॥ ६ ॥

वि० श्लेढकं नेत्रप्रत्यक्षत्वं वायूपनीतसुरभिभागादेर्गन्धस्य वाग्वादेः
 स्पर्शस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेस्तथापि द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति
 उद्भूतानभिभूतं रूपं सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन कारणम्, तथा-
 विघ्नरासनं प्रति उद्भूतानभिभूतरसः, तथाविधघ्राणार्जं प्रति
 उत्पटगन्धः, तादात्म्यसम्बन्धेन तथाविधस्पर्शनं प्रति उद्भूतान-
 भिभूतस्पर्शः सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन हेतुरिति विश्लेष्यैव
 कार्यकारणभावो वक्तव्यः । ६ ।

सू० तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥

उ० ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिकरणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्र-
त्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं
प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जातीनाम् अव्यभिचारो नियम
एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं तत्रैव वाह्यैकेकेन्द्रियग्रा-
ह्यत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्फुट-
त्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वक्ष्यभा-
चार्यैः स्यादर्शनमुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

वि० ननु गुरुत्वादेः कथं न प्रत्यक्षं महत्त्वस्य उद्भूतरूपस्य च
सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन तत्र सत्त्वादित्यत आह ।

अत्र तत्पदेन अप्रकान्तस्यापि कारणकलापस्य परामर्शः
कार्योत्पत्तिप्रयोजकतया तस्य प्रसिद्धत्वात् तथाच तस्य कारण-
कलापस्य अभावात् असत्त्वात् अव्यभिचारः उद्भूतरूप्यादेः
कार्यकारणभावकल्पनायां गुरुत्वादौ नान्वयव्यभिचार इत्यर्थः
तथाच लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवातीन्द्रि-
याणां गुरुत्वादीनां गुरुत्वत्वादिना प्रतिबन्धकतास्वीकारस्यावश्य-
कत्वेन तदन्योन्याभावस्य गुरुत्वादावसत्त्वेन सामग्र्यभावाच्च गुरु-
त्वादेः प्रत्यक्षमितिभावः । वक्ष्यभाचार्यैस्तु एतत्सूत्रमन्यथैव था-
स्थातं स्वीकृतञ्च गुरुत्वादेः स्यादर्शनप्रत्यक्षमिति संक्षेपः ॥ १० ॥

सू० संस्थाः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षु-
षाणि ॥ ११ ॥

उ० एवमेकैकेन्द्रियग्राह्यानाभिधाय द्वीन्द्रियग्राह्यानाह ।

एतेषां चाक्षुषत्वे स्पर्शान्वये वा परस्परानपेक्षत्वसूच-
नायासमासः । यद्यपि महत्त्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परि-
माणत्वेन, चकारः स्नेहद्रवत्ववेगानामुपसंग्रहार्थः, चाक्षुषा-
णीति स्पर्शान्वयमप्युपलक्षयति यदा चकार एव चाक्षुषाणि
चेत्यत्राऽपि योज्यः । सञ्ज्ञा इति बहुवचनम् एकत्वादिकाः
सर्वा एव सञ्ज्ञाः संश्लक्ष्णाति, एकत्वं सामान्यमेव नतु गुण
इति चेत् तद् यदि द्रव्यमात्रवृत्तिस्तदा द्रव्यत्वेन सहा-
न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, अथ गुणकर्माणोरपि वर्तन्ते तदा
सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, कथं तर्हि गुणादा-
वथेकत्वादिप्रत्यय इति चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थ-
समवायप्रत्यासत्त्या सम्यगेवैकत्वप्रत्ययो वा । तदेतदेकत्वं नि-
त्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु च कारणैकत्वासमवायिका-

वि० द्वीन्द्रियग्राह्यानाह ।

चाक्षुषादीनामपि पूर्वचकारो योजनीयः तेन सञ्ज्ञादीनि
कर्मपर्यन्तानि रूपवद्द्रव्यसमवेतानि चाक्षुषाणि स्पर्शानि
चेत्पर्यः । कर्मचेति चकारात् उद्भूतरूपवद्द्रव्याणां योग्य-
गतानां स्नेहवेगप्रवृत्तानां जातीनाञ्च संग्रहः । रूपिपदं

सू० अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥

उ० रणकम्, द्वित्वादिकन्तु अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धिश्च
नानैकत्वसमूहात्मनरूपा सजातीययो विजातीययोर्वा
द्रव्ययोश्चक्षुषा सन्निकर्षे ॥ ११ ॥

एतावन्त्येव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्त्तमानानि कर्मपर्यन्तानि सञ्ज्ञादी-
न्यचाक्षुषाणि न स्यान्नानातीत्यपि द्रष्टव्यम्, अप्रत्यक्षाणी-
ति नोक्तम्, तथासत्यात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥
॥ १२ ॥

रूपादीनामेकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं सञ्ज्ञादीनां द्वीन्द्रियग्रा-
ह्यत्वं सुखादीनां मानसत्वं तथाच सत्तागुणत्वयोः सामा-
न्ययोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमायातमित्याह ।

वि० योग्यपरं तेन परमाण्वादिगतानामेतेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि नास-
ङ्गतिः ॥ ११ ॥

अयोग्यसमवेतानामेतेषामचाक्षुषत्वमर्थायातमपि स्पष्टार्थ-
माह ।

अरूपिषु अयोग्येषु एतानि अचाक्षुषाणि अस्पर्शनानि चेत्त्वर्थः
आत्मैकत्वस्य मानसप्रत्यक्षोदयात् अप्रत्यक्षातीति नोक्तम् ॥
॥ १२ ॥

सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमाह ।

सू० एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
तम् ॥ १३ ॥

उ० व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता व्यक्तयस्य यथा-
यथं यदि सर्वेन्द्रियैर्गृह्यन्ते तदा जात्योरपि गुणत्वसक्तयोः
सर्वेन्द्रियसाहचर्यं पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे चतुर्थाध्यायस्याद्य-
माङ्गिकम् ॥ ❀ ॥

वि० भावः सत्ता, सर्वेन्द्रियं सर्वेन्द्रियजन्यम्, ज्ञानं प्रत्यक्षं तथाच
तयोः सर्वेन्द्रिययोग्यवृत्तित्वात् सर्वेरेवेन्द्रियैस्ते गृह्येते इति
भावः ॥ १३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कणादसूत्रविरचितौ
चतुर्थाध्यायस्याद्यमाङ्गिकम् ॥ ❀ ॥

सू० तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं चिद्विधं शरीरे-
न्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

उ० स्वर्गवद्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमा-
णुपरीक्षानन्तरं कार्यद्वारा स्वर्गवन्धेव द्रव्याणि परी-
क्षिष्युराह ।

तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्-
क्रियावदन्यावयवित्वम् उपाधिभेदः, नतु शरीरत्वं जातिः
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः, इन्द्रियत्वञ्च स्वत्य-
जनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेष-
विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं
वा, गक्तञ्चरनयनरश्मिस्तु तेजोन्तरमेव चक्षुष्टे तु शब्दरूपे-

वि० परमाणुरूपमूलकारणपरीक्षां प्रथमाह्निके सम्पाद्य कार्यद्रव्यं
विभजते ।

अत्र शरीरत्वम् अन्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावदृत्तिजातिमत्त्वं
हस्तत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिवारणाय प्रथमवृत्त्यन्तम्, घटत्वा-
दिवारणाय चेष्टावदृत्तीति, घटशरीरसंयोगादिवारणाय जा-
तीति मनुष्यत्वचैत्रत्वादजातिमादाय मानुषादिशरीरे कक्ष-
जसमन्वयः वृक्षादावपि चेष्टाऽश्वेव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात्
अन्यथा भ्रमच्छतसरोहृद्वादिकं न स्यात्, कल्पभेदेन वृसिंह-
शरीरस्य नानात्वात् वृसिंहत्वजातिमादाय तत्र कक्षजसमन्वयः
नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्घातात्, नापि चेष्टाश्रय-
त्वम्, निश्चेष्टशरीरेऽप्याप्तेः । इन्द्रियत्वमपि न जातिः, पृथिवी-
त्वादिना सङ्घटप्रसङ्गात् किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्र-

७० तरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति देयम्, नत्विन्द्रियत्वं जातिः, पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । विषयत्वञ्च यद्यपि प्रतीयमानभोगसाधनत्वम्, तच्च लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव द्रव्यगुणकर्मासामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधात् लौकिकसाक्षात्कारविषयकार्यद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम्, पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः ॥ १ ॥

इदानीं शरीरस्य चैभौतिकत्वसातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्तुमाह ।

वि० यत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियमनःसंयोग-चर्ममनःसंयोगात्ममनःसंयोगा ज्ञानकारणानीति चर्मण्यात्मनि चातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वन्तम्, श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्दे-तरेति व्याघ्रादिनयनरश्मेश्चक्षुःस्त्रीकारे तु रूपेतरेष्वपि वक्तव्यम् प्राणादौ गन्धादिसत्त्वाद्बुद्धूतेति शुक्लादिव्याप्यम् अनुद्भूतत्वं जातिर्नानैव तदभावकूटवत्त्वमुद्भूतत्वं तच्च संयोगेऽप्यस्तीत्यसम्भवारणाय विशेषेति कालदिगादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति चक्षुरवयवविषयसंयोगस्यापि चक्षुर्विषयसंयोगद्वारा ज्ञानजनकत्वस्त्रीकारात् चक्षुरवयववदौ चक्षुःसंयुक्तकालविशेष्यतायाः कालादौ रूपाभावचाक्षुषस्य जनकतया तद्घटकसंयोगस्यापि स्वाम्शयविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषकारणत्वात् तमादाय कालादौ चातिव्याप्तिवारणाय मनःपदम् । विषयत्वञ्च साक्षात्परम्परया बोधभोगसाधनत्वे सति जन्यद्रव्यत्वम्, तस्य शरीरेन्द्रियवृत्तित्वेऽपि श्रित्यबुद्धिवैषद्यार्थं तयोः पृथगुत्वीर्त्तनमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

सू० प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

उ० गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्यतीनां संयोगेऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः। क्लेदपाकादयस्तु उपपद्यन्तकजज्ञानसंगता एव, चातुर्भौतिकोऽप्येवम्। नन्वस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात्। एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद् यदि पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्यर्शञ्च स्यादित्याद्युद्धम् ॥ २ ॥

वि० शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वं पाञ्चभौतिकत्वञ्च निराकुरते ।

“गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्” इति न्यायपूर्वपक्षसूत्रं मानुषादिशरीरेषु गन्धःदीनां भूतपक्षककार्थ्याणां पञ्चानां सत्त्वात् तानि पाञ्चभौतिकान्येवेति केचिद्वदन्ति, तन्मतं खण्डयति, पञ्चात्मकं शरीरं न विद्यते प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् तदारब्धस्याप्यप्रत्यक्षतापत्तेः नहि वायोराकाशस्य वा प्रत्यक्षं कस्यचिद्भवति तस्माच्छरीरं न पाञ्चभौतिकमित्यर्थः, चातुर्भौतिकत्वमपि अनया युक्त्या खण्डनीयम् ॥ २ ॥

सू० गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्यात्मकम् ॥ ३ ॥
अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥

उ० एतदेवाह ।

पृथिव्यग्नेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्या-
दपि, यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न
त्वेतदस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्त्रोक्तात्वात् तथाच न
त्यात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतत्रयारम्भमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलम्भ इत्यत
आह ।

मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपपृम्भकतया संयोगो
न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरणो द्रव्यं प्रत्यक्षमवाधि-

वि० ननु पृथिव्यादीनां त्रयाणां प्रत्यक्षत्वात् त्रैभौतिकत्वमेव मानु-
षादिशरीराणामङ्गीकार्यमित्यत आह ।

चकारस्त्वर्थे मानुषादिशरीरं न त्यात्मकं पृथिव्यादित्रयार-
ब्धम्, गुणान्तरस्य खेदस्य चित्ररूपस्य चित्रस्पर्शस्य चाप्रादुर्भावा-
दनुत्पत्तेः, यथा खेदवदवयवारब्धस्यावयविनः खेदः कारखगुण-
पूर्वको दृश्यते, यथा वा नानावर्णावयवैरारब्धस्यावयविनश्चित्र-
रूपमुत्पद्यते तथा मानुषादिशरीरेऽपि कथं न भवति कारख-
स्याविशेषात् । ३ ॥

ननु कथं तर्हि शरीरे गन्धस्नेहपाका भूतत्रयजन्या अनुभूयन्ते
इत्याशङ्क्याह ।

अणूनां पार्थिवजलीयतैजसानां परस्परं संयोगस्तु न प्रति-
षिद्धः नास्माभिर्निषिध्यते किन्तु तादृशसंयोगरूपादसमवाधि-

सू० तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ५ ॥

कारणं संयोगो नेष्यते, तथाच तदुपपद्यमानात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्ब इति तर्हि किमप्रकृतिकमिदं मानुष-शरीरमित्यत्र गौतमोयं सूत्रमुपतिष्ठते “पार्थिवं तद्वि-श्लेषगुणोपलम्बैः” पृथिवीविश्लेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाग्रमनपाद्यो दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपल-भ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः ॥ ४ ॥

शरीरं विभजते ।

उ० तत्र पार्थिवाद्यादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते द्वे विधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवा-यवोयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयो-

वि० कारणाद्द्रव्यान्तरमेवेत्यर्थः तथाच मानुषादिशरीरस्यापि जलाद्युपलम्बकत्वस्वीकारात् स्नेहपाकादीनां वासङ्गतिः, एकस्य शरीरस्य व्यात्मकत्वे पृथिवीत्वजबलादिजातीनां परस्परसाङ्ग-प्रसङ्गादिति भावः । न च साङ्गर्थ्यभवात् किं पार्थिवत्वं स्वीकार्यम्, उत जलीयत्वं वेत्तन्न किं विनिगमकमिति बाधं स्वाभाविक-गन्धवत्त्वस्यैव पार्थिवत्वे विनिगमकत्वात् अनुभूयते हि शुष्कश-रीरेऽपि गन्धः ननु स्नेहादिरिति गन्धस्य स्वाभाविकत्वम्, तथाच गौतमसूत्रम् “पार्थिवं तद्विश्लेषगुणोपलम्बैः” इति ॥ ४ ॥

पार्थिवं शरीरं विभजते ।

योनिजमपि द्विविधं जरायुजमखजञ्च जरायुजं मनुष्यपञ्चा-दीनाम् अखजं पक्षिसर्पादीनाम् । अयोनिजं स्नेहजोद्भिज्यादिकं

उ० निजत्वमेव अयोनिजत्वं शुक्रशोणितसन्निपातामपेक्षत्वम् ।
 अयोनिजस्य देवानामृषीणाञ्च, श्रूयते हि 'ब्रह्मणो मानसा
 मन्वादय' इति । कारणमन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः
 शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उभयजन्मिमशकादिशरीरे
 व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरा-
 पेक्षयाऽस्मदादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्वि-
 विधं जरायुजमश्नुजस्य, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां गर्भा-
 शयस्य जरायुत्वात् पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पण-
 शीलत्वात् सर्पकोटमस्यादयोऽपि सरोसृपा एव यद्यपि
 वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु
 भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेद-
 जप्रयोग-वीजसजातीयानुबन्धा नुकूलोपगम-प्रतिकूलोप-
 गमादयः सम्भवन्ति वृद्धिचतभग्नसरोहणे च भोगोपपा-
 दके स्फुटे एव, आगमोऽप्यस्ति ।

“नर्मादातीरसम्भूताः शरत्कार्जुनपादपाः ।

नर्मादातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्” ।

इत्यादिः ।

वि० खेदजं दंशमशकादीनाम् उद्भिच्छं तदगुल्मादीनाम्, मानसश्च
 शरीरं अमर्षीणाम् मन्वादीनाञ्च तैजसमेव ननु पार्थिवम्,
 वृक्षादीनां शरीरत्वे मानस्य “शरीरजैः कर्मदोषै र्याति स्याव-
 रतां नरः” इति मनुवचनम् ।

“मृतं तद्गृह्यते उद्भूतं विप्रं निर्जिह्वं वादतः ।

अज्ञाने जायते वृद्धः कङ्कटव्रादिसेवितः” ।

सू० अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥

उ० “अज्ञाने जायते वृक्षः कङ्कटधादिमेवितः” ।
इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुट-
तरमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्माविशेषजनितकर्माण-
स्तत्पूर्वकत्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

वि० इत्यादिवचनञ्चेति संक्षेपः ॥ ५ ॥

ननु मन्वादीनामयोनिजं शरीरं कथमुत्पद्यते शुक्रशोखिता-
रम्भकपरमाणूनामेव विशिष्टशरीरारम्भकत्वेन तत्र तदभावा-
दिव्याश्रयायामाह ।

अनियतौ दिग्देशौ येषां ते अनियतदिग्देशाः परमाणवस्त-
त्पूर्वकत्वात् तदधीनत्वात्, “सन्धयोनिजाः” इति दशमसूत्रेण
पञ्चम्यन्तानां चतुर्णां सूत्राणामन्वयः । तथाच वदत्यलोकादौ अ-
योनिजा अप्या तैजसा वायवीया मानसाश्च देहाः सन्ति तेषां
शुक्रशोखिताद्यनपेक्षोत्पत्तिकानामारम्भकाः परमाणवः कुत
आगच्छन्ति योनिजेषु शुक्रशोखितपरमाणव एवारम्भका वृष्टा
इत्याश्रयानिरासार्थमुक्तमिदम्, पार्थिवा जलीया तैजसा वायवी-
याश्च परमाणवः सर्वास्तु दिक्षु सर्वेषु देशेषु च सन्ति तेषां
दिग्देशनियमाभावात् अयोनिजशरीरोत्पत्तौ न परमाणु-
दुर्भिक्षम्, नहि शुक्रशोखितपरमाणुभिन्नाः परमाणवो न देहा-
रम्भकाः दंशमशकतबगुल्मादिदेहानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ६ ॥

सू० धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥

समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥

उ० ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्याममवाधिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिप्रक्रमेण अयो-
निजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत्
अधर्मविशेषाच्च सुद्रजन्तूनामुञ्जानां मशकादीनां यात-
नामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह ।

समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु

वि० नन्वयोनिजशरीरारम्भकपरमाणूनां ह्यणुकारम्भकसंयोगेषु
असमवायिकारणानां तादृशपरमाणुकर्मणां कथमुत्पत्तिस्तदस-
मवायिकारणस्याभावादत आह ।

धर्मविशेषात् सन्ध्यमानप्राणिनां पुण्यविशेषादेव तेषामयो-
निजानि शरीराण्युत्पद्यन्ते, तादृशाददृष्टवदात्मसंयोगेन परमा-
णूनां क्रिया भवन्ति, ततः परमाणूनां ह्यणुकारम्भकाः संयोगा
जायन्ते, ततो ह्यणुकादिक्रमेण योनिजानि शरीराण्युत्पद्यन्ते
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वयोनिजशरीराणां संज्ञा कथम्भवति पित्रादीनामभावात्
अनुभूयन्ते हि लोके चैत्रमैत्रादिसंज्ञाः पित्रादिनिवेशिता
इत्याशङ्कयामाह ।

समाख्या संज्ञा तस्या भावात् सत्त्वात् वीजिपित्रादिकं विनै-

सू० संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥

उ० प्रसिद्धा, तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः अहङ्कारेभ्यः
समभवदङ्गिरा इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सख्ययोजि-
जानि शरीराणि देवर्षीणामिति ॥ ८ ॥

प्रमाणान्तरमाह ।

सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी
तथा ज्ञायते अख्ययोजिं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो
मातापितरौ ह्यः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति
भावः ॥ ९ ॥

उपसंहरति ।

वि० वेतिशेषः । नहि सर्वाः संज्ञाः पित्रादिनैव निवेशिताः घटपटा-
दिसंज्ञानन्तथात्वाभावात् तथाच येनेश्वरेण घटपटाद्यचेत-
नेषु संज्ञा निवेशितास्तेनैव मनुमरीच्यादिसंज्ञा अयोजिषु
शरीरेषु निवेशिता इति भावः ॥ ८ ॥

ननु ईश्वरे प्रमाणाभावात् कथं घटपटादिसंज्ञानां तत्कृत-
त्वमित्यत आह ।

संज्ञाया आदित्वात् कारकत्वात् ईश्वरस्येतिशेषः तथाच
“संज्ञाकार्मत्वस्मिद्विश्रिष्टानां लिङ्गम्” इति सूत्रेण संज्ञाकर्तृ-
त्वेनेश्वरसिद्धेबलत्वादीश्वरस्य संज्ञाकर्तृत्वं निराबाधमेवेति
भावः ॥ ९ ॥

इदानीं चतुर्भामुक्तानां सूत्राणां साध्यं निर्दिशति ।

सू० सन्ध्ययोनिजाः ॥ १० ॥
वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

स० शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

उपसंहृतेऽतिदार्ढ्यार्थं प्रमाणान्तरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्ग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स मुखतो ब्राह्मणमसृजत् वाङ्मयां राजन्यमूर्ध्वां वैश्वम् पश्यां शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् वाङ्म राजन्यः कृतः ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पश्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, तदेवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्तं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव शूक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पायसी-

वि० मनुमरीत्यादीनां देहविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे वेदा अपि प्रमाणात्मासादयन्तीत्याह ।

वेदरूपं यद्विङ्गं ज्ञापकं तस्मात् तथा “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” स मुखतो ब्राह्मणमसृजत्” इत्यादिकेभ्यो वेदेभ्य एव अयोनिजाः शरीरविशेषाः सन्तीति ज्ञायते । परन्तु जकीय-तैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभामोपष्टम्भादुपभोगसाधनत्वम् । पार्थिवम् इन्द्रियं ब्राह्मं तच्च गन्धस्य गन्धगवजातीनाञ्च ग्राहकम्, ब्राह्मेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिवु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुशुमगन्धाभिव्यञ्जकतादिवत् वायूपनीतसुरभिभागवदा, रसवेन्द्रियं जकीयं परकीयरूपाश्च व्यञ्जकत्वे सति परकीयरसव्यञ्जक-

उ० यानारम्भात् इन्द्रियन्तु पार्थिवं घ्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं
 जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवभागैरारब्धं घ्राणम्, घ्राणं पार्थिवं
 रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् मृगमद्गन्धव्यञ्जक-
 कुक्कुटोच्चारवत्, एवं रसनमाप्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति
 रसस्यैव व्यञ्जकत्वात् सक्कुरसाभिव्यञ्जकसलिलवत्, एवञ्चक्षु-
 क्षैजसं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादालोक-
 वत्, त्वगिन्द्रियं वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव
 व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलस्रैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् ।
 विषयस्तु पार्थिवो मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः
 प्राकारेष्टकादयो मृद्विकाराः, अद्रिमणिहीरकगैरिकादयः
 पाषाणाः, स्थावरास्तृणौषधिवृक्षगुल्मलतावतानवनस्पतयः ।
 आप्यास्तु विषयाः सरित्समुद्रहिमकरकादयः । तैजसस्तु

वि० त्वात् सक्कुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् एतच्च रसस्य तद्गतजातीनाद्य
 ग्राहकं त्रयग्रहणे प्राग्भरसनयो न सामर्थ्यम्, चक्षुरिन्द्रियं तै-
 जसं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावत्, इदञ्च
 इन्द्रियं संयोगरूपसन्निकर्षेण उद्भूतरूपवन्ति महत्त्वविशि-
 ष्टानि च त्रयाणि गृह्णाति, संयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षेण तादृश-
 त्रयवृत्तीनि रूपसंख्यापरिमितिरुच्यक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप-
 रत्ववेगखेद्भवत्वकर्मसामान्यानि च गृह्णाति, संयुक्तसमवेत-
 समवायरूपसन्निकर्षेण योग्यवृत्तिवृत्तीनि सामान्यानि गृह्णाति,
 संयुक्तविशेषणतासंयुक्तसमवेतविशेषणतादिभि र्योग्यप्रतियोगि-
 कान् संसर्गाभावान् योग्यगतान् अयोग्यप्रतियोगिकानप्यन्यो-
 न्याभावान् गृह्णाति, कात्यादनये समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति ।
 त्वगिन्द्रियं देहव्यापि उद्भूतस्पर्शग्राहकं तद्गतसामान्यग्राहकञ्च

उ० विषयो भौमदिव्योदर्याकरजभेदाच्चतुर्विधः । भौमं का-
ष्ठेन्धनप्रभवम्, दिव्यम् अविन्धनं विद्युदादि, उदर्यम् अक्षा-
दिरसार्ज्जमक्षमं जाठरम्, आकरजञ्च हिरण्यादि, वाय-
वीयस्तु विषयः उपलभ्यमानस्यर्घात्रयोवायुः, वायोच्चतुर्थः
कार्यः प्राणस्थः शरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः
सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां लभत इति ॥ ११ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥*॥

वि० एवं रूपभिन्नान् रूपमात्रगतसामान्यभिन्नांश्च चक्षुर्याद्भ्यान्
गृह्णाति, वायुमपि गृह्णातीति नथाः । सन्निकर्षस्तु पूर्ववत्, तदे-
तदिन्द्रियं वायवीयं रूपाद्यथ्यन्नकत्वे सति स्पर्शथ्यन्नकत्वात् अङ्गस-
ङ्गिसल्लिख्यैतथ्यन्नकथ्यजनवातवदित्यादिरनुमानप्रकारः । सर्वे-
धूक्तागुमानेषु आत्ममनःप्रभृतिषु व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्,
एवं सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय इत्यत्वे सतीति विशेषकं देयम्,
कर्षशब्दकुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमिन्द्रियं तच्च समवायेन शब्दान्
समवेतसमवायेन तद्गतानि सामान्यानि च गृह्णाति, यदिन्द्रियं
यद्ग्राहकं तत्प्रतियोगिकसंसर्गभावानां तद्गतानामन्योन्याभावा-
नाच्च ग्राहकमपि तदिन्द्रियं भवति इति वाङ्मोन्द्रियाणि पञ्च,
मनस्तु अन्तरिन्द्रियं तच्च संयोगेन आत्मानं विशेषगुणोपरक्तमेव
गृह्णाति, संयुक्तसमवायेन बुद्धिसुखदुःखेच्छादेषयत्नान् आत्मत्व-
जातिञ्च गृह्णाति *संयुक्तसमवेतसमवायेन बुद्ध्यादिगतानि सा-
मान्यानि गृह्णातीत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-कृतायां कथाद-
सूत्रविद्यतौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाङ्गिकम् ॥ * ॥

रुमाप्तश्चायं चतुर्थाध्यायः ॥

* आत्मैकत्वमपि गृह्णातीति केचित् ।

सू० आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥

उ० कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्ननिष्पाद्य-कर्मपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः । तत्राप्युत्क्षेपणप्रकरणम्, अप्रयत्नसिद्धोत्क्षेपणप्रकरणम्, पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीन-कर्मप्रकरणञ्च । चेष्टाविशेषमधिकृत्याह ।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगसमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्पर्शवदन्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा ॥ १ ॥

वि० “सरस्वती मम महती विवर्द्धताम्,
तथा मतिःस्फुरतु गभीरगाहिनी ।
हृषावती भवतु भवप्रिया सदा,
ददातु नः शुभनिवहं भवोऽभवः” ॥

कर्मपरीक्षामारम्भमाह ।

आत्मनः संयोगेन प्रयत्नेन च शरीरे तदवयवे च चेष्टारूपं कर्म भवतीत्यर्थः हस्ते हस्तपक्ष्मणम् अत्र चेष्टारूपकर्मणि शरीरतदवयवादिकं समवायिकारणम्, आत्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नो निमित्तकारणम् । तदुक्तम् ।

“आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः ।

कृतिजन्या भवेच्छेष्टा तज्जनैव क्रिया भवेत्” ॥

इति । १ ।

सू० तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म ॥ २ ॥
 अभिघातजे मुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादका-
 रणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥

उ० हस्तोत्पेपणमुक्त्वा तदधीनं मुषलोत्पेपणमाह ।
 चकारेषु गुरुत्वं निमित्तकारणान्तरं समुच्चिनोति
 तथेति तादृशमुत्पेपणरूपमेवेत्यर्थः । यदा तथाहस्तसंयो-
 गादुत्पेपणवद्भूतसंयोगादित्यर्थः अत्र च प्रयत्नवदात्मसं-
 युक्तेन हस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुषलं
 समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे ॥ २ ॥

उदूखलाभिहतस्य मुषलस्याकस्माद् यदुत्पतनं जायते
 तत्र कारणमाह ।

अत्र यद्यपि मुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति त-
 थाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव

वि० चेष्टाजन्यां क्रियामाह ।

तथाहस्तसंयोगात् प्रयत्नवदात्मसंयुक्तचेष्टावद्भूतसंयोगात्
 मुषले कर्म भवतीति शेषः चकारेवानुक्तस्य गुरुत्वादेः संग्रहः ।
 तथाच मुषलकर्मणि मुषलं समवायिकारणम्, तादृशहस्त-
 संयोगोऽसमवायिकारणम्, आत्मप्रयत्नहस्तचेष्टादोनि निमित्त-
 कारणानीत्यर्थः । २ ।

हस्तचेष्टादिकं विनाऽपि मुषले उत्पतनाख्यं कर्म भवतीत्याह ।
 उदूखलाद्यभिघातजन्ये मुषलस्योत्पतनाख्ये कर्मणि हस्त-

सू० तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥

उ० असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुषलस्यैवाकस्मिकमुत्पत्तनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य धारणेनैव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य पुनरुत्पत्तनं वा भवेत् इति भावः ॥ ३ ॥

मुषलेन सहोत्पत्ततोहस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह ।

मुषलेन सहोत्पत्ततोहस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रय-

वि० संयोगोऽकारणं नासमवायिकारणम्, संयोग इत्युपलक्षणं प्रयत्नचेष्टा च न निमित्तकारणमित्यपि बोध्यम् । अत्र हेतुमाह व्यतिरेकादिति विज्ञानहस्तसंयोगप्रयत्नचेष्टाव्यतिरेकेऽपि जायमानत्वात् दृढतरहस्तसंयोगप्रयत्नविशेषविज्ञानहस्तचेष्टानां सत्त्वे प्रत्युत मुषलस्योत्पत्तनमेव न भवतीति तेषां प्रतिबन्धकत्वमेव न तु कारणत्वं प्रयत्नजन्यं मुषलस्योद्दूखलादुत्पत्तनन्तु आकस्मिकोत्पत्तनात् विज्ञानमेवेति भावः ॥ ३ ॥

उद्दूखलाभिहतमुषलेन सह हस्तस्य यदाकस्मिकमुत्पत्तनं तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगो न कारणमित्याह ।

हस्तकर्मणि उद्दूखलप्रतिहतमुषलसंयुक्तस्य हस्तस्य उत्पत्तनाख्ये कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा नासम-

द्व० अभिघातान्मुषलसंयोगाद्दस्ते कर्म ॥ ५ ॥

उ० त्रवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व-
सूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ॥ ४ ॥

कुतस्त्विह हस्ते तदोत्पत्तनमत आह ।

यथा मुषले उत्पतति मुषलमुखसं लोहमुत्पतति तथा
हस्तोऽपि तदोत्पतति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः
संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पत्ततो मुषलस्य पटुतरेण
कर्माणा अभिघातसहकृतेन स्त्रात्रये मुषले संस्कारो जनित-
स्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुषलसंयोगादसमवाधिकार-
णाद्दस्तेऽप्युत्पत्तनं नतु तदुत्पत्तनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासम-
वाधिकारणकम्, अवशोहि हस्तो मुषलेन सहोत्पत्ततीति-
भावः ॥ ५ ॥

वि० वायिकारणमित्यर्थः तथा शब्देन पूर्वसूत्रे प्रज्ञान्तस्य अकारणस्य
परामर्शात्, इदमुपलक्ष्यं प्रयत्नोऽपि नासाधारणनिमित्तमित्यपि
बोध्यम् ॥ ४ ॥

किन्तर्हि तादृशकर्मकारणमित्यत आह ।

अभिघातादिति प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वजन्यमुषलगत-
वेगजन्यत्वम् अन्वयस्यास्य कर्मणि तथाच उदूखलाभिघातान्मुषले
वेगो जायते वेगवन्मुषलसंयोगाच्च हस्तेऽपि वेगो भवतीति तेन
हस्तोत्पत्तनम्, एवञ्च वेगवन्मुषलसंयोगो वेगश्च इयमेव हस्तो-
त्पत्तनस्य कारणं नतु प्रयत्नस्तददात्मसंयोगो वेतिभावः ॥ ५ ॥

सू० आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

उ० ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्मात्पद्यते तत्र प्रयत्न-
वदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्वयानुप-
पत्तिरेवोपचारवीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि
हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तमुषलसंयोगात्, चकाराच्च वेग-
समुच्चयः, हस्तकर्माणि हस्तसंयोगस्तावदसमवाधिकारणं तत्र
व्यभिचारो नास्ति स च कश्चित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचि-
द्देगवन्मुषलादिहस्तसंयोगो यथा वातूलस्य शरीरावयव-
कर्मातिभावः ॥ ६ ॥

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते ।

वि० ननु शरीरतदवयवकर्मसु प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायि-
कारणतानियमो भव्येत्यत आह ।

आत्मशब्दस्यात्र चेष्टाश्रयोऽर्थः ।

“आत्मायत्नोच्छ्रितिर्बुद्धिः स्वभावोत्सवर्ण च”

इतिकोषात् वर्णपदमपि चेष्टावत्त्वेन शरीरतदवयवपरं तथाच
शरीरतदवयवकर्म प्रयत्नवदात्मसंयोगात् वेगवद्द्रव्यसंयोगाच्च
भवति, हस्तेन संयोगो हस्तस्य संयोगो वा हस्तसंयोगः हस्तपदं
चेष्टावत्परं चेष्टावद्वेगवद्द्रव्ययोः संयोग इति यद्विज्ञेयार्थः
तथाच व्यभिचारादुक्तनियम अप्रामाण्ये इति भावः ॥ ६ ॥

प्रयत्नवदात्मसंयोगं विनाऽपि गुणत्वहेतोः पतनाख्यकर्मस्यै
निष्पत्तेर्नोक्तनियमः प्रामाण्ये इत्याह ।

सू० संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

उ० संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोग-फलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, काष्ठादौ क्षिप्ते संस्कार एव पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिधानादिना विषादेर-नरौचस्वापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रहः ॥ ७ ॥

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा खोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य क्षि-
दुर्द्धं क्षिप्त्वा तिर्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह ।

वि० दृष्ट्याद्युच्चदेशात्कस्य देहस्य अवलम्बनग्राखादिभङ्गेन दैवात्
रखणनादिना वा यत् पतनं भवति तत्र गुरुत्वमेव कारणं ननु
प्रयत्नवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात् कश्चित् प्रतिबन्धक-
त्वाच्च अतएव विहायसि विहरतां विहङ्गमादीनां प्रयत्नवदा-
त्मसंयोगादेव प्रतिबन्धान्न पतनम् एवं प्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्
प्रतिबन्धादेव भूरादिबोक्तानां न पतनम्, यत्र तु प्रतिबन्धकसंयो-
गादिकं नास्ति तत्र पतनकर्म्मसि गुरुत्वमसमवायिकारणं भव-
ताऽपि खोक्त्वाभिमित्युक्तनियमे यभिचारः स्फुट एवेति भावः । ७ ।

ननु गुरुत्वस्यापि पतने कारणत्वं न सम्भवति गुरुत्ववतोऽपि
खोष्टादेरुत्क्षिप्तस्योर्द्धगमनदर्शनात् एवञ्च दृष्ट्यादितः रखणित-
देहादेः कश्चं खोष्टादिवत् तिर्यग्गमनमूर्द्धगमनं वा न भवतीत्यत
आह ।

सू० नोदनविशेषाभावान्नेर्द्धं न तिर्य्यग्गमनम् ॥

॥ ८ ॥

प्रयत्नविशेषान्नेोदनविशेषः ॥ ९ ॥ नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

उ० गुरुत्वतोऽपि खोष्टकाण्डादे र्यदूर्द्धं तिर्य्यक् च गमनं तन्नेोदनविशेषात् तीव्रतरान्नेोदनात् तथा च फलपचिवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्य्यङ्गवोर्द्धं गमनमितिभावः ॥ ८ ॥

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्य्यक् ऊर्द्धं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्वतो

वि० स्थणितस्य देहादे र्नेोर्द्धगमनं न वा तिर्य्यग्गमनम् । नोदनविशेषस्य वायादेस्तिर्य्यग्गमनप्रयोजकसजातीयस्य खोष्टादेरूर्द्धगमनप्रयोजकसजातीयस्य वा नोदनस्याभावात् तथाचोर्द्धगमनादिहेतुभूतस्य नोदनविशेषस्यासत्त्वात् तत्कार्यमूर्द्धगमनादिकं न भवति, यत्र तु तादृशनोदनादिकं वर्त्तते भवत्येव तन्नेोर्द्धगमनादिकमितिभावः ॥ ८ ॥

ननु स्थणितदेहादौ नोदनविशेष एव कथं न जायते नोदनविशेषस्योर्द्धगमनादौ हेतुत्वं वा कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्गायां सूत्रद्वयमुपतिष्ठते ।

प्रयत्नविशेषात् ऊर्द्धमुत्क्षिपामीत्यादीच्छाजनितात् विकल्पप्रयत्नात् नोदनविशेषो जायते इति तादृशप्रयत्नाभावात् स्थण-

सू० हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

उ० द्रव्यस्य लोष्टादेरुर्द्धं तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरो-
त्क्षेपणम् ॥ ८ ॥ १० ॥

उदूखलाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत्कर्म उत्पन्नं
तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तु-
ल्यतां बालकस्य क्रोडाकरचरणादिचालनं यत्तत्रातिदि-
शति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वक-
मेव तथापि हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्य-
पापहेतुरित्यतिदेशार्थः ॥ ११ ॥

वि० नादिस्थाने न नोदनविशेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥ नोदनविशेषात् पूर्वो-
क्तप्रयत्नजनितविजातीयनोदनात् उदसनम् ऊर्द्धोत्क्षेपणम् ऊर्द्ध-
गमनं भवतीतिशेषः तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां नोदनविशेषस्य
ऊर्द्धगमनहेतुत्वं सिद्ध्यतीति उदसनमित्युपलक्ष्यं तिर्यग्गमना-
दिकमपि बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु क्रोडस्थितस्य बालकस्य करचरणादिक्रिया तिर्यगूर्द्धगमन-
रूपा कथमुत्पद्यते तत्कारणस्य नोदनविशेषस्य तत्रासत्त्वादित्यत
षाह ।

लोष्टोत्क्षेपणकालीनेन हस्तकर्मणा उत्क्षेपणाद्यात्मकेन दार-
कस्य बालकस्य कर्म करचरणाद्युत्क्षेपणं व्याख्यातम् उपपादितं
तथाच उदसनमात्रे न नोदनविशेषो हेतुः किन्तु उदसनविशेष-
एवेति न बालकस्य करचरणाद्युत्क्षेपणानुपपत्तिः अन्यथा लोष्टा-
द्युत्क्षेपः करद्युत्क्षेपणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥
यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चक्षुःनम् ॥ १३ ॥

उ० इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्माणि यत्र पूष्यपापहेतुत्वं
तत्र दारककर्मात्तुल्यतामतिदिशन्नाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुष्-
यस्य विस्फोटे वक्रिच्छते जाते सति तस्याततायिनो बधानुकू-
लेन प्रयत्नेन हस्तादौ यत्कर्मा जनितां तत्र पूष्यहेतुर्न वा
पापहेतुः यथाहुः ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तु भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति” ॥

“अग्निदो गरदस्यैव शस्त्रपाणिर्धनापहा ।

शेचदारापहारी च षडेते आततायिनः” ॥ १२ ॥

इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशामुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य
जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुहतं चक्षुःनं द्रष्टव्यमत्र ॥ १३ ॥

वि० ऊर्द्धमुत्क्षिपामीत्यादींश्चाजनिताप्रयत्नविशेषानधीनोदनादपि
कश्चित् उत्क्षेपणादिकम्भवतीत्याह ।

दग्धस्य शरीरगृह्यणादे विस्फोटने तदवयवानां तिर्थगूर्द्ध-
गमने तथा न प्रयत्नविशेषजनितोदनं हेतुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रयत्नानधीनं कर्मान्तरमपि दर्शयति ।

ऊर्द्धं क्षिपामीत्यादींश्चाजनिताप्रयत्नाभावेऽपि प्रसुप्तस्य सुषुप्त-

सु० तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥

मखिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् ॥ १५ ॥

उ० शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराद्याह ।

दृष्टपदेन वृत्तगुल्लक्षतावतानादिकं सर्व्वमुपलक्षयति ॥

॥ १४ ॥

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि तस्कराभिमुखं यद् गच्छति तत्र गमने म-
स्यादि समवायिकारणम्, अदृष्टवत्तस्करात्ममणिसंयोगो-
ऽसमवायिकारणम्, तस्करस्य पापं निमित्तकारणम् ।
सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौहमात्रं दृष्टोपलक्षयति
तथाचायस्कान्ताभिमुखं यत्सूच्यादेर्गमनं दृष्टकान्ताभि-

वि० वक्ष्याम्वितस्य शरीरस्य चलनं तिर्य्यगूर्द्धाङ्गानादिकर्म उत्पद्यते
इत्यर्थः तथाच प्रयत्नविशेषो न सर्व्वत्र हेतुरितिभावः ॥ ११ ॥

अन्यान्यप्येतादृष्टानि कर्माणि दर्शयति ।

प्रयत्नविशेषाभावेऽपि वायुसंयोगात् दृष्टे कर्म उत्पद्यते दृष्ट-
पदमन्वेषामप्युपलक्षकम् ॥ १४ ॥

प्रयत्नविशेषानधीनानि अदृष्टविशेषाधीनानि कर्माणि प्रद-
र्शयति ।

मखिपदेन जलपूर्व्वकाञ्चनादिमद्यपाचाख्यभिप्रेतानि चैर्य्य-
धनलब्धये तादृष्टपात्रे मान्त्रिकै र्मन्त्रप्रयोगः क्रियते, तादृष्ट-

उ० मुखं यत् दृष्टस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन दृष्टसूच्यादिगमनेन तद्दृष्टवदात्म-
संयोगोऽसमवायिकारणम्, तद्दृष्टमेव निमित्तकारणम्,
एवमन्यदण्डम्, तद्यथा वज्रेरुद्ध्वजनं वायोस्तिर्य-
ग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि ॥ १५ ॥

ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव
कर्मा नाना वेति संग्रहे निर्णयहेतुमाह ।

वि० यात्रन्तु भूमौ तिष्ठति तदुपरि अपरेषु केनचिद्दृष्टिबहस्तः
स्थाप्यते मन्त्रसाधर्थात् तत्रापि तादृशहस्तसहितमेव चार्थ-
धनावस्थानस्थानाभिमुखं गच्छति तत्र स्थाने गत्वा स्थिरं भव-
तीति प्राचां किंवदन्ती, तादृशयात्रगमने न प्रयत्नविशेषो हेतुः
किन्तु पूर्वस्वामिनः सुकृतं चोरस्य दुष्कृतं वा निमित्तकारणम्,
तादृशादृष्टवदात्मना तादृशयात्रस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्,
तादृशयात्रन्तु समवायिकारणम्, एवं अयस्त्वान्तसन्निधाने सति
सूचीनां लोहशलाकानां यदयस्त्वान्ताभिमुखगमनं भवति तत्रापि
अदृष्टमेव हेतुः, ननु कस्यादृष्टेन सूच्यादीनां गमनमिति चेत्
तद्गमनेन यस्य हितमहितं वा भवति तद्दृष्टस्यैव तत्र हेतुत्वम्,
सूचीत्युपलक्षणम् अयस्त्वान्ताल्लोहमात्रमभिप्रेतम्, दृष्टान्त-
मस्थाकृतानां दृष्टानां गमने वज्रेरुद्ध्वजने वायोस्तिर्य-
ग्गमने सर्गाद्यक्वालीनपरमाणुकर्मादिचादृष्टकारणकत्वमूहनीयमिति
संक्षेपः ॥ १५ ॥

विच्छिन्नशरादौ यत्कर्म्म जायते तत् शरपतनपर्यन्तमेकं नाना
वेत्येवाह ।

सू० इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥
॥ १६ ॥

उ० इषाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकृतं वेगेन गच्छतां
शरादीनां कुद्यादिसंयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो
दृश्यते अत्राश्रयनाश्रयस्त्वावस्य तन्नाश्रकः आश्रयस्य विद्यमान-
त्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग
एव कर्मानाश्रक इत्युच्यते स च संयोगस्तुर्थक्षणे जातः
पञ्चमक्षणे कर्म नाश्रयति तथाहि कर्मोत्पत्तिरथविभागः
अथ पूर्वसंयोगनाश्रः उत्तरसंयोगः कर्मानाश्रः तेनायुग-
पत्संयोगविशेषाः कर्मानाश्रकज्ञापका इत्यर्थः संयोग-
विशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमा-
त्रस्य कर्मानाश्रकत्वे कर्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

वि० इषौ धनुर्मुक्तशरे अयुगपत् नानासमयोत्पन्ना ये संयोगविशेषा
उत्तरसंयोगा जायन्ते त एव कर्मान्यत्वे शरगतकर्माणां नानात्वे
हेतुरित्येकवचनमार्थं हेतव इति विवक्षणीयम्, तथाच कर्मणः
स्वजन्यस्वतुर्थक्षणेत्पन्नोत्तरसंयोगनाश्रत्वनियमात् पञ्चमादि-
क्षणेऽवस्थानासम्भवेन शरस्याद्यगमनमारभ्य पतनपर्यन्तमेकस्य
कर्माणोऽवस्थानासम्भवात् भिन्नभिन्नानि स्वस्वजन्योत्तरसंयोग-
नाश्रानि कर्माणि जायन्ते इत्यवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥
॥ १६ ॥

सू० नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च
संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥

उ० नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणान्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्म-
प्रकरणमारभते ।

पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्जिकया नुस्रस्थेपोराद्यं कर्म
जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवायि-
कारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन कर्मणा
समानाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते स च वेगेन गच्छ-
तीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्रेषौ कर्म जायते
तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायिकारणमिषुः, नि-
मित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावदिषुपतन-
मनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते
स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजन-

वि० ननु विक्षिप्तशरादेराद्यं यत् कर्म तज्जनकस्य धनुषा नोदनस्य
तेनैव कर्मणा सदृतीयक्षेत्रे नाशोत्पादात् नोदनाभावेन पक्ष-
मादिक्षेत्रे कथं कर्मान्तराण्युत्पत्स्यन्ते इत्यत्र आह ।

नोदनात् आकृष्टया पतञ्जिकया सह इषोर्नोदनाख्यसंयोगात्,
इषोः शरस्य, आद्यं प्राथमिकम्, कर्म उभवरूपम्, तत्कर्मका-
रिताच्च आद्यकर्मजनितान्तु, संस्कारादेगाख्यात्, उत्तरं द्वितीयम्,
तथा तत्संस्कारात्, उत्तरमुत्तरञ्च द्वितीयचतुर्थ्यादिकञ्च, कर्म जायते

सू० संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

उ० नात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः नतु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरश्चेति तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनयेतु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्त्रीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्तत्रयोरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्यच नोदनतीव्रत्वमन्दत्वे निमित्तम् ॥ १७ ॥

ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्तानजनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह ।

गुरुत्वत्वात् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं

वि० इत्यर्थः तथाच प्राथमिके कर्मणि नोदनमसमवाधिकारबन्धम्, द्वितीयादौ तु वेग एवेति न द्वितीयादिकर्मोत्पादानुपपत्तिरितिभावः । अत्र पतनपर्यन्तमिधोरेक एव वेगो नतु नाना इति सूचयितुं संस्कारादित्येकवचनम् उत्तरमित्यस्य चिरभिधानञ्च, नहि कर्मसन्तान इव वेगसन्तानेऽपि किञ्चिन्मानमस्ति येन स स्त्रीकरणीय इति ॥ १७ ॥

नन्वेवं शरस्त्रिरमेव गच्छेत् कदाचिदपि न पतेदित्यत आह । संस्कारस्याद्यकर्मजनितस्य वेगस्य अभावे नाशे सति गुरुत्वात् कारणादेव पतनं शरादौ जायते इत्यर्थः, यादृशवेगवि-

उ० संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे
तदेव गुरुत्वं पतनं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे पञ्चमाध्यायस्य
प्रथममाह्निकम् ॥ * ॥

वि० शेषो यावन्तं कालान्तिष्ठति तावानेव कालोऽन्तिमत्तथावच्छिन्न-
स्तादृशं वेगं नाशयति क्वचित्तु त्रयान्तरसंयोगोऽपि वेगनाशकः
तथाच प्रतिबन्धकस्य वेगस्य सत्त्वादेव पूर्वं शरादेर्न पतनं
किन्तु गतिसन्तान एवाभूत् उत्तरकालान्तु गमनकर्म्मणः कारण-
विनाशान्न गमनं किन्तु प्रतिबन्धकाभावात् पतनमेव भवतीति
न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ १८ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चान-भट्टाचार्यकृतायां कथाद-
सूत्रविवृतौ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥ * ॥

द्व० नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्या
कर्म ॥ १ ॥

उ० नोदनादिनिघ्नाच्च कर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तथाह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगि-
निनाः परस्परं विभागहेतु र्न भवति यः संयोगः शब्द-
निमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्त-
कारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनाः परस्परविभाग-
हेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि
प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्खाख्यायां पृथिव्याच्चरणेन नोदनात्
चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्खः समवायिकारणम्,
नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेग-
प्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति
नोदनादभिघाताद्वा पङ्खे कर्म तत्पङ्खस्थिते घटादावपि
तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ॥ १ ॥

वि० नोदनाद्यधीन कर्मपरीक्षामारभते ।

पृथिव्यां वंशादौ कदाचिद्वज्रादिनोदनात् कर्म जायते कदा-
चिच्च कुठाराद्यभिघातात् एवं संयुक्तसंयोगात् चलदश्यादिसं-
युक्तरञ्जसंयोगात् रथादौ कर्म जायते तत्र प्रथमे वंशादिकर्मणि
वज्रादिनोदनमसमवायिकारणम्, वंशादिः समवायिकारणम्,
अदृष्टादिकं निमित्तकारणम्, द्वितीये कुठाराद्यभिघातोऽसम-
वायिकारणं तृतीयेऽश्वसंयुक्तरञ्जसंयोगोऽसमवायिकारणमिति ।

॥ १ ॥

सू० तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

उ० ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावक्षरेण आयमाने
किमसमवायिकारणमत आह ।

तदिति पृथिवीकर्म्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म्म यदि
विश्लेषेण आश्रयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूक-
म्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्त-
चासमवायिकारणम्, भृः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमि-
त्तकारणम्, यदा तदा नोदनाभिघातो परामृशति विश्ले-
षो व्यतिरेकः तथाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां
कर्म्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्म्मपरीक्षाप्रकरणम्, तथाह ।

अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारण-

वि० नोदनादिव्यतिरेकेऽपि यद्भूकम्पादिकं आयते तत्र किमसम-
वायिकारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।

तेषां नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगानां विश्लेषेण व्यतिरेकेण
ज्ञातं यत् भूकम्पादिकं कर्म्म तत् अदृष्टकारितं अदृष्टवदात्म-
संयोगासमवायिकारणमित्यर्थः भूकम्पेन यस्य सुखं दुःखं वा
भवति तददृष्टस्य तथासाधारणकारणत्वादितिभावः ॥ २ ॥

जलादिकर्म्मपरीक्षामारभते ।

अपां धूमज्योतिःसज्जलमवत्संघातात्मकमेघगतानां जलानां
संयोगाभावे पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य नाशे सति गुरुत्वादसम-

सू० द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥

नाद्यो* वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥

उ० कम्, तत् संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषामेव दृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथ-
मत आह ।

क्षितौ पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन मह-
त्स्रस्त्रावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसं-
रणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुहत्वान्नि-
मित्तकारणादप्यु समवायिकारणेषु ॥ ४ ॥

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्द्धं गमनं भवति तदा
गुहत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारण्यन्तीतिशेषः । यदपामूर्द्धमारोहणं तत् नाद्यः

वि० वायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगानुकूलं कर्म भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु भूमौ पतितानां जलविन्दूनां मिलनेन स्रोतोरूपेण यद्दूर-
देशगमनरूपं स्यन्दनं जायते तत्र किमसमवायिकारणमित्याका-
ङ्क्षायामाह ।

जलादीनां यत् स्यन्दनाख्यं कर्म तत्र त्रयत्वमेवासमवायिका-
रणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु मेघसम्पादकं जलानामूर्द्धगमनं कथं भवतीत्यत आह ।

ताद्यः सूर्यखरकरा वायुसंयोगात् आरोहणम् अपामित्यनुव-

* नाद्य इति कश्चित् पाठः ।

सू० नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

उ० सूर्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति यीप्ते वाय्वभिहताः
सूर्यरश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो
नाद्यवायुसंयोगादिति स च नाद्यो नाडीसम्बन्धी यो वायु-
संयोग इत्युपपादनीयः ॥ ५ ॥

ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप
ऊर्द्धं नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्कन्दनात्
वायुसंयुक्तारश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्द्धं भावन्ति यथा
स्वास्तीस्वा अपः कथ्यमानाः वायुननुवर्तिरश्मय ऊर्द्धं
नयन्ति, चकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्वास्तीस्वा एवापो
द्रष्टव्याः ॥ ६ ॥

वि० ऋते जनयन्तीतिशेषः वायुसंयुक्ताः ये तीक्ष्णाः सूर्यकरास्त एव
भूमिगतानां जलानामूर्द्धगमनं जनयन्तीत्यर्थः । नाद्यवायुसंयो-
गादिति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते तत्र नाद्यः नाद्यां भवेो यो
वायुसंयोगः नाडीवाय्वोः संयोग इति यावत् तस्मादपाम् आरो-
हणं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सूरकराणां कथमीदृशसामर्थ्यमत्राह ।

नोदनेन वेगवद्वायुनोदनेन आपीडनात् सम्बन्धात् तद्याच्च
वेगवद्वायुसंयोगादेव सूर्यकराणामूर्द्धगमनसामर्थ्यम्, ननु
सूर्यकरस्थो यो वायुसंयोगः स सूर्यकरस्यैवोर्द्धगमनेऽसमवा-
यिकारणं ननु जलानां अधिकरणत्वात् आह संयुक्तसंयो-

सू० वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥

उ० ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्धगमनम् अभि-
तः, तत्र न नोदनाभिघातौ नवादित्यरश्मयः प्रभवन्ति
तत्कथं तदित्यत्राह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्ताना-
मपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिकृतं
सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादस-
मवाधिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादप्यु समवाधिकारणेषु तत्
कर्मा भवति येन कर्माणा आप ऊर्द्धं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्ती-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं लक्षणमुक्तं तादृशानामेवा-
पामूर्द्धमधस्तिर्य्यक्च गमनमुपपादितं हिमकरकादीनाञ्च

वि० गाञ्चेति वायुसंयुक्ताः ये सूर्य्यकरास्तत्संयोगादित्यर्थः तथाच
जलानामूर्द्धगमने वायुसंयुक्तसूर्य्यकरसंयोग एवासमवाधिकारणं
सूर्य्यकरादिगतवायुसंयोगस्तु निमित्तकारणमिति न किञ्चिद-
नुपपन्नम् ॥ ६ ॥

ननु वृक्षादे मूलस्थानां जलानां कथं वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्धग-
मनम् उक्तहेतोस्तत्राभावादत आह ।

वृक्षवर्द्धनेन यस्य सुखं दुःखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोग
एव मूलस्थजलानां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्धगमनेऽसम वादिकारणं त
दृष्टादृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० अर्पा संघातो विलयनश्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥

उ० शैत्यादप्लवविवादसिद्धम्, तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत आह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो ह्यणुकमारभमाणा ह्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वग्रून्यैरवयवैर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वग्रून्या हिमकरकाद्य आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपस्रभ्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनश्च तेजःसंयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः ह्यणुकेषु द्रवत्वमार-

वि० ननु हिमकरकादीनां कथं प्रतिबद्धद्रवत्वं कथं वा तद्विलयनमित्यत आह ।

अर्पा संघातः विलक्षणसंयोगो हिमकरकादिगत स्तेजःसंयोगात् विलक्षणदिव्यतेजःसंयोगात् भवति, एवं विलयनं शिथिलाख्यसंयोगोऽपि तेजःसंयोगात् पूर्वोक्ततेजोभिन्नतेजःसंयोगाद्भवति, दिव्यतेजःसंयुक्तजलपरमाणुभ्यां यद्द्रव्यकमारभ्यते तत्रानुद्भूतं द्रवत्वं जायते उच्यते विलयनस्यजे दिव्यतेजःसंयोगरहितत्वादेवोद्भूतद्रवत्वं द्रव्यकादौ जायते, हिमकरकादौ काठिन्यप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कठिनस्पर्शस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वात् हिमकरकादौ यदनुद्भूतद्रवत्वं तत्रादृष्टविशेषोऽपि हेतुरिति, केचित्तु

सू० तत्र* विस्फुर्ज्युर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥

उ० भन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं तत्र च बलवत्तेजोनुप्रवेशो निमित्तम् ॥ ८ ॥

ननु बलवद्दिव्यतेजोनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाण-
मित्यत आह ।

तत्र दिव्यासु अणु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फु-
र्ज्युर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्-
प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपदञ्च स्फुर्ज्युः सोऽपि प्रत्यक्ष
एव तेनानुमीयते यस्मान्नेघात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र
दिव्यन्तेजोविद्युद्रूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भिका-
णामपां द्रव्यत्वप्रतिबन्ध इति ॥ ९ ॥

वि० हिमकरकादिस्थले दिव्यतेजःसंयोगेन प्रतिबन्धाद्द्रवत्वं नोत्पद्यत
इवेत्याहुः । ८ ।

ननु जले दिव्यतेजःसंयोगे किं मानमित्यत्राह ।

विस्फुर्ज्युर्वज्रनिर्घोषः, तत्र दिव्यतेजःसंयोगे लिङ्गम्, आदौ
विद्युत्प्रकाशस्ततोविस्फुर्ज्युस्तत्समकालमेव करकापतनं भवति
अतोदिव्यतेजःसंयोगेन करका जाता इत्यनुमीयत इति, केचित्तु
बलवद्दिव्यतेजसाऽनुद्भूतरूपवत्तेजोविशेषो यदा जलाग्निः सार्थ्यते
तदैव जलस्य द्रवत्वं नश्यति तादृशतेजोविशेषस्तु हिमकर-
कादिभिन्नेषु जलेषु सर्वदैवास्ति अनुद्भूतरूपवत्त्वात् तस्य न प्र-
बन्धमित्याहुः । ९ ।

* तत्रावस्फुर्ज्युरिति कश्चित् पाठः ।

सू० वैदिकञ्च ॥ १० ॥

अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्तोः ॥ ११ ॥

उ० अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

अपां मध्ये तेजोनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः तथाहि
“आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे-
सुवर्णं” इत्यादि ॥ १० ॥

ननु विस्फुर्ज्युः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयो-
नी तौच नानुभूयेते इत्यत आह ।

विस्फुर्ज्युरितिशेषः अग्निः स्तनयित्तोः संयोगविभागौ
निमित्तकारणीभूय स्तनयित्तोरेवाकाशेन संयोगादसम-
वायिकारणादाकाशे समवायिकारणे शब्दं गर्जितं अन-
द्यतः । कश्चिच्च वायुबलाद्दकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे
बलाद्दकवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्षकार-

वि० दिव्यतेजःसंयोगे प्रमाणान्तरं दर्शयति ।

वैदिकञ्च वाक्चं दिव्यतेजःसंयोगे लिङ्गं प्रमाद्यं, तदाक्च “आ-
पस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णं”
इत्यादि ॥ १० ॥

ननु शब्दकारणस्याभिघातस्य विभागविशेषस्यचानुभवात्
विस्फुर्ज्युः कथमुत्पद्यते इत्यत्राह ।

अपां जनानां संयोगात् अर्थादायुना अभिघातात्, स्तन-
यित्तो र्मेघाच्च विभागात् विस्फुर्ज्युर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० पृथिवीकर्म्मणा तेजःकर्म्म वायुकर्म्मश्च व्या-
स्थातम् ॥ १२ ॥

उ० षाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्, यदा मेघाकाशसंयोगे
विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोद्-
नाभिघातजनितं कर्मेति सूचितं कर्माण एवाधिकार-
प्राप्तत्वात् ॥ ११ ॥

भूकर्म्मं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तच्चाक-
स्मिकदिग्दाहहेतोस्तेजसः आकस्मिकदृष्टादिदोभहेतोश्च
प्रभञ्जनस्य कर्म्म यत् संजायते तच्चाप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽ-
समवायिकारणम्, वायुतेजसी समवायिकारणम्, अदृष्टं
निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्म्मशब्दस्य द्वावृत्ति मंहेष्वादि-
कर्म्मसूचनार्था ॥ १२ ॥

अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्म्मान्तर-
माह ।

वि० प्रसङ्गात् करकादिकमुक्त्वा पुनरदृष्टवदात्मसंयोगाधीनं कर्म्म
प्रदर्शयति ।

भूकर्म्मादेरदृष्टविशेषाधीनत्वकथनेन दिग्दाहादिजनकस्य
तेजःकर्म्मस्य दृष्टादिदोभजनकस्य वायुकर्म्मस्य च अदृष्टाधी-
नत्वं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १२ ॥

यतादृष्टं कर्म्मान्तरं दर्शयति ।

कू० अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्ति*त्यक्पवनमणूनां
मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥

इत्तकर्म्मणा मनसः कर्म्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

उ० आद्यमिति सर्गाद्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभि-
घातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तचासमवा-
यिकारणम् आद्यमूर्ध्वज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इत-
रेषां ज्वलनपवनकर्म्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मन्तु-
मुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् ॥ १३ ॥

अनाद्यं कर्म्माधिकृत्याह ।

मुषलोत्पेणदौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-
कारणकं इत्तकर्म्म तथाऽभिमतविषयघाहिणीन्द्रिये सन्नि-
कर्षार्थं यन्मनसः कर्म्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवा-
यिकारणकमेव यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषय-
स्तथापि मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्म्मात्प-
न्ति द्रष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियघातत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् अन्व-

ब० पवनं गमनम्, आद्यमिति ज्वलनपवनयोरप्यन्वितम्, सर्गाद्य-
कालीनमिति तदर्थः, अदृष्टकारितमदृष्टवदात्मसंयोगासमवा-
यिकारणकमित्यर्थः तदानीं कारणान्तरस्याभावादिति भावः ॥ १३ ॥
कर्म्मन्तरं दर्शयति ।

अनाद्यानि मनःकर्म्माणि प्रयत्नाधीनान्येव यथा मुषलाद्यु-
त्पेणदौ इत्तकर्म्माणि, मनसोऽतीन्द्रियत्वेऽपि तद्वहनाद्यात्प-

* तिर्यक्पवनमिति क्वचित् पाठः ।

सू० आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥

उ० या प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाश्रितपीताद्यभ्यवहरण-
मपि न सम्भवेत् ॥ १४ ॥

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमत आह ।

सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसो-
वैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, युगपज्ज्ञाना-
नुत्पत्तिस्य मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन
मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि
कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्या-
कारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वो-
ऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फु-
टत्वादुक्ते ॥ १५ ॥

नन्वेवं यदि चपलं मनस्तदा चिन्तनिरोधाभावाद्योगं

वि० गित्तिययाद्यत्वात् तद्गोचरप्रयत्नेन मनसः कर्म सम्भवति
प्राणवहनाडीगोचरप्रयत्नेन प्राणादिक्रियाविशेषवत् ॥ १४ ॥

ननु मनसि कर्मोत्पादे किं मानमत आह ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् सुखदुःखे भवतः तच्चात्मना
मनसः सन्निकर्ष इन्द्रियैश्च मनसः सन्निकर्षः अर्थेन विषयेश्च सह
इन्द्रियाणां सन्निकर्षो विवक्षितः तथाच मित्रं दृष्ट्वा सुखं वैरिणं
दृष्ट्वा च दुःखं भवति तादृशदर्शनञ्च न चक्षुर्मनोयोगमात्ममनो-
योगश्चान्तरेण तादृशयोगोऽपि न मनःक्रियामन्तरेणेति सिद्धं
मनसः कर्म, सुखदुःखे इत्युपलक्षणञ्च आत्मविशेषगुणसामान्य-
त्तु विवक्षितं सर्वोत्पत्तमनःसंयोगस्यासमवायिकारणत्वादिति ।

सू० तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः ॥ १६ ॥

उ० विना नात्मसाक्षात्कारो नवा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमत आह ।

विषयेष्वलम्पत्ययवत उदासीनस्य वहिरिन्द्रियेभ्योऽव्यावृत्तं मनो यदात्मस्यमात्ममाचनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगुणप्रयत्नाभावात् कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः, यदा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभावसाधनत्वाद्योग एव दुःखाभावः “अन्नं वै प्राणः” इति वत्, यदा दुःखस्याभावे यत्रेति वक्तव्यमिहः, शरीरस्येति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः । यदात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात्

वि० “चक्षुषं हि मनः कृष्य प्रमाथिवजवद्दृष्टम्” इत्याद्यागमा अपि मनसः कर्माणि मानमिति । १५ ॥

ननु मनस्येत् चक्षुषस्यभावं तदा तस्य निरोधो न सम्भवति तथाच योगमन्तरेणात्मसाक्षात्कारस्यासम्भवादपवर्गस्यासम्भवेन मननशास्त्रं निष्प्रयोजनमापद्येतेत्याशङ्क्यायामाह ।

आत्मस्थे मनसि वडङ्गयोगेन इन्द्रियादिकं परित्यज्य मनो यदा आत्ममात्रे तिष्ठति तदा तदनारम्भः तस्य मनःकर्माणि अनारम्भः अनुत्पादः, तदा मनो निश्चलं भवति, तदवस्थायां शरीरस्य

ख० प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथाच प्राणवहनाद्यां कर्माणा प्रा-
णकर्मापि जायते यदा जीवनयोगियत्नवदात्मप्राणसंयो-
गासमवाधिकारणकं प्राणकर्मा, जीवनयोगिश्च यत्नोऽती-
न्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि
न्यासप्रत्यासगतागतमितिभावः ॥ १६ ॥

ननु प्राणस्य मनसश्च कर्मा यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा
प्राणमनसो यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्दहिर्भवतः
देहान्तरोत्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रय-
त्नाभावात्तदुभयमनुपपन्नम्, अश्रितपीतं भक्तपाणीयादि
तस्यापि शरीरावयवोपचयहेतु र्यः संयोगस्तज्जनकं यत्
कर्मा यच्च गर्भवासदशायां संयोगविभागजनकं कर्मा तेषां
कथमुत्पत्तिरत आह ।

वि० दुःखाभावः शरीरावच्छेदेन दुःखं न जायते, स आत्मना वाङ्म-
यादृत्तमनसः संयोगो योग उच्यते ।

“वाताहतं तथाचित्तं तस्मात्तस्य न विश्वसेत् ।

अतोऽनिकं निबन्धीत चित्तस्य स्मैर्यहेतवे ।

मरुन्निरोधनार्थाय षडङ्गं योगमभ्यसेत् ।

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।

ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट्” ।

इति स्कन्दपुराणवचनमपि तथा प्रमापयति ।

तथाच तदनन्तरमात्मसाक्षात्कारोदयेन मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तौ
सत्यामपवर्गो निव्यक्तूह एवेति न मननशास्त्रं निव्यक्तमितिभावः

। १६ ।

अदृष्टाधीनं कर्मान्तरं दर्शयति ।

सू० अपसर्पणमुपसर्पणमश्रितपीतसंयोगाः कार्य्या-
न्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥

उ० अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवशास्थान्यतरस्थामिति नपुं-
सकमिदंशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाल्घणिकम्,
अपसर्पणं देहारम्भककर्मक्षये देहादेव प्राणमनसोरुत्क्रम-
णम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेश-
नम्, अश्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्य्यान्तरं गर्भञ्जरीरं
तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्व्वमदृष्टवदात्मसंयोगासम-
वायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमल्लकर्मणामप्यदृष्टवदा-
त्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति ॥ १७ ॥

ननु देहान्तरोत्पत्तेरावश्यकत्वञ्चेत्तदा कथं मोक्ष इत्यत
आह ।

इदमत्राकूतं योगबलेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च

वि० अपसर्पणं मरुत्वावस्थायां देहान्मनस उत्क्रमणम्, उपसर्पणं
देहान्तरोत्पत्तौ तत्र मनसः प्रवेशः, अश्रितपीतयोरङ्गजन्मयोः
संयोगाः कार्य्यान्तरात्मिन्द्रियप्राधान्यां देहेन सह संयोगाच्च
यस्मात् कर्मणो भवन्ति इति पूरबीजम् इति एतानि कर्माणि
अदृष्टकारितानि अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकानि ।
॥ १७ ॥

ननु देहप्रवाहस्थानाद्यवन्तत्वात्पवर्गस्यासम्भवत्वादवस्य एवे-
त्यत आह ।

तदभावे तस्यादृष्टस्थाभावे सति प्रारब्धतरादृष्टावामात्मसा-

उ० उवाचनमिच्छामि ध्वस्ते तन्निबन्धमानां रामदेवमोक्षानां
 दोषाणामपायात् प्रवृत्तेरपाये तन्निबन्धनस्य ज्ञानोऽ-
 पाये तन्निबन्धनस्य दुःखस्यापाय इति तावदस्तुमतिः, तत्र
 योगिनो योगजधर्मावलेन तत्तद्देशकालतत्तत्तुरगमतङ्गज-
 भुजङ्गविहङ्गमादिदेशोपभोग्यसुखदुःखासाधारणकारणध-
 र्माधर्मानिकुरन्ममालोच्य तत्तत्कायबूहं निर्वाह्य भोगेन
 पूर्वोत्पन्नधर्माधर्मयोः चयः निवृत्तदोषस्य धर्माधर्मान्तरा-
 नुत्पत्तावपूर्वशरीरान्तरानुत्पत्तौ पूर्वशरीरेण सहात्मनो
 चः संयोगाभावः स एव मोक्षः तदभाव इति अनागत-
 शरीरानुत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । नन्विदमवस्था प्रस-
 चसाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरी-
 रादेः पुनः प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तस्या-
 मवस्थायां यो दुःखध्वंसः स मोक्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु तममोऽपि द्रव्यस्य कर्मा दृश्यते चक्षति प्लायेति-
 प्रत्ययात् तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातौ न वा

वि० आत्मारोह प्रारब्धानाञ्च भोगेन क्षये सतीति वाच्यत, संयोगाभावः
 देहप्रवाहसम्बन्धस्य विच्छेदस्तदनन्तरञ्च अप्रादुर्भावः अर्थाद्दुःख-
 स्थानुत्पत्तिर्देहव्यस्यादृष्टव्यस्य च आरब्धस्य विरहादिति तदा-
 नोभवे मोक्षः अपवर्गः सम्भवतीति नापवर्गस्य अत्रविषयसमान-
 वेतिभावः ॥ १८ ॥

नन्वव्यपारस्त्रापि अस्मान्मुमुक्षवे नीचं समस्यतीतिप्रयोगेस्तत्र

सू० द्रव्यगुणकर्मनिवृत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः ॥ १८ ॥

उ० गुरुत्वद्रवत्वे न वा संस्कारस्यथा च निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च नानुभूयमानमित्यत आह ।

एतेन नवैव द्रव्याणीत्यवधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिवृत्तिस्त्वावत् स्पर्शवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्पर्शाऽनुभूयते, न चानुद्भूत एव स्पर्शः रूपोद्भवे स्पर्शाद्भवस्यावश्यकत्वात् । पृथिव्यामयं नियमः तमस्तु दशमं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपानधिकरणत्वात् नीलरूपस्य च गुरुत्वान्तरीयकत्वात् रसगन्धनान्तरीयकत्वात् । यथाकाशं ब्रह्ममात्रविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्यादिति चेन्न चाक्षुषत्वविरोधात् यदि हि नीलरूपवन्नीलं रूपमेव वा तमः स्यात् वाङ्मात्रप्रयत्नमन्तरेण चक्षुषा न गृह्येत ॥ १८ ॥

वि० च कर्मणि विमसमवायिकारणं कर्मसमवायिकारणत्वेनोक्तानां मोदनादीनामन्यतमस्य तत्राभावादित्याशङ्क्यायामाह ।

तमोऽभाव एव नतु भावः द्रव्यगुणकर्मनिवृत्तिवैधर्म्यात् निवृत्तानां जन्यानां द्रव्यगुणकर्मणां वैधर्म्यादित्यर्थः क्वद्विहित इति न्यायात्, अन्यद्रव्यं हि अवयवारण्यं भवति तमस्तु नावयवारण्यमात्रोक्तापसरणे सहसैवानुभूयमानत्वात् स्पर्शनाभावाच्च पृथिव्यामुद्भूतरूपस्योद्भूतस्पर्शव्याप्यत्वेनोद्भूतरूपस्य तमसि स्त्रीकार्णवामुद्भूतस्पर्शस्त्रीकारस्यासम्भवात् ग्रन्थग्रन्थत्वाच्च न तमः पृथिवी नापि जलादावस्यान्तर्भावः नीलरूपवत्स्त्रीकारात् अतएव न गुणे न वा कर्मस्यस्यान्तर्भावः आलोकनिरपेक्षचाक्षुषविषय

सू० तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥
 दिक्कालावाकाशश्च क्रियावद्बैधर्म्यान्निष्क्रि-
 याणि ॥ २१ ॥

उ० तर्हि गतिप्रतीतिः किन्निवन्धनेत्यत आह ।

गच्छता द्रव्यान्तरेणावृते तेजसि पूर्वदेशानुपलम्भाद्-
 यिमदेशे चोपलम्भात्तेजोऽभावस्य गच्छद्रव्यसाधर्म्याद् गति-
 भ्रमो नतु वास्तवी तत्र गतिरित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपवद्भावत्तेजःसंसर्गाभावस्तमः ॥ १० ॥

एवं द्विसूत्रकं प्रासङ्गिकं तमःप्रकरणं समाप्य कर्म-
 शून्यताप्रकरणमाह ।

चकारादात्मसंयहः क्रियावता वैधर्म्यं दिगादीनाम-
 मूर्त्तत्वं मूर्त्त्यनुविधानात् क्रियायाः ॥ २१ ॥

वि० त्वाच्च, तर्हि द्रव्यान्तरं भवतु, आवरणकतेजोऽभावेनैव तमःप्रती-
 त्पपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति । १६ ।

ननु तमसोऽभावरूपत्वे कथं चक्षतीति प्रतीतिरित्यत्राह ।

द्रव्यान्तरेण तेजस आवरणादाच्छादनात्, यतः स्थानादा-
 खोक्तोऽपसरति तत्रैव तमश्चक्षतीतिप्रतीतिर्भवति तादृशप्रती-
 तिश्चाणोक्तापसरबौपाधिकी आग्निरेव नहि अमादक्षुसिद्धि-
 रिति अभावस्तम इति सुसूक्तम् ॥ १० ॥

कर्मशून्यताप्रकरणमारभते ।

क्रियावद्बैधर्म्यं परममहत्परिमाणमपकृष्टपरिमाणराहित्यं

सू० एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥

निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्योनिषिद्धः ॥ २३ ॥

उ० गुणकर्माणोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति- क्रियावद्बैधर्म्येणेत्यर्थः क्रियावद्बैधर्म्यममूर्त्तलं
गुणकर्माणोरपीति ते अपि निष्क्रियत्वेन व्याख्याते इत्यर्थः
॥ २२ ॥

ननु गुणकर्माणी यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां द्रव्यस्य कथं
सम्बन्धः, संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत
आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्माणां समवाय एव सम्बन्धः स च
कर्माभ्यो निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे
तु कर्माधीनतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वि० वा, चकार आत्मसमुच्चायकः, एतानि त्रयाश्च निष्क्रियाबी-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

निष्क्रियान्तरमाह ।

एतेन क्रियावद्बैधर्म्येण अप्यङ्गपरिमाणानुत्पत्तेन निर्बन्धत्वेन
वा, व्याख्याताः निष्क्रियत्वेन कथिताः, चकारात् सामान्यादि-
संयहः ॥ २२ ॥

ननु गुणकर्माभ्यो निष्क्रियत्वे तयोः सम्बन्धः कथं त्रये भवति
सम्बन्धस्य कर्माधीनत्वात् दृश्यते हि श्लोकादेः कर्माद्या श्रैणादौ
सम्बन्धोत्पत्तिरित्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणादीनां त्रये समवायः सम्बन्धः स तु निष्-
एवातः कर्मभ्यो निषिद्धः न जात इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सू० कारणन्वसमवायिनो गुणाः ॥ २४ ॥

उ० ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते नहि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेणापि कारणता संभवतीत्यत आह ।

गुणा असमवायिकारणं नतु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः, सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैकार्थसमवायात् यथात्ममनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारकैकार्थसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु ॥ २४ ॥

वि० ननु गुणस्य कर्मशून्यत्वे तस्य कर्मकारणता कथं सम्भवति नहि पटशून्यस्य कपालस्य पटकारणता केनापि सम्भावितेत्यत आह ।

गुणास्तु असमवायिनः कारणं सौत्रत्वादेकत्वं कारणानीत्यर्थः, तथाच गुणानां कर्मभिः समवायिकारणताविरहेऽपि असमवायिकारणता निराबाधैव यथाऽवयवसंयोगानामवयवगनाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता यथावाऽवयवरूपादीनामवयविरूपाद्यनाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता तथा गुणानां कर्मानाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता न विद्यद्वा समवायिकारणे समवायकसमवायिसमवायान्यतरसम्बन्धेन वृत्तित्वे सति कारणत्वस्यैवासमवायिकारणकक्षयत्वादितिभावः ॥ २४ ॥

ख० गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥
कारणेन कालः ॥ २६ ॥

उ० ननु इह कर्मात्पद्यते इदानीं कर्मात्पद्यते इत्यादि-
प्रतीतिबलात् दिक्कालावपि कर्मसमवायिकारणे एव
कथमन्यथा तत्र तयोराधारतेत्यत आह ।

यथा गुरुत्वादयो गुणा न कर्मसमवायिकारणमूर्त्नत्वात्
तथा दिगपि न कर्मसमवायिकारणमूर्त्नत्वादेवेत्यर्थः,
आधारता तु समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे बदराणि, कुण्डे
दधि, वने सिंहनाद इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥ २५ ॥

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ।

निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति परिणम्यानुषङ्गः, कारणे-
नेति भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणत्वेनाधारमात्रं
कर्मणः कालो न तु समवायीत्यर्थः ॥ २६ ॥

वि ननु प्राच्यां गच्छति इदानीं गच्छतीति प्रतीते कर्माधारतया
दिक्कालयोर्भावात् कथं तौ निष्क्रियावत् आह ।

यथा गुणेषु क्रिया नास्ति अमूर्त्नत्वात् तथा दिग्दृश्यपि नास्ति
प्राच्यां गच्छतीति प्रतीतेः प्राच्यां रौतीतिवत् दिक्कालविशेषवता-
सम्बन्धावच्छिन्नाधारतावगाहित्वादिब्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तयुक्त्या कालस्यापि न कर्मसमवायित्वमित्याह ।

कारणेन निमित्तकारणेन अभेदे तृतीया धान्येन धनवानि-
त्यादिवत्, काल इति गुणैर्निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति निङ्गवि-

उ० इति श्रीब्राह्मणे वैश्वेदिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य
द्वितीयाङ्गिकम् ॥ ❀ ॥

समाप्तञ्चार्यं पञ्चमाध्यायः ।

वि० परिष्कारेनानुषङ्गो बोध्यः तथाच यथा गुह्यानां निष्क्रियत्वमप-
छष्टपरिमाद्यन्यत्वात् तथा कालस्यापि इदानीं मन्वन्तीत्यादि-
प्रतीतिस्तु इदानीं रवीतीत्यादिप्रतीतिवत् काणिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाधाराधेयभावमवगाहते नतु समवायसम्बन्धावच्छिन्नमिति
सकलमकलङ्कम् ॥ १६ ॥

इति श्री जयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां ब्रह्मा-
दसूत्रविदितौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाङ्गिकम् ॥ ❀ ॥

समाप्तञ्चार्यं पञ्चमाध्यायः ।

सू० बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥

उ० संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परीक्षा षष्ठाध्यायार्थः । धर्माधर्मौ च “स्वर्गकामो यजेत” “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिविधिनिषेधवसकल्पनीयौ विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां, तत्रामाण्यञ्च वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानसञ्चरणगुणपूर्वकत्वाद्पपद्यते स्वतः प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफलाणि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत्, वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिः पक्षः, न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वेनान्यथासिद्धिः, “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादा-

वि० सन्मनःकुमुदस्नानिग्लानिहत् प्रज्ञामकः प्रश्नी ।

उदेतु कोऽपि हृदयाकाशे मन तमोहरन् ।

“अथातोधर्मं आख्यास्यामः” इति सूत्रेण प्रतिज्ञातं परीक्षारूपं धर्मस्य निरूपणमिदानीमारभमाणो धर्मस्य वेदप्रमाणावकाशतया वेदस्य प्रामाण्योपपादकं गुणजन्यत्वं साधयति ।

वेदे इति सप्तम्यर्थो घटकत्वं तस्य वाक्यकृतावन्वयः वाक्यरूपा या कृतिः कार्यमित्यर्थः एतेन मीमांसकाभिमतं शब्दनिश्चलं निराकृतम्, वेदघटकं यद्वाक्यरूपं कार्यं तद्बुद्धिपूर्वं सार्थविषयकवक्तृयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यं प्रमाणाशब्दत्वात् महाभारताद्यन्तर्गतवाक्यवदित्ययमनुमानाकारः वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीवि-

द्व० ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिसिद्धम् ॥ २ ॥
बुद्धिपूर्व्या ददातिः ॥ ३ ॥

उ० विष्टसाधनतायाः कार्यताया वा अस्मदादिबुद्ध्यगोचरत्वात्,
तेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सिद्ध्यति, वेदत्वञ्च शब्दतदुप-
जीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति
शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं
तत् व्युत्पादकस्य बुद्धिमाक्षिपति यथा श्लोके सम्बर्ण-
दीर्घनास-सम्बन्धीवादिनामकरणम् ॥ १ ॥

प्रकारान्तरमाह ।

उ० “स्वर्गकामो गां दद्यात्” इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं

वि० प्रमाणातिरिक्तप्रमाणागम्यार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञा-
नाजन्यप्रमाणाशब्दत्वम् ऋग्यजुःसामाथर्वान्यतमत्वं वा ॥ १ ॥

इतोऽपि बुद्धिपूर्वकाणि वेदवाक्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् संज्ञाकर्म संज्ञारूपं कार्यं तत्
सिद्धिसिद्धं संज्ञाकर्तृवैक्यार्थबोधस्य निष्क्रमं, यथा श्लोके सम्ब-
र्णदीर्घनामकरणं कर्तुस्तदर्थबोधस्य निष्क्रमिति ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण दर्शयति ।

“अमावास्यायां पिठम्भो दद्यात्” इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं
तद्दानेष्टसाधनताज्ञानाधीनमिति ददातिरिति धातुबोधकस्य
तदर्थपरत्वम् ॥ ३ ॥

सू० तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥

उ० तद्दानेष्टसाधनताज्ञानजन्यं ददातिरिति धातुनिर्देशो धा-
त्वर्थं दानमुपलक्षयति ॥ ३ ॥

प्रमाणान्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि अतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रति-
ग्रहपदं स्वविषयां अतिमुपलक्षयति तेन भूम्यादिप्रतिग्रह-
प्रतिपादिकाः अतयः प्रतिग्रहीतुः श्रेयःसाधनतापराः
कृष्णसारस्वतीदिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः अतयः प्रतिग्रहीतु-
रनिष्टसाधनताबोधिकाः नचेष्टानिष्टसाधनते अर्वाचीन-
पुरुषबुद्धिगोचरौ भवितुमर्हतः ॥ ४ ॥

इदानीं “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि” इति जैमिनीयं
सूत्रं संवादयन्माह ।

आत्मान्तरगुणानां यागहिंसादिपुण्यपापानाम् आ-

वि० अन्यदपि दर्शयति ।

प्रतिग्रहपदेन तद्भूटितवाक्यमुपलक्षयति “याजनाध्यापनप्रतिय-
हैर्त्राह्णबोधनमर्जयत्” इत्यादिवाक्यं वक्तुस्तदर्थज्ञानं साध-
यति यद्यपि प्रथमसूत्रेऽत्रैतत् सर्वं गतार्थं तथापि कतिपय-
धर्मप्रदर्शनार्थमेतावानारम्भः ॥ ४ ॥

धर्मादेः सामानाधिकरण्येण स्वर्गादिसाधनत्वं दर्शयति ।

आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरे षकारणत्वात्
स्वर्गादिफलस्येति शेषः “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि” इति

७० त्मान्तरे यौ सुखदुःखात्मकौ गुणौ तयोरकारणत्वात् एवञ्च
 प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे न व्यधि-
 करणाभ्यामन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं
 स्यादिति कृतज्ञानिरकृताभ्यागमस्य प्रसज्येत, ननु नायं
 नियमः पुत्रेष्टिपितृयज्ञादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रेषु
 कृतस्य आहुतादेः पितरि फलश्रवणात् पित्रा च कृतायाः
 पुत्रेष्टेः पुत्रे फलश्रवणात्, न च स्वर्गभागिपितृकत्वस्य तेजस्वि-
 पुत्रकत्वस्य च फलस्य पुत्रपितृगामितया सामानाधिकर-
 ष्यमेवेति वाच्यं श्रुतिविरोधात् पितृद्वय्यादेः पुत्रतेजस्वि-
 तादेरेव फलस्य श्रवणात् फलान्तरस्य च गौरवपराहतत्वात्,
 अस्य तर्ह्यपूर्वं फलं कर्त्तरि, स्वर्गस्तु पितरोति चेन्न व्यापा-
 रस्य फलसामानाधिकरष्यनियमात् अन्यथा आहुतान्तरं
 मुक्ते पुत्रे पितुः स्वर्गो न स्यात्, नस्यादिति चेन्न मुक्ते पितरि
 साह्यादपि आहुतात् फलं न स्यादिति तुल्यत्वात् मैवं “आ-
 ह्नदेभितं फलमनुष्ठातरि” इत्यस्योत्सर्गत्वात् कश्चिद्व्यसवता

वि० जैमिनीयतन्त्रोक्तं सूत्रश्लेषे पूरबीयमन्यथा पक्ष्या अन्वयानुपप-
 त्तेरिति तथाच यागहिंसादिकार्थ्याणां धर्माधर्मा प्रति षष्ठीभूत-
 सुखदुःखे प्रति च स्नानकूजकृतिमन्त्रसम्बन्धेन हेतुता धर्माधर्म-
 योश्च सुखदुःखे प्रति समवायेनैवेतिभावः, न च गयाआहुतादितः
 पितृगतं पुत्रेष्ट्यादितः पुत्रगतं फलं न स्यात् तयोः कर्मकर्तृत्वाभा-
 वादिति वाच्यं कारकतावच्छेदकसंसर्गघटककृतिव्यप्यस्य फलभा-
 गितयोद्देश्यत्वसम्बन्धेन विवक्षितत्वात् निष्कामकृतकर्मणोऽपि

उ० बाधकेनापोद्यत्वात् प्रकृते च पित्रपुत्रगतफलश्रवणस्यैव बाध-
कत्वात्, तथा सत्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न तादृशश्रुतेरेवातिप्रस-
ङ्गनिवारकत्वात्। यत्तु महादानादौ स्वर्गमात्रमेव फलं
तच्च यदुद्देशेन क्रियते तद्गतमपि फलं जनयतीति तत्तुच्छं
तत्रोत्सर्गं बाधकाभावात् बाधकाभावसहितोत्सर्गस्य नि-
श्चयत्वात् राजादीनामुपवासाद्यनुष्ठानानापत्तेः परदा-
रैव तत्तत्कर्मणां स्वगतफलमुद्दिष्यानुष्ठानसम्भवात्, सम्यग्-
गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलोकवाप्तिरूपे च फले नियम
एव प्रातिस्निकफलाभिप्रायेण द्वत्सर्गाभिधानात्, वृत्तिकार-
ासु “शास्त्रदेशितम्” इत्यादिनियम एव पित्रादीनान्तु
वत्फलं तच्छ्राद्धादौ भोजितानां ब्राह्मणानामाश्रीर्मन्वा-
नुभावात्, “कृतार्थास्ये पितरो भूयासुः” इति पित्रवशे
पुत्रेष्टौ तु सन्नुष्ठानावृत्तिजामाश्रीर्दानात् “तेजस्वी वर्ष-
स्थन्नादस्ये पुत्रो भूयात्” इत्यादेः, जाङ्गलिकमन्त्रपाठा-
दिव संपदृष्टस्य विषापहरणमित्याहुः ॥ ५ ॥

वि० मोक्षरूपफलभागितया उद्देश्यत्वं कर्त्तरि निष्पत्त्यूहमेव, आङ्-
पुत्रेष्ट्यादिस्थले फलभागितयोद्देश्यत्वं न कर्त्तुः किन्तु पितापुत्रयो-
रिति न काऽप्यनुपपत्तिरेवमन्त्राप्युक्तम्। केचित्तु “शास्त्रदेशितं
फलमनुसूतारि” इत्युत्सर्गः आङ्गादिफलबोधकवाक्यन्तु तदपवाद-
कमित्याहुः, वृत्तिकृतसु पित्रवृत्त्यादिफलं न आङ्गादेः किन्तु तत्र
भोजनादिना वृत्तानां ब्राह्मणानामाश्रीर्वचनस्यैव, विषाहारक-
मन्त्रस्य विषहरणवत्, आङ्गादेः सन्तु भोज्यभोजनशक्त्यादि-
रूपं कर्त्तुरेव तस्य निष्कामत्वे मोक्षस्यैव फलत्वमित्याहुः कर्त्तु-

सू० तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥
दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥

उ० अदुष्टानां यथाशास्त्रमनुवर्त्तमानानां भोजनान्तृप्ताना-
माग्नीर्दानात् तत्फलं न तु दुष्टानां पात्रत्वेन निषिद्धानामपि
कुण्डगोलकप्रभृतीनामित्याह ।

तदित्याग्नीर्दानफलं परामृशति दुष्टा ब्राह्मणाः पात्रा-
नधिकारिणो यत्र आद्वे भोज्यन्ते तत्र पितरि तत्फलं न
विद्यते न भवतीत्यर्थः आद्वकलमेव वा न भवति पितरी-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाह ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्ममात्रोपलक्षणम्, तेन नि-
षिद्धे कर्मणि प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

वि० मुक्तत्व इव उद्देश्यस्य मुक्तत्वेऽपि कर्म फलं न जनयतीति विभा-
वनीयम् । ५ ।

सम्यगनुष्ठितश्राद्धादिकर्मभ्य एव धर्मरूपं फलं भवति ना-
न्यथेत्याह ।

तत् साङ्गश्राद्धादिफलं निमन्वितदुष्टब्राह्मणभोजनस्थले न
भवति तत्र कर्मबो यथाविध्यनिष्पत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

दुष्टाः के इत्याकाङ्गायामाह ।

हिंसापदं निषिद्धकर्ममात्रपरम् तथाच निषिद्धकर्मैश्च आ-
सक्तं ब्राह्मणं दुष्टं विद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० तस्य समभिव्याहारतोदोषः ॥ ८ ॥
तददुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥

उ० न केवलं दुष्टब्राह्मणस्य आद्धे निमित्तस्य भोजनेन
फलाभावः किन्तु पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धे कर्माणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्या-
हारात् एकपङ्क्तिभोजनसहस्रयनसहाध्ययनादिसञ्चयात्
दोषः पापमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत् किमदुष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत् पापमदुष्टे यथाशास्त्रं व्यवहरमाणे ब्राह्मणे आद्धे
भोजिते न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु सत्यान्नाप्रतिषन्ने यत्र आद्धदानादौ प्रथमं दुष्टा-

वि० तादृशब्राह्मणसंसर्गात् पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धकर्मासक्तब्राह्मणस्य समभिव्याहारतः संसर्गात्
दोषः पापं भवतीत्यर्थः संसर्गञ्च यौगमौख्यौतादिर्नागाविधः
तस्य जघृत्वे पापस्य जघृत्वं गुबृत्वे तु पापस्य गुबृत्त्वमिति विशेषः ।
॥ ८ ॥

निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे तु न दोष इत्यर्थायातमपि स्पष्टार्थ-
माह ।

तदिति बुद्धिस्थं पापं परामृशति निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे तु
पापं न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

सू० पुनर्विंशष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥

समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

उ० एव निमग्नताः क्रमेण तु सत्याचप्रतिषेधो किं विधेयमित्यत्राह ।

आहुते प्रतिषेधे वा विंशष्टा यथाशास्त्रमनुवर्त्तमाना यदि लभ्यन्ते तदा निमग्नितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत् “न निमग्नितान् प्रत्याचक्षीत” इति तु सत्याचपरम्, निन्द्यांस्तु निमग्नितान् द्रविणदानादिना समोषयेत् ॥ १० ॥

यत्र स्वापेक्षया विंशष्टा न लभ्यन्ते आहुदानादौ तत्राह ।

समे स्वसदृशे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूनं, अदुष्टे पात्रे आहुदानादौ प्रवृत्तिस्वेषामेवाग्नीर्हानात् पितरि सुखमित्यर्थः । निषिद्धानां परं त्यागो न तदुष्टानां समहीनानामपोतिभावः ॥ ११ ॥

वि० ननु यत्र दुष्टब्राह्मणेन आहुदिकं सम्पादितं तत्र किं कर्त्तव्यमित्यत्राह ।

पुनर्विंशष्टे अदुष्टब्राह्मणादिकारा आहुदिसम्पादने प्रवृत्तिर्विधेया पूर्वकृतं आहुतं पश्यमेवेतिभावः ॥ १० ॥

ननु यत्र स्वापेक्षया उत्कृष्टो ब्राह्मणो न लभ्यते तत्र किं कर्त्तव्यमित्यत्राह ।

समे आहुकर्त्तव्ये, हीने स्वापेक्षया न्यूनं वा अदुष्टे ब्राह्मणे प्रवृत्तिः तेन आहुतं सम्पादनीयम्, दुष्टास्तु सर्वथैव त्याग्या इति भावः ॥ ११ ॥

सू० एनेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

उ० आद्धे दानादौ च सम्प्रदानसाद्गुणेन धर्मात्पत्तिम-
भिधाय तादृशादपादानादपि धर्मात्पत्तिमतिदिशति ।

यथोत्तरं धर्मात्कर्षः, हीनादपि भूम्यादिप्रतिग्रहे,
समादपि, स्नापेक्षया विभिष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः
परस्वादानं परस्मात् स्वस्य धनस्वादानं प्रतिग्रहः । वृत्ति-
कारास्तु परस्वादानं चौर्यादिना परस्वग्रहणं व्याख्यातं
तथाच श्रुतिः “शूद्रात् सप्तमे वैश्याद्दशमे क्षत्रियात्
पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राणसंश्रये” इति, क्षुधापीडितमात्मानं
कुटुम्बं वा रक्षितुं सप्त दिनान्याहारमप्राप्य शूद्रभक्ष्याप-
हारः कार्यः, एवं दश दिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्च-
दश दिनान्याहारमप्राप्य क्षत्रियात्, प्राणसंश्रये ब्राह्मणात्
भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याहुः ॥ १२ ॥

वि० आद्धदानादौ अपादानस्य साद्गुणादपि सव्यदानस्य धर्म-
विशेषो भवतीत्याह ।

एतेन दानस्यकीयन्यायेन परस्वादानं प्रतिग्रहोऽपि व्याख्यातम्
उक्तप्रायमेव तथाच न्यूनसमविशिष्टेभ्यः प्रतिग्रहः कर्त्तव्यस्त-
त्रापि प्रकृतास्तन्मं नतु कदाचिद्दुष्टादिति समुदितार्थः । पर-
स्मात् स्वस्य धनस्वादानं परस्वादानं नतु चौर्यादिना परधनस्य
ग्रहणं तस्य निषिद्धत्वात्, वृत्तिकारैस्तु प्राणसंश्रयादिसमये चौर्य-
स्यापि कर्त्तव्यताबोधकमिदं सूत्रमित्युक्तमिति ॥ १२ ॥

- ख० तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥
 हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥
 समे आत्मत्यागः परत्यागोवा ॥ १५ ॥

उ० न केवलं प्राणसंग्रहे परस्वादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां दशायामपहर्त्तुं ये न प्रयच्छन्ति तेषां बधोऽपि कार्यो न तावता धर्महानिरधर्मप्रादुर्भावोवेत्याह ।

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो बधः कार्य इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेहीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्” इति ॥ १३ ॥

ननु चाविशेषणैव परस्य बधः, नेत्याह ।

यदि स्वस्माद्धीनः परो भवति योऽपहर्त्तुं न ददाति

तस्य शूद्रादेस्त्यागो बधः ॥ १४ ॥

सममधिकृत्याह ।

यदि स्वसदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन

वि० कानिचिन्नन्दितकर्माण्यपि पापं नेत्यादयन्तोत्याह ।

विरुद्धानां हन्तुमुद्यतानां त्यागो बधस्तथा न निषिद्ध इत्यर्थः ।

“आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्” इति वचनात् ॥ १३ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

हीने स्वापेक्षया हीनवर्गे परे शत्रौ त्यागो बध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अहीने शत्रौ किं कर्त्तव्यमित्यत्राह ।

समे स्वसमानवर्गे समगुणे च परे इत्यनुषङ्गनीयम् आत्मत्यागः

सु० विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥

उ० एवोपवासादिना त्यागोऽवसादः कर्त्तव्यः, यदि स्वस्य कुटु-
म्बस्य वा रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति
तदा तस्यैव त्यागो बध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत् किं स्वापेक्षया यदि विशिष्टो भवति विरोधी
तदा तस्यापि बध एव कार्यः, नेत्याह ।

स्वापेक्षया विशिष्टे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि
आत्मन एव त्यागोविधेयः प्राणसंशये सत्यप्यात्ममरणमे-

वि० आत्मावसादः कर्त्तव्यः तत्रापि तादृशपर्यो यदि पुत्रादिसहितं तं
हन्तुमुद्यतस्तदा समस्यापि बधः कार्य इति । यद्वा

“अग्निदोगरदस्त्रैव शस्त्रपाशिर्धनापहा ।

क्षीत्रदारापहारी च घडेते आततायिनः” ॥

इति वचनोक्तानामाततायिनां धनक्षेत्राद्यपहारकेषु आत्मत्यागः
आत्मधनादित्यागः अग्निदादीनां हन्तुमुद्यतानां पुनर्बध इत्यर्थः ॥

॥ १५ ॥

स्वापेक्षया उत्तमवर्गे गुणाधिके आततायिनि किं कर्त्तव्यमित्त्वा-
त्ताह ।

विशिष्टे स्वापेक्षया उत्तमवर्गे गुणाधिके च वैरिणि आत्म-
त्यागः आत्मावसाद एव कार्यो नतु विद्यागुणसम्पन्नब्राह्मणस्य
वैरिणोबध इत्यर्थः । न च

“गुरुं वा बाणवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बद्धश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यः देवाविषारयन्” ॥

इति वचनेन विरोध इति वाच्यं तस्य कैमुतिकन्यायोपलम्ब-

उ० वाभिप्रेयात् नतु ब्राह्मणं हन्वादित्यर्थः । इतिराङ्गिक-
परिसमाप्तौ ॥ १६ ॥

इति ब्राह्मणे वैशेषिकसूत्रोपकारे षष्ठाध्यायस्य प्रथ-
माङ्गिकम् ॥ * ॥

वि० कृतया मिताक्षराकारै र्थाख्यातत्वात्, अतएव “पापमेवाश्र-
येदस्मान् हत्वैतानाततायिनः” इति भगवद्गीतावचनमपि
संग्रह्यते, पूर्वसूत्रे समे इति द्वयो ब्राह्मणत्वे इतिबोधं तत्रापि
परत्वागो वेति पारिभाषिकवचनपरम्

“वपनं त्रविजादानं स्थानाग्निर्यापयं तथा ।

एषहि ब्रह्मबन्धूनां बधोनान्योऽस्ति दैहिकः” ।

इतिवचनादधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् आङ्गिकसमाप्तिसूचनायेति-
कारः ॥ १६ ॥

इति श्री जयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-कृतायां कथा-
दसूत्रविरचितौ षष्ठाध्यायस्य प्रथमाङ्गिकम् ॥ * ॥

सू० दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युद-
याय ॥ १ ॥

उ० एवं पूर्वार्णिके वैदिकी प्रमा गुणजन्येति तदुत्पत्तौ
गुणाभिधानम्, “आस्तदेशितं फलमनुष्ठातरि” इति विवेच-
नम्, निषिद्धाचरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः कस्याञ्चिद्दृष्टा-
यामित्यस्य विवेचनञ्च वृत्तमधुना “यतोऽभ्युदयनिःश्रेय-
ससिद्धिः” इति द्वितीयं सूत्रं व्याचिख्यासुर्विशेषतो धर्मो-
त्पत्तिपरीक्षायां वर्तितव्यमाणा यामाह ।

दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि, अदृष्ट-
प्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये
यत्र दृष्टं प्रयोजनं नोपलभ्यते तत्रादृष्टं प्रयोजनं कल्प-
नीयम्, तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय । यद्वा अभ्युदयायेति
चतुर्थी प्रथमार्थे तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः, अदृष्टं फल-
मपूर्वमेव तद्यदि योगजं तदाऽभ्युदय आत्मसाक्षात्कारः

वि० इदानीं विशेषतो धर्मपरीक्षार्थं कर्मफलं विवेचयति ।

दृष्टादृष्टानि प्रयोजनानि येषां कर्मणां तन्मध्ये दृष्टाभावे
दृष्टप्रयोजनाभावे अभ्युदयाय स्वर्गाय स्वर्गफलकं यत् प्रयोजनं
धर्मरूपं तदेव कल्पनीयम् । दृष्टप्रयोजनानि कर्मण्यविवेचन-
दोहनपचनादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि यागदानहोमार्चनादीनि,
यागादीनां दृष्टप्रयोजनासम्भवात् । नच यागादौ दृष्टं दुःख-
मेव फलम्, तस्य प्रयोजनत्वाभावेन यागादेरनुष्ठानापत्तेः, नापि
पूजाख्यातिरूपं दृष्टं फलम्, तदप्रेषुभिरपि यागाद्याचरणात्,

सू० अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्र-

उ० यदि यागदानादिजं तदाऽभ्युदयः स्वर्गः, तत्रापि यथा
 दोग्धि पचतीत्यादिक्रिया सद्यःफलिका, वपति कर्षतीत्या-
 दिक्रिया च विलम्बभाविफला, तथा यजति ददाति ब्रह्म-
 चर्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्यःफलिका न भवति
 तादृशस्य फलस्यानुपलभ्येः । न च धार्मिकतया ज्ञानाज्ञा-
 भादिकमेव फलम्, प्रच्छन्नं ब्रह्मचर्यादि चरतां तत्फलानु-
 द्देशात् तस्माच्चिरभाविस्वर्गादिकमेव फलं तच्चाश्रुतरविना-
 शिन्याः क्रियाया न साक्षादित्यान्तरालिकं क्रियाफलयोः
 समानाधिकरणमपूर्वं पर्यवस्यति ॥ १ ॥

अदृष्टफलानि कर्माणि परिसञ्चये ।

अदृष्टायेत्यदृष्टलक्षणाय फलाय अदृष्टद्वारा स्वर्गपव-

वि० नापि यागादीनां निष्फलत्वम्, सर्वेषां परलोकार्थिनां तेषु प्रवृत्त्य-
 नुपपत्तेः । न च केनचित् स्वर्गफलकतया यागादिक्रिं प्रकल्प्य पर-
 प्रतारब्धार्थं स्वयमनुष्ठाय धन्विताः लोका यागादिषु प्रवर्तन्ते
 वस्तुतो यागादिकर्माणि निष्फलान्येवेति वाच्यं परप्रतारब्धार्थं
 बद्धवित्तव्ययायाससाध्ययागानुष्ठानस्यासम्भवात् क एवं लोको-
 त्तरः यः परप्रतारब्धामात्रार्थं बद्धवित्तव्ययायासोपवासादि-
 नात्मानमवसादयेत् तस्मात् स्वर्गादिफलमवश्यं यागादेरङ्गी-
 कार्यम्, तज्जनकत्वस्वाशुविनाशिन्यां कर्माणां न सम्भवतीति तद्-
 द्वारीभूतं सुकृतापूर्वमवश्यं कल्पनीयमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

तत्रादृष्टफलकानि कानिचित्कर्माणि प्रदर्शयति ।

एतानि कर्माणि अदृष्टाय अदृष्टजनकानि । तत्र अभिषे-

सू० स्थयन्नदानप्रोक्षणदिङ्मन्त्रकालनियमाश्चा- दृष्टाय ॥ २ ॥

उ० गल्लक्षणाय फल्लाय वा एतेनादृष्टफलकश्रीतस्मार्त्तसकल-
कर्म्मोपसंगहः, तत्राभिषेचनं स्नानं “गङ्गायां स्नायात्” इ-
त्यादिविधिविधेयम्, उपवासः “एकादशीमुपवसेत्” इत्या-
दिविधिविधेयः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव धर्मसाधनम्, गुरु-
कुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमहानाज्ञादिव्रतार्थः,
वानप्रस्थं वयःपरिणामे वनं प्रस्थितानां यत् कर्म, यज्ञो-
राजसूयवाजपेयादिः, दानं “गां दद्यात्” इत्यादिविधि-
विधेयम्, प्रोक्षणं “ब्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादिविधिविधेयम्,
दिक् “प्राचीमज्ञवने यजेत” “प्राङ्मुखोऽस्नादि भुञ्जीत”
इत्यादिविधिविधेया, नक्षत्रं आङ्गादौ मघादि, मन्त्रः आ-
पोहिष्ठेत्यादिः, कालः “मासि मासि वोऽग्ननम्” अमावा-
स्यायामपराह्णे दद्यात् “द्यौश्चे पञ्चतपाः” “वसन्तेऽग्नीनाद-
धीत” इत्यादिविधिविधेयः, नियमो वर्षाश्रमिणां यथा-
शास्त्रमनुष्ठानम्, तदेवं धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्,

वि० चनमभिषेकोराज्ञाम्, उपवासः शिवरात्र्युपवासादिः, ब्रह्मचर्य-
मश्रुविधमैथुनादिवर्जनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्य-
यनार्थः, वानप्रस्थं वयःशेषे वनप्रस्थितानां पुटपाकादिकर्म्मयज्ञो-
राजसूयादिः, दानमावाङ्गादौ, प्रोक्षणं ब्रीहियन्त्रादीनाम्, दिक्
प्राङ्मुखभोजनादि, नक्षत्रं मघाआङ्गादि, मन्त्रः प्रहवगायत्र्यादि-
जपः, कालः चातुर्मास्यव्रतादिः, नियमः शौचसन्तापतपःस्वाध्या-

सू० चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥
भावदोषउपधाऽदोषोऽनपधा ॥ ४ ॥

उ० आत्ममनःसंयोगोऽसमवाधिकारणम्, अद्वा स्वर्गादिलक्षण-
प्रयोजनज्ञानञ्च निमित्तकारणमनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

एवं धर्मासाधनमभिधाय अधर्मासाधनमपि समुच्चिन्व-
न्नाह ।

चतुर्णामाश्रमाणां समानं यद्दर्मासाधनं तत्तावत्
पूर्वमुक्तेष्वैवोक्तमितिशेषः । उपधाः भावस्य अद्वायादोषाः
अनुपधाः अद्वायाभावस्यादोषाः तेषुपि धर्माधर्मयोः
साधनानि यथास्वमूहनीयानि उपधापदेनाधर्मासाधनानि
सर्वान्युपसंगृहीतानि ॥ ३ ॥

उपधानुपधे लक्षणतोविवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रमादोऽअद्वामदमानासूयाप्रभृ-
तयो भावदोषा उपधापदेनोच्यन्ते, अद्वा मनःप्रसादोदे-

वि० येश्वरप्रबिधानानि, चकारादनुक्तानि औतस्मात्तान्यपि । २ ॥

प्रसङ्गादधर्मात्मकादृष्टसाधनमप्याह ।

ब्रह्मचारिण्यद्विवानप्रस्यभिन्नरूपेषु चतुर्धु आश्रमेषु विहितं
यत्कर्म तत् चातुराश्रम्यं पूर्वमुक्तमितिशेषः । उपधा भावदोषाः
अनुपधा भावादोषाश्च धर्माधर्मासाधनानोक्तार्थः ॥ ३ ॥

उपधादिलक्षणमाह ।

कामक्रोधलोभमोहमदमात्यर्थःदयो भावदोषा उपधाशब्द-

सू० यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च त-
च्छुचि ॥ ५ ॥

उ० श्रितकर्मानुष्ठानाध्यवसाय इतिकर्तव्यतापरिच्छेदस्यानुप-
धा, तदेतयोर्धर्माधर्मानिमित्तकारणत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

शुच्यशुचिनी चोपधानुपधे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ।

इष्टं श्रुत्या स्मृत्याच यद्रूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य
तत्तथा तत्र रूपम् “अरुणया एकहायन्या पिङ्गाच्या गवा
सोमं क्रीणाति” “श्वेतं कागलमालभेत” इत्यादौ, प्रो-
क्षितं मन्त्रेणोदकसिक्तम्, अभ्युक्षितं विना मन्त्रमुदकसिक्तं
चकारान्त्रायतो लब्धं तच्च “याजनाभ्यापनप्रतियहै ब्राह्म-
णो धनमर्ज्जयेदित्यादिनिचयमविधिबोधितम्” ॥ ५ ॥

अशुचिलक्षणमाह ।

वि० वाच्याः अद्वाऽप्रमादानाजस्यमनःप्रसादादयोऽदोषा अनुपधा-
शब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुपधाशब्देन शुच्यपि बोध्यते किं तत् शुचीत्याह ।

इष्टा श्रुतिस्मृतिविहिता रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र त्रये तत्
यथा सोमक्रयादावाख्यादि, प्रोक्षितं मन्त्रेण जलसिक्तम्, अभ्यु-
क्षितं तूष्णीं जलसिक्तं चकारात् वाक्प्रशस्त याजनादिलब्धमूल्य-
क्रीतादीनां संयहः ॥ ५ ॥

एतद्विपरीतमशुचीत्याह ।

सू० अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नि-

उ० यद्द्रव्यं शुचि तदिपरीतमशुचीत्यर्थः अप्रब्रह्मरूपरस-
गन्धस्पर्शमन्त्रप्रोक्षितमभुक्षितं निषिद्धजलाभुक्षितं वा
अन्यायागतम्, ह्यषिवाणिव्यागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुची-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

अशुच्यन्तरमाह ।

प्रब्रह्मरूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभुक्षितं न्याया-
र्जितञ्च यत्तत्रापि वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च यत्तदप्यशुची-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्यन्तरमाह ।

अयतस्य यमरहितस्यासंयतस्येति यावत् “हसौ पादौ

वि० शुचिप्रतिषेधः शुचिभिन्नमित्यर्थः, तच्च अविहितरूपादिमद-
प्रोक्षितानभुक्षितान्यायोपार्जितवित्तादि । ६ ।

अन्यदप्यशुचीत्याह ।

अर्थान्तरं वक्षन्तरं चकारः पूर्वोक्तसमुच्चारकः तथाच शुचि-
द्रव्यमपि वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्चेत्तदप्यशुचीत्यर्थः । ७ ।

शुचिद्रव्यभक्षणं यमसहकृतं धर्मं तदसहकृतज्ञाधर्मं जन-
यतीत्याह ।

अयतस्य पाषिपादप्रक्षालनाचमनादिरहितस्य शुचिद्रव्य-

सू० यमाभावात् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वादयमस्य ॥ ८ ॥
असति चाभावात् ॥ ९ ॥

उ० प्रक्षात्याचम्य वाग्यतो भुञ्जीत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्वि-
राशामेत्” इत्यादिबोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय
किन्तु पापाय, कुत एवमित्यत आह नियमाभावात् निय-
मस्य सहकारिणोऽभावात्, नियमे सति यत्तदाह विद्यते
वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने भवत्येवाभ्युदयः, कुत इत्यत
आह अर्थान्तरत्वादयमस्य भोजनादर्थान्तरं यतो यमः,
तथाच सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिसिद्धिन् सति
फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यममात्रमेव तन्त्रं तर्हि भोजनमतन्त्रमेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति अभावाद्भ्युदयस्येति-
शेषः तथाच यमोभोजनञ्च द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः ।

वि० भक्षणात् अभ्युदयस्तज्जनकसुखातापूर्वम् आयुर्धृतमितिवत् न
विद्यते न भवति नियमाभावात् यमरूपसहकारिविरहान्,
संयतस्य तु भवेदेव सुखातमिच्छाह विद्यते वेति भवत्येवेत्यर्थः “वा-
स्यादिकल्पोपमयोरेवार्थे वा समुच्चये” इत्यमरकोशात् यमस्या-
र्थोक्तत्वात् सहकारित्वात् तथाच यमसहितं शुचिभोजनं धर्मं
जनयति तद्वहितन्तु पापं जनयतीतिभावः ॥ ८ ॥

तन्मेवं यमसहितमशुचिभोजनं धर्मजनकं न वेत्तनाह ।

असति अप्रशस्ते “सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽध्वर्हिते च स-
त्” इति कोशात् अशुचिद्वयभक्षणे इति यावत् अभावात् अभ्यु-

सू० सुखाद्रागः ॥ १० ॥

उ० भोजनमित्युपलक्षणं यागदानस्नानहोमादीनामपि श्रौत-
स्मार्त्तकर्मणां यमनियमौ सहकारिणौ ॥ ९ ॥

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय
दोषं सहकारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

सक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं
तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा संजायते अहि-
कण्टकादिजन्मनोदुःखात् तत्र तत्साधने वा द्वेष इत्यपि
द्रष्टव्यम्, रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्तकत्वेन दोषा इत्यभिधी-
यन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः”
इति ॥ १० ॥

वि० इयसाधनस्य धर्मस्याभावात् तथाच निन्दितत्वेनाशुचिब्रथभो-
जनं यमसहकृतमपि धर्मं न जनयति किन्त्वधर्ममेवेतिभावः ।

। ६ ।

दोषस्यापि धर्माधर्मकारणत्वात् तत्कारणं दर्शयति ।

सुखात् सुखभोगादनन्तरं तत्साधने सक्चन्दनवनितादौ
राग इच्छा भवतीतिशेषः एवं दुःखभोगानन्तरमपि तत्साधने-
ऽहिकण्टकादौ द्वेषो जायते इति बोध्यं मोहोऽपि रागद्वेषकार-
णमिति रागद्वेषद्वारा मोहोऽपि प्रवर्त्तक इति रागद्वेषमो-
हास्त्रय एव दोषाः धर्माधर्मयोः सहकारिकारणानि तदुक्तं
गौतमीये “प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः” इति “तस्मैराश्रं रागद्वेष-

सू० तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥

अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥

उ० अत्र सुखदुःखे एव यदि रागद्वेषौ जनयतः तदा तयोर्नाशे कथं तौ स्थातामत आह ।

रागद्वेषौ भवत इतिशेषः विषयाभ्यासजनितो दृढ-
तरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वं यदज्ञात् कामातुरस्य कामि-
नीमलभमानस्य सर्व्वत्र कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गदृष्टस्य
तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्व्वत्र भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं “तन्म-
यत्वं तत्रकाशो वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा” इति ॥ ११ ॥

हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

रागद्वेषावितिशेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि
कश्चित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभजति यथा तन्मन्मान-
नुभूतकामिनीसुखस्यापि यौवनोज्जेदे कामिनीरागः अननु-
भूतभुजङ्गदंशदुःखानामपि भुजङ्गेषु द्वेष इत्याद्युत्प्रेयम् । न च

वि० मोहार्थान्तरभावात्” इति “तेषां मोहः पापीयान्नामूच्छेत-
रोत्पत्तेः” इति च ॥ १० ॥

प्रयोजकान्तरमाह ।

तन्मयत्वात् विषयभोगाभ्यासजनितदृढतरसंस्काराच्च रागा-
दयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणान्तरमपि दर्शयति ।

अदृष्टविशेषात् जन्मान्तरकृतादृष्टविशेषात् कस्यचित् कस्मिं-
श्चिदनुरागोद्वेषो वा भवति यथा दमयन्त्यादेर्नजादौ, यथा वा

सू० आतिविशेषाच्च ॥ १३ ॥

उ० प्राग्भवीयः संस्कार एवात्र निबन्धनम्, तत्कल्पने तदुद्बोधकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्टस्यावश्यकल्पनीयत्वात् ॥

॥ १२ ॥

सहकार्यन्तरमाह ।

तथाहि मनुष्यजातीयानामन्नादौ रागः मृगजातीयानां वृषादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, तत्रापि तत्तज्जातिनिष्पादकमदृष्टमेव तन्मं द्वारमात्रम् आतिर्जन्मविशेषः एवं पारावतादीनामुत्करे रागः । तथा महिषजातीयानां तुरङ्गमे द्वेषः, शरमेयाणां शृगाले, नकुलानां भुजङ्गमे इत्याद्युन्नेयम् ॥ १३ ॥

एवं धर्माधर्मानिमित्ततया रागद्वेषनिमित्तानि परि-
सङ्खाय सम्प्रति दोषाणां धर्माधर्माकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारे-
त्याह ।

वि० दुर्व्येधनादेर्भीमादौ तदुक्तं “जन्मान्तराधिगतकर्म्मविपाकजन्मै-
वोन्मीलति क्लृप्तं कस्य च नागुरागः” इति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

आतिविशेषात् मनुष्यजातीयानामन्नादौ उष्ट्रादिजातीयानां कण्टकादौ रागः नकुलजातीयानां भुजङ्गमे महिषजातीयानां तुरङ्गमे द्वेषश्च जातिकृत एव, यद्यप्यत्रादृष्टमेव जातिद्वारा रागाद्युत्पादकं तथापि साक्षान्निष्पादकत्वं जातेरेवेति ॥ १३ ॥

रागादे धर्माधर्मात्पादने बीजमाह ।

सू० इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥
तत्संयोगोविभागः ॥ १५ ॥

उ० विहिते कर्माणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्माणि हिंसा-
दौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना यागादौ प्रवृ-
त्तिर्धर्म प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । ता-
वेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः तथाच गौतमीयं सूत्रम्
“प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिश्चरीरारम्भः” इति वागारम्भोवाचिकी
प्रवृत्तिः सत्यं प्रियं हितमिति पुण्या, असत्यमप्रियमहितमि-
ति पापा, बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन उच्यते तेन मा-
नसौ प्रवृत्तिर्भूतदयादिः, शारीरी प्रवृत्तिर्दानं परिचर-
णमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्याचेति ॥ १४ ॥

इदानीं धर्माधर्मायोः प्रयोजनं प्रेत्यभावमाह ।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगो जन्म अपूर्व्याभिः शरीरे-

वि० धर्माधर्मौ तज्जनकयामहिंसादिकर्मबी उपचारात् तत्र या
प्रवृत्तिः इच्छाद्वेषपूर्विका इच्छाद्वेषजन्मा तथाच रामाद्यामादौ
प्रवृत्तिस्ततोः यागादिना धर्मो जायते तथा द्वेषाहिंसायां प्रवृत्ति-
स्ततोहिंसादिनाऽधर्मो भवतीति रागादेः प्रवृत्तिहारकमेव
धर्मादिजनकत्वमिति सौत्सर्गिकाभिप्रायेणेदं तेन रागद्वेषादिकं
विनाऽपि आकस्मिकगङ्गाजलसर्गसादिना धर्मादिजननेऽपि न
क्षतिरिति ॥ १४ ॥

धर्माधर्मायोः कार्यं प्रेत्यभावमाह ।

तत्संयोगः ताभ्यां जनितः संयोगः सम्बन्धः अर्थात् अपूर्वशरीर-

सू० आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

उ० द्विचवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते । विभागस्तु शरीरमनोविभागो मरणसञ्चयः तथा चायं जन्ममरणप्रबन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्यैव च प्रेत्यभावस्याजरञ्जरीभाव इति वैदिकी संज्ञा ॥ ॥ १५ ॥

तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्ममरणप्रबन्धस्य यत्र च पर्यवसानं तं मोक्षं निरूपयितुमाह ।

अथमेव शरीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्सु मोक्षो भवतीत्यर्थः तत्रात्मकर्माणि तावत् श्रवणं मननं योगाभ्यासेनिदिध्यासनमासनं प्राणायामः श्रमदमसम्पत्तिः आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेशान्तरोपभोग्यपूर्व्यात्मबन्धर्माधर्मपरिज्ञानं तद्भोगानुपपन्नानादेहनिर्मुखाणं तयोर्भोगेन प्रचयोरगद्वेषसञ्चयदोषतुषारदमादक्षिमध-

वि० प्राणयोरगद्वेषः संयोगः जन्मेति यावत् एवं विभागः शरीरचरमप्राणसंयोगध्वंसः मरणमिति यावत् तदपि धर्माधर्माधीनमेव तदेवं धर्माधर्माधीनो जन्ममरणप्रवाहो प्रेत्यभावः स एव पुंसां बन्धसञ्चयः तस्य चाजरञ्जरीभाव इति नामान्तरमागमे प्रसिद्धम्, तदुक्तं गौतमीये “पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः” इति ॥ १५ ॥

नश्वेवमनादिरयं प्रेत्यभावः पुरुषं किं न जहातीत्यत्राह ।

आत्मकर्मसु अवयवमननिदिध्यासनात्मसाक्षात्कारेषु सत्सु मोक्षो व्याख्यातः आगमेऽभिहितः । तत्र आत्मतत्त्वसाक्षात्का-

उ० श्रीधर्मयोरनुत्पादात् प्रवृत्त्यपाये जन्मापायाद्दुःखापाय-
 सक्षणेऽपवर्गस्तत्र षट्पदार्थितत्त्वज्ञानमाद्यमात्मकर्मा ॥ १६ ॥
 इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य
 द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तञ्चायं षष्ठाध्यायः । .

वि० रेखापद्धते मोहात्मके देहाद्यात्माभेदविषयके मिथ्याज्ञाने राम-
 द्वेषकक्षयस्य दोषस्यापायो भवति ततः प्रवृत्ते धर्माधर्मात्मि-
 काया उच्छेदस्तदभावाच्चापूर्वशरीराद्यप्राणसंयोगरूपजन्मोच्छे-
 दस्तत आत्यन्तिकतापत्रयविनाशो भवतीति स एव मोक्षस्तत्र
 मननशास्त्रमिदं परम्परयोपयुज्यते इति तथाच गौतमीयं सूत्रं
 “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदगन्त-
 रापायादपवर्गः” इति, अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां कबाद-
 सूत्रविहृतौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तञ्चायं षष्ठाध्यायः ।

द्व० उक्ता गुणाः ॥ १ ॥

उ० संसारमुखकारणतया सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारण-
तया भोगसाधनतया चोत्पत्तितः प्रत्यात्मनियतत्वेन
परादृष्टस्यापि परस्योपयोगित्वेन च धर्माधर्मौ परीक्ष्ये-
दागौ गुणान् परीक्षित्तिपुस्तोवामुद्देशं लक्षणञ्च स्मारयन्नाह ।

उद्दिष्टा लक्षिता गुणाश्चेत्यर्थः तत्र रूपादयः सप्तदश
कण्ठरवेणोक्ताः चन्द्रसमुच्चिताः सप्त, तेन चतुर्विंशति-
रपि गुणा उक्ताः, तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षा-
द्भाष्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्ति-
सत्तासाक्षाद्भाष्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारणावृत्तिनि-
त्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्भाष्यजातिमत्त्वं वा कार्यासमानाधिक-
रणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥ १ ॥

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमा-
ङ्गिके नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा,
पाकजगुणपरीक्षा, *सञ्ज्ञाद्यनेकवृत्तिगुणपरीक्षा, परिमा-
णपरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणानि, तत्र रूपादीनाञ्चतुर्णाम-
नित्यत्वमाह ।

वि० तदीयसूत्रसंहतिं विवृण्वतामधीमताम् ।

शुभाव सन्तु सन्ततं कथादपादरेखवः ।

सप्तमे गुणान् परीक्षित्तिपुस्तदुद्देश्यत्वे स्मारयति । गुणा
उक्ता उद्दिष्टा लक्षिताश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

* संज्ञासत्त्वैव इति कश्चित् पाठः ।

सू० पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वाद्-
नित्याश्च ॥ २ ॥

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

उ० पृथिव्यादीनां वाच्यत्तानामवयविनां रूपादयश्चत्वारो-
गुणा अनित्याः । यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयवविषु वर्त्तमा-
ना अनित्या एव, तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपा-
दयश्चत्वारोगुणा आश्रयनाच्चादेव नश्यन्ति नतु विरोधि-
गुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्य-
त्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्मं तदा नि-
त्याश्रयवृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपबलसम्भ्रमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्णां नित्येष्वश्रयेषु वर्त्तमानानां
नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधा-

वि० रूपादीनाश्चतुर्णां यथासम्भवमनित्यत्वमभिधत्ते ।

पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शाः, जलस्य रूपरसस्पर्शाः, तेजसो
रूपस्पर्शाः, वायोः स्पर्शाः, एतेषामनित्यत्वाश्रितानामनित्यत्वम्
आश्रयवाच्यनाश्रयत्वात्, चकारादेकत्वैकपृथक्त्वपरिमितियुक्त-
सांसिद्धिकप्रवृत्तखेदानां संयद्दः, तेऽपि अनित्यगता अनित्या
एवेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु नित्यगता रूपादयः किमनित्या नित्या वेत्तन्नाह ।

एतेन आश्रयानित्यत्वक्षेपेनानित्यत्वकथनेन नित्येषु आश्र-
येषु रूपादीनां नित्यत्वमुक्तमुक्तप्राचमर्धावातत्वादित्यर्थः । नि-

सू० अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात्

॥ ४ ॥

उ० नेनेत्यर्थः । दृष्टिकृतस्य नित्येऽनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्र-
 क्षेपस्यैव पार्थिवपरमाणुस्यसंयोगान्नात्र इति व्याचक्रुः
 ॥ ३ ॥

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यदृष्टिरूपादीनां नित्यत्वमेवे-
 त्यतो विप्रिनष्टि ।

आप्यपरमाणौ रूपरमस्यर्था नित्याः, तैजसपरमाणौ
 रूपस्यर्था, वायुपरमाणौ स्यर्था नित्यः, ननु नित्येऽपि वर्त-
 मानानां रूपादीनामनित्यत्वे को विरोधः ब्रह्मबुद्ध्यादी-
 नामिवेत्यतस्त्वकारेण गुणान्तरात्प्रादुर्भावोत्पत्त्यन्तरं सूचि-
 तम्, ब्रह्मेहि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादुर्भावो-
 ऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधी संस्कारादिः, आ-
 प्यतैजसवायवीथपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न

वि० त्वेऽनित्यत्वमिति दृष्टिकारसम्मतः पाठः, तन्मते नित्येषु पार्थिव-
 परमाणुषु रूपादीनामनित्यत्वमभिसंयोगनाशत्वादित्यर्थः, किन्तु
 तादृशपाठे एतेनेति उक्तमिति च सङ्गतं न भवतीति ध्येयम् ॥ ३ ॥

ननु पार्थिवपरमाणुगतानां रूपादीनामभिसंयोगनाशत्वात्
 कथं नित्येऽनित्येति सामान्यत उक्तमतो नित्यानि विशेषयति ।

न खलु नित्यदृष्टिवीर्यता रूपादयो नित्याः किन्तु नित्यजन्यते-
 जोवायुगता एव ते नित्याः पूर्वसूत्रे उक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सू० अनित्येषु नित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥

उ० प्रादुर्भवति, यदि प्रादुर्भवेत्तदा तदारभेच्चपि ब्रह्मणुकादि-
प्रक्रमेणाप्याद्यवयवेष्वपि पूर्वविजातीयं रूपाद्यनुभूयेत
नहि शुक्लरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसो न वा ज्ञीतोष्ण-
स्पर्शविजातीयौ स्पर्शा, उष्णं जलं ज्ञीतो वायुरित्यादि प्रती-
तिरूपधिनिबन्धनेतिभावः ॥ ४ ॥

पूर्वं पृथिवीमन्तर्भाव्यानित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानी-
माप्यादिव्वेवाह ।

अवाद्यवयविरूपादय आश्रयनाच्चादेव नश्यन्ति नतु
विरोधिगुणान्तरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पृथिव्यामवयविरूपायामपि रूपादयोऽग्निसंयो-
गादेवोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाच्चात्तन्माया-
इत्यत आह ।

वि० ननु रूपादिभिन्ना अनित्यगता गुणाः किं नित्यास्तथाच संयो-
गादिकमपि नित्यं स्यादित्यत आह ।

अनित्येषु ये गुणा वर्तन्ते ते सर्व्व एवानित्या आश्रयानित्य-
त्वात्, तथाचानित्येषु नित्या गुणा न सक्त्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु रूपरसगन्धस्पर्शाः किमसमवायिकारणका इत्याकाङ्क्षा-
यामाह ।

सू० कारखगुणपूर्वकाः पृथिव्या पाकजाः ॥ ६ ॥

उ० पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपाश्रयस्य घटादे र्थत् समवायिकारणं कपाखादि तद्गुणपूर्वकाः तथाच कपालरूपं कारणैकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्याद्द्वयमेव रूपत्वमुपाधिरिति चेत् इन्द्रियपातमात्रेण रूपमिति-प्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादिति उपाधिस्याच्च चक्षुस्तथातीन्द्रियं याद्द्वयमेव ग्रहणविषयत्वं तदप्युपाधुषं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेस्तु चाक्षुषत्वात्, चक्षुर्मात्रवहिरिन्द्रिययाद्गुणत्वं रूपत्वम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति चेन्न चक्षुर्मात्रवहिरिन्द्रिययाद्गुणजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशी च जातीरूपत्वं नीलत्वादिकाचेति । नन्वेकैका एव नीलपीतादिव्यक्तयो नित्या नतु तत्र नीलत्वादिजातय एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न नीलतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, धावल्यादिसम्भेदाभावकृतस्तत्र तारतम्यव्यवहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमिति प्रती-

वि० रूपरसगन्धस्पर्शाः अवयविगता इति विवक्षणीयं कारखगुणपूर्वकाः खाश्रयस्य यानि कारखानि अवयवा इति यावत् तेषां ये गुणाः स्वसजातीयगुणाः तेषुः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः तथा चावयववृत्तिरूपरसगन्धस्पर्शानामसमवायिकारखानि अवयव-

उ० तेन, नच सा समवायोत्पत्तिविनाशकृतेतिवार्थं समवायस्य
 तत्रानुल्लेखात् तस्य नित्यत्वाच्च घटादेरप्यनित्यतायामेवं
 सत्यनाश्यासापत्तेः समवायानित्यत्वेनैव तत्राप्यन्यथाभिद्धेः
 सुवचत्वात्, ननु नीलपीतादयोगुणा द्रव्याभिन्ना एव
 धर्मधर्मिणोरभेदादितिचेन्न रूपं घटः स्वर्गोघट इत्या-
 दिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतोभवत्येव शुक्लः पटो
 नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरितिचेन्न मतुहोपादभेदोप-
 चाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः, भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथा-
 कथञ्चिद्रूपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध-
 इत्यादिव्यपदेशवत्त्वाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूप-
 मपि त्वगिन्द्रियेण गृह्येत पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूप-
 मानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रव्यमानयेत्, अस्तु तर्हि
 भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यानुप-
 पत्तेरितिचेन्न अवच्छेदभेदं विना विहङ्गयोर्भेदाभेदयोरेक-
 चासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाव-
 वृत्तिधर्मत्वादत्यन्ताभावत्ववदितिचेन्न एकत्र संयोगतदत्य-
 न्ताभावयोः प्रतीतिवत्त्वादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्यु-
 पगमात् अन्योन्याभावेतु तथाप्रतीतेरभावात् । तदेतद्रूपं

वि० त्रता रूपरसगन्धस्पर्शास्तेषां समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वन्तु स्वस-
 मवायिसमवायसम्बन्धेनेतिबोधम्, ननु इक्षामघटादौ वक्ष्य-
 दभिसंबोमानन्तरं कथं रक्षाणुत्पत्तिरित्यत उक्तं एयिष्यां या-
 क्त्रा इति अपीतिश्रेयः तथाच एयिष्यां रूपरसगन्धस्पर्शाः

स० वृथिव्यां नामाप्रकारकम्, पाथसि तेजसि च शुक्लमेव, कश्चित्
 पटादौ च चिचमपि रूपमधिकम् अन्यथा तदचाक्षुषत्वा-
 पातात् रूपवत् एव चाक्षुषद्रव्यत्वात् नच विजातीयरूपै-
 रूपानारम्भः, नीलपीतादीनामारम्भे रूपत्वेनैव साजात्य-
 स्थापेक्षितत्वात् अन्यथा तदचाक्षुषत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् नचा-
 वयवरूपोपगृहेषुैवावयवविग्रहः अवयवानामपि चिचतया
 नीरूपत्वप्रसङ्गात् यच्च वा पाकात् परमाक्षुषु चिचं रूपं
 तत्रैव तत्परम्परारम्भपटादौ चिचरूपोपपत्तेः, नच ह-
 रीतक्यां रसोऽपि चिच इति वाच्यं हरीतक्या नीरसत्वेऽपि
 दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया ।
 एवं गन्धोऽपि न चिचः सौरभासौरभवदवयवद्वयस्थानारम्भ-
 कत्वात्, कर्कशादौ कश्चिदवयवे तैल्लं कश्चिन्माधुर्यं तथाच
 कतमेरसः कर्कशामिति चेन्माधुर्यमेव, गुणविरोधेन कथं
 तथा स्यादितिचेत् तदवयवे तैल्लाभावात्, तथाऽनुभवः
 कथमितिचेत् कर्कटीभक्षुण्णुभितरसनायवर्त्तिपित्तद्रव्यस्य
 तिक्रतोपलम्भात् ततएव कदाचिन्मुखमपि तिक्रथते,
 हरीतक्यामपि कथमिधं न गतिरितिचेन्न तदवयवेषु
 कषायमाधुर्यस्रवणादिनागारसानुभवादित्यसं पञ्चवेन ।

वि० पाकजा अपि, पाकस्तु रूपादिपरावृत्तिप्रककविजातीयवेदः-
 संयोगः, सोऽपि रूपादेरसमवायिकारकत्वभवति, तत्र च पर-
 माभावेव याकाद्रूपादिपरावृत्तिर्नाशयतिनीति पीक्षुपाकवादिनः,
 यन्मते विजातीयमिसंयोगादारम्भकसंबोगनाशेन स्युक्तपर्य-

उ० तच्च रूपं नयनसहकारि, नन्वेवं वायौ रूपाभावस्य तमसस्य कथं चाक्षुषतेति चेन्न भावग्रह एव रूपस्य नयनसहकारित्वात् विषयासौक्यचक्षुषां चयाणामपि रूपाणि चाक्षुषप्रतीतिप्रयोजकानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसनेन्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः तादृशजातिमत्त्वञ्च रसत्वं सोऽयं जीवनपुष्टिविचारोप्यहेतुः रसनसहकारि, रसनेन्द्रियगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः । घ्राणमात्रगुणो गन्धः घ्राणमात्रगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं सच्च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यदा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् । एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजातिमान् गुणः त्वगिन्द्रियमात्रगुणत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं द्रव्यचतुष्टयवृत्तिश्चायं अनुष्णाभीतभीतोष्णभेदात् त्रिविधः । इदानीं प्रसङ्गात् पाकप्रक्रिया चिन्त्यते । तच्च कार्यकारणसमुदाय एव पच्यते इति पिठरपाकवादिनः, पीसवः परमाणव एव सूतन्त्राः पच्यन्ते तत्रैव पूर्वरूपनाशादिमरूपाद्युत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीसुपाकवादिनः, अत्रेदं

वि० नावयविनाशे सति परमाद्यै रक्षाद्युत्पत्तिस्ततोविजातीयभिः संयोगादारम्भसंबोधानुसृष्टक्रियाद्युत्पत्त्यारम्भसंबोधादिप्रक्रमेण पुनर्द्वन्द्वत्वादिमहावयवपर्यन्तानामुत्पत्तिर्भवतीति । पिठरपाकवादिनस्तु आवयविनां सच्छिद्रतया विजातीयभिः संयोगात्

उ० तत्रम् आपाके निःक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वज्रिणा
 नेदनादभिघातादा तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भ-
 कसंयोगविरोधिविभागेनारम्भकसंयोगनाशे द्रव्यनाशव-
 श्मत्त्वावात्, दृश्यते हि स्थास्थामाहितानां तण्डुलादीनाम-
 प्यधःसन्नापनमात्रेण भर्जनात्तदानीमेव नाशः, क्षीरमी-
 रादीनाञ्चात्यन्तमुष्णता, तथाआपाके वज्रिज्वालाजाला-
 भिहतानां द्रव्याणामवस्त्रानमिति महती प्रत्याग्रा, किञ्च
 यदि द्रव्याणांशसदा मध्यभागे पाकानुपपत्तिः नहि दृढ-
 तरावयवान्तरावदृष्टे मध्यभागे तेजःसंयोगसम्भावना येन
 तत्र श्मामादिनिवृत्तिः स्यात्, तथाच श्मामा अवयवाः अव-
 यवो च रक्त इति महदैश्वर्यम् । ननु सञ्चिद्राष्टेवावयवि-
 द्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादावन्तर्निहितानां तैलघृता-
 दीनां स्रन्दनं अपणञ्च, तथाच मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगः
 स्यादेवेति चेन्न मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् अवय-
 वान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजःसंयोगासम्भवात् । ननु यदि
 द्रव्यनाशः कथं तर्हि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा
 सर्वास्त्रवस्थासु आपाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव दर्शनं, घटा-
 देहपरि निहितानां प्ररावोदञ्चनादीनां तथैव दर्शनं

वि० तेषामपि रूपादिपरावृत्तिर्भवति नतु तत्रावयविनां नाशः प्रत्व-
 भिन्नाविरोधादिवाञ्छः । अत्र च पाकप्रक्रिया यत्र्यगैरवभिधा
 परित्वक्ताऽन्यत्रानुसन्धेया । ये तु गीजरूपादिवत्तत्रय एकैका एव
 निम्ना इत्याजस्तन्मते नीचरूपं गच्छं श्मामरूपमुत्पन्नमित्यादि-

उ० घटादिस्फुटने हि तेषां पातः स्यात्, कथं वा यावन्त एवा-
पाके निहितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्द्व्यंशु-
कादिप्रक्रमेण न्यूनानामधिकानां वा तदानीमारम्भस-
म्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्येव घटादीन्यापाकोत्ती-
र्णान्युपसृज्यन्ते, रेखोपरेखादिचिह्नविलोपो वा कथं न भवेत्
तथाचावयविव्येव पाक इति चेत् मैवं सूच्येण घटादौ
त्रिचतुरचसरेणुविभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाम्ने द्रव्य-
नाम्ने सर्वाणामनुपपत्तीनामुभयसमार्धेयत्वात् नहि तत्र
द्रव्यं न नश्यतीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सहन्ते ।
तत्रापि घटादयो न नश्यन्ति कतिपयावयवनाम्नेऽप्य-
वशिष्टावयवमाश्रित्य कार्यावस्थानसम्भवादन्वया प्रत्य-
भिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांसकाः, ते तु तावदवयवाव-
स्थानयोग्यस्य घटादेः स्वल्पेव्यवयवेषु कथं वृत्तिः स्यादिति
प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव पटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्स्यते
इति तेषामुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपा-
षाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्कोचविकाशयोरदर्शनात्, घटादि-
नाशकाभिमतान् तत्परिमाणमेव नश्यतीति चेन्न परिमा-
णस्याश्रयनाग्नैकनाशत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूची-

वि० प्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः समवायसम्बन्धस्य निवृत्ततया तद्वि-
व्यतया तयोरुपपत्त्यसम्भवात् अन्यथा घटादीनामपि निवृ-
त्तमेकत्वज्ञापयेत्, घटस्य रूपमिति भेदप्रत्ययात् मुखगुणिना-
नाभेदः, नीलपीतादिनामात्मत्वाद्यारब्धे घटादौ चिह्नरूपमेव

७० दक्षनस्रक्षे परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् त्वन्मते
 तन्नाशस्याप्यनुपपत्तेरिति दिक् । येषां मते द्रव्यारम्भकसं-
 योगप्रतिदन्दी तदप्रतिदन्दी च विभाग एकयैवावयवक्रिय-
 या जन्यते तेषां द्युणुकनाशमारभ्य नवमक्षणे द्युणुकान्तरे
 रक्ताद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाचिन्तनात् तथाहि
 वक्रिणा नोदनाद् द्युणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभा-
 गस्ततोद्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततोद्युणुकनाशः नष्टे द्युणुके
 केवले परमाणावग्निसंयोगाच्छ्यामादिनिवृत्तिः श्यामादौ
 निवृत्ते अन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिः रक्तादावुत्पत्ते
 परमाणुक्रियानिवृत्तिसादनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात् पर-
 माणौ कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनिवृत्तिसतः पर-
 माण्वन्तरेण द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो द्युणुकोत्पत्तिरुत्पत्ते
 द्युणुके कारणगुणप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति नव क्षणाः
 यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिक्षण एव क्रियान्तरमुत्पद्यते तदा,
 यदि तु पूर्वक्रियानिवृत्त्यनन्तरकाले क्रियान्तरमुत्पद्यते
 तदा दश क्षणाः, विभागजविभागाद्युपगमेऽपि यदि द्रव्या-
 रम्भकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजोविभागस्त-
 दा दशक्षणं यदि तु द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभा-

वि० जायते तादृशपटस्य नीरूपत्वे तच्चाद्युष्मानुपपत्तेः, नद्यास्तु तत्र
 पटे तत्तदवयववावच्छेदेन नानैव रूपाणि भवन्ति । अत एव

“लोकहितो यस्तु वर्षेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः खुरविषाद्याभ्यां स नीलोदध उच्यते” ॥

उ० गेन विभागात्तरं अन्यते तदैकादशक्षणा प्रक्रिया, तथा-
 हि द्वाणुकनात्रविभागजविभागावित्येकः काक्षः, ततः पू-
 र्व्वसंयोगनात्रश्यामादिनिवृत्ती, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती,
 उत्तरसंयोगेन विभागजविभागक्रियानिवृत्ती, ततो द्रव्या-
 रम्भानुगुणा परमाणुक्रिया, क्रियातोविभागोविभागात्
 पूर्व्वसंयोगनिवृत्तिस्ततो द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततोद्रव्योत्प-
 त्तिः, उत्पन्ने द्रव्ये रक्ताद्युत्पत्तिरिति दश क्षणाः, यदा तु
 द्रव्यविनात्रविग्रहं काक्षमपेक्ष्य विभागेन विभागो अन्यते
 तदैकक्षणवृद्ध्या एकादश क्षणाः तथाहि द्रव्यविनात्रस्ततो
 विभागजविभागश्यामादिनिवृत्ती तत उत्तरसंयोगरक्ता-
 द्युत्पत्ती ततो विभागजविभागकर्म्मणोर्निवृत्तिस्ततः पर-
 माणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागः पूर्व्वसंयोग-
 निवृत्तिः द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिः द्वाणुकोत्पत्तिः रक्ता-
 द्युत्पत्तिश्चेत्येकादश क्षणा एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाक्रि-
 योपरमचिन्तनादेवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्रव्यारम्भानुगुणा
 क्रिया चिन्तते तदा द्वाणुकविनात्रमारम्भ पञ्चमे षष्ठे सप्तमे-
 ऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरूहनीया विवृतश्चैतत्क्षणादरहस्ये ॥
 ॥ ६ ॥

वि० इत्यादिकं सङ्गच्छते इत्याहुः, रसगन्धयोस्तु न चित्रत्वं ना-
 कारसादिमदवयवारब्धानामवयविनां गीरसत्वादिस्वीकारेऽपि
 क्षत्यभावात्, चित्रस्पर्शस्तु रूपक्षणीययुक्त्या स्वीकरणीय एवेति
 संक्षेपः ॥ ६ ॥

सू० एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

उ० पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगासमवायिकार-
णकत्वं साधयितुमाह ।

पाकजानामितिशेषः, अत्र च गुणत्वे कार्यत्वे सतीति
विवक्षितं तदयं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगा-
समवायिकारणकाः कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठाद्विष्टगुणत्वात्
शब्दवत् बुद्ध्यादिवच्च, संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं तेन विभा-
गजशब्दे न व्यभिचारः वायुसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्त-
कारणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च तेजोऽन्वयव्यतिरेकदर्श-
नात् तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पञ्चधर्मातावत्त्वात्
सिध्यति ॥ ७ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शानेकघन्येन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्व्व-
सिद्धत्वेन सञ्ज्ञायाञ्च विप्रतिपत्तिबाहुल्यादुद्देशक्रममति-

वि० ननु कारकगुणानां कार्येऽसत्त्वात् कथं कार्यगुणजनकत्वं
वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्यायामाह ।

एवं त्रयमधिकरखं यस्य तत्त्वात् सामानाधिकरण्यादिब्यर्थः,
तथाच कारकगुणानां साक्षात्समवायसम्बन्धेन कार्येऽसत्त्वेऽपि
खसमवायिसमवायरूपसामानाधिकरण्यासम्बन्धेन कार्ये सत्त्वा-
त्तद्गुणजनकत्वं नानुपपन्नमितिभावः ॥ ७ ॥

संस्थायां बहवदिविप्रतिपत्तिकत्वेन क्रममुक्तञ्च प्रथमं सू-
चीकटाह्न्यायेन परिमाणपरीक्षामारभते ।

सू० अलोर्महतस्योपलब्धनुपलब्धी नित्ये व्याख्या-
ते ॥ ८ ॥

उ० क्रम्य सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं परिमाणपरीक्षामारभ-
माण आह ।

नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतु-
र्थाध्यायमुपलक्षयति उपलब्धनुपलब्धी इति यथायोग-
मन्वयः “येन यस्याभिसम्बन्धोदूरस्थस्यापि तस्य सः” इति
न्यायेन, तथाचाणोरनुपलब्धिरिति लभ्यते तदेवं सूत्रो
गोचः कस्य इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा गोचं रूपं
विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणु-
पर्यन्तं परिमाणमुन्नीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतार्था
रूपवत् परिमाणमपि कारणं नहि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं
प्रत्यक्षं भवति तथाच द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्य-
क्षतथा परिमाणं गुणोऽस्तीति निश्चीयते यदि हि घटादि-
स्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा महदानयेत्युक्ते घटमात्रमान-
येत् तथाच प्रेषसंप्रतिपत्ती विरुद्धोयाताम्, एवं घटपदात्
परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदादा घट इति, मानव्यव-
हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठ-

वि० उपलब्धनुपलब्धी इति इन्द्रसमासेऽल्पसरत्वादुपलब्धिशब्द-
स्य पूर्वभावः तेन महत् उपलब्धिः अलोर्मानुपलब्धिरिति इन्द्र-
क्रमेणैवान्वयः, नित्ये नित्यप्रतिपादके चतुर्थाध्याये व्याख्याते कश्चि-

उ० सामान्यगुणत्वं वा महत्त्वं मानव्यवहारो हस्तवितस्त्रादि-
व्यवहारो न तु पलसङ्खादिव्यवहारः, तच्च परिमाणञ्चतु-
र्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं द्रुखत्वञ्च, तच्च परममहत्त्व-
परमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपरमद्रुखत्वे
परमाणुवर्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरद्रुखत्वे द्युणुकवर्तिनी
चसरेणुमारभ्य महावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे, एवञ्च सर्वा-
ण्यपि द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति, विष्णामलकादावणुत्व-
व्यवहारः समिदित्तुदण्डादिषु च द्रुखत्वव्यवहारोभाक्तः,
भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः, आमलके यः प्रकर्षभावस्त-
स्याभावः कुवले, विष्णे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके,
सच गौणमुख्योभयभागित्वाद्भक्तिपदवाच्यः, दीर्घत्वद्रुखत्वे
नित्ये न वर्त्तते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत इत्यपरे,
महत्सु दीर्घमानीयतामितिवत् महत्सुवर्त्तुलं त्रिकोणञ्चा-
नीयतामिति निर्धारणबलादनुल्लादीनामप्यापत्तेरिति
तेषामान्नघात् ॥ ८ ॥

इदानीं परिमाणकारणानि परिसञ्चये ।

वि० ते इत्यर्थः, मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तत्राद्यु
महत् दीर्घं द्रुखत्वेति चतुर्विधम्, तत्राद्युपरिमाणं परमाद्यौ
द्युणुके च तिष्ठति, तत्रापि परमाद्यावद्युपरिमाणं परमं विभुच-
तुष्टये महत्परिमाणं परमं चसरेणवादिमहावयविपर्यन्तत्रयेषु
अवान्तरजन्यमहत्परिमाणम् ॥ ८ ॥

जन्यमहत्परिमाणस्यासमवायिकारणं दर्शयति ।

सू० कारखबहुत्वाच्च ॥ ६ ॥

उ० चकारोमहत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति, परिमाणमुत्पद्यते इति सूत्रशेषः, तत्र कारणबहुत्वं केवलं अणुके महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तत्र बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्बुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपयोजनियामकः, एवं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं अणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तथाभावात् यत्र च द्वाभ्यां तूष्णकपिष्ठाभ्यां तूष्णकपिष्ठारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं “द्वाभ्यामेकेन सर्व्वैर्वा” इति । प्रचयस्य आरम्भकः संयोगः, सच स्थाभिमुखकिञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्थाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगस्योपलक्षणः, सचावयवसंयोगः स्थावयवप्रश्नि-

वि० कारखस्य स्थाभ्यसमवायिकारखस्य बहुत्वं तस्मादसमवायिकारखात् जन्यमहत्परिमाणं जायते इतिशेषः, चकारात् प्रचयमहत्परिमाणयोः संग्रहः असरेषुमहत्परिमाणं प्रति द्युक्तगतं पितृरूपं बहुत्वमसमवायिकारखं यत्र तूष्णकपिष्ठाभ्यां प्रचययुक्ताभ्यां तूष्णकपिष्ठान्तरमारब्धं तत्र श्लिथिजात्स्यसंयोगरूपः प्रचयस्तादृशावयवपरिमाणस्यसमवायिकारखम्,

सू० अतोविपरीतमणु ॥ १० ॥

उ० धिससंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्त्तारश्चो धापेक्ष-
दतिवचनात् ॥ ९ ॥

महत्त्वदीर्घले व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति ।

अतः प्रत्यक्षविद्भान्महतः परिमाणाद्यद्विपरीतं तद-
णुपरिमाणमित्यर्थः । वैपरीत्यञ्चाप्रत्यक्षत्वात् कारणवै-
परीत्याच्च, महत्त्वे हि महत्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्,
अणुत्वे च कारणगतस्य द्वित्वस्यैश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यस्य कारण-
त्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं ह्यस्त्वमित्यपि द्रष्टव्यम्, वैप-
रीत्याञ्चापि पूर्ववत् ॥ १० ॥

वि० घटादिगतमहत्परिमाणे तु क्षपाणादिगतं महत्परिमाणमस-
मवाधिकारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अणुपरिमाणमाह ।

अतो महत्परिमाणाद्विपरीतं वैधर्म्यवदणुपरिमाणम्, वैध-
र्म्यञ्च कौत्सिकप्रत्यक्षाविषयत्वं कारणबहुत्वाद्यजन्यत्वञ्च तथाच
परमाणौ ह्यणुके चाणुपरिमाणं वक्तते तस्य प्रत्यक्षं न भवति,
परमाणुपरिमाणन्तु नित्यं ह्यणुकपरिमाणन्तु परमाणुगतद्वित्व-
संख्याजन्यम्, एवमणुत्वरूपा परिमाणगता जातिरपि वैधर्म्यं
बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु विक्वादात्मकमणु गुह्याफणादात्मकं महदित्वादिप्रत्य-
यात् महत्परिमाणेऽपि प्रत्यक्षविषयत्वमापेक्षिकमणुत्वञ्चास्तीति
वैपरीत्यं कथमित्यत आह ।

सू० अथु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा-
भावाच्च ॥ ११ ॥

उ० इदानीं कुवक्षामलकादावणुत्वव्यवहारोभाक्तइति दर्शयति ।

इतिशब्दे व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विष्वापेक्षया कुवक्षमणु कुवक्षापेक्षयामलकं महत् आमलकापेक्षया विष्वं महदिति तावद्भावहारोऽस्ति, तच्च महदिति तेषु व्यवहारोमुख्यः, कुतएवमत आह विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः, कुतएवमत आह विशेषाभावात् अणुत्वविशेषस्य तच्चाभावात्, अणुत्वं हि कार्यं द्रुणुकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणुवृत्ति, कुवक्षदौ तदभावात् यदा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयववज्जलमहत्त्वप्रचयानां कुवक्षायवयवेषु भा-

वि० अथु महदिति प्रत्ययव्यवहारौ, तस्मिन् व्यवहयमात्रे परिमात्रे, विशेषस्य अपकर्षस्य, भावात् सत्त्वात्, विशेषस्यापकर्षस्याभावादसत्त्वाद्भवत इत्यर्थः, अत्रापकर्षाभावेन उत्कर्षोविवक्षितस्य चाथ विष्वादामलकमणिवतिप्रत्ययोव्यवहारश्च विष्मपरिमात्रादपकृतपरिमात्रं विषयीकृत्य भवति, नतु वास्तविकाणुपरिमात्रम्, एवं गुणाफलादामलकं महदित्यादिप्रत्ययोव्यवहारश्च गुणाफलपरिमात्रापेक्षयोत्कृतमहत्परिमात्रं विषयीकरोति उत्कर्षापकर्षो च सत्त्वसम्बन्धविशेषावतिरिक्तौ वेत्तन्वदेतत् ॥ ११ ॥

सू० एककालत्वात् ॥ १२ ॥

उ० वात् सङ्गावात् विशेषाभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुवत्साद्यवयवेष्वभावाद्सङ्गावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अणुत्वव्यवहारोभाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्त्वमणुत्वञ्च इयमप्येकस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुले परस्परविरोधिनी नैकत्राश्रये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसद्भावान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः ॥ १२ ॥

महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह ।

वि० ननु उत्कर्षापकर्षौ परस्परविरोधिनी तत्कथमेकत्र तयोः समावेशः निम्बफलमपह्लुं नारिकेलफलमुत्कृष्टमिति हि स्ववक्रियते नहि निम्बफलमुत्कृष्टमित्यादिकः प्रत्ययव्यवहारो वा प्रेक्षावतां येन तयोर्विरोधः सम्भाष्यतेत्यत आह ।

एककालत्वात् एककालीनत्वात् विशेषतदभावयोर्बुद्ध्यापकर्षव्यवहारयोरितिशेषः । अयम्भावः उत्कर्षापकर्षौ न विरुद्धौ एकत्राश्रये एकदैव इत्यर्थव्यवहारात् नहि क्षत्रियो ब्राह्मणादपह्लुः वैश्याणात्कृष्ट इत्यादिव्यवहारः शक्योऽपक्षपितुम् । निम्बफलादावपि स्थापेक्षया तिष्ठतमादुत्कृष्टप्रत्ययो भवत्येवेति नोत्कर्षापकर्षयोर्विरोधः ॥ १२ ॥

ननुत्कर्षापकर्षयोर्बुद्धे विरोधाभावेऽपि गुणादौ विरोधोऽस्येवेति कथमेकस्मिन् परिमाणे तयोः सम्भव इत्यत आह ।

सू० दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणै
व्याख्यातः ॥ १४ ॥

उ० दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्त्वेव कुवन्नामलकविल्लेषु
स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा
वस्तुगत्या शुक्लेष्वेव पटञ्जलस्कटिकादिषु शुक्लशुक्लतर-
शुक्लतमव्यवहारः ॥ १३ ॥

नन्वणु महत्परिमाणमितिव्यवहारवस्तान्महत्त्वेऽपि प-
रिमाणे महत्त्वमणुत्वेऽप्यणुत्वमस्तीति ज्ञायते तत् कथं
द्रव्यमात्रवृत्तित्वमनयोः कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरो-
धोनापद्यत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्माणो नाणुत्वमहत्त्ववती तथाऽणुत्वमहत्त्वे

वि० शुक्लशुक्लतरशुक्लतमरक्ततररक्ततमादिरूपात् दृष्टान्तात्
परिमाणेऽपि उत्कर्षापकर्षयोः सम्भवः नहि परिमाणस्योत्कर्षा-
पकर्षावन्तरेण महत्त्वमहत्तरमहत्तमादिदिव्यवहारः कथमपि सङ्ग-
च्छत इति ॥ १३ ॥

ननु, अणुमहत्परिमाणयोरपि अणुमहत्परिमाणान्तरमापे-
क्षिकमस्ति तदेव द्युकात्परिमखलमणु कपाशाद्घटोमहान्
विश्वादात्मलकमणु ध्यामलकाद्विष्वं महदित्यादिप्रतीर्त्तवर्षयइति-
भ्रमं निराकुरते ।

कर्मगुणैरिति गुणपरं रूपादिगुणपरं ननु परिमाणपरं
तथाच यथा रूपादौ रूपादयो न सन्ति एवं कर्मणि कर्माणि

सू० कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥

उ० अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्तोद्द्रष्टव्यः
॥ १४ ॥

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः
द्वौ शब्दौ एकः शब्दः चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिव्यवहारः,
कर्माण्यपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शीघ्रं ग-
च्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः तथाचाणुत्वमहत्त्वे अपि
तदती स्यातामित्यत आह ।

कर्माभिः कर्माणि न तदन्ति गुणैश्च गुणा न तदन्त-
स्तथाऽणुत्वमहत्त्वेऽपि न तदती, व्यवहारस्तु सर्व्वत्र भाक्त-
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु महान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्तोगुणाः
अणवोगुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति कर्माणि त-
दुभयवन्तश्च गुणाः प्रसक्ता इत्यत आह ।

वि० न सन्ति तथा परिमाणेऽपि परिमाणान्तरं न सम्भवति कार्य्य-
मात्रं प्रति त्रयस्य समवायिकारणत्वादिति ॥ १४ ॥

ननु कर्मसु कर्माणि रूपादिषु रूपादयश्च न सन्तीति यदुक्तं
तत्कृत इत्याशङ्कयामाह ।

कर्माभिरित्यनन्तरं शून्यातीति गुणैरित्यनन्तरं शून्याइति च
पूरणीयम्, कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्त इति पूर्व्व-
मेव प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वणूनि कर्माणि महान्ति कर्माणि अणवोगुणा महान्तोगुणा-

सू० अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्यास्थाताः ॥ १६ ॥
एतेन दीर्घत्वद्भ्रस्वत्वे व्यास्थाते ॥ १७ ॥

उ० यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न कर्माणि
तदुभयवन्ति नवा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु
पूर्ववद्भाक् इतिभावः ॥ १६ ॥

अणुत्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वद्भ्रस्वत्वयोरतिदिशति ।

द्भ्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न द्भ्रस्वत्वदीर्घत्ववती महत्त्वोत्पा-
दकमेव दीर्घत्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव द्भ्रस्वत्वोत्पादकम्,
कारणैक्यात् कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन
पाकज्वदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र
द्भ्रस्वत्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं द्भ्रस्वत्वमित्याद्यतिदे-
शार्थः ॥ १७ ॥

वि० इत्यादिव्यवहारवशात् कर्मणि गुणे च अणुत्वं महत्त्वञ्च परिमाणं
सेत्स्यतीत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वपरिमाणयोर्नाणुत्वमहत्त्वपरिमाणे तथा
कर्मणि गुणेषु च न तदुभयम् उक्तव्यवहारास्वापकर्षोत्कर्षवि-
षयका एवेति ॥ १६ ॥

द्भ्रस्वत्वदीर्घत्वयोरप्यणुत्वमहत्त्वतुल्यतेत्याह ।

यथा अणुत्वमहदितिव्यवहारसिद्धे अणुत्वमहत्त्वे तथा ऋषं
दीर्घमितिव्यवहारसिद्धे द्भ्रस्वत्वदीर्घत्वे एवमिदमस्माद् ऋषमि-
दमस्माद्दीर्घमित्यादिप्रत्ययव्यवहारावप्यपकर्षोत्कर्षविषयकावेवेत्य-
र्थः ॥ १७ ॥

सू० अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥

स० इदानीं विनाशकमाह ।

एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशनि द्रव्ये वर्त्तमान-
माश्रयनाश्रादेव नश्यति नतु विरोधिगुणान्तरात् । घटे
सत्यपि तत्परिमाणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि
स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाश्रेण तत्र
घटनाश्रावश्यकत्वात् नहि परमाणुदयसंयोगनाश्राद् द्युणु-
के नष्टे तदाश्रितस्य चसरेणोक्तदाश्रितस्य पूर्णवर्करादेरवि-
नाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति चेत्,
सैवेयं दीपकसिकेतिप्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तिलात् । प्रदीप-
प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमैव द्रुखत्वदीर्घत्वे परमुत्पादविनाशनाश्रा-

वि० किं परिमाणमनित्यमिदञ्चमाह ।

परिमाणमनित्ये अनित्यमाश्रयविनाश्रादेव तन्नश्यतीत्यर्थः,
नच घटादौ त्रिचतुरादिपरमाणुविच्छेधे तदुपचये वा परिमा-
णान्तरं प्रत्यक्षसिद्धं स एवायं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञावास्तव-
सम्भवेन घटादेस्तत्राविनाशादिविवाच्यं परमाणुविच्छेधे तदुपचये
वा द्युणुकनाश्रावश्यकत्वेन चसरेणोक्तदाश्रितस्य पूर्णवर्त्तमानाश्रा-
प्यावश्यकत्वात् नहि विनाशसामग्री प्रत्यभिज्ञाभिषा चार्थं
नार्जयिष्यति, शरीरादाववयोपचयेऽसमवाधिकारवशात्तत्रा-
वश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः, नच घटाविनाशेऽपि तन्वन्तर-
संयोगात् कथं परिमाणाधिक्यमितिवाच्यं तत्रापि वेमाद्यभि-
षात्वेनासमवाधिकारवत्सुसंयोगनाश्रादेव घटनाश्रावश्यक-

सू० नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥

नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥

उ० खिनो इति चेन्न तद्दिनाग्रस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्ते-
रुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं
शब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं
तन्नित्यं विनाशकाभावात् ॥ १९ ॥

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकसिद्ध्यां संज्ञामाह ।

परिमण्डलमेव पारिमाण्डल्यं तदुक्तम् “अन्यत्र पारि-
माण्डल्यादिभ्यः” इति ॥ २० ॥

वि० त्वात् किञ्च तन्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्
तत्तन्तुरूपकारणाभावात् तत्तन्तोऽवयवत्वाभावे च न तेन परि-
माणाधिक्यं संयुक्तत्रयान्तरवत्, तस्मात्तत्र तन्वन्तरसंयोगे सति
पूर्वपटनाशात्पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम्, अवयवविनः
प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन सैवेयं दीपकणिकेत्यादिवत् । नच
पूर्वतन्तव एव तन्वन्तरसहकारात् पूर्वपटे सत्त्वेव पटान्तर-
मारभन्त इति वाच्यं मूर्त्तयोः समानदेशत्वाविरोधादितिसं-
क्षेपः ॥ १८ ॥

नित्यगतपरिमाणस्य नित्यत्वमर्थावातमपि स्पष्टार्थमाह ।

सुगमम् ॥ १९ ॥

ननु किं त्रयं नित्यं परिमाणाधिकरक्षणक्षेत्रमाह ।

परिमण्डलशब्दो परमाणुपरिमाणं तद्विशिष्टं परमाणुच परि-

सू० अविद्याच्च विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥

उ० ननु कुवस्वामलकादिषु समिदिक्षुप्रभृतिषु च व्यव-
द्वियमाणमणुत्वं ह्रस्वत्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा
पारमार्थिकयोस्तयोः किं प्रमाणमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः कुवस्वामलकादावणु-
त्वज्ञानं समिदिक्षुप्रभृतिषु ह्रस्वत्वज्ञानं तावदविद्या तत्र
पारमार्थिकाणुत्वह्रस्वत्वयोरभावात्, सर्वत्राप्रमा प्रमापू-
र्विकैव भवतीत्यन्यथाख्यातिवादिभिरभ्युपगमात् तथाच
सत्यमणुत्वज्ञानं सत्यञ्च ह्रस्वत्वज्ञानमनुमेयमित्यर्थः एवञ्च
भाक्तः ब्रह्मप्रयोगे मुख्यमन्तरेण न भवतीति मुख्ये
अणुत्वह्रस्वत्वे क्वचिदवश्यं मन्तव्ये ॥ २१ ॥

वि० भाषया प्रतिपादयति परिमखड्गं पारिमाखड्यपरिमाखविशिष्टं
परमाखरूपं त्रयं नित्यमिति न नित्यद्रव्यस्य दुर्भिक्षतेत्यर्थः ।
तस्य नित्यत्वञ्च प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ २० ॥

ननु परमाखरूपं त्रयं कथमङ्गीकर्तव्यं तस्याप्रत्यक्षत्वात् त्रस-
रेणवादिकन्तु प्रत्यक्षसिद्धं यद्द्रव्यं तदेवाङ्गीकारणीयमित्यत आह ।

अविद्या अप्रमा एथिवी नित्या जलं नित्यमित्यादिप्रतीतिरव-
यविविषयिणी विद्यायाः परमाखविषयिण्याः एथिवी नित्येति
प्रमाया लिङ्गम्, सर्वत्र प्रमाया अप्रमापूर्वकत्वात् नहि कुत्रापि
नित्यत्वमजानतः एथिवी नित्येति अमे भवितुमर्हति, एतच्चापा-
ततः वस्तुतः परमाखसिद्धिप्रकारः प्राक् प्रदर्शित एवादरणीयः
॥ २१ ॥

आकाशादावपि नित्यं परिमाखमस्तीत्याह ।

द्व० विभवान्महानाकाशस्तथाचात्मा ॥ २२ ॥

उ० द्रव्यत्वेन हेतुनाकाशादीनामनुमितस्य परिमाणस्य स्वरूपमाह ।

विभवः सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वं तच्च परममहत्त्वमन्तरेणानुपपद्यमानं परममहत्त्वमनुमापयति, दृश्यते चेह वाराणस्यां पाटलिपुत्रेषु युगपदेव शब्देत्यन्तिस्तच्च चैकमेवाकाशं समवायिकारणमित्याकाशस्य व्यापकत्वं सिद्धं व्यापकत्वञ्च परममहत्परिमाणयोग एव नाकाशकल्पने गौरवमित्येक एवाकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । आकाशस्य प्रदेश इति तु व्यपदेशः प्रदेशवद्भिर्घटादिभिः संयोगनिबन्धनो भाक्तः भक्तिस्य प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगित्वम् । तथात्मेति यथाकाशं विभवात् सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वात् परममहत् तथात्मापि परममहान् यद्यात्मनः सकलमूर्त्तसंयोगित्वं न भवेत् तदा तेषु तेषु मूर्त्तेषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् क्रिया नोत्पद्येत व्यधिकरणस्वादृष्टस्य प्रत्यासत्त्यपेक्षया क्रियाजनकत्वात् साच प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सञ्चारिणि शरीरे तच्च तच्च ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्तरे-

वि० विभवात् सर्व्वमूर्त्तसंयोगादाकाशोमहान् परममहत्परिमाणवान्, तच्च परिमाणं नित्यमाकाशस्य नित्यत्वात्, आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगाभावे नावादेश्वावच्छेदेन शब्देत्यन्तसम्भवात् तत्तद्देशाकाशसंयोगस्य तत्तच्छब्दासमवायिकारणत्वात् स्वमात्मापि नित्यपदमहत्परिमाणवान् वैभवात्, अदृष्टवदात्मसंयो-

सू० तदभावादणु मनः ॥ २३ ॥

उ० षानुपपन्नेत्यात्माऽपि व्यापकः स च नाकाशवदेक एव व्यव-
स्थादर्शनादित्युक्तमितिभावः तच्च महत्त्वं सातिशयं नित्यञ्च
परमाण्वणुत्ववत् एवमाकाशादौ परमदीर्घत्वं परमाणुषु
च परमदृक्त्वमूहनीयम् ॥ २२ ॥

ननु मनो विभु सर्व्वदानिस्पर्शद्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञा-
नाद्यसमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवदित्याकाशात्म-
नोः साहचर्य्येण मनोऽपि किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वाभावाद्णु मनः सक-
लमूर्त्तसंयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसंयोगे ज्ञानयोगपद्यं
स्यात् तथाच व्यासङ्गे न स्यात्, अनुमाने तु मनो यावन्न
सिद्धं तावदाश्रयासिद्धे मनःसिद्धिदशायान्तु धर्म्मिग्राहक-
मानवाधिते । ननु विभवाभावादेवं नाणुत्वं सिध्यति
घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाव्यापकत्वसाध-

वि० गस्य सर्गाद्यकाशेनपरमात्मकर्महेतुत्वादात्मवैभवमप्यावश्यकम् ॥
॥ २२ ॥

नन्वात्मवन्ननोऽपि विभु ज्ञानाद्यसमवायिकारणसंयोगाश्रय-
त्वादिति तस्य महत्परिमाणं कुतो नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्याभावान्ननोऽपि न परममहत्परिमाणवदित्यर्थः,
ज्ञानाद्यैत्रयनियामकतवाऽणुत्ववत् एव मनसः सिद्धिर्वैभव-
साधकप्रागुक्तानुमानस्य धर्म्मिग्राहकप्रमाणवाधितत्वादितिभावः ॥

॥ २३ ॥

2 R 2

सू० गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥

उ० नात् तथाचैकदेहे मनस्तावदेकं नानाकल्पने गौरवापत्तेः
एकस्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवाच्चिःस्पर्शत्वेनानारम्भक-
त्वाच्चेत्यादियुक्तेरणुत्वसिद्धेरितिभावः ॥ २३ ॥

दिग्ः परममहत्त्वे युक्तिमाह ।

गुणैः सकलदीपवर्तित्पुरुषसाधारणपूर्वापरादिप्रत्यय-
रूपैः सकलमूर्त्तनिष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिगपि व्यापक-
त्वेन व्याख्यातेत्यर्थः । परत्वापरत्वयोस्तत्पत्तौ संयुक्तसंयोग-
भ्रयस्वाल्पीयस्वविषयापेक्षाबुद्धेः कारणत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वात्, नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिहतत्वात्, कथं
तर्हि दिग् दिग् इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपा-
धिनिबन्धनत्वादित्युक्तत्वात् ॥ २४ ॥

कालस्य व्यापकत्वमाह ।

वि० दिग्दपि नित्यपरिमाणमाह ।

गुणैः परत्वापरत्वासमवायिकारणैः तदाश्रयसंयोगैः दिग्
व्याख्याता परममहत्त्वेनेतिशेषः तथाच दिग्ः परममहत्परिमाणं
विना दूरान्तिकादिनागादेशैः सह युगपत्संयोगानामनुपपत्त्या
युगपन्नानापरत्वापरत्वानामुत्पत्तिर्न सम्भवतीति दिग्ः परम-
महत्परिमाणमावश्यकमाश्रयस्य नित्यत्वात् तस्य नित्यत्वमिति-
भावः । २४ ॥

कालस्यापि तथात्वमाह ।

सू० कारखे कालः ॥ २५ ॥

च० परापरव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्यश्चिरचिप्रप्रत्ययकारणे
 द्रव्ये काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपु-
 ष्षसाधारणः कालस्य व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति
 तस्य व्यापकत्वं परमहृत्त्वयोग इत्यर्थः । यदा इदानीं जात-
 इत्यादिप्रतीतिबलात् सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं का-
 लस्य प्रतीयते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य
 समवाय्यसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वनिश्चयमात् । यदा अती-
 तानागतवर्त्तमानव्यवहारः सार्वत्रिक इति, सर्वगत एव
 कालः । यदा क्षणवमुहूर्त्तयामदिनाहोरात्रपक्षमास-
 र्त्तयनसम्बन्धरादिव्यवहारकारणे द्रव्ये कालाख्येति व्यव-
 हारस्य सार्वत्रिकत्वात्कालः सार्वत्रिक इति परममहान्
 तस्य नामात्वकल्पना च कल्पनागौरवप्रतिदत्तेत्युक्तम् ॥ २५ ॥
 इति श्रीशार्ङ्गरे वैशेषिकसूत्रोपकारे सप्तमाध्यायस्या-
 द्यमाह्निकम् ॥ * ॥

वि० कारखे कालिकपरत्वापरत्वसमवायिकारणे प्रत्यासन्न इति
 शेषः कालिकपरत्वापरत्वसमवायिकारणसंयुक्त इति तु कलि-
 तार्थः, काल इति महत्त्वेन वाख्यात इति शेषः तथाच कालस्य
 परममहृत्परिमाणं विना युगपन्नानादेशावस्थितनानापिच्छैः सह
 युगपत्संयोगानुत्पत्तौ युगपन्नानापिच्छेषु कालिकपरत्वापरत्वो-
 त्पत्ति न सम्भवतीत्यवश्यं कालस्य परममहृत्परिमाणमप्रीकार्यं
 तच्च नित्यं कालस्य नित्यत्वादितिभावः ॥ २५ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां क-
 षादसूत्रविद्वतो सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ * ॥

सू० रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्धान्तरमेकत्वम् ॥

॥ १ ॥

उ० द्वितीयाह्निके एकानेकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणम् अ-
नेकमात्रवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थसम्बन्धप-
रीक्षाप्रकरणं विशेषगुणरहितविभुसंयोगासमवायिकारण-
कैकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं समवायपरीक्षाप्रकरणञ्चेति
तत्र महत्त्वैकार्थसमवायाधीनं सञ्ज्ञादीनामपि प्रत्यक्ष-
त्वमिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं सञ्ज्ञां
पृथक्त्वञ्च परीक्षितुमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सञ्ज्ञादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्य-
तिरेकादिति व्यभिचारात् तदयमर्थः, एकोघट इति वि-
भिन्नप्रतीतिविशेषणजन्या, तच्च विशेषणं न रूपादि, तद्व्य-
तिरेकेण जायमानत्वात्, नच घटत्वादिकमेव निमित्तम्,
पटेऽपि जायमानत्वात्, नचैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया
सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, नच द्रव्यमात्रसामान्यं तत्,

वि० महत्त्वस्य संख्यादिप्रत्यक्षहेतुत्वात् परिमाणनिरूपणानन्त-
रमेव संख्यापृथक्त्वयोर्निरूपणमारभते ।

एकत्वम् अर्थान्तरं रूपादिभ्यो भिन्नं नतु रूपादिसरूपम्,
एकत्वपदं सञ्ज्ञादिपञ्चकोपलक्षणं गगनमेकं काच एक इत्यादि-
प्रतीतिविषयो रूपादिभिन्नो गुणोऽवश्यमप्रीकार्यः गगनादिषु
रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकात् रूपादीनामभावादित्यर्थः, नचैकं

सू० तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥

उ० द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेवत्वात् नचान्यूनानतिरिक्तदेव-
त्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ता-
ऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्त-
त्वात् अन्यथा घटत्वकससत्वयोरपि भेदापत्तेः, नच स्वरू-
पाभेद एकत्वमिति भूषणमतं युक्तम्, घटस्वरूपाभेदस्ये-
देकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्, स्वरूपभेदादि-
त्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य चिचतु-
रादिसाधारणेन व्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तेरितिभावः ॥ १ ॥

एकत्वतुल्यतथैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अपोद्धारव्यवहारस्यावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्था-
न्तरमित्याकारः, अपट्टव्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो विद्धा-
रणं सद्दपोद्धारः, तत्रच न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादव-
ध्यनिरूप्यत्वाच्च, नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम्, इदमस्मात्

वि० सामान्यमेकोविशेषः एकः समवायः एकोऽभाव इत्यादिप्रतीतिः
का प्रतिरिति वाच्यं तन्नानायत्वा धीविशेषविषयत्वरूपसौक्यस्य
भानाङ्गोकारादधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ॥ १ ॥

पृथक्त्वगुणस्य संख्यातुल्यत्वमाह ।

पृथक्त्वमपि संख्याकद्गुणान्तरमेव तत्रैकपृथक्त्वम् एकत्व-
संख्यातुल्यं विपृथक्त्वादिकच्च दित्यादिसंख्यातुल्यमिति, नच
उक्तः घटात् पृथगन्धोभिन्न इत्यादिप्रतीतीनां समानविषयक-

उ० पृथगन्यदर्थान्तरमिति वदन्निन्नमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावच्छ-
 म्बनत्वात्, न पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्या-
 भावार्थत्वं तच्च पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक्
 इदमिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् नचान्यो-
 न्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमी-
 प्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेका-
 कारत्वाद्वैशिष्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रस्य दण्डवैशिष्य-
 दशाद्यां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं
 शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारा-
 पत्तेः, अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते घटे श्ला-
 माहृटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधि-
 धर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्लामान्तरं रक्ततादशाया-
 मपि नच सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्यनिरूप्य-

वि० त्वानुभवादन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं ननु गुणान्तरमिति वाच्यं
 नञ्शब्दस्येव पृथक्शब्दस्याप्यव्ययतयाऽभेदार्थकतयाच अस्मात्
 पृथक् इदमिदं नेति प्रतीत्योर्वैकल्यानुपपत्तेः नचान्यादिशब्द-
 वत् पृथक्शब्दस्यापि भेदविशिष्ट एव शक्तिरिति वाच्यं गौरवा-
 पत्तेरन्यादिशब्दस्य नामान्तरार्थं भेदान्वयानुपपत्त्या विशिष्टे
 शक्तिस्वीकारेऽपि पृथक्शब्दस्याव्ययतया भेदान्वयसम्भवेन वि-
 शिष्टशक्तिस्वीकारस्यानावश्यकत्वात् अन्यथा नञाद्यव्ययाना-
 मपि विशिष्टशक्तिः स्वीक्रियेत नच पृथक्शब्दस्यान्वार्थत्वाभावे
 तद्योगे कथं पञ्चमीति वाच्यम् “तृतीया पञ्चमीचैव पृथक्
 नाना प्रयोगतः” इत्यादि शाब्दिकस्मृतेः पञ्चमीविधावकत्वात्,

सू० एकत्वैकपृथक्त्वयो*रेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽ-
णुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

उ० त्वात् जातिमङ्करप्रसङ्गाच्च सन्मात्रवृत्तिले सत्तया, द्रव्य-
मात्रवृत्तिले द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः ॥ २ ॥

नन्वेकमेकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति व्यवहा-
रादेकत्वेऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तत्रापीत्यत-
आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्भवहारस्तत्र भा-
क्त स्तथैकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्भवहारस्तत्र
भाक्तरत्यर्थः । “कर्माभिः कर्माणि” “गुणैर्गुणाः” इत्यपि

वि० वस्तुतो वैशेषिकानुभवसिद्धमेव पृथक्त्वं गुणान्तर्गं खण्डनग्रन्थे
दीधितिहता खण्डितमिति तत्रास्माकं विचारबाहुल्यमकिञ्चित्-
कारमेवेति विरम्यते ॥ २ ॥

नन्वेकमेकत्वमित्यादिव्यवहारबलादेकत्वेऽप्येकत्वमेवमेकपृथक्त्वं
द्विपृथक्त्वात्पृथगितिव्यवहारबलादेकपृथक्त्वेऽप्येकपृथक्त्वमङ्गी-
कार्यमिति तयोर्गुणत्वं दुर्घटं गुणेऽपि सत्त्वादतथाह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्वयोस्तथा एकत्वैकपृथक्त्वयो-
रपि नैकत्वैकपृथक्त्वे, व्यवहारस्तु प्रकारान्तरेणोपपादनीय-
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* एकत्वैकपृथक्त्वयो नैकत्वैकपृथक्त्वभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति कश्चित् पाठः ।

सू० निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्व्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥

उ० दृष्टान्तसूत्रद्वयं पूर्व्वदृष्टान्तसूत्रेणैकवाक्यतापन्नमेवात्र प्रतिभासते यथा कर्माणि न कर्मावन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तदती इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु गुणेषु कर्मासु च साधारणवैकल्यव्यवहारः किमत्र विनिगमकं यद्द्रव्येवैकत्वं न गुणादिस्वित्यत्राह ।

सर्व्वेषामेकत्वं तत्र विद्यते, कुत इत्यत्र आह निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानामिति संख्याया निष्क्रान्ताः निःसंख्यास्वेषां भावो निःसंख्यत्वम्, तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसंख्यानि, संख्याया गुणत्वेन गुणेषु तावत् संख्या न विद्यते नवा कर्मासु, गुणानां कर्मासु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितञ्च संख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च संख्यात्वमितिभावः ॥

॥ ४ ॥

वि० नव्येकोघटइतिवदेकमेकत्वमिति व्यवहारस्यसत्तात्तस्य भास्यत्वे किं बीजमत आह ।

सर्व्वैकत्वं सर्व्वेषु पदार्थेषु एकत्वं वर्त्तते इति यन्मतं तत्र विद्यते न प्रामाणिकतया कथ्यते, कर्माणां गुणानाञ्च निःसंख्यत्वात् संख्याशून्यत्वादन्यथा तयोरेपि द्रव्यत्वं प्रसज्येत द्वित्वादेरिवैकत्वस्यापि गमनव्यवहारहेतुतया संख्यात्वस्यापङ्गोतुमशक्यत्वादितिभावः ॥ ४ ॥

द्व० धान्तं तत् ॥ ५ ॥

एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

उ० तर्हि कथमेकरूपमेकोरथ इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्त्तृसु यदेकत्वज्ञानं तद् भ्रान्तमित्यर्थः, सूत्रे च ज्ञानमिति शेषः आक्षिप्तपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः स्वरूपाभेद एव च भक्तिः न च तदेवैकत्वमुक्तोत्तरत्वात् ॥ ५ ॥

ननु द्रव्येष्वयमेकत्वप्रयोगोभाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु तत्र भ्रान्तः किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं क्वचिन्नाभ्युपगन्तव्यं तदा न प्रयोगोभाक्तः मुख्यपूर्वकत्वाद्भक्तेः नवा प्रत्ययोभ्रान्तः प्रमा-पूर्वकत्वाद्भ्रमस्य, प्रमितं क्षारोप्यते नाप्रमितम् असत्ख्याते-निर्वासात् अन्यथाख्यातेः साधनादितिभावः ॥ ६ ॥

वि० ननु गुणादावेकत्वाभावे कथमेकं रूपमित्यादिज्ञानमत आह ।

तदिति बुद्धिस्थं गुणादावेकत्वज्ञानमुपस्थापयति तथाच गुणादावेकत्वज्ञानं भ्रमरूपमेवेति न ततोवस्तुसिद्धिरित्यर्थः, तादृश-व्यवहारस्तु उभयादृष्टिधर्मविषयक एव तादृशधर्मश्च तत्तद्य-क्तित्वधीविशेषविषयत्वादिकथमेवेतिभावः ॥ ५ ॥

नन्वेकोघटइत्यादिव्यवहारोऽपि कथं न भाक्त इत्यत आह ।

एकत्वगुणस्य कुचाप्यनङ्गीकारे एकत्वाभावात् मुख्यैकत्वप्रयो-गाभावाद् भक्तैकत्वप्रयोगो न सम्भवति तस्माद् घटादौ प्रत्य-क्षसिद्धमेकत्वं गुणमादाय व्यवहारोमुख्यः एकादिशब्दानामेक-

सू० कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादैकत्वै-
कपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥

उ० कार्यकारणयोस्तन्तुपटयोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च यत एवै-
कत्वमतएवैकपृथक्त्वमपि नहि स्वस्मादेवस्वंपृथगिति सम्भ-
वति, नहि पटे पाठ्यमाने प्रत्येकं तन्तूनामाकर्षं तद्भिन्नः
पट उपलभ्यते, यदि तन्तुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्भि-
न्नतयोपलभ्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालद्वयातिरि-
क्तस्थानुपलम्भात् घटेऽपि कपालद्वयात्मक एव, तदुक्तं
“नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः” इति तदिदं साङ्ख्यीयं मतं प्रस-
ङ्गान्निराचिकीर्षुराह ।

कार्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह
एकत्वाभावादभेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं
तन्तवः पट इति बह्वैकत्वयोः सामानाधिकरणानुप-
पत्तेः, भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि पाथःकषि-

वि० त्वत्वादिविशिष्टावच्छिन्नवाचकत्वात्, एकं रूपमित्यादौ तु उभ-
यादृत्तिधर्मविशिष्टे एकपदस्य कक्षयैवेति तादृशप्रयोग एव
भाक्त इति भावः ॥ ६ ॥

अवयवावयवोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च नतु तयोर्भेद इति साङ्ख्य-
मतं प्रसङ्गान्निराकर्तुमाह ।

कार्यकारणयोर्नैकत्वं नवैकपृथक्त्वं किमप्येकत्वमेकपृथक्त्वं वा
कार्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह कार्यकार-
णयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावात् एकत्वमभेदः एकपृथक्त्वमवैधर्म्यं

उ० कायामाप इतिप्रयोगात् एकस्यामपि योषिति दारा-
इति प्रयोगादिति चेन्न तत्रावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः
पाथःपरमाणौतु प्रकृतिगतं रूपादिबहुत्वमादायेत्येके श्र-
ब्दस्वाभाव्यमिदमपर्यनुयोज्यमित्यपरे नच रण्डाकरण्डाव-
स्थितास्तन्तवः पटव्यपदेशं स्रभन्ते, नवा धारणाकर्षणे
तन्तवः प्रत्येकं कर्तुमीशते, नवा कार्यं कारणञ्च द्वयमध्ये-
कपृथक्त्वाअथः परस्परवधिकत्वप्रतीतेः, कुत इत्यत आह
एकपृथक्त्वाभावात् एकपृथक्त्वमवैधर्म्यं तदभावात् का-
र्यकारणयोरन्यान्यवैधर्म्यानुभवात् तन्तुलपटत्वयोः घटत्व-
कपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः सार्वभौतिकत्वात्
कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदेनोपलभ्यः, अत्यन्त-
साहचर्यात् क्वचिच्चित्रपटादौ भेदोपलभ्योऽपि सञ्ज्ञापरि-
माणादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

वि० तथोरभावात् तन्तुः पटभिन्नः पटविधर्मत्वादिप्रतीतेः सर्वसिद्ध-
त्वादितिभावः । ७ ।

ननु तन्तुः पटभिन्नः पटविधर्मावेत्यादिप्रतीतिर्भ्रान्तिरेव
परस्परसंयुक्तानां तन्तूनामेव पटभावात् पटस्य तन्तुभिन्नत्वे
प्रमाणाभावाच्च नच तन्तुवैधर्म्येण पटे तन्तुभेदः साधनोय इति
वाच्यं वैधर्म्यस्यैवासिद्धत्वात् नहि पटत्वं तन्तुवैधर्म्यं, पटाभि-
व्यक्तिदशायां तन्तुत्वेव पटत्वस्वीकारात् तदुक्तमीश्वरकृष्णाचार्यैः

“असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्” इति ।

सू० एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

उ० अनित्ययोरेकलैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः सञ्ज्ञापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्वा-
 ख्यातं तदनित्ययोरेकलैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्ये-
 षां सञ्ज्ञापृथक्त्वानामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययो-
 स्तेजोरूपस्यर्थायोः कारणगुणपूर्वकत्वं तथैकलैकपृथक्त्वयोर-
 प्यनित्ययोरितिभावः । अर्थादनेकद्रव्यादित्वादिका प-
 राङ्गान्ता । इत्युपसञ्ज्ञानम्, उपसञ्ज्ञानान्तरञ्च तत्स-
 मानाधिकरणञ्च द्विपृथक्त्वादि पराङ्गपृथक्त्वपर्यन्तम् ।
 तदयं द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययोरस-
 मानजातीययोर्द्रव्ययोश्चतुःसन्निकर्षे सति तन्निष्ठैकत्वसञ्ज्ञा-
 योर्यत्सामान्यमेकत्वतन्तयोर्निर्भिन्नकल्पकानन्तरं तद्विभिष्ट-
 गुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तथा तयोर्द्रव्ययोर्दि-
 त्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य यत्सामान्यं द्वित्वत्वं
 तदालोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविभिष्ट-
 द्वित्वगुणविषया विभिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदयिमक्षणे
 च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशाद्विनाशः हे द्रव्ये इति

वि० एवञ्च कार्यकारणयोरभेदावैधर्म्याभावः स्वयमसिद्धः कथमेक-
 लैकपृथक्त्वाभावं साधयिष्यतीत्यत आह ।

एतत् अभेदावैधर्म्याभाववत्त्वेनैकलैकपृथक्त्वाभाववत्त्वम्
 अनित्ययोः कार्यकारणयोः कथितमित्यर्थः तथाच तन्मुपटयो-

७० द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वि-
 त्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्प-
 त्त्यमानद्वित्वाधारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामा-
 न्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहात्मन-
 रूपाऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्ततस्तद्गतसामान्यस्य
 ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुण-
 विशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कारइतीन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य
 संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वा-
 मान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितोविनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानाद्-
 पेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धि-
 तोविनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य
 च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाद्देति । मन्वेकत्वज्ञानात्त-
 द्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्सामयिसत्त्वात्
 नहि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथाच
 ततएवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशाच्च तदयिमक्षणएवद्वित्व-
 नाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्व-
 विनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न
 द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्र्यनभिभूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशि-
 ष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलबलेन तथाकल्पनात्, ननु

वि० रभेदाङ्गीकारे तन्तुत्वाद्दशायां षट् उत्पद्यते षटोत्पत्तिदशायां
 तन्तुवत्पद्यते तन्तुनाशदशायां षटो नश्यति षट्नाशदशायां तन्तु-
 नश्यतीत्यादिप्रत्ययप्रयोगयोः प्रसङ्गः, नचोत्पत्तिविनाशावेवा-

उ० तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्य एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजनकत्वात् नहि केवलगुणः कापि स्मर्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणस्मरणात्, ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वनाशे विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्य एव नहि वर्त्तमानावभासिनी विशिष्टप्रतीति विशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाद्यहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेषणेन्द्रियसन्निकर्षोऽपि मृग्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्त्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्नं नतु विशिष्टज्ञानविषयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्याय्यव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वे तन्नत्वात् उपलक्षणं ननु तद्व्यधिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवत्ता तदा काकोविशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्षणम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि

वि० प्रामाणिकौ आविर्भावतिरोभावाभ्यामेव तत्प्रतीत्युपपत्तेरिति वाच्यमाविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, तदुत्पत्ति-
ङ्गीकारेण किमपराङ्गं पटाद्युत्पत्तिभिः, आविर्भावे आवि-

उ० विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि र-
 शोवर्त्तेतेति चेन्न विभिष्टवृत्तेर्विशेषणवृत्तित्वाभावश्चकत्वात्
 नहि विशेषणं विभिष्टमित्येकं तत्त्वम्, द्वित्वात्तत्रास्ते वि-
 शेषणसम्बन्धो नास्ति कुतोविभिष्टप्रत्यय इति चेन्न अत-
 द्वावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्भानक्तु तत्रापि न
 किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्याः । एवं द्वित्वात्पत्तिविनाशवृत्ति-
 त्वात्पत्तिविनाशावच्छेदनीयौ । द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाशम्,
 आशयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशि-
 त्वात् चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाशत्वात् ।
 कश्चिदाशयनाशादपि नश्नति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्त्त-
 रसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्यथा अवयवकर्त्तृसामा-
 न्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्ती द्रव्यना-
 शद्वित्सामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्वित्वात्तत्र, सामान्यज्ञा-
 नादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वात्तत्रसमा-
 नकालत्वात् कार्यकारणसमानभावाभावात् यदातु द्वि-
 त्वाधारावयवकर्त्तापेक्षाबुद्धोर्यौगपद्यं तदा दाश्यामाशय-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वात्तत्र, तद्यथा अवयवकर्त्ता-
 पेक्षाबुद्धी विभागेत्पत्तिद्वित्वात्पत्ती संयोगनाशद्वित्वात्-
 सामान्यज्ञाने द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वात्तत्रः
 प्रत्येकं सामर्थ्यग्रहात्, इत्यञ्च प्रक्रिया ज्ञानयो र्बन्धघातक-

वि० भावस्योत्पादस्य चानङ्गीकारे आविर्भावस्य सार्वदिकत्वप्रसङ्गः
 नञ्जाविर्भावस्य सार्वदिकत्वं साङ्ख्यैरपि स्वीक्रियते वस्तुतः पटः

उ० पक्षे परमुपपद्यते स एव च पक्षः प्रामाणिकः । ननु द्वित्व-
त्रित्वादीनां सामयिसाम्ये कथं कार्यवैलक्षण्यं द्वाभ्यामेक-
त्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्य-
भावात्, समवायिकारणगतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तन्त्रमिति
चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि का-
रणचिन्ताया अनिवारणात् अपेक्षाबुद्धावेकत्वेषु च ता-
दृशविशेषस्थानुपलम्भबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पमेवा
द्वित्वादिव्यवहारोऽपि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृ-
ष्टविशेषाद्विशेष इति चेदेवं सति द्वित्वारम्भिकयाऽपि साम-
य्या कदाचिन्नित्वं चतुद्वस्योत्पद्येतेत्यनियमप्रसङ्गः । अत्रोच्यते
प्रागभावविशेषादि षोपपत्तेः यथा तुल्यया सामग्र्या पाक-
जानां रूपरसगन्धस्य ऽणाम्, प्रागभावोऽपि साधारण ए-
वति चेन्न स्वस्वप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात्
यद्वा शुद्धयाऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसहितया त्रित्वमिति
नेयम्, शतं पिपीलिकानां मया हतमित्यादौ समवायिका-
रणाभावे द्वित्वं तावन्नोत्पद्यते तथाच गौणस्तत्र सङ्ख्याव्यव-
हारोद्गृह्यः । सेनावनादौ नियतापेक्षाबुद्ध्याभावाद्बल-
मात्रमुत्पद्यते नतु शतसहस्रादिसङ्ख्येति श्रीधराचार्याः एवं
सति शतसहस्रादिकोटिकस्तत्र संग्रयो न स्यात् न स्याच्च म-
हती महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवमासो-
चनीयं त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता सङ्ख्यैव सङ्गत्वम्, तद्विषयं वा स-

वि० उत्पद्यते पटोविनश्यतीत्यादिकः सार्वभौमिकोऽनुभव एवोत्पाद-

७० ज्ञान्तरम्, नाद्यः सेनावनादावपि श्रतसहस्रादिसञ्ज्ञोत्पत्ति-
नियमात्, न द्वितीयः चित्तादिविषयवृत्तस्य बङ्गलस्याननुभ-
वात् तथाच प्रतिनियतैकत्वानालम्बनापेक्षाबुद्धिजनितश-
रतादिसञ्ज्ञैव बङ्गलं श्रताद्यभिव्यक्तिस्तु तत्र न भवति तादृ-
शव्यञ्जकाभावात्, वयन्तु ब्रूमः चित्तादिसमागाधिकरणं स-
ञ्ज्ञान्तरमेव बङ्गलं चित्तादिजनकापेक्षाबुद्धिजन्यं प्रागभाव-
भेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहवस्तावत् सन्ति श्रतं वा सहस्रं
वेति विप्रिय्य न जानोम इति, यथैकद्रव्ये महत्त्वं दोर्घत्वञ्च
तथैकत्रैवाधिकरणे चित्तादिकं बङ्गलञ्च, भवति हि श्रतं वा
सहस्रं वा चतुफलान्यानयामीति प्रश्ने बहवस्तावदानीयन्तां
किं विशेषजिज्ञासयेति, एवञ्च द्वित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या चित्तं
चित्तसहितापेक्षाबुद्ध्या चतुष्टमेवमुत्तरोत्तरम्, बङ्गलोत्पत्तौ
तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्वसञ्ज्ञाविशिष्टत्वनियमः, अतएव सेना-
वनादिषु बङ्गलमात्रमुत्पद्यते नतु सञ्ज्ञान्तरं संग्रयस्त्व-
सत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति । तत्समानाधिकरणञ्च पृथक्-
त्वमिति यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि । ननु द्वित्वचि-
त्तादिसमानाधिकरणैरेकपृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं
द्विपृथक्त्वादिनेति चेन्न घटात् पटस्रोष्टौ पृथगितिद्विपृ-
थक्त्वस्थान्योन्यावधिकत्वाप्रतीतिः प्रत्येकपृथक्त्वे च तत्प्रती-
तेरिति वैषम्यात्, नचैवं द्विपरत्वापत्तिः द्वित्वसमानाधि-

वि० विनाशसाधकः एकविषयकानुभवस्य विषयान्तरविषयकत्वस्रो-
कारे घटपटादेरप्यपलापापत्तेरित्यसमसदावेष्टेन । ८ ।

सू० अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगश्च संयोगः ॥ ६ ॥

उ० करणाभ्यां परत्वाभ्यामेवतदुपपत्तेः, यथा पृथक्त्वे परस्परवधिकत्वविरोधस्तथा न परत्वे, द्वाविमौ पराविति द्वाविमौ नीखावितिवदुपपत्तेः समानदेशस्थयोः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वसान्येऽपि दिक्पिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणस्य भेदेन भिन्नकार्योत्पत्तिसम्भवात्, मिलितयोरेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिलितयोरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथकत्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात् द्रव्यातिरिक्तमेकं कार्यं प्रत्यनेकेषां संयोगानां कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सम्भूयारम्भकत्वादर्शनात्, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या तु बहुवस्तन्तुतुरीसंयोगा एकं पटतुरीसंयोगमारभन्त एवेतिदिक् । द्विवादिविनाशवद्विपृथक्त्वादिविनाशोऽप्युहनीयः ॥ ८ ॥

प्रकरणान्तरमारभते ।

संयोगे संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाणं कार्याणि च, अद्यवसंयोगेषु द्रव्यमग्निसंयोगे पाकजा रूपादयः प्रसवे परिमाणविशेषः भेर्याकाशसंयोगे शब्द इत्याद्युद्गमम् । नचाविरलोत्पत्तिरेव संयोगः, क्षणभङ्गपरिणामयो निर्वासात् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, सचान्यतरकर्मजः । क्रियावता श्येनेन निष्क्रियस्य स्थाणोस्तदभिमुखक्रियारहितस्य सक्रिय-

वि० संयोगपरीक्षामारभते ।

अन्यतरकर्मजः श्येनशैवादिसंयोगः, उभयकर्मजो मेघदया-

उ० स्यापि धावतः यथा धावता पुरुषान्तरेण पृष्ठदेशसंयोगः, उ-
 भयकर्त्तव्यः मेषयोर्मन्त्रयोर्वा प्रत्येकं गृहीतसामर्थ्याभ्यामुभा-
 भ्यामेव तच्छ्रवणात्, तृतीयस्त्वङ्गुलितरुसंयोगाद्भ्रुवत्संयोगः,
 स चैकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीरणसंयोगात् पटवीरणसं-
 योगः, क्वचिद्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा दाभ्यां त-
 न्तुभ्यामाकाशस्य द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वितन्तुकपट-
 स्याकाशेन संयोगः, क्वचिच्च बद्धभिरपि संयोगैरेकः संयोग
 आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिराकाशस्य दशसंयोगा एकमेव
 दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते, क्वचित् पुनरेकस्मा-
 दपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयमुत्पद्यते यथा
 पार्थिवाप्यथोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भके संयोगे जाते पा-
 र्थिवे परमाणौ पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, आप्थे च परमाणा-
 वाप्यपरमाण्वन्तरेण, द्वाणुकद्वयारम्भकं संयोगद्वयमुत्पद्यते
 ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्यां द्वाणुकद्वयं युगप-
 दारभ्यते तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भकः संयोग-
 उत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवप*रमाणुनाप्यद्वाणुकेनैकः संयोगः
 आप्थ†परमाणुना पार्थिवद्वाणुकेनापरःसंयोगो द्वाणुकयो-
 पाद्युत्पत्तिरसमकालमेव जायते, कारणाकारणसंयोगेन
 कार्याकार्यसंयोगयोरवश्यं जननात्, मूर्त्तैर्विभूनामन्यतर-

वि० दिसंयोगः, संयोगजः कपालतरुसंयोगजन्यतरुकुम्भयोः संयोग-
 इति त्रिविधः संयोगः, प्रकारान्तरेणाप्ययं द्विविधः अभिघा-

* परमाण्वोरप्येतिपाठः साधुः । † परमाण्वेरितिपाठः साधुः ।

उ० कर्मज एव, विभुनोस्तु न संयोगः कारणाभावात् कर्म ताव-
 त्तत्र नास्ति नच कारणं तेन कारणाकारणसंयोगात्
 कार्याकार्यसंयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो न सम्भवति
 अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात् नित्यत्वे तद्वि*घातात्
 एवञ्च सति विभागोप्यजस्तत्र स्यात् नचेष्टापत्तिः संयोग-
 विभागयोर्विरोधिनोरविनश्यदवस्थयोरेकत्रानुपपत्तेः, कि-
 ञ्च संयोगं प्रति प्रयोजिका युतसिद्धिः नच विभुनोस्त-
 त्सम्भवः साहि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमात्रं युताश्रया-
 श्रयित्वं वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणादिभा-
 गादाश्रयनाश्रादपि कश्चित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमे-
 कस्य तन्तोरवयवेऽग्नौ कर्म जायते तेनाश्वन्तरादिभागः क्रि-
 यते विभागादारम्भकसंयोगनाशस्ततस्तन्तुविनाशस्तन्तुविना-
 श्नात् संयोगनाशो यत्र तन्तुद्वयं चिरं संयुक्तं सदनृत्यञ्चक्रियं
 भवति, केचित्तु तन्ववयवकर्माणां यदा तन्वारम्भकसंयोग-
 नाशः क्रियते तदा तन्वन्तरे कर्मचिन्तनात् आश्रयनाश-
 विभागाभ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तच्चा-
 नुपपन्नं समवायिकारणनाशक्षणे विभागानुत्पत्तेः समवायि-
 कारणस्य कार्यसमकालस्थायित्वनियमात् सचायं संयोगो
 द्रव्यारम्भे निरपेक्षो गुणकर्मारम्भे सापेक्षः स्वसमानाधि-

वि० तोनोदगश्चेति तत्रायः शब्दहेतुः, द्वितीयः शब्दाहेतुरित्यादिक-
 मूलम् ॥ ६ ॥

* तद्विरोधादिति कश्चित् पाठः ।

सू० एतेन विभागोव्याख्यातः ॥ १० ॥

उ० करणात्यन्ताभावप्रतियोगी तथैवानुभवात् ब्राह्मामाचाव-
च्छेदेनापि महति न्ययोधतरौ वर्त्तमानः कपिसंयोगः, न्ययो-
धतरौ कपिसंयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदमात्रेणान्यथासि-
द्धौ परमाणुवृत्तिरापद्येत तथाच नोपलभ्येत विभूनामप्यु-
पाधिभेद एव प्रदेशस्तदवच्छेदेन वर्त्तमानस्य संयोगस्याव्या-
प्यवृत्तित्वं परमाणुनिष्ठस्यापि संयोगस्य दिगादयोऽवच्छे-
दकास्त्विन्ननीयाः ॥ ९ ॥

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह ।

संयोगवद्विभागोप्यन्यतरकर्म्मज उभयकर्म्मजोविभागजश्च,
श्लेनकर्म्मणा स्थाणुश्लेनविभागः, संयुक्तयोर्मन्वयोर्मेषयोर्ब्वी
कर्म्मभ्यां तदुभयविभागः, सचायं कर्म्मोत्पत्त्यव्यहितक्षणे-
त्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं “संयोगविभा-
गयोरनपेक्षकारणं कर्म्म” इति, विभागे जननीये चाश्रयः,
संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशस्यापेक्षणीय इति चेन्न
स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्म्मणो निरपे-
क्षत्वात्, विभागजस्तु विभागोद्विविधः कारणमात्रविभागज-
कारणाकारणविभागभेदात् कारणाकारणविभागजका-

वि० विभागे संयोगतुल्यतामाह ।

विभागोऽपि त्रिविधः एककर्म्मजोभयकर्म्मजविभागजभेदा-
त्त्रयाद्यः श्लेनश्लेनयोः द्वितीयोमेषयोः तृतीयस्तु द्विविधः कारण-

उ० र्थाकार्यविभागभेदाच्च, तत्र कारणमात्रविभागात् कारणा-
कारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशवि-
भागः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागो यथा-
ऽङ्गुलीतरुविभागाद्भूस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग-
इति । ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभाग-
व्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणक-
र्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात्, द्रव्ययोर्वर्तमानः संयो-
गात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवायववि-
नोरपि प्रसङ्गात्, अकार्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरितिचेत् वि-
न्ध्यहिमवतोरपि स्यात्, भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य
गुणकर्मणोरपि भावात् अभ्रान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चि-
न्त्यमानत्वात्, संयोगविनाशोविभाग इति चेत् एकतरसंयो-
गिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनोर्वि-
द्यमानयोरितिचेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः
कुवसामस्रकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्,
यावत्संयोगनाशस्तथेतिचेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात्
तत्र यावदर्थाभावात्, तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम्, सच
गुणः विरोधिगुणान्तरनाशः, विरोधिनां समानाधिकरणं

वि० मात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति तत्राद्योयथा
प्रथमं कपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयो-
गनाशस्ततो घटनाशस्ततस्तेन कपालद्वयविभागेन कपालस्याका-
शादिना विभागो जन्यते ततः कपाल,काशादिसंयोगनाशः तद-

उ० गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशानुपपत्तेः, कर्मेव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनागुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां स्वस्वकर्मणा तत्संयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुलीतत्संयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततत्संयोगतत्शरीरतत्संयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः, तन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतत्संयोगेन हस्ततत्संयोगेन जनितो हस्ततत्संयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्, व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव हस्ततत्संयोगनाशोऽस्तु नचातिप्रसङ्गः *आश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मणाश्रयत्वाभ्युपगमादिति सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभागकार्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं मृष्यामहे नहि वंशे पाश्यामाने दले च चरणयन्त्रणावष्टम्भे दलान्तरे चोपरि-
हृत्यमाणे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्य-

वि० उत्तरदेशसयोगस्ततः कर्मनाश इति, नच प्राथमिकेन कपालकर्मणा कथं कपालाकाशविभागेन जन्यते इति वाच्यम् एकस्य कर्मणश्च आरम्भकसयोगप्रतिबन्धि विभागजनकस्यानारम्भकसंयोगप्रतिबन्धि विभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विकसत्कर्म-

* आश्रयाश्रितसमवेतसंयोगादेरेवेति क्वचित् पाठः ।

उ० दसमवाचिकारणं पश्यामः नच द्वादहनदक्षमानस्फुट-
 द्वेषुचीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवाचिकारणं पश्यामः,
 कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागमनुमन्यामहे
 कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगहस्ततरुसंयोग-
 भुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मणा-
 ऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगमात्रे सत्यपि हस्त-
 तरुसंयोगादीनां नाशः, तत्रहि विभागजविभागपरम्परैव
 तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात्, कारणद्वयविभागपूर्वके तु
 कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतो वंशदले यदुत्पन्नं
 कर्म तेन दलान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जन-
 नसम्भवात् यावद्भिः समं तद्वलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्-
 कर्मणा विभागस्य दर्शनात् न ह्यङ्गुल्यामुत्पन्नेन कर्मणाऽ-
 ङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न अन्यन्ते
 कमलदले चोत्पन्नेन कर्मणा दलान्तरविभागवदाकाशा-
 दिदेशेभ्योवा न विभागा आरभ्यन्ते, द्रव्यारम्भकसंयोगावि-
 रोधिणः घनमपि विभागानेकं कर्मारभतां यत्तु कर्म द्र-
 व्यारम्भकसंयोगविरोधिणं विभागमारभते न तत् द्रव्यार-

वि० जकुम्भणादिभङ्गप्रसङ्गात् तस्मादनारम्भकाकाशकपालसंयोग-
 प्रतिद्वन्द्विविभागं न कपालकर्म जनयेत् तस्य घटारम्भकसंयो-
 गप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वात्, नच कपालविभागेनैव घटना-
 शात् पूर्वं कुतः कपालाकाशविभागो न अन्यते इति वाच्यम्
 चारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति त्रये देशा-

उ० भ्रकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरो-
 धिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति ब्रूमः, कुतएत-
 दिति चेत् कार्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्यस्यावश्यकत्वात्, ननु
 कर्मणि वैचित्र्यमावश्यकं तथाचैकं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोग-
 विरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्कमलकुसुमलादा-
 वपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति
 मैवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्पनामूलं सच विरोधः
 एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन, अपरस्य तु तदप्रतिद्व-
 न्दित्वेनेति तथैव वैचित्र्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वञ्चदस्त्रे
 वर्त्तमानं कर्म दलद्वयविभागमात्रं जनयति, सच विभागो-
 ऽप्ये आकाशादिदेवादिभागं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं
 विभागमारभते, तस्य च निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मला-
 पत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते, ननु तदानोमपि
 कर्मैव तज्जनयतु, अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः
 खोत्पत्त्यनन्तर एव कालः, नन्वेवं विभागेन जनिते विभा-
 गान्तरे कर्म प्रदेवान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगज-
 ननं प्रति कर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव
 तस्योत्तरसंयोगमात्रनाशत्वात्, सोऽयं विभाग उत्तरसंयोग-

वि० न्तरविभागासम्भवात् । कारणाकारणविभागजन्मविभागो यथा
 यच्च हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तेन शरीरतरुविभागो जायते
 तत्रच हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरञ्चत्वात् शरीरे तु तदा क्रि-
 या नास्ति अवयविक्रियाया यावदवयवक्रियानियतत्वात् अत-

उ० नाशः क्षणत्रयस्थाधी, क्वचिदाश्रयनाशनाशः तद्यथा तन्नोरवयवेऽग्नौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव तन्वन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्वारम्भकसंयोगनाश-क्षान्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशात्तन्तु-नाशस्तस्मात्तच्च तन्वन्तरकर्मजन्यविभागनाशः। नन्वेवं तन्वन्तरोत्पन्नस्य *कर्मणो न नाशः स्यादिनाशकाभावात् उत्तरसंयोगेन हि तस्मात्क्षेत, विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्नो यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यदवस्ततन्नो विभागो-जनितस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भक-संयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन †ततः कर्मनाशः यद्वा यच्च तन्नो यदा कर्म तदंशोऽवपि तदैव कर्म तच्च कर्म विनश्यदवस्ततन्तु तदवय-वाकाशादिदेवाद्युगपदेव विभागानारभते सर्वेषां विभा-गानामारम्भकसंयोगाविरोधित्वात् तथाच कारणमंशुर-कारणञ्चाकाशादि तद्विभागात् कार्यस्य तन्नोरकार्येणा-काशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयो-गेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति। क्वचिद्वाभ्यां तद्यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्ववयवेऽग्नौ कर्म वीरणेच क-

वि० क्षणकारणाकारणविभागेन कार्यकार्यविभागो जन्यते इति, अयमस्माद्विभजते इति प्रत्यक्षसिद्धोऽयं विभागगुणः संयो-गनाशेन नान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥ १० ॥

* कर्मवशादवस्थं विनाशकाभावादिति क्वचित् पाठः ।

† उतः कर्मनाश इति क्वचित् पाठः ।

सू० संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्व-
महत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ कर्मभिः कर्माणि
गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ १२ ॥

युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगवि-
भागौ न विद्येते ॥ १३ ॥

उ० क्त्येकः काश्चः अणुकर्मणाऽऽन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य
तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणवि-
भागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं
तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तर-
संयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः ॥ १० ॥

ननु संयोगेऽपि संयोगोऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति-
प्रसङ्गनिवारणार्थमाह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा संयोगविभा-
गौ न संयोगविभागवन्तौ ॥ ११ ॥ द्वितीयञ्च सूत्रं व्याख्या-
तमेव ॥ १२ ॥

ननु द्रव्ययोरवयवविनोः संयोगः कथं नेत्यत आह ।

वि० संयोगविभागयोः संयोगविभागशून्यतामाह ।

संयोगविभागौ न संयोगविभागवन्तौ यथाऽणुत्वमहत्त्वे
नाणुत्वमहत्त्ववती गुणानां निर्गुणत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ कर्मभि-
रिति सूत्रं स्पष्टार्थं स्मरणार्थं वा पुनरुक्तम् अस्वार्थः प्रागे-
वाभिहितः ॥ १२ ॥

ननु अवयववयवविनोः कथं न संयोगविभागावित्वाशङ्कायामाह ।

सू० गुणत्वात् ॥ १४ ॥

गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥

उ० असम्बन्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाश्रयाश्रितत्वं वा तदभावस्त्ववयवावयविनोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साङ्केतिकं सम्बन्धं साधयितुं प्रकरणान्तरम्, तत्र पूर्वपक्षमाह ।

संयोगस्येतिशेषः, तथा च गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः कथं स्यात् अर्थेन घटादिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्च विषयोऽपि क्वचिद्रूपरमादिलक्षणत्वेन संयोगो न सम्भवति गुणे गुणानङ्गीकारादित्याह ।

गुणोऽपि विषय इतिशेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य

वि० युतसिद्धिः परस्परसम्बन्धशून्ययोरेवस्थानं कार्यकारणयो-
वरयवावयविनोर्न संयोगविभागौ वर्तते युतसिद्ध्यभावात् नहि
घटाद्यवयवी कपाशाद्यवयवासम्बन्धः सन् तिष्ठति येन तयोः
संयोगविभागा सम्भावेयातामिति ॥ १३ ॥

ननु शब्दार्थयोः कथं संयोगः सम्भवति शब्दस्य गुणत्वेन
गुणवत्त्वासम्भवात् नच नास्त्वेव तयोः संयोग इति वाच्यं तथा
सत्यसम्बद्धत्वाविशेषेण घटादिशब्दात् पटादिशब्दबोधापत्तेरि-
त्वात्तः पदपदार्थयोः शक्तिसम्बन्धं व्यवस्थापयिष्यन् पूर्वपक्षयति ।

प्रतिपादकस्य शब्दस्य गुणत्वात् तत्र प्रतिपाद्यस्य घटादः
संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्र प्रतिपाद्योऽपि गुणस्तत्र नितरां तथेत्याह ।

सू० निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

उ० विषयो नतु तेन समं संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यद्वा गुणो-
ऽपि शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः
सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

किञ्च कस्यचिदाकाशादेर्द्रव्यस्य नान्यतरकर्म्मजः संयो-
गो नोभयकर्म्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह ।

शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य चेतिशेषः ॥ १६ ॥

सम्बन्धे बाधकान्तरमाह ।

असत्यपि घटपटादौ, नास्ति गेहे घटः, नास्ति पटः,
श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, अभूत् पटः, पटो भविष्यतीत्या-

वि० गुणोऽपि विभाव्यते गुणो रूपादिः शब्दैः प्रतिपाद्यते तत्रोभ-
योर्गुणत्वात् संयोगसम्बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं गगनादिशब्दप्रतिपाद्ये आकाशादिद्रव्येऽपि संयोगस्य
सम्बन्धता न सम्भवति प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः कर्म्मशून्यत्वेन
क्रियाजन्यस्य संयोगस्यासम्भवादित्याह ।

गगनादिशब्दस्य गगनादेच्च निष्क्रियत्वात् संयोगो न सम्भ-
वतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिपाद्यस्यावर्तमानत्वादपि संयोगो न सम्भवतीत्याह ।

असति अविद्यमाने नास्तीति चकाराद्भविष्यतीति च प्रयो-
गदर्शनात् तथाचातीतघट इदानीं नास्ति परदिने घटो भवि-
ष्यतीत्यादिप्रयोगे च अतीतानागतघटयोर्बाधो भवति न च ताभ्यां
शब्दस्य संयोगादिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

सू० शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥

संयोगिनोदण्डात् समवायिनोविशेषाच्च ॥१९॥

उ० दिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । तथाचासता घटादिना शब्दस्य न संयोगो नवा समवाय इति भावः ॥ १७ ॥

किञ्चात इत्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगस्येन्नास्ति तदेतदायातं शब्दार्थावसम्बन्धावेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं नस्यादित्यत आह ।

दण्डी पुरुषः हस्ती कुञ्जर इति प्रत्ययौ स्तः, तत्र प्रथमः संयोगात्, द्वितीयः समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुञ्जरस्य समवायाधीनः प्रत्ययः, हस्तः समवायितया यस्यास्ति च हस्तीति विशेषादिति विशेष एव हस्तादौ समवायसम्बन्धाद्विशेषणत्वं नतु तन्वादीनामपि तन्तुमान् पट इत्यादिर-

वि० नाभूत् संयोगादिः पदपदार्थयोः सम्बन्धः का नो हानिरित्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगादिसम्बन्धासम्भवे तावसम्बन्धावेव स्यातां तथा चातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

शब्दार्थयोः संयोगादिसंसर्गावगाही प्रत्ययोऽपि नास्तीत्याह ।

दण्डात् दण्डमवगाह्य संयोगिनः दण्डसंयोगिनः पुरुषस्य विशेषादवयवविशेषमवगाह्य समवायिनोऽवयविनः प्रतीति भवतीतिशेषः तथाच यथा संयोगसम्बन्धावगाही दण्डी पुरुष इति

सू० सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

उ० वचवविशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घटशब्दान् घटो-
ऽर्थइति प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोर्न संयोगो
नापि समवाय इति भावः ॥ १९ ॥

ननु यदि न संयोगो नवा समवायः शब्दार्थयोस्तर्हि
केन सम्बन्धेन शब्देनियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः अस्माच्छब्दादय-
मर्थोबोद्धव्य इत्याकारः, यः शब्दायस्मिन्नर्थे भगवता सङ्के-
तितः स तमर्थं प्रतिपादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेच्छैव

वि० प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाही करी कुञ्जर इति प्रत्ययस्य खार-
सिको लोकाणां, तथा घटवान् घटशब्दः घटशब्दान् घट-
इत्यादिप्रत्ययो नास्तीति पदपदार्थयोर्न संयोगो नवा समवायः
सम्बन्ध इत्यर्थः । करी कुञ्जर इत्यादौ तु खानुयोगिकसमवायः
संसर्गतया भासते, कपाळं घटवदित्वादेतु समवाय एवेत्यादि-
कमूहनीयम् ॥ १९ ॥

इदानीं शाब्दबोधोपयिकं पदपदार्थयोः सम्बन्धं प्रदर्शयति ।

शब्दार्थप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसम्बन्धप्रयोज्यस्तथाच
पदपदार्थयोः समयरूपः सम्बन्ध एव शाब्दबोधनियामकः, सम-
यस्य सङ्केतः, सच द्विविधो नित्य आधुनिकश्च, तत्र नित्यसङ्केतः
शक्तिः, आधुनिकसङ्केतः परिभाषा, सङ्केतश्चास्माच्छब्दादयमर्थो-
बोद्धव्यइत्याकारकः, अयं शब्द इममर्थं बोधयन्तित्याकार-
कोवां तदुक्तम्, ।

उ० सम्बन्धः स एव समयस्तदधीन इत्यर्थः, यथा नकुलदंष्ट्राय-
स्युष्टा या काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्ति, सच
समयः क्वचिद्भवद्वाराद्गृह्यते यथा प्रयोजकेन घटमान-
येत्युक्ते प्रयोज्यस्य कम्बुघीवावन्तमर्शमानयतो ज्ञानं तावदनु-
मिनोति तटस्योबालः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्ति-
त्वात् मत्प्रवृत्तिवत्, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभा-
वित्वात्, एतज्ज्ञानविषयोऽयं कम्बुघीवावानर्थो घटपदवाच्य-
इत्यावापोदापप्रक्रियया बालस्य घटपटादावर्थे व्युत्पत्तिः,

वि० “आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतोद्विविधः स्मृतः ।
नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते ।
कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतः” इति ।
शक्तियद्वयं व्यवहारादितो भवति तदुक्तम्,
“शक्तियद्वयं व्याकरणेप*मानात् कोषाप्तवाक्याद्यवहारतश्च ।
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्ट्वा वाक्यस्य शेषाद्विदितेर्वदन्ति” ।
इति । धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिमहो व्याकरणाद्भवति यथा
“कर्मणि द्वितीया” “कर्त्तरि परस्मैपदम्” इत्याद्यनुशासनात्
कर्मत्वादौ द्वितीयादेः, उपमानाद् गवादिषाट्पञ्चानात् गवय-
त्वादिजात्यवच्छिन्ने गवयादिपदानां शक्तियद्वयः, कोषात्
“गुणे शुक्लादयः पंसि गुणिकिङ्गान्तु तद्वि” ।
“श्रीतं गुणे तद्वदर्याः सुश्रीमः शिशिरोजडः” ।
“चूर्णे क्षादः समुत्तिङ्गपिङ्गौ भृशमाकुजे” ।
इत्यादिकात् श्रैत्यादौ शुक्लादिशब्दानां शक्तियद्वयः, कोकिलः पिक-
पदवाच्य इत्याद्याप्तवाक्यात् कोकिलादौ पिकादिपदानां शक्तियद्वयः,

* मानकोषात्तेत्यपि क्वचित् पाठः ।

उ० कश्चिच्च साक्षादाप्तवाक्यादेव यथाऽयं कम्पुपीवावानर्थो घट-
पदवाच्य इति, कश्चिदुपमानात् यथा, गोसदृशोगवयः,
यथा मुद्गस्यथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्यथामाषपर्णीत्यादि
साधर्म्योपमानात्, कश्चिन्निन्दाकारादपि वाक्यात् यथा
धिक् करभमतिखन्नौष्ठं दीर्घग्रीवं कठोरकष्टकाग्निम-
पसदं पशूनामिति निन्दावाक्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्ड-
मुपसभ्यायमसौ करभ इति व्युत्पत्तिः, कश्चित् प्रसिद्ध-
पदसामानाधिकरण्यात् यथा प्रभिसकमलोदरे मधूनि

वि० प्रयोज्यप्रयोजकत्वव्यवहारात् गोत्वादिविशिष्टे गवादिपदानां श-
क्तिग्रहः, तथाहि यत्र प्रयोजकत्वेन गामानयेत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा
प्रयोज्यत्वेन गौरानीतः, तदवधार्य पार्श्वस्थोबाहो गवानयनं
गामानयेति शब्दप्रयोज्यमवधारयति, ततश्च गां बधान अश्वमा-
नयेत्त्वावापोद्वापाभ्यां गवादिपदानां साक्षाद्विशिष्टगवादौ शक्तिं
गृह्णाति, प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यात् “नीरूपः स्पर्शवान्
वायुः” “सत्कृत्याकृतृतां कन्यां ददानः क्रूकुरदः स्मृतः” इत्यादौ
रूपशून्यस्पर्शवदादौ वाक्यादिशब्दस्य कन्यादात्रादौ क्रूकुरादि-
शब्दस्य च शक्तिग्रहः, एवं वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य ककु-
प्रभृतौ स्त्रेष्णानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारात् व्यवहारादे-
कमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य घान्वायत्वात्
“यवमयश्चर्भवति” इति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे,

“वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रश्रातनम् ।

मोदमानाश्च तिलन्ति यवाः कश्चिन्नशाखिनः” ।

इति विधेर्याकाङ्क्षया प्रवर्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवप-

उ० मधुकरः पिवतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भवत्ययमसौ मधुकर-
 पदवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकर्तृत्वात्, यथा वा
 सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीति । तदेतदनुमानं वा
 ब्रह्म एव वा प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यासामर्थ्याद्भ्रुत्पादकः,
 उपमानविशेष एव वा, मधुपानकर्तृत्वस्य भ्रमरादिव्यक्त्व-
 न्तरमाधर्म्यस्योपनयात् । समयस्य जातिमात्रे, व्यक्तेराचे-
 यत एवोपस्थितेरिति तौतातिकाः । जातौ व्यक्तौ चोभ-
 यन्नक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती प्रयोजि-

वि० दस्य शक्तिग्रहः यथा वा “खाराव्यकामोऽभिष्टोमेन वजेत”
 इत्यादिविधिश्रेणीभूतेभ्यः ।

“यन्न दुःखेन सम्भ्रं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिषाषोपनीतश्च तत् सुखं खःपदास्पदम्” ।

इत्यादिवाक्येभ्यः खरादिपदस्य विजातीयसुखादौ शक्तिग्रहः ।
 क्वचिद्विद्वत्त्वादपि यथा पश्चति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात्
 क्त्वादौ तिङ्छादेः शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेव शक्तिर्नतु व्यक्तौ
 अभिचारादानक्याचेति मोमांसकाः, तत्रापि प्राभाकरमते व्यक्तं
 विना जातिभानस्यासम्भवात्तुल्यवित्तिवेद्यत्वादेव ग्रामानयेत्वादौ
 व्यक्ते भानम्, भट्टमते च सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन कर्मत्वादौ
 गोत्वादेः प्रथममन्वयबोधः पश्चात्तु कर्मतायां गोवृत्तित्वस्यानुमानं
 भवतीति । मण्डनाचार्य्यमते व्यक्ते र्ज्ञानतया भानं भवतीति ।
 तदेतज्जातिशक्तिमतं न समीचीनं ग्रामानयेत्वादौ व्यक्तेः शाब्द-
 बोधविषयत्वस्यानुभवसिद्धस्य विना शक्तिमनुपपत्तेः, नच लक्ष्यतया
 व्यक्तेर्भानम्, मुख्यप्रयोगस्यासत्त्वे जात्यधिकप्रयोगस्यासम्भवात्, नच

सू० एकं दिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टवि प्र-
कृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥ २१ ॥

उ० कीर्ति प्राभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्ताकृतिजातयः
पदार्था इति वृद्धाः । गवादिपदानामियं गतिः, गुणकर्मा-
दिवाचकपदानान्तु जातिव्यक्ती एवार्थ इति मयूखे विप-
श्चितम् ॥ २० ॥

इदानोमुद्देशक्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबद्धव्य-
वहारकारणतया शिष्यबुद्धिवैषद्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकयन्त्रेणाह ।

परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः,
यदा परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्यम्,
एका दिग् ययोस्तावेकदिक्कौ ताभ्यामेकदिक्काभ्यां पि-
कृष्टाभ्यामित्यर्थः तुल्यदेशावप्येकदिक्कौ भवतः नतु ताभ्यां

वि० तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽपि व्यक्तेर्भानं सम्भवति, कार्योभूतशब्दबो-
धविषयतायाः कारकप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वेन नियमरूपस्य तुल्य-
वित्तिवेद्यत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वादिति तस्माज्जात्याकृतिविभिन्नकृष्य-
क्तावेव गवादिपदानां शक्तिरितिमतमेवादरक्षीयम्, तदुक्तं गौ-
तम्याये “जात्याकृतियत्कृतयस्तु पदार्थः” इति । २० ॥

क्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परीक्षितुमारभते ।

एका दिक् आधारतया ययोस्तावेकदिक्कौ मूर्त्ता ताभ्यां मूर्त्ताभ्यां
सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां बद्धतरस्यसंयोगाश्रयत्वात्परतरस्यसं-
योगाश्रयत्वज्ञानविषयाभ्यां परमपरञ्चेति व्यवहारो जायते इत्य-

* एकदिक्कालाभ्य मि त क्वचित् पाठः ।

उ० परत्वापरत्वे उत्पद्येते व्यवह्रियेते वेत्यत उक्तं सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्तसंयोगात्पत्वम्, विप्रकर्षस्तद्भूयस्त्वम्, तदद्भ्यामित्यर्थः एतेन समवायिकारणमुक्तम्, दिक्-पिण्डसंयोगस्त्वसमवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपरस्मिन् संयुक्तसंयोगात्पतरत्वज्ञापेक्ष्य परत्वमपरत्वज्ञोत्पद्यते, असमवायिकारणमुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विषयेण विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वमुक्तम्, एकदिगवस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः, एकस्यैव द्रष्टुरपेक्षा*बुद्धिः समुत्पद्यते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनियमान्न सर्वत्रोत्पत्तिः, कारणशक्तेरुत्पन्नयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न परस्परान्तरत्वम्, अन्यथाहि नोत्पद्येयातां नवा प्रतीयेयातां परस्परान्-

वि० र्थः, तथाच दैशिकपरत्वं प्रति बह्वतरसूर्यसंयोगाश्रयत्वज्ञानं निमित्तकारणं तदाश्रये मूर्त्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणं तादृशज्ञानविषयोमूर्त्तः समवायिकारणम्, दैशिकापरत्वस्यात्पतरसूर्यसंयोगाश्रयत्वज्ञानं निमित्तकारणं तद्विषयोमूर्त्तः समवायिकारणं तादृशमूर्त्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणमिति, भवति हि पाटलिपुत्रस्थस्य काशीनपेक्ष्य प्रयागः परः प्रयागनपेक्ष्य काशीपरेतित्थवहारः, तद्विषयः परत्वं प्रयागे उत्पद्यते, तत्र बह्वतरसूर्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्य ज्ञातत्वात्, काशीज्ञापतरत्वं जायते अश्रयतरसूर्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्या ज्ञातत्वात्, एककाशाभ्यामिति एकः

* बुद्धेः समुत्पद्येते इति कश्चित् पाठः ।

उ० पेक्षायां हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च पर-
त्वापरत्वे, प्रतीतिश्च तयोर्नीत्पत्तिमन्तरेणेति, एककालाभ्या-
मिति कालिकपरत्वापरत्वे अभिप्रेत्य, तत्रैककालाभ्यामिति
एकोवर्त्तमानः कालोययोर्युवस्त्वविरपिण्डयोः तावेकका-
लौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः, सन्निकर्षोऽल्पतरतपनप-
रिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बद्धतरतपनपरिस्पन्दा-
न्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेण विषयिणो बुद्धिमुपलक्ष-
यति तेन युवस्त्वविरपिण्डौ समवायिकारणे, कालपिण्ड सं-
योगस्यासमवायिकारणम्, अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरित-
जन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बद्धतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबु-
द्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एतेषु परत्वापरत्वे अनियत-
दिग्देशयोरपि पिण्डयोस्त्यद्येते, तत्र दैशिकपरत्वापरत्वयोः
सप्तधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः
स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य ना-
शात्, द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य नाशात्, निमित्तास-

वि० कालः संयोगितया ययोः पिण्डयोस्ताभ्यामेककालाभ्यां पिण्डाभ्यां
सन्निकर्षविप्रकृष्टाभ्याम् अल्पतरतपनपरिस्पन्दबद्धतरतपनपरि-
स्पन्दाश्रयतया ज्ञाताभ्यां परमपरश्चेति व्यवहारो भवति, भवति
हि युवानमपेक्ष्य स्वविरः परः स्वविरमपेक्ष्य युवाऽपर इत्या-
दिको व्यवहारस्तद्विषयस्य परत्वस्य समवायिकारणं स्वविरः, तत्र
महाकालस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, बद्धतरत्वर्य्यक्रियाश्रय-
त्वज्ञानं निमित्तकारणम्, अपरत्वस्य च युवा समवायिकारणम्,
युवशरीरमहाकालयोः संयोगोऽसमवायिकारणम्, स्वविराश्रि-

ख० मवाधिकारणयोर्नाशात्, निमित्तसमवाधिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमवाधिकारणनाशसमवाधिकारणनाशेभ्यः । तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वोत्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशात् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्व्वमूहनीयम् । असमवाधिकारणनाशादपि तद्यथा यदैवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्र चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वान्न तन्नाशकत्वम्, नन्वसमवाधिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्ममनःसंयोगनाशादपि संस्काराद्दृष्टादीनां विनाशे ब्रह्म व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकृत्यत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यको न च तदा

वि० ततपनस्यन्दापेक्षयाऽख्यतरतपनस्यन्दाश्रयत्वेन यूनोज्ञानं निमित्तकारणम्, यद्यपि शरीराणां बाल्ययौवनवार्द्धक्यभेदेन भिन्नत्वात् युवस्यविरगत्तपनपरिस्यन्दानां वैपरीत्यमपि सम्भवति तथापि ब्रह्मतरतपनपरिस्यन्दसमानाधिकारब्रह्मैजात्ववत्त्वज्ञानमेव स्यविरेकालिकपरत्वस्य कारणम्, अख्यतरतपनस्यन्दसमानाधिकारब्रह्मैजात्वज्ञानश्च यून्यपरत्वस्य कारणमिति न च घटाद्यपेक्षया परमाखोरपि ब्रह्मतरद्वैतक्रियासमानाधिकारब्रह्मैवि-

उ० नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य स्थितिसुखादेश्चिरेणापि दर्शनान्न तन्नाशकल्पना, उपलक्षणञ्चैतत् अवधेर्द्रष्टुश्च तद्देश-संयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तेस्तुल्यत्वात्, समवायिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः तथाहि यदा पिण्डावयवे समुत्पन्नेन कर्माणाऽवयवान्तराद्विभागस्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः परत्वोत्पत्तिः, अग्रिमक्षणे संयोगनाशाद्द्रव्यनाशः परत्वसामान्यज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्, तथाच यौगपद्यान्नापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश-इति, क्वचिद्द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षाबुद्धेरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोगनाशसामान्यज्ञाने ततो-द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः, क्वचिद्द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा यदा द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्मापेक्षाबुद्धोरुत्पादस्तदनन्तरमवय-

वि० त्वादिजातिमत्त्वज्ञानात् परत्वं कथं नेत्यद्यते इति वाच्यं बहूतर-सूर्यक्रियासमानाधिक्तरणैककालीनद्वयादृष्टिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशजातिश्च चैत्रत्वादिः सूर्यक्रियाऽपि तत्कालोत्तरकालीनान्यत्वेन विशेषणीया नातोऽप्योतिवर्षजीविष्यविरचैत्रापेक्षया शतवर्षजीवियुवमैत्रे परत्वोत्पत्तिः, अथवा सूर्यपरि-स्पन्दपूर्वोत्पन्नत्वं विप्रकर्षः तदनन्तरोत्पन्नत्वं सन्निकर्षः युवचैत्राद्युत्पत्त्यधिकरणं यः सूर्यस्पन्दस्तत्पूर्वोत्पन्नत्वं स्याद्विरमैत्रादौ

उ० वसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततोद्रव्यनाश-
 दिक्पिण्डसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्ध्यः ततो द्रव्यनाश-
 दिक्पिण्डसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षा-
 बुद्धिनाश इति, क्वचित् संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां
 परत्वनाशः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्माणी सामान्यज्ञा-
 नविभागौ अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः
 परत्वनाशः, क्वचित् समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः त-
 द्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्माणि युगपत्,
 तदनन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक्पिण्डवि-
 भागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयो-
 गनाशेभ्यो युगपदुत्पत्तेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य
 नाशः, कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणना-
 शाधीनोनाशोनास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सन्न-
 कर्षविप्रकर्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः

वि० वर्त्तते इति स्थविरे परत्वम्, स्थविरमैत्राद्युत्पत्त्यधिकारबस्यर्थ-
 स्पन्दानन्तरोत्पन्नत्वं युवचैत्रादावस्तीति तत्रापरत्वं जायते, अचे-
 तने कालिकपरत्वापरत्वव्यवहाराभावे तु प्राणित्वे सतीति वि-
 शेषख्यं देयम्, तत्तच्छरीरमादायातिप्रसङ्गस्तु जातिविशेषनिवे-
 शेन वारण्यीय इति संक्षेपः । द्विविधयोः परत्वापरत्वयोर्नाश-
 कोऽपेक्षाबुद्धिनाश इति मुक्तावलीकारः, उपस्थारे तु त्रिविध-
 कारखनाशस्यैव परत्वापरत्वनाशकत्वमुक्तं मिति मन्तव्यम् । २१ ।

ननु सन्निकर्षविप्रकर्षज्ञानाभ्यां यदि परापरत्वव्यवहारौ तदा
 प्रयागमपेक्ष्य काशी सन्निकृष्टेति ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेन

सू० कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमह-

उ० समवायिकारणनाशादपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वाभ्याञ्चेति त्रयः

पक्षाः पूर्व्वदूहनीयाः ॥ २१ ॥

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्तस्य परत्वापरत्वे परत्वा-
समवायिकारणकालसंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालसं-
योगश्च लक्षणयोक्तः, अन्यथाऽनन्वयापत्तेः, नहि परत्वा-
परत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते तस्मात् परत्वापरत्व-
पदयोस्तदुत्पादककालसंयोगावर्थौ लक्षणया ॥ २२ ॥

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्व्वमेव व्याकृतकल्पानि नेह व्याक्रिय-
न्ते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

वि० प्रयागेऽपि सत्त्वात् तत्रापरत्वव्यवहारः कथं न भवति एवं
विप्रकर्षज्ञानविषये काश्यादौ वा कथं न परत्वव्यवहार इति
तटस्थाशङ्कां निरस्यति ।

कारणपरत्वात् कारणस्य समवायिकारणस्य परत्वात् अपर-
त्वाच्च समवायिकारण एव परापरत्वव्यवहारौ नत्वपेक्षाबुद्धि-
विषयतामात्रेण तदन्यस्मिन्, व्यवहारं प्रति व्यवहर्त्तव्यस्य तन्मत्वा-
दितिभावः ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयोर्न परत्वापरत्वे क्व इत्याह ।

एतानि व्याख्यातप्रायाणि ॥ २२ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सू० त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥

गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः

॥ २६ ॥

उ० परत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमात्रसमवेतत्वमुक्तं ज्ञानसुखादी-
नाञ्चात्मसमवेतत्वं तत्र समवाय एव क इति शिष्यजिज्ञासा-
मनुरुद्ध बुद्धेरुद्देशक्रमप्राप्ताया अपि लङ्घनात् समवायपरी-
क्षामाह ।

कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि
द्रष्टव्यं तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे “अयुतसिद्धाना-
माधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स स-
मवायः” इति, असम्बद्धयोरविद्यमानत्वमयुतसिद्धिः, इह
कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह तन्तुषु पट इह
वीरणेषु कट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि इह गवि गोत्वम्
इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरत्यद्यमाना
न विना सम्बन्धमुत्पत्तुमर्हति तेनानुमीयतेऽस्ति कश्चित्

वि० गुणानां द्रव्यसमवेतत्वस्योक्तत्वात् तत्र कः समवाय इति जिज्ञा-
सानुरोधतः क्रममुल्लङ्घ्यापि समवायपरीक्षामारभते ।

कार्यकारणयोरयवावयविनोर्यतः सम्बन्धात् इहेदमिति
प्रत्ययः स समवायः, तन्तुषु पटः कपालेषु घटः वीरणेषु कट-
इत्यादिप्रत्ययोहि पटादौ तन्वादिदृष्टित्वं विषयीकरोति तत्र

उ० सम्बन्धः, न चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदु-
त्पादकानामभावात् विभागपर्यवसानाभावाच्च सम्बन्धि-
नामयुतसिद्धत्वाच्च नियताधिकरणतयैवोन्नेयत्वात् अप्र-
त्यक्षत्वादेकत्वान्नित्यत्वाच्च । नन्वेकस्यैत् समवायस्तदा द्रव्य-
त्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मात्वादिसमवायस्य द्रव्ये सम्भवात्,
मैवम्, आधाराधेयनियमादेवासङ्करात् यद्यपि च एव द्र-
व्यत्वसमवायः स एव गुणत्वकर्मात्वादीनामपि तथापि तेषां न
द्रव्यमाधारस्तत्र तेषामप्रतीतेः द्रव्येख्येव द्रव्यत्वं प्रतीयते
गुणेख्येव गुणत्वं कर्माख्येव कर्मात्वं नत्वन्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेक-
दर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदध्नाः संयोगाविशेषेऽपि
कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियमस्तथा व्य-
ञ्ज्यव्यञ्जकशक्तिभेदादेवात्रापि नियम उपपत्स्यते नहि द्रव्येण
द्रव्यत्ववत् कर्मात्वाद्यप्यभिव्यज्यते तदुक्तम्,

“सन्निदेवहि भगवतो वस्त्रपगमे नः ब्ररणम्” ॥

वि० वृत्तित्वं सम्बन्धविशेषनियन्तमेवान्यथा तन्तुषु घट इत्यादि-
प्रतीतिप्रसङ्गात् कालिकेन तन्त्वादिवृत्तित्वस्य घटादौ सत्त्वात्,
इत्येष तादृशवृत्तितानियामकः सम्बन्धः समवाय एव, अथय-
वावयविनोः संयोगासम्भवस्त, कार्यकारणयोरित्युपलक्षणं गुण-
गुणिनोः क्रियाक्रियावतोरजातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषपदार्थयोश्चा-
धाराधेयभावनियामकोऽपि समवाय एवेति मन्तव्यम् । सम-
वाये प्रमाखन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसम्बन्ध-
विषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दृष्टी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्वनु-

उ० इति, नह्याधारत्वं प्रति विपरीता सम्बिदस्ति, नहि भवति द्रव्यं कर्षेति, नवा भवति पटे तन्नाव इति, एतेन वायौ रूपसमवायेऽपि वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका, स चायं नित्य अकारणकत्वात् भावानां हि समवायिकारणादुत्पत्तिनियमः, तदनुबुद्धे च निमित्तासमवायिनी, तथाच समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव समवायेन वा, न तावदाद्यः, अनवस्थापातात्, न द्वितीयः, नहि स एव समवायः स्वेनैव समवायः सम्भवतीत्यात्माश्रयात्, तन्तुषु पटसमवायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्धेन, समवायान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापातात्, तर्हीह पटरूपमित्यपीहप्रत्ययः स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवायेनेति चेन्न तत्रातिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात्, तर्हीह भूतज्ञे घटाभाव इत्य-

वि० मानं तत्र च संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः नच स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरमनन्तस्वरूपायां सम्बन्धत्वाभ्युपगमे गौरवात् नचैवमभावस्याप्यनया रीत्या सम्बन्धान्तरं सिद्धेदिति वाच्यं यतोऽभावसम्बन्धस्य न नित्यत्वसम्भवस्तथा सति भूतज्ञे घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् नाप्यभावस्य सम्बन्धान्तरमनित्यमङ्गीकर्तुं शक्यते एकस्मिन्नेव भूतज्ञे सहस्रधा घटानयनापसारबाधौ सम्बन्धरुहस्यनापत्तेस्तस्माद्घटापसरबाधकान्भूतज्ञादिस्वरूप एव

उ० चापि समवायः सम्बन्धान्तरं वा स्यादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटाद्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्तेः प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च समवेतानुत्पन्नत्वेनाविनाशित्वापत्तेस्तु न च भावत्वं तत्र तन्त्रम्, भावत्वस्यापाद्यत्वात्, अभावेऽस्त्येव वैशिष्ट्याख्यं सम्बन्धान्तरमिति भाट्टाः, तत्र यदि सर्व्याभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यपि घटाभावप्रत्ययप्रसङ्गः पटाभाववैशिष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वात्, घट एव तत्र घटाभावधोप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धकाभावस्यैव तत्र सत्त्वात्, नचाग्रयस्वभाव एव तादृशो येन न तत्र घटाभावाभिव्यक्तिः, घटापसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः । तवापि रूपनाशानन्तरं कथं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्वाच्चेति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतेरुपपत्तेः, समवायप्रतिबन्धिः प्रत्यक्षमयूखे मोचित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

द्रव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भेदं साधयन्नाह ।

वि० घटाभावसम्बन्धः स्वीकारणीयः घटकालस्य सम्बन्धाघटकतया घटकाले न घटाद्यन्ताभावप्रतीतिः, इत्यस्य भूतजादौ घटाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्यावश्यकत्वेनाभावान्तरस्य लोपि स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वमभावप्रत्ययानामेकविधसम्बन्धावमाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति ॥ २६ ॥

ननु समवायो त्रये गुणादिषु वाऽन्तर्भवतु किन्तस्यातिरिक्त-

सू० द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥
तत्त्वभावेन ॥ २८ ॥

उ० भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका विलक्षणबु-
द्धिवेद्यत्वात् तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्योभिन्नः
द्रव्यत्वगुणत्वेत्युपलक्षणं कर्मत्वाद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

एकत्वं साधयति ।

व्याख्यातमितिशेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम्,
यथैका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्तिका तथैक एव समवायः
सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्तकः खल्लिङ्गाविशेषादिशेषलिङ्गा-
भावाच्च नहि समवायस्य विशेषलिङ्गं भेदकं लिङ्गमाकल-

वि० पदार्थत्वकल्पनेनेत्यत आह ।

भावेन सत्तया द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो द्रव्यत्वगुणत्वाभावेो व्या-
ख्यातः उक्तः तथाच सत्ता यथा द्रव्यत्वगुणत्वशून्या विलक्षण-
बुद्धिविषयत्वात् समवायोऽपि विलक्षणबुद्धिविषयत्वान्न द्रव्यत्वा-
दिमानित्वर्थः इदमुपलक्षणं कर्मत्वादिप्रतिषेधोऽपि ज्ञेयः । २७ ।

समवायस्य नानात्वं निराकरोति ।

तत्त्वं तद्बुद्धित्वमेकमात्रबुद्धित्वमिति यावत् समवायस्येति
शेषः, भावेनेति व्याख्यातमितिशेषः । यथा द्रव्यं सत् गुणः सन्
कर्म सद्दित्येकाकारप्रतीतिविषयत्वात् नानात्वसाधकप्रमाणाभा-
वात् जाघवाच्च सत्ता एका, तथा घटः समवेतः पटः समवेत-
इत्याद्यनुगतप्रतीतिविषयत्वात् भेदकप्रमाणाभावात् जाघवाच्च

उ० यामो येन नानात्वमभ्युपगच्छामः, अतएव नित्यः देशका-
लादिभेदेऽप्यभिन्नस्य सत्तावदेवानित्यत्वायोगात्, ननु सम-
वायोयद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्तुपटयोः पटरूपयोर्वा वि-
च्छेषः स्यादिति चेन्न युतसिद्धिभावाद्विच्छेषानुपपत्तेः नहि
रूपरूपवतोरवयवावयविनोर्वाऽसम्बद्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति
येन विच्छेषः स्यात्, युतसिद्धिरेवापाद्यत इति चेन्न कदा-
चिदपि तथाऽननुभवेनापाद्यबाधात् । समवायो नानाऽ-
नित्यश्चेति प्राभाकरास्तत्त्वानुपपन्नं रूपं नष्टमिति हि
प्रत्ययो नतु रूपसमवायोनष्ट इति कस्यापि प्रत्ययः ।
प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायो-

वि० समवायोप्येक एवेत्यर्थः । सच नित्यस्तस्योत्पादविनाशयोः प्रमा-
णाभावात् तत्कल्पने कल्पनागौरवात् समवायस्यैकत्वेन तन्ना-
शाभ्युपगमे तन्नाशदशायां नित्ये द्रव्ये द्रव्यत्वादेर्विशिष्टानुभवानु-
पपत्तेः । यत्तु गोलो नष्टः रक्त उत्पन्न इति प्रतीतिर्निष्ठादिसम-
वायविषयिणी समवायस्यानित्यत्वानानात्वसाधिकेति प्राभाकर-
मतं तन्मन्दम् उक्तप्रतीतौ समवायस्यानुच्छेदात् अन्यथा घटो-
नष्ट इत्यादिप्रतीतेरपि समवायविषयकत्वसम्भवेन घटादेरपि
नित्यत्वप्रसङ्गादिति । वैशेषिकमतानुयायिनस्तु समवायस्य प्रत्यक्षं
न भवति समवायोऽतीन्द्रियश्चेतनान्यासमवेतभावत्वादाकाशा-
दिवदित्यनुमानेन तस्यातीन्द्रियत्वसिद्धेरित्याहुः । न्यायमतानु-
यायिनस्तु इन्द्रियसम्बन्धविशेष्यताप्रत्यासन्त्या समवायस्य प्रत्यक्षं
भवत्वे, अतीन्द्रियत्वसाधकोक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् सम-

उ० ऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वात् मनोवत्काखा-
दिवद्वा ॥ २८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिक*सूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तश्चायं सप्तमाध्यायः ।

वि० वायो जैविकप्रत्यक्षविषयः योग्यप्रतियोगिकत्वे सति विशेष-
व्यक्तया योग्यवृत्तित्वात् भूतषादिवृत्तिघटात्यन्ताभावादिवदि-
त्वादेः प्रत्यक्षसाधकानुमानस्य सत्त्वाच्चेत्त्वाद्भ्रुत्तिसंक्षेपः ॥ २८ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कयज्ञानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां क-
बादसूत्रविदितौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तश्चायं सप्तमाध्यायः ।

* सूत्रसंस्कारे इति कश्चित् पाठः ।

सू० द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

उ० शिष्यजिज्ञासानुरोधात् क्रमसङ्गममिदानीमुद्देशक्रम-
मात्मन्ते तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायार्थः, आत्मसाधनाय
पूर्वं बुद्धिरुक्ता तां स्मारयन्नाह ।

द्रव्येभ्यस्ति विषयेषु विषयिणं तृतीयाध्यायमुपलक्षयति ।
“इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” “आ-
त्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्” इत्येताभ्यां सूत्रा-
भ्यां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः । तत्र “बुद्धिरूपसन्निर्ज्ञानं प्रत्यय-
इति पर्यायाः” इति समानतन्त्रे बुद्धिरूपेण साङ्गमतनिरा-
सार्थं पर्यायाभिधानम् । साङ्गादि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थ-
भेदमाचक्षते तथाहि सत्त्वरजसमयां साम्यावस्था प्रकृतिः,
सा चैकैव, पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, तेषु कूटस्था नित्या अपरि-
णामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः, तेषु पञ्चवोऽपरिणामित्वात्,
प्रकृतिस्वभावा जडत्वात्, यदा विषयभोगेष्वा प्रकृतिपुरुषभे-

वि० दानार्द्रगच्छमभितो भमतोद्विरेषा-
भूर्त्तानिवातिमणिनाखिलान्तरायान् ।
विद्रावयन् प्रचक्षपुष्करफूलकृतेन
देवः स वारजमुखः शरशं ममास्तु ।

परत्वापरत्वे परीक्ष्य शिष्यजिज्ञासानुरोधात् मध्ये समवायं
परीक्ष्य उद्देशक्रममात्मन्याद्यमे बुद्धिं परीक्षित्तिषुः पूर्वोक्तां तां
स्मारयति ।

द्रव्येषु द्रव्यनिरूपणवाक्येषु तृतीयाध्याये इति यावत्, ज्ञानं

उ० ददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुद्गलोपरागवशात् परिष्क-
 मते, तस्याश्चाद्यः परिष्कामोबुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धि-
 रेव महत्तत्त्वं तदुक्तम् “प्रकृतेर्महान्” इति, साच बुद्धि-
 र्दर्पणवन्निर्माणा, तस्यास्य वहिरिन्द्रियप्रणाडिकया विषया-
 कारो यः परिष्कृतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारसञ्ज्ञानं
 वृत्तिरिति चाख्यायते, स्वच्छायां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन
 चैतन्यस्य पुद्गलस्य भेदाद्यहादहं जानामीति चोऽभिमान-
 विशेषः सैवोपलब्धिः, सक्चन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रिय-
 प्रणाडिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिष्काम-
 विशेषः स प्रत्ययः, अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसं-
 स्कारधर्माधर्माः सर्व्व एव बुद्धेः परिष्कामविशेषाः सूक्ष्मा-
 चया प्रकृतावेव वर्त्तमाना अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरो-
 भवन्ति च, पुद्गलस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः प्रतिविम्बते परं
 बुद्धाविति यस्मन्न्यन्ते तदनेन पर्य्याभिधानसूचितप्रमा-
 षेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिग्रन्थे यदि बुध्यतेऽनयेति
 करणव्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्य्यवस्यति, नच मनः प्रत्यक्षम्,
 बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, नचान्तःकरणस्य ज्ञाना-
 दधिर्माः, कर्तृधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः, भवति हि अहं जाने
 अहं प्रत्येमि अहमुपलभे इत्यहन्वक्ष्यमानाधिकरणेन प्रति-
 भासः, अभिमानोऽसाविति चेत् तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्,

वि० आख्यातं कथितम्, आत्मानुमापकत्वेनेतिशेषः तच्चेदानीं परीक्ष-
 षीयमितिभावः । १ ।

सू० तत्रात्मा मनसाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥

उ० पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कूटस्थत्वं तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् नहि धर्मा धर्मास्येत्येकं तत्त्वं येन धर्मोत्पादविनाशावेव धर्मस्युत्पादविनाशौ स्यातां, तथाच य एव चेतयते स एव बुध्यते जानात्युपस्रभते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेतिदिक् ॥ १ ॥

तत्र ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षसैद्धिकस्यत्यार्धस्रक्षणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संग्रह-विपर्ययस्रप्रानध्यवसायस्रक्षणा, तत्र यसैद्धिकं तदनिन्द्रियजम्, कुत एतदित्याह ।

आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य काचित्काहम्प्रत्ययस्याहं गौरः कृशोमहाबाहुरित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोक्ता, चकारादाकाशकालदिग्वां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्याणामुपग्रहः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीयञ्च, सर्वज्ञीयं योगजधर्मास्रक्षण्या प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि परमाणवः प्रसक्ताः प्रमेयत्वादाभिधेयत्वात् सत्तात् । साम-

वि० नन्वात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ज्ञानस्य तद्विज्ञतया पूर्वमभिधानमसङ्गतमत आह ।

तत्र परशरीरे, अधिष्ठाहृत्वं सप्तमर्थः परशरीराधिष्ठातात्मा एवं मनस इमे द्वे अप्रत्यक्षे परात्ममनसोः प्रत्यक्षाभावात् तयो-

उ० योविरहात् कथमेवं महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् नच परमाणवो महान्तः, रूपवत्त्वस्यापि चानुषप्रत्यक्षकारणत्वात् नच दिगादयोरूपवन्त इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुपग्रहाच्चतुरादिना वा, अचिन्त्यप्रभावोहि योगजोधर्मा न सहकार्यन्तरमपेक्षते । विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादितु प्राभाकरो न मीमांसाभिज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोजकम्, असर्वज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च, सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्त्तिदिङ्गागादयः तथाहि अभिज्ञापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत्, नञ्चभिज्ञापेन नाम्ना सम्भवत्यर्थस्य सम्बन्धो येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्चितः प्रत्ययः स्यात्, नच जात्यादि परमार्थसत्, येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियेण गृह्येत, नच सतः स्वस्वच्छणस्यासता सम्बन्धः सम्भवति, नचासत् इन्द्रियगोचरः, तस्मादिन्द्रियेणालोचनं ज्ञान्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकमुत्पद्यमानं तत्रार्थं प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रमाणमिति चोच्यते इति, तच्चैतदनुपपन्नमभिज्ञापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियार्थसञ्चि-

वि० रनुमानार्थं तृतीयाध्याये “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्” इति सूत्रे “इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” इति सूत्रे च ज्ञानं कथितमिति पार्थ्वसितार्थः, इदमुपपन्नञ्चम, शरीरादिभिन्नत्वेन आत्मनोऽप्यनुमा-

सू० ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥

उ० कर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं, नामवैशिष्ट्यञ्च चा-
 क्षुषज्ञाने सम्भवत्येव, सुरभिचन्दनमतिवदुपनीतभानसम्भ-
 वात् यदा संज्ञावैशिष्ट्यं प्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः
 स्मरणमात्रम्, स्यतैव सार्थव्यावर्त्तिका, अभावज्ञाने प्रति-
 योगिस्मरणवत्, आत्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः
 सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् । ननु नि-
 र्भिकल्पकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं नवा व्यवहारविषय इति
 किन्नात्र प्रमाणमिति चेत् सविकल्पकमेव, तद्धि विशिष्टज्ञा-
 नम्, नच विशेषणज्ञानमन्तरेण तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने
 हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य
 कारणत्वावधारणात् ॥ १ ॥

यत्र यथा ज्ञानं यत्कारणकञ्च तद्विषदयितुमाह ।

ज्ञानान्तरास्मिर्देष्टव्यं यत्प्रकारकं यद्विषयकं यद्दुर्भकं
 तत्र ज्ञाननिर्देशे कर्त्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्ति-

वि० नार्थं “कारणज्ञानात्” इत्यादिसूत्रेऽपि ज्ञानं कथितमिति
 वेदितव्यम् । २ ।

ननु ज्ञानस्य किं कारणमिवाकाङ्क्षायामाह ।

ज्ञाननिर्देशे तृतीयाध्याये यत्र ज्ञानस्य निर्देशः कृतस्तत्रैव
 तन्निष्पत्तिविधिस्तदुत्पत्तिविधानं उक्तः “आत्मेन्द्रियार्थसन्निक-
 र्षाद्यनिष्पद्यते तदन्यत्” इति सूत्रे ज्ञानस्य कारणान्युक्तानीत्यर्थः,
 यथाचात्मा ज्ञानस्य समवाधिकारणम्, आत्मनःसंयोगोऽसम-

सू० गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्ते द्रव्यं कार-
णम् ॥ ४ ॥

उ० प्रकार उक्तः उच्यते इत्यर्थः आदिकर्षणि ऋविधानात् ॥
॥ ३ ॥

कोट्टशो निष्पत्तिविधिस्तमाह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्प्रेषणादिषु यज्ज्ञानं निष्प-
द्यते तत्र द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्यत इति
द्रव्ययोग्यतैव तत्र तन्त्रम्, सन्निकर्षस्य तेषां द्रव्यघटित एव,
संयुक्तसमवायेन तेषां गृहणात्, यद्यपि विषयकस्यैवावयव-
कर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो गृह्यते तथापि सन्निकर्ष-
घटकं तत्रायोग्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि शब्दगृहे द्रव्ययो-
ग्यता न तन्त्रं तत्रापि तत्रैव समवेतः शब्दो गृह्यत इति तदेव
तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्रियते इति चेन्न

वि० वायिकारणम्, विषयसन्निकर्षो निमित्तकारणमिति तस्मिन्
सूत्रप्रत्ययवोक्तमिति, प्रत्यक्षमधिष्ठत्य सन्निकर्षस्य हेतुता कथितेति
वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

सन्निकर्षेऽपि विशेषमाह ।

सन्निकृष्टेषु गुणकर्मसु यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र द्रव्यं द्रव्यघटित-
सन्निकर्षः इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवायः कारणं तथाच द्रव्यप्रत्यक्षे
इन्द्रियसंयोगस्य हेतुता, द्रव्यसमवेतस्य गुणादेः प्रत्यक्षे तु इन्द्रिय-
संयुक्तद्रव्यसमवायः, शब्दरूपद्रव्यसमवेतप्रत्यक्ष अवयवसमवायः,

ख० सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव
ज्ञानम् ॥ ५ ॥

उ० ज्ञाननिष्पत्तेः कार्येषु हि कारणमवश्यं कल्पनीयमिति
भावः ॥ ४ ॥

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मात्मानि
एवमेतेषामपि सामान्यानां विशेषाः पृथिवीत्वादिरूपत्वा-
द्युत्क्षेपणत्वादीनि, तत्र द्रव्यगतानां सामान्यानां तत एव
योग्याश्रयविशेषादेव तन्निबन्धनाच्च संयुक्तसमवायात् संयु-
क्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्व्वेन्द्रियं ज्ञानं
गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् ब्रह्मत्वकत्वाद्वा समवेत-
समवायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवा-
यात् समवेतसमवायाच्च सार्व्वेन्द्रियं ज्ञानम्, गुणत्वे च संयु-
क्तसमवायः समवायश्च न प्रत्यासत्तिरिति, ननु तत एव
स्वाश्रयसन्निकर्षादेवेत्यवधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये वि-

वि० कारणं सर्व्वत्रैव द्रव्यघटितः सन्निकर्षोहेतुरित्यर्थः, तत्रापि चा-
द्युत्क्षेपे त्वाच्चेच प्रत्यस्य योग्यताऽपेक्षितेतिविशेषः ॥ ४ ॥

सामान्यप्रत्यक्षेऽपि द्रव्यघटितसन्निकर्षः कारणमित्याह ।

सामान्यं सत्ता विशेषोद्रव्यत्वादि तेषु यज्ज्ञानं जायते तत् तत-
एव द्रव्यघटितसन्निकर्षादेव, ननु द्रव्यवत् केवलेन्द्रियसन्निकर्षेण
कथं सामान्यानि न गृह्यन्ते इत्यत आह सामान्यविशेषाभा-

ख० सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥

उ० शेषेषु च पृथिवीत्वादिषु सामान्यविशेषान्तरमस्येव तत्स-
न्निकर्षोऽपि कारणमेवात आह सामान्यविशेषाभावादिति
नहि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्तन्ते, अनवस्था-
प्रसङ्गात् तेषां परस्परं भेदप्रतीतिः स्वरूपत एव, गवेतरा-
वृत्तिले इति सकलगोचरित्वलक्षणोपाधिसम्भेदाद्वा, एवं
घटत्वादावपीति ॥ ५ ॥

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा तन्नि-
रपेक्षमेव ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मसुपि किं तन्निरपेक्षमेव,
नेत्याह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणल-
कर्मत्वविशिष्टबुद्धिसावदस्ति विशिष्टज्ञानञ्च विशेष्यविशेष-

वि० वादिति सामान्यविशेषोद्भवत्वं तदभावात् तथाच सामान्यानां
द्रव्यत्वमून्यतया इन्द्रियसंयोगस्थान्मत्वेन द्रव्याघटितसन्निकर्षा-
याह्यत्वात् द्रव्याघटितसन्निकर्षमाह्यास्येन सामान्यानीतिभावः ।
॥ ५ ॥

द्रव्यगुणकर्मप्रत्यक्षे कश्चिद्विशेषमाह ।

द्रव्यगुणकर्मसु यत्प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं आबधे तस्मान्मान्यविशे-
षापेक्षं आतिविशेषप्रकारकं तेषां सामान्यादामिव स्वरूपोभा-
नासम्भवादिबर्धः ॥ ६ ॥

सू० द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥

उ० ऐन्द्रियसन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्रा-
वश्यको, भवति हि द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मोऽमिति विशिष्ट-
ज्ञानमिति भावः ॥ ६ ॥

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमत-
त्राह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतं घष्टावान् शुक्लोगैर्गच्छ-
तीति ज्ञानम्, तत्र द्रव्यं घष्टा विशेषणम्, शुक्ल इति गुणः,
गच्छतीति कर्म, तथाच नागृहीतविशेषणा विशिष्टप्रतीति-
र्नवा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणेति भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुण-
कर्मापेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

तत् किं गुणकर्माणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

वि० ननु शुक्लोऽयमित्यादिप्रत्यक्षस्याऽप्यनुभवसिद्धत्वात् तत्र च
जातेरप्रकारकत्वात् कथं द्रव्यगुणकर्मास्त्रिविधेषोक्तमतस्याह ।

द्रव्ये यत्प्रत्यक्षं जायते तद्द्रव्यगुणकर्मापेक्षं द्रव्यगुणकर्माणि वि-
शेषणविधयाऽपेक्षते, द्रव्यगुणकर्माप्रकारकमपीति पर्यवसितार्थः,
तथाचार्यं दृष्टवान्, अयं शुक्लः, अयं चकतीत्यादिप्रत्यक्षम् इद-
मंशे त्रयादिप्रकारकमपि सम्भवतीति भावः ॥ ७ ॥

गुणकर्माप्रत्यक्षानु गुणकर्माप्रकारकं न भवतीत्याह ।

सू० गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥

समवायिनः श्रैत्याच्छ्रैत्यबुद्धेश्च श्रैते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥

उ० ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धेरभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्गतबुद्धिः, नहि गुणे गुणो, नवा कर्मसु कर्म, यत्र तत्र विशेषणत्वेन भासेतेति भावः ॥ ८ ॥

ननु गुणकर्माणोः स्फुरणाहुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न गुणकर्मापेक्षेत्याशङ्क्य प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् सम्बन्धस्य कारणतामाह तथाच गुणे गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभा-

वि० गुणकर्मसु विशेष्येषु गुणकर्मापेक्षं गुणकर्मप्रकारकं प्रत्यक्षज्ञानं न विद्यते कुत इत्यत आह गुणकर्माभावात् गुणकर्मसु गुणकर्माभावादित्यर्थः, तथाचाभान्तस्य तादृशज्ञानं न सम्भवतिवेति भावः । ८ ।

ननु गुणकर्मसु गुणकर्माभावेऽपि विशिष्टबुद्धौ विशेषज्ञानस्य हेतुत्वात् गुणकर्मज्ञानदशायां गुणकर्मसु तद्विशिष्टबुद्धिर्दुर्वारैवेत्यत आह ।

समवायिनः श्रैत्यसमवायिनः श्रैत्यात् शुक्लरूपात् श्रैत्यबुद्धेः शुक्लरूपात्मकविशेष्यबुद्धेश्च श्रैते शुक्लरूपवति शङ्कादौ बुद्धिः

सू० द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥

उ० वाच न तत्तज्ज्ञाने गुणकर्मापेक्षा विशेषणत्वेन, विशेष्यत्वेन तस्यैव, एवञ्च श्वेतः ब्रह्म इत्यादिप्रतीतौ श्वैत्यसमवायस्य श्वैत्यगुणस्य श्वैत्यविशेषणज्ञानस्य च कारणत्वमित्युक्तं तथाच विशेषणसम्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमां प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिद्धति ॥ ९ ॥

ननु यथा घण्टावानित्यत्र द्रव्यापेक्षं द्रव्यज्ञानम्, तथा-
ऽयं सन्धो, अयं कुम्भ इत्यादावपि द्रव्याविशेषणकबुद्धौ द्रव्य-
बुद्धिः कारणं तथाच कापि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादि-
त्यत आह ।

बुद्ध्य इति शेषः । सन्धज्ञानानन्तरकालीनमपि कुम्भ-

वि० युक्तोऽयमिति युक्तरूपविशेषयिका प्रत्यक्षप्रमिति भवति अतस्ते
युक्तरूपवत्त्वयुक्तरूपबुद्धी कार्यस्य युक्तरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमा-
त्मकस्य कारणभूते इत्यर्थः, तथाच समवायसम्बन्धेन युक्तरूप-
प्रकारकप्रत्यक्षप्रमां प्रति युक्तरूपवत्त्वं युक्तरूपज्ञानञ्च इयमेव
तन्ममिति गुणकर्मसु गुणकर्मरूपविशेषणविरहात् तत्रका-
रकप्रत्यक्षप्रमिति रितिभावः । समवायसम्बन्धेन श्वैत्ववत्त्वस्य तन्म-
वासूचनाय सूत्रे समवायिन इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥

ननु अयं घट इति प्रत्यक्षानन्तरमयं पट इति प्रत्यक्षं यत्र
जायते तत्र घटज्ञानं पटज्ञाने कारणं तत्पूर्ववर्तित्वात् तथाच
घटज्ञानं विना पटज्ञानं कदाऽपि न स्यादिति तदस्याशङ्कं निर-
स्यति ।

सू० कारणायोगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादि-
बुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

उ० ज्ञानं न स्वप्नज्ञानकार्यं स्वप्नस्य कुम्भं प्रति विशेषणत्वा-
योगात् ॥ १० ॥

ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमस्य कार्य-
कारणभावघटित एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादिबुद्धीनां क्रमो, न हेतु-
फलभावाधीनः, कारणक्रम एव कथमत आह कारणा-
योगपद्यादिति बुद्धीनां यौगपद्यं प्रतिषिद्धमतो नाना-

वि० त्रयेषु पूर्वोत्तरभावापन्नत्रयाविशेषकत्रयबुद्धिषु अनितरे-
तरकारणाः न परस्परकारणाः, बुद्धय इति पूरबीयं तथाच
घटज्ञानस्य घटज्ञानपूर्ववर्त्तित्वेऽपि नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावात्
कारणत्वमितिभावः ॥ १० ॥

तन्नेवं तत्र घटज्ञानमेव कथं न घटमालम्बते कार्यकारण-
भावमन्तरेण तयोः क्रमस्यासम्भवादित्यत आह ।

घटपटादिबुद्धीनां क्रमः पौर्वापर्यरूपः न हेतुफलभावात्
न कार्यकारणभावात् किन्तु तादृशबुद्धिकारणानां घटपटादि-
सन्निकर्षादीनां क्रमात् पौर्वापर्यात् चकारोऽनुक्तमयौगपद्यं स-
मुच्चिनोति अयञ्चकारः “क्रम” इत्यनन्तरं योजनीयः, एवञ्च घट-
पटादिबुद्धीनामयौगपद्यं तत्कारणानां सन्निकर्षादीनामयौगप-
द्यादित्यर्थः, यत्र तु घटपटसन्निकर्षादीनामस्त्रियौगपद्यम्, तत्र
युगपदेव सन्निकृष्टयावत्पदार्थविषयिणी समूहात्मन्यात्मिका
बुद्धिस्त्वद्यवे इति कारणयौगपद्यात् कार्ययौगपद्यं कारणा-

उ० बुद्धिकारणानामपि न यौगपद्यम्-वदि तु कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्ययौगपद्यमप्यापद्येत, तथाच युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिङ्गमिति बह्वभ्येतेतिभावः ।

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥३॥

वि० क्रमात् कार्याक्रमश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । बुद्धिः प्रथमतोद्विविधा अनुभूतिः स्मृतिश्च, अनुभूतिरपि क्वाद्यादमते द्विविधा प्रत्यक्षानुमितिभेदात्, प्रत्यक्षमपि घ्राणजादिभेदेन षष्टिधं, सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन च द्विविधं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधश्च, अनुमतिरपि केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिरूपत्रिविधानुमानजन्यत्वात् त्रिविधा, तत्रेदंवाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकं केवलान्वय्यनुमानम्, एषिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादिकं केवलव्यतिरेक्यनुमानम्, अन्वयव्यतिरेक्यनुमानन्तु पर्वतोवह्निमान् धूमादित्यादिकमिति । स्मृतिश्चोपेक्षानात्मकनिश्चयाधीनसमानाकारकभावनाख्यसंस्काराधीना एकविधैव, प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमाचेति, तद्वति तत्प्रकारिका बुद्धिस्तत्रमा तदभाववति तत्प्रकारिका बुद्धिस्तदप्रमा, संशयनिश्चयभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा, तत्रैकधर्मिणि विबुद्धभावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः, तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं तन्निश्चयः, एतन्मते सादृश्यज्ञानस्थले पदज्ञानस्थले च तदुत्तरं लिङ्गपरामर्शोत्पत्तैवानुमिति भवति प्रमायां द्विविधं प्रत्यक्षमनुमानश्चेति यथार्थानुभवश्च प्रमा एतच्चाये सूत्रछन्देव वक्ष्यतीतिसंक्षेपः ॥ ११ ॥

इति श्रीजयतारावतर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां क्वादादसूत्रविहृतौ अष्टमाध्यायस्याध्यायमाह्निकम् ॥०॥

सू० अयमेष त्वयाकृतं भोजयै नमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥

॥ १ ॥

उ० प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिमभिधायेदानां विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमभिधातुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तुन्येष इति, क्रियायां स्वतन्त्रोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोपरत्ताबुद्धिः, करणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमतिकर्माबुद्धिः, अयं भुजिक्रियायां कर्ता प्रयोजकस्यायमिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियो-

वि० बुद्धिविशेषिका अपि काश्चिद्बुद्ध्यो भवन्तीत्याह ।

अयमेष इति, अयं घट एष घट इति ज्ञानं बुद्ध्यपेक्षं बुद्धिविशेषकम् इदमेतदोः प्रत्यक्षविषये शक्यत्वात् प्रत्यक्षरूपा बुद्धिस्तादृशज्ञाने विशेषकम्, युष्मच्छब्दस्य स्वजन्यबोधाश्रयतया वस्तुरभिप्रायविषये शक्यत्वात् त्वयाकृतमिति वाक्यजन्यं ज्ञानं बुद्धिविशेषकं भोजयै नमिति इदमर्थकौशब्दजन्यज्ञानमपि प्रत्यक्षात्मकबुद्धिविशेषकम् अतएव “विद्यामथैनं विजयां जयाच्च” इति भट्टिकाव्यम्, यदा उक्तस्य पश्चादुक्तौ इदम् शब्दस्य एनादेशः तादृशस्य च पूर्वोत्पन्नशब्दबोधविषयबोधकत्वात् तज्जन्यज्ञानं बुद्धिविशेषकमेवेति, शिष्यव्युत्पादनार्थं कतिपयप्रयोगप्रदर्शनमिति ॥ १ ॥

* वैशेषिकमते शब्दसिद्धकानुमितिरिव शब्दबोधः ।

सू० दृष्टेषु भावाददृष्टेषुभावात् ॥ २ ॥
 अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥

उ० कृत्यापारस्व विषयोऽयमितिबुद्ध्यपेक्षमेनमिति एवमन्वदपि
 बुद्ध्यपेक्षमूहनीयम् ॥ १ ॥

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेदमेवैतदित्याह ।

यदाऽयमितिबुद्धेः सन्निकृष्टोविषयः, एष इतिबुद्धेर्वि-
 प्रकृष्टोऽपि बुद्ध्यारूढोविषयः, त्वयेतिबुद्धेः सन्निकृष्टः कर्त्ता
 विषयः, कृतमितिबुद्धेः कर्म विषयः, भोजयेतिबुद्धेर्नि-
 योज्यनियोक्तारौ विषयौ, एनमितिबुद्धेस्तदुभयव्यापारो
 विषयः, सन्निकृष्टो भवति तदैतादृशो बुद्धिरत्यस्यते, अदृ-
 ष्टेषु तु विषयेषु नैता बुद्ध्यः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यति-
 रेकगम्यमेवैतदित्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिगोष्ठं

वि० एतेषां पदानां ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरन्वयव्यतिरेक-
 गम्येत्याह ।

दृष्टेषु ज्ञानेषु ज्ञानघटितधर्मावच्छिन्नेऽभितियावत्, भावात्
 इदमादिशब्दप्रयोगस्य सत्त्वात्, अदृष्टेषु अज्ञानेषु ज्ञानघटित-
 धर्मानवच्छिन्नेऽभितियावत्, अभावात् तादृशप्रयोगस्यासत्त्वात्
 बुद्धिघटितधर्मावच्छिन्न एव तेषां शक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

अर्थपदपरिभाषां दर्शयति ।

अर्थ इति शब्दे द्रव्यगुणकर्मसु वर्तन्ते स च तत्र पारिभाषिकः,

सू० द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम्* ॥ ४ ॥

उ० तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा, अर्थपदेन चयाणामुपस्थितेः, तदुक्तं प्रब्रह्मदेवाचार्यैः “चयाणामर्थ-
शब्दाभिधेयत्वञ्च” इति ॥ ३ ॥

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

द्रव्येति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणमुपलक्षयति प्र-
त्यक्षाप्रत्यक्षाणामित्यादिसूत्रेषु शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं
पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतम् । यथा शरीरस्य
नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां प्राणादीनामिन्द्रि-
याणामपि, तेन तेषां प्रतिनिधतगुणसाहकत्वं सिध्यतीति
भावः ॥ ४ ॥

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

वि० गौतमीये तु “रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यादिगुणान्तर्याः” इति
प्रमेयान्तःपातिनेऽर्थस्य लक्षणसूत्रम्, अतः पञ्चेन्द्रिययाज्ञेषु पञ्च-
सु गुणेष्वपि अर्थशब्दस्य परिभाषान्तरं समागतत्वसिद्धम् । ३ ।
किमिन्द्रियं किञ्चिद्व्यक्तिकं किमर्थग्राहकमित्यभिधातुं पीठं
रचयति ।

त्रयेषु त्रय्यनिरूपणसूत्रेषु पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतप्रकृतिकत्वं प्रति-
षिद्धं निराकृतं तथाच शरीरादिकं किञ्चिदपि त्रयं न पञ्च-
भूतप्रकृतिकं किन्त्वेकैकभूतप्रकृतिकान्येव सर्वाणि शरीरादी-
न्द्रियाणि चेतिभावः ॥ ४ ॥

* प्रतिषिद्धमिति शेषः कश्चित् कश्चित् पुस्तके न दृश्यते ।

ख० भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः

॥ ५ ॥

उ० गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं घ्राणं तत्र पृथिवी पृथि-
वीमात्रं प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत आह
गन्धवत्त्वात् नहि गन्धवत् निर्गन्धेनारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धव-
त्त्वञ्च वहिरिन्द्रियाणां ग्राह्यजातीयगुणवत्त्वनियमात् सि-
द्धम्, तर्हि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि शरीरावयवान्तराणां न
गन्धव्यञ्जकत्वं किन्तु घ्राणस्यैवेति कुतो नियम इत्यत आह
भूयस्त्वादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धत्वमेव
भूयस्त्वं पारिभाषिकञ्चैतद्भूयस्त्वं समानतन्त्रेऽपि ॥ ५ ॥

इन्द्रियान्तरेऽप्येतदितिदिशति ।

वि० एवं ब्राह्मेन्द्रियं गुणेषु गन्धमात्रग्राहकं पृथिवीमात्रप्रकृतिकश्चे-
त्त्वाह ।

गन्धस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं यस्मात् तद्गन्धज्ञानं ब्राह्मेन्द्रियं तत्र, पृ-
थिवी तन्मात्रं, प्रकृतिः समवायिकारब्धम्, भूयस्त्वात् जलाद्यनभि-
भूतभागादरब्धत्वात् गन्धवत्त्वाच्च, रसाद्यग्राहकत्वात् ब्राह्मेन्द्रियं
न जलाद्यारब्धम्, गन्धवत्त्वञ्चात्र ग्राहकतासम्बन्धेन गन्धग्राहक-
त्वादिति यज्ञितार्थः, तथाच ब्राह्मेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये
गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुष्ठमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिवदित्यनुमानेन
घ्राणस्य पृथिक्युपादानकत्वं सिध्यतीतिभावः, एतच्च स्पष्टार्थमचो-
क्तम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियान्तरमध्येकैकभूतप्रकृतिकमित्त्वाह ।

सू० तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥

उ० रसनचक्षुर्दृग्निन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथा-
संख्यं रसनादीनामवादयः प्रकृतयः, तत्तत्प्रतिनियतार्थया-
हकत्वात्, अत्रापि नियमे भूयस्त्वमेव तन्मम्, रसादिमत्त्वे च
रसनादीनां यादृजजातीयविशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाण-
मित्युक्तम्, एवञ्च विभिन्नादृष्टोपगृहीतकर्णब्रह्मकुसुमवर्ष्मो-
नभोदेव एव आचम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य द्वि-
तीयमाह्निकम् ॥ ० ॥

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

वि० रसग्रहणे रसने व्यापः प्रकृतयः, रूपग्रहणे चक्षुषि तेजः,
प्रकृतिः, स्पर्शग्रहणे त्वग्निन्द्रिये वायुः प्रकृतिः, रसनेन्द्रियादीनां
रसाद्येकैकमात्रग्राहकत्वात्, रसगन्धस्पर्शाविशेषादिति क्वाचित्त्वो-
क्तिपिक्वप्रमादप्रयुक्तः पाठस्तत्र कथञ्चिदर्थसङ्गमनेऽपि तेज-
इत्यस्य हेत्वकथनेन सन्दर्भविरोधोदुर्ब्धार एवेति, रसनादीनां
जयोयत्वादिसिद्धिप्रकारः प्राक्प्रदर्शित एवादरन्वीयः ॥ ६ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपद्मानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां क-
न्दादसूत्रविद्वतौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ॥ ❀ ॥

सू० क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

उ० संयोगसमवायान्यतरसन्निकर्षजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणा-
नन्तरं तदितरप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पा-
दनफलकं नवमाध्यायमाह ।

कार्यमितिशेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं
घटपटादि, असत् तत्कालीनस्रज्जनकाभावप्रतियोगीत्यर्थः,
अत्र हेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि
कार्यं घटादि सदेव स्यात् तदा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च
व्यपदिश्येत, यथोत्पत्ते घटे घटस्तिष्ठति घटश्चलति रूपवानयं
दृश्यते घट इत्यादि प्रकारेण व्यपदिश्यते न तथोत्पत्तेः प्रा-
गपि व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसन्निति, सच व्यूह्यमा-
नेषु वीरणेषु *द्योद्यमानेषु तन्तुषु चक्रारूढायां मृदि कुला-
च्छादिव्यापारेषु अनुवर्त्तमानेषु भविष्यत्यत्र कटः पटोघटो-
वेति सार्वलौकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विस्फारणानन्तरं
जायमानत्वात्, नच संयोगसमवायान्यतरघटिता प्रत्यास-
त्तिरत्र प्रभवति, तस्मादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र

वि० हेरन्मात्पादद्वन्द्वं निधाय हृदयाम्बुजे ।

आख्यादनवमाध्यायं विद्वयोमि कुतूहलात् ॥

अभावप्रत्यक्षमभिधित्सुभूमिकामाह ।

घटादिकार्यं खोत्पत्तेः प्रागसत्, क्रियाया गुणस्य च व्यपदेशस्य
व्यवहारस्याभावात्, घटे जाते यथा घटस्तिष्ठति घटश्चलति

* रचनानेष्विति आक्षेपः पाठः ।

उ० तन्मम्, ननु चान्योन्याश्रयः सत्यां विशेषणतार्त्तां तत्प्रतीतिः प्रतीतौ च विशेषणतेति चेन्न विशेषणता हि तदुभयस्वरूपमेव उपसृष्टप्रत्ययजननयोग्यं तच्च प्रतीतेः पूर्वमपि सदेव तदुक्तं न्यायवार्त्तिके “समवायेऽभावे च विशेषणविशेषभावः” इति, सचायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः, नहि घटे आते स एव घटस्तदानीमेवोत्पद्यते तच्च कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुस्रियमाणं स्वप्रागभाववैकल्यमेवानुसर्त्तुमर्हति, तद्वटोत्पत्तौ स एव घटः प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्य कारणत्वमवर्ज्यमेषम्, ननु यदि घट एव तस्माभावस्तदा घटे नष्टे तदुत्पन्नपत्तिरिति चेन्न घटनाश्रयापि तद्विरोधित्वात् नहि विरोधिसत्त्वकासेऽपि विरोध्यन्तरप्रादुर्भाव इति, नञ्जनयोर्द्वैततोविरोधो येन गोलाश्रयत्वत् समानकासीनत्वं स्यात् किं तर्हि कासकृतस्रथाच कथमेककासावसावितव्यवेत् ॥

॥ १ ॥

अभावान्तरं प्रतीतिवत्सिद्धमाह ।

वि० घटः क्षामइत्यादि क्विवानुबन्धवहारो भवति पूर्वमनु न तथा श्रवहार इत्यर्थः, अतः सत्त्वाख्यंवादो निरस्त इति, घटोत्पत्तेः पूर्वं घटप्रागभावसिद्धतीति सच्च प्रतियोगिजनकः कथमन्यथा कारणान्तर सत्त्वे उत्पन्नस्य न पुनरत्पादः, इहेदानीं घटो भविष्यतीत्यादि प्रत्यक्षमपि प्रागभावे मानमिति ॥ १ ॥

धंसरूपोऽभावोऽप्यस्तीत्याह ।

सू० सदसत् ॥ २ ॥

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्धान्तरम् ॥

॥ ३ ॥

उ० यथा कारणव्यापारात् पूर्व्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्य-
स्यासत्त्वं प्रमीयते, तथा विनाशकस्य मुद्गरादेर्यापारान-
न्तरं सदेव कार्यं घटादि इदानीमसदिति प्रत्यक्षानुमाना-
भ्यामेव प्रमीयते, ससाधमभावोध्वंस इति गीयते, भवति
हि घटोनष्टोध्वस्त इदानीं श्रुतपूर्व्वीगकारोनास्तीत्या-
दिधीरितिभावः ॥ १ ॥

ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति नतु
घटादन्यस्तस्य ध्वंस इत्यत आह ।

सदिति सूत्रशेषः, असतः सत् अर्थान्तरं, कुत इत्यत आह
क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति नहि प्रध्वंसकालेऽपि वर्त्तते

वि० सदपि घटादिकार्यं मुद्गरप्रहारानन्तरम् असत् अवर्त्तमानं
ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः तथाच घटो नश्यति घटोध्वस्त इत्यादि-
प्रत्यक्षसिद्धोध्वंसात्मकोऽभावोऽप्यस्तीतिभावः ॥ २ ॥

ननु मुद्गरप्रहारानन्तरं तिरोभूतः सन् सद्येव घटस्तिसृति
तादृशावस्थान्वितो घट एव ध्वंसव्यवहारविषय इत्यत आह ।

असतो अवर्त्तमानस्य क्रियागुणव्यपदेशाभावात् क्रियागुण-
व्यवहाराभावात् असत इति सावधारणं तथाचावर्त्तमानस्यैव
क्रियागुणव्यपदेशाभावो नहि मुद्गरप्रहारानन्तरं घटस्तिसृति

सू० सञ्चासत् ॥ ४ ॥

उ० घटः, अस्ति घटः, इदानीं रूपवान् घटः, घटमानयेत्या-
दिव्यपदेशस्तदितो वैधर्म्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ ३ ॥

प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितु-
माह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवह्रियते तत्र तादात्म्या-
भावः प्रतीयते भवति हि असन्नश्लेषात्मना, असन् गौरस्या-
त्मना, असन् पटो घटात्मना, अघटः पटः, अनश्लेषोः, अगौ-
रश्च इत्यादिप्रतीतिः, तदस्यामश्लेषान्योन्याभाववान् गौः
पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्योन्याभाव एव तादात्म्या-

वि० श्लामो घटोदृश्यते इति व्यवहारोक्तोक्तानां तस्माद्द्वंसव्यवहार-
विषये न घटस्तस्यावर्त्तमानत्वात् किन्तु अर्थान्तरम्, घटादन्व
एव ध्वंसनामा जन्याभाव इति । ३ ।

भेदरूपोऽभावोऽप्यस्तीत्याह ।

सदपि घटादि भूतजादौ असत् अन्योन्याभावप्रतियोगि भू-
तत्वं न घट इत्यादिप्रतीतिः, ननु घटवति भूतत्वे कथं घटस्यान्यो-
न्याभावः स्यास्यति प्रतियोगिरूपस्य घटस्य विरोधिः सत्त्वा-
दिति घेन्नक्षयं कश्चित् अभावं प्रति येन केनापि सम्बन्धेन
प्रतियोगिने विरोधिता, तथा सति समवायसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकघटात्यन्ताभावस्यापि भूतत्वेऽसत्त्वप्रसङ्गात् किन्तु
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगी अभावस्य विरोधी
तथाच अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धस्तादा-

सू० यच्चान्यदसदस्तदसत् ॥ ५ ॥

उ० भावापरनामा भासते तदत्र तादात्म्यं प्रतियोगितावच्छेद-
कम्, प्रतियोगिसमानाधिकरणस्यायमभावः, भवति हि
घटो न भूतलमिति प्रतीतिः, नित्यञ्च, कदाचिदपि घट-
पटयोस्तादात्म्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

इदानीं चतुर्थमभावमत्यन्ताभावाख्यमाह ।

अतः पूर्वाक्तादभावत्रयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदत्य-
न्तासत्त्वम्, असदित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देष्टव्यः, तत्रैकमस-
दुद्देश्यमपरमसद्विधेयम्, तथाचोक्ताभावत्रयभिन्ना योऽभावः
सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यवसन्नोऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्त-
रावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम्, अन्योन्याभावस्य प्र-

वि० व्याख्य एव तेन सम्बन्धेन च घटस्य स्वस्मिन्नेव सत्त्वेन भूतलादा-
वसत्त्वात्तत्र घटान्योन्याभावसत्त्वे न कोऽपि विरोधः, अयच्चान्यो-
न्याभावोऽत्यन्ताभाववन्नित्य एवेति बोध्यम् ॥ ४ ॥

अत्यन्ताभावं साधयति ।

अत उक्तादभावत्रयादन्यद् यत् असत् भावभिन्नम्, तदसत्
अत्यन्तासत्त्वं भावप्रधाननिर्देशोऽयम्, अत्यन्ताभावाख्यमिति तु
यजितार्थः, अयच्चअत्यन्ताभावस्तुरीयोऽभावः सदासत्तञ्च, प्रति-
योगि तत्प्रागभाव तत्प्रध्वंसास्त्रय एवात्यन्ताभावस्य विरोधिना,
रक्तघटे श्यामं रूपं नास्ति श्यामघटे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीति
च ध्वंसप्रागभावावयवाहेते नत्वत्यन्ताभावमिति प्राञ्चः, नव्यास्तु

ख० असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधि-
प्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥

ख० तियोगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु चित्तवैधर्म्य-
मतस्तुर्थोऽयमभावः ॥ ५ ॥

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते तत्र प्रध्वंसे तावत् प्र-
त्यक्षसामयीमाह ।

असदिति तिकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह, तेनासन्
घटः, नष्टोघटः, ध्वस्त इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति
तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिनेघटादेर्यथा

वि० ध्वंसप्रागभावयोर्नात्वन्ताभावविरोधित्वमतो ध्वंसादिकाणावच्छे-
देनाप्यत्यन्ताभावो वर्तत एव, यत्र भूतज्ञे पूर्वमपसारितं घटादिकं
युगरानीतं तत्र घटकालस्याभावसम्बन्धाघटकत्वाद्घटसत्त्वकाले न
घटात्यन्ताभावबुद्धिरित्याहुः, केचित्तु यत्र भूतज्ञे पूर्वं घटादिकं
स्थितमथापसारितं युगरानीतञ्च तत्रोत्पादविनाशशक्ती साम-
यिकनामा चतुर्थः संसर्गाभाव एव प्रतीयते नात्वन्ताभाव-
इत्याहुः ॥ ५ ॥

अभावचतुष्टयं व्युत्पाद्य ध्वंसप्रत्यक्षं व्युत्पादयति ।

असदिति असन् घटः नष्टोघटः ध्वस्तोघट इत्यादिप्रत्यक्षं
विरोधिप्रत्यक्षवत् प्रतियोगिघटप्रत्यक्षवत् अनुभवसिद्धं कौ-
त्सिकसन्निकर्षजन्यत्वेत्यर्थः तत्र च प्रतियोगिप्रत्यक्षं चक्षुरादिसं-
योगजन्यं ध्वंसप्रत्यक्षान्तु चक्षुरादिसंयुक्तविशेषवताजन्यमिति-

सू० तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥

उ० स्वर्गं प्रत्यक्षं तथा तत्प्रध्वंसस्यापि, तत्र कारणमाह भूत-
प्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पद्य विनष्टस्य घटादेः प्रत्य-
क्षाभावात् एतेन योग्यानुपलब्धिमाह, तत्र चायं तर्कः
सहकारी, यद्यत्र घटोऽभविष्यत् भूतलमिवाद् दृश्यत नच
दृश्यते तस्मान्नास्तीति, सहकार्यन्तरमाह भूतस्यतेरिति
भूतस्य प्रतियोगिनोघटादेः स्यतेरिति प्रतियोगिसंश्लेष-
मुक्तम् ॥ ६ ॥

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिशन्नाह ।

सामान्यवाच्यप्ययमभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः,
यथा प्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भाव-

वि० विशेषः, अपरमपि विशेषमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य
अतीतस्य प्रतियोगिनोघटादेः प्रत्यक्षस्याभावाद्योग्यानुपलम्भ-
रूपात् कारणात् भूतस्य अतीतघटादेः स्मृतेः स्मरणात्मकात् प्रति-
योगिज्ञानाच्च जायमानमिति पूरणीयम्, तथाच ध्वंसप्रत्यक्षं
प्रतियोग्यानुपलब्धिजन्यं प्रतियोगिज्ञानजन्यञ्च प्रतियोगिप्रत्यक्षन्तु
न तथा इतोऽपि विशेष इतिभावः, अत्र स्मृतित्वमविवक्षित
ज्ञानमात्रन्तु विवक्षितमिति मन्तव्यम् । एवञ्च घटादयो यथा
प्रत्यक्षसिद्धास्तथा तद्धंसा अपीतिभावः ॥ ६ ॥

प्रागभावप्रत्यक्षमप्यनयैव रीत्या भवतीत्याह ।

अभावे प्रागभावे सामान्यवाचकशब्दस्य विशेषपरत्वात्, तथा
प्रत्यक्षम्, यथा ध्वंसे इन्द्रियसन्निकर्षयोग्यानुपलब्धिप्रतियोगिज्ञानैः

सू० एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥

उ० प्रत्यक्षत्वात् भावस्य व्यूह्यमानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वात्, यदा भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनस्य प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः, संसर्गाभावस्येऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तत्त्वत्वात्, चकारात् प्रतियोगिस्मरणमुक्तञ्च तर्कं समुच्चिनोति, अनादेरपि प्रागभावस्यानन्तस्यापि प्रध्वंसस्यावस्थाविशेषभावे प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणस्यैव प्रागुक्ततर्कान-

वि० प्रत्यक्षं जायते तथा प्रागभावेऽपीत्यर्थः । ननु प्रागभावस्यानदित्वात् कषाणादिसंयोगजननादतिपूर्वमपि कथं न प्रागभावस्य प्रत्यक्षमुक्तानां कारणानां तदानीमपि सम्भवादित्यत आह भावप्रत्यक्षत्वादिति भवत्यस्मादित्यपादाने घञ्, भावस्मरणकारणसामग्रौ तेन प्रत्यक्षं यस्य तत्त्वात् स्मरणकारणसामग्रौत्पत्त्यादिति फलितार्थः तथाचोक्तस्यैव स्मरणकारणसामग्र्यभावात् प्रागभावप्रत्यक्षमिति भावः, अतीन्द्रियस्य वाच्यादेः प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वात् चकारात्तेन च प्रतियोगियोग्यत्वं समुचितमिति मन्तव्यम् ॥ ७ ॥

अन्योन्याभावस्याप्येवं प्रत्यक्षं भवतीत्याह ।

अघटः पटः, अगौरश्च, अधर्मः सुखमित्याद्याकारकोऽन्योन्याभावप्रत्ययोऽपि एतेन प्रध्वंसप्रागभावप्रत्यक्षकथनेन व्याख्यातः

उ० तिदिशति, योग्यानुपलम्भः सर्वत्र समानः, चकार उक्त-
समुच्चयार्थः, अधर्म इत्यतीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादा-
वधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतां वदन् अन्योन्याभावग्रहे
प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्त्वधिकरणयोग्यतामात्रं तन्त्र-
मित्युपदर्शयति, कथमन्यथा स्तम्भः पिशाचो न भवतीति
पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्येत, स्तम्भात्मतया पिशाचानु-
पलम्भस्य तदन्योन्याभावग्रहकत्वात्, तस्याप्यनुपलम्भस्य प्र-
तियोगिसत्त्वविरोधित्वात् स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपल-
म्भानुपपत्तेः । ननु पिशाचतादात्म्यमिह न प्रतियोगि, कि-
न्तर्हि पिशाचः, सच स्तम्भे वर्त्तमानोऽपि गुरुत्ववस्त्रोपल-
भ्यते इति तदनुपलम्भः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी न भवतीति
चेन्न प्रतियोग्यनुपलम्भवत् प्रतियोगितावच्छेदकानुपलम्भ-
स्याप्यभावग्रहकारणत्वात्, ननु प्रतियोगित्वग्रहाधीनोऽन्यो-

वि० कथित इति समुदितार्थः तथाचान्योन्याभावप्रत्यक्षेऽपि इन्द्रिय-
सम्बद्धविशेष्यता प्रतियोग्यनुपलम्भः प्रतियोगिज्ञानक्षैतानि कार-
रञ्जानि, इयान् परं विशेषो यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोगियो-
ग्यत्वं तन्त्रम्, अन्योन्याभावग्रहे त्वधिकरणयोग्यत्वमिति धर्मस्या-
तीन्द्रियत्वेऽपि सुखादौ योग्याधिकरणे तदन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षं
निराबाधमेवेति, यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोग्यधिकरणोभय-
योग्यत्वं तन्त्रमिति कैश्चिदुक्तं तन्न समीचीनं, तथा सति पाषाणे
सौरभाभावस्य, गुडे तिक्ताभावस्य, वायौ रूपाभावस्य, आकाशे
स्पर्शाभावस्य शब्दाभावस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेस्तत्तदधिकरणानां

सू० अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ६ ॥

उ० न्याभावग्रहः प्रतियोगित्वञ्चान्योन्याभावविरहात्मत्वं तत-
श्चान्योन्याभावग्रहाधीन एवान्योन्याभावग्रह इति चेन्ना-
धिकरणावृत्तित्वेन ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगिताव-
च्छेदको नतु प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनापि तद्ग्रहस्तन्त्र
मित्युक्तत्वात् ॥ ८ ॥

अद्येदानीमित्यन्ताभावप्रत्यक्षतामाह ।

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीति ध्वंसमात्मन्वते भूतत्वं
नोऽस्तिखति किन्त्विदं नास्तीतिमात्रोऽस्तिखिनी प्रत्यक्षप्र-
तीतिरत्यन्ताभावमात्मन्वते, अभूतमित्युत्पादविनाशानात्म-
न्वत्वं द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रायकमेव, यथा
जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति, यदि

वि० तत्तद्विद्विद्यायोग्यत्वात्, अतएव त्वक्संयुक्तकालविशेषव्यतया वायु-
स्यर्शनाशप्रत्यक्षं पक्षधरमिन्द्रैः स्वीकृतमिति संक्षेपः ॥ ८ ॥

अत्यन्ताभावस्यापि प्रत्यक्षतामाह ।

अभूतमिति नास्ति भूतं अतीतं यत्र प्रत्यक्षे तादृशम्, नास्तीति
यत् प्रत्यक्षम्, तदनर्थान्तरम्, नास्ति विषयतयाऽर्थान्तरम् अत्यन्ता-
भावभिन्नं ध्वंसादिरूपं यत्र तत्, रक्तघटे श्लामो नास्तीतिप्रत्यक्षे
भूतस्य श्लामरूपस्य विषयतया वर्तमानत्वेन तत्प्रत्यक्षं श्लाम-
ध्वंसविषयकम्, वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षं न वायौ पूर्वोत्पन्नं

उ० हि जलावयविनि पृथिवीत्वं स्यात् उपलभ्येत नचोपलभ्यते तस्मान्नास्तीतितर्कपुरस्कारोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एवञ्च यदस्तु यत्र न कदाऽपि भविष्यति नच कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनसात्प्रत्यक्षाभावोमन्तव्यः । भूतभविष्यतोश्च तत्र प्रध्वंसप्रागभावान्मन्वन एव तत्राधिकरणे नास्तीति-प्रत्ययः । अतएवायमात्यन्तिकस्त्रैकालिक इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

ननु गेहे घटाभावोनात्यन्ताभावः कदाचित्तत्र घटसत्त्वात्, नापि प्रागभावप्रध्वंसौ, तयोः समवायिकारणमात्रवृत्तित्वात्, नाप्युत्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभाव एव, आत्यन्तिकस्योत्पादविनाशशीलश्चेति विरोधात्, नापि चतुर्थ एवायं संसर्गाभावः, तस्य त्रैविध्यविभागव्याघातादित्यत आह ।

वि० रूपं विषयो करोति, तस्मात् तत्प्रत्यक्षं न ध्वंसविषयकं किन्त्वत्यन्ताभावविषयकमेवेति, भूतपदं भविष्यतोऽप्युपलक्षकम्, तेन श्लामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रागभावप्रत्ययस्यात्यन्ताभावाविषयकत्वेऽपि न क्षतिः ॥ ६ ॥

ननु भूतजादौ यत्र पूर्वं घटोऽस्त्वितस्ततोऽपसारितस्तदानौ घटोनास्तीति प्रत्यक्षं न प्रागभावध्वंसावगाहते तयोः समवायिकारणवृत्तित्वनियमेन भूतजादिदेशेऽसत्त्वात्, नाप्यत्यन्ताभावम्, तस्य नित्यत्वेन घटसत्त्वकाक्षेऽपि तादृशप्रत्यक्षप्रसङ्गात्, तथाच तादृशप्रत्यक्षस्य कोविषय इत्याकाङ्गायामाह ।

सू० नास्ति घटो गेहे इति सतोघटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥

उ० गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, सच यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव, भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः । तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः, यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमिच्छापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः, अथ तदुल्लेखिन्येति, तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्यवसानमाधारत्वस्यैव धर्मसम्बन्धाकारत्वात्, तत् किं घटस्तत्रास्त्येव, अस्त्येवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तोवा नाद्यः समवेतघटस्य तत्राभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात्, नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत्संयोगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात्, तत् किं घटस्तत्सं-

वि० सतः पूर्वं तत्र वर्तमानस्य घटस्यैव गेहसंसर्गप्रतिषेधः गेहे संसर्गाभावः तद्विशेषोऽत्यन्ताभाव इति तु परमार्थः, नास्ति गेहे घट इति प्रत्यक्षविषय इति समुदितसूत्रार्थः, तथाच तादृशप्रत्यक्षे घटात्यन्ताभाव एव तत्तत्कालीनगेहाद्यात्मकेन स्वरूपसम्बन्धेन भासते, घटकाले तु तादृशसम्बन्धासत्त्वान्न तदत्यन्ताभावबुद्धिरिति भावः । केचित्तु नास्ति गेहे घट इति प्रत्यक्षस्य विषयो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः गेहवृत्तित्वाभावः सच घटापसा-

उ० योगस्येत्येकं तत्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात्, तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं, येन तद्विधिरैव घटविधिः स्यात्, नहि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात्, तथाच यस्य योविधिस्तन्निषेध- एव तन्निषेध इति यदा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ता- भाव एव, स एव गेहे घटो नास्तीतिप्रतीतिविषयः, कपाले संयोगितयेव, एवं सति केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगि- तथा घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसम- वायित्वाभ्यां सर्व्वत्रासन् स्यादिति ॥ १० ॥

वि० रथकालीनघटात्मकेन स्वरूपसम्बन्धेन घटेऽबाधित एवेति, नच घट इति प्रथमाऽनुपपत्तिरनुयोगिनि सप्तम्याः संसर्गाभावबोधे तन्मत्वादिति वाच्यं प्रातिपदिकार्थस्याव्यन्ताभावबोधस्यैव अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षयादुक्तस्यले सप्तम्यर्थाभावस्य घटे भानात्, नचात्रास्तीति क्रियायाः कुत्रान्वयः, नञर्थे चेत् तदा घटौ न क- इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः, घटे चेत् नञर्थस्य घटांशे विश्लेष्य- तावच्छेदकतया भानं न सम्भवति अन्यथा न घटः पटस्तिष्ठ- तीत्यादिप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तेरिति वाच्यं नञर्थप्रातिपदि- कार्थाभावस्य विश्लेष्यतावच्छेदकतया भानासम्भवेऽपि व्युत्पत्ति- वैचित्र्येण नञर्थस्य सुवर्थाभावस्यास्तिक्रियाविश्लेष्यतावच्छेदकवि- धया भाने बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु नास्ति गेहे घट इत्य- भिलापप्रयोजकत्वं तादृशप्रत्यक्षस्याबाधितमेव तादृशशब्दजन्य- बोधसमानाकारकत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वादित्याहुः ॥ १० ॥

कौत्तिकसन्निर्ध्वजम् प्रत्यक्षं परीक्ष्याकौत्तिकयोगजसन्निर्ध्व-

द्व० आत्मन्यात्ममनसोः *संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥

उ० तदेवं भावाभावविषयकं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगिप्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

ज्ञानमुत्पद्यते इतिशेषः, द्विविधास्त्वावद्योगिनः समाहितान्तःकरणा ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते, असमाहितान्तःकरणाश्च ये वियुक्ता इत्यभिधीयन्ते, तत्र युक्ताः साक्षात्कर्त्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनोनिधाय निदिध्यासनवन्तः, तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानमुत्पद्यते आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मा प्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तथा यद्यप्यस्मदादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाप्यवि-

वि० जन्मं प्रत्यक्षं व्युत्पादयति ।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् योगजधर्मसहस्रतादात्ममनःसंयोगात्, आत्मनि बुद्धारम्भे यत्ने सति “आत्मायज्ञोष्टितर्बुद्धिः” इतिकोषात्, बुद्धारम्भयत्नजन्यायां चिन्तायां सत्त्वामितितु फलितार्थः, आत्मप्रत्यक्षं स्वात्मनः परात्मनाश्च प्रत्यक्षं, भवतीतिशेषः ।
अलौकिकसन्निकर्षस्तावत्त्रिविधः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायोगजधर्मभेदात्, तत्र योगजधर्मोयोगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणकः, सोऽपि द्विविधः युक्तयुज्जानरूपयोगिद्वैविध्यात्, तत्र योगाभ्यासवशीकृतमानसः समाधिसमासादितविविधसिद्धिर्युक्त इत्युच्यते अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वा-

* सन्निकर्षविशेषादित्यपि कश्चित् पाठः ।

सू० तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥

उ० घातिरक्षतत्वात् तदसत्कल्पमित्युक्तमात्ममनसोः सन्निकर्षविशेषादिति योगजधर्मानुग्रह आत्ममनसोः सन्निकर्षविशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञ्यमित्यत आह ।

ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकरणायातम्, तथेति योगजधर्मानुग्रहीतेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ध्वेषु मनसि वायुदिक्काक्षाकाशेषु, द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्षसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनियत्ननिर्विकल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संग्रहः, सामग्र्या योगजधर्माणुग्रहस्य तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञ्यमुक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानीं वियुक्तानामाह ।

वि० द्वियुक्त इत्युच्यते । युञ्जानो विषयव्यावृत्तमानसोऽध्यानसहकारान्निखिलपदार्थानां साक्षात्कर्त्ता, एतादृश्युञ्जानमभिप्रेतैवेदं सूत्रम् ॥ ११ ॥

ननु योगजधर्मात्मात्ममात्रस्य साक्षात्कारोपगमे योगिनः सर्वज्ञत्वमनुपपन्नमत आह ।

उक्तयोगजधर्मसन्निकर्षात्मात्ममात्रे प्रत्यक्षं किन्तु प्रव्यान्तरेषु पृथिव्यादिव्यपि प्रत्यक्षं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जानस्य प्रत्यक्षमुक्त्वा युक्तस्य तदाह ।

ख० असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्ते-
षाम् ॥ १३ ॥

उ० असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतस-
माधय इति, यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह
उपसंहृतसमाधय इति उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निदि-
ध्यासनात्मको यैस्ते तथा, ते हि समाधिप्रभावादिकरणध-
र्माः अस्मिन्माद्याः शरीरसिद्धी दूरश्रवणाद्यासैन्द्रियसिद्धी-
राप्तवन्तः समाधावप्यसंप्रत्ययमासादयन्तः “तावदेवास्म
च्चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” इत्यादिश्रुतिसमधि-
गतकृत्यान्तराभावाः भोगमात्रस्य कर्त्तव्यतामाकलय्य तेषु
तेषु प्रदेशेषु द्वीपोपद्वीपादिषु तेन तेन जन्मना तुरङ्गमात-
ङ्गविहङ्गभुजङ्गादिना यावदेव चिरं यावद्देवर्षिमानुषभा-
वेन च पूर्वोपान्तान् कर्माग्रयानुपभुञ्जन्हे तावत् प्राप्तेव
निरपाया भूमिरित्याकलयन्तः सकलमर्षजातं योगज-
धर्मावसोपट्टं हितेन्द्रियशक्तयोव्यवहितं विप्रकृष्टञ्च प्रत्यची-
कुर्वन्ति ॥ १३ ॥

वि० असमाहितान्तःकरणाः असमाहितं समाधिरहितम् अन्तः-
करणां येषां ते तथा, उपसंहृतः समाधितः सकलीकृतः समाधि-
र्यैस्ते समाधेः फलं विविधाः सिद्धयश्च येषामुत्पन्नास्तादृशाः
ये युक्तास्तेषामपि आत्मनाम् अन्येषां त्रयाणाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति
समुदितार्थः, युज्जानस्य प्रत्यक्षे ध्यानापेक्षा, युक्तस्य प्रत्यक्षे तु ध्या-
नात्मकसमाध्यपेक्षा नास्तीतिभावः ॥ १३ ॥

सू० तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

उ० ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसोवहिरस्वातन्त्र्यात्, नापि वहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बद्धवर्तमानार्थ्याहिलात् यथायोगं रूपोद्भवादिषापेक्षत्वात् आलोकादिसव्यपेक्षत्वा-
चेत्याशङ्क्य केषुचित् पदार्थेषु प्रत्यासत्तिमुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकानीन्द्रियाणि यदि सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा परमाक्षाकाशदिक्कालस-
मवेतेषु गुणसामान्येषु स्वमनःसंयोगिसमवायात् इतरद्रव्ये-
षु च कायब्यूहोपभोगार्थोपरिगृहीतमानापण्डमनःसंयोगात्
तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते,
एतस्योपपत्तिर्सौकर्यमनुबध्योक्तम्, वस्तुतो वाञ्छेन्द्रियेषु मन-
सि च योजगज एव धर्माः प्रत्यासत्तिस्तत एव सर्वानुपप-
त्तिमान्तेः, अगस्त्वसमुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्घाणञ्चात्र दृ-
ष्टान्तः ॥ १४ ॥

वि० ननु त्रयाणां प्रत्यक्षसम्भवेऽपि सर्वत्रत्वं योगिनोऽनुपपन्नमेव
गुणादीनामज्ञानादत आह ।

तस्य योगजधर्मसहस्रतमनःसंयोगस्य, समवायात् युक्तयुक्ता-
नयोः कर्मसु गुणेषु च प्रत्यक्षमुत्पद्यते इत्यर्थः, अचिन्त्योऽपि यो-
गजधर्मप्रभावः, यदलेनागस्त्यमुनिः पारावारं पपौ, सौभरिश्च
कायब्यूहं परिगृहीतवान्, वशिष्ठश्च दिक्षोपस्य सुरभिश्चापं
ज्ञातवान्, तस्य योगजधर्मस्य पदार्थसार्थसाक्षात्कारसम्पादनं

सू० आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

उ० तत् किं स्वकीयबुद्ध्यादिष्वपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसमवाय एव प्रत्यासत्तिः, नेत्याह ।

योगिनां प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, आत्मसमवेतानाम् बुद्ध्यादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते ऽस्यदादीनामिवेति न तत्र सन्निकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षमध्यभिचारिज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम्, अर्थजं वा, साक्षात्त्वयोगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थाने नवमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ * ॥

वि० नासम्भावनीयमिति, कर्मगुणेत्युपलक्ष्यं सामान्यादिकमपि बोध्यम्, एवं सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणारूपालौकिकप्रत्यासत्तिजन्यं प्रत्यक्षमप्युचनीयम् ॥ १४ ॥

तत् किं योगिनां लौकिकप्रत्यक्षं न भवतीत्यत आह ।

आत्मसमवायात् मनःसंयुक्तात्मसमवायात् आत्मगुणेषु स्वात्मवृत्तिसुखादिगुणेषु योगिनां लौकिकमपि प्रत्यक्षं भवति तत् सामग्यादत्तत्वादिति समुदितनिष्कर्षः ॥ १५ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां क्वादसूत्रविहृतौ नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ * ॥

सू० अस्येदं कार्यं कारणं संयोगिविरोधि समवायि
चेति लौकिकम् ॥ १ ॥

उ० तदेवं पूर्वोक्तके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः
स्वरूपतोः लक्षणतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं
लौकिकञ्चेति यदिभक्तं तत्र लौकिकमिदानीं निरूपयि-
तुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्जातं लौकिकं व्याप्तिविशिष्टः
पक्षधर्मोऽलिङ्गम्, तत्र व्याप्तिरुक्ता, यन्निषाधयिषाविरोधिप्र-
माणाभावो यत्र स तं प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणं साधकं
बाधकञ्च, तदुभयाभाववतः पक्षत्वात्, नहि साधके बाध-
के वा प्रमाणे सति कस्यचित् संशयः सिषाधयिषा वा, अत-
एव सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मा सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मा
वा पक्ष इति प्राञ्चः, उत्पाद्यसाध्यवन्तानिर्णयनिवर्त्यसंश-
योत्पत्तिप्रतिबन्धकमानत्वावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति

वि० इदानीमनुमितिरूपां बुद्धिं परीक्षितुमारभते ।

लिङ्गेन व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेन अनितं ज्ञानं लौकिकं प्र-
योजकत्वं प्रयोज्यत्वं वा द्वितीयार्थः, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
ज्ञानजन्यं ज्ञानमिति तु षष्ठितार्थः, नच परामर्शप्रत्यक्षमपि
परामर्शजन्यमिति तत्रातिव्याप्तिः, वृत्तिसाध्यकपरामर्शोपादाने
आलोकादिविधेयकानुमितावव्याप्तिश्चेति वाच्यं तादृशज्ञानवृ-
त्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमन्वस्यानुमितिलक्षणत्वे तात्पर्यात्, स्मृति-
व्यावृत्त्यर्थं ज्ञाने जन्मान्तविशेषणम्, नच परामर्शजन्यस्मृता-
त्मकज्ञानमादाय तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यं व्याप्तिविशिष्टप-

ख० जीवनाद्यमिन्द्राः, सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमाना-
भावो यत्र स पक्ष इति केचित्, एतन्मते साध्यस्येऽपि प-
क्षता, तदेतदनुमानमयूखे द्रष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मा-
ल्लिङ्गमित्युक्तं भवति, ल्लिङ्गञ्च दृष्टमनुमितं श्रुतं वा यदनु-
भवरूपं ज्ञानं जनयति तल्लिङ्गिकं तदुक्तम्,

“अनुभयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे तु नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्” ॥ इति ॥

एतेन ल्लिङ्गमेवानुमितिकरणं नतु तस्य परामर्शः तस्य
निर्वापारत्वेनाकरणत्वात्, ल्लिङ्गस्य तु स एव व्यापारः ।
यत्र धूमादेरतीतत्वमनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति
चेन्न साध्यस्याप्यतीतानागतत्वयोस्तत्रानुमानात्, तत्रैव प्र-
तिबन्धात् अतीतत्वमनागतत्वं वर्त्तमानत्वञ्च धूमादेर्यत्र न

वि० क्षधर्म्मतानिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य नि-
वेशनीयत्वात्, स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ उपेक्षान्यत्वस्याधिकस्य
सत्त्वेन तादृशजनकतायास्तादृशनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नत्वाभा-
वात्, नच तादृशजन्यत्वमपेक्ष्य स्मृत्यन्यत्वमेव साधवाम्निवेशयि-
तुमुचितमिति वाच्यं यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् स्मृत्यन्यत्व-
घटितस्य कक्षबान्तरत्वादिति यदा जन्यान्तं परिचायकं निवे-
शस्तु यत्किञ्चिदनुमितिस्यल्लेख्यत्वेनेति संक्षेपः । व्याप्तिः
पूर्वमुक्ता, पक्षधर्म्मताच पक्षतावज्जन्मिवृत्तिता, पक्षताच प्राचां
मते साध्यनिश्चयनिवर्त्तसंज्ञयरूपा. तस्य विश्लेष्यतासम्बन्धेन
पर्वतादौ सप्तमं, आचार्यमते सिषाधयिषा पक्षता, तस्याश्च
विषयताविशेषसम्बन्धेन पक्षनिरूपणम्, चिन्तामबिज्ञानते सि-

उ० निश्चितं तत्र कथमनुमितिरिति चेत्, न कथञ्चित्, तत्र साध्यस्यापि सन्देहात्, पूर्वापरदिनयोः सत्त्वनिश्चये मध्यदिनेतु सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना तद्दिनावच्छिन्नवज्रादेरनुमानात् तथैव व्याप्तेः कारणात्वावधारणात्, धूसीपटस्यात् कथं धूमभ्रमादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञातस्यैव सिद्धत्वात् ज्ञानस्य च याथार्थ्यायाद्यार्थ्याभ्यामनुमितेस्माद्रूप्यात्, अन्यथा तवापि कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात्, अतीन्द्रियसिद्धस्यैव परामर्शस्य तदवन्यतया कथं तद्वापरत्वमिति चेत् तत्सत्त्वानिर्व्याहकत्वरूपवैमिकसाधनतायास्तत्र व्यापारत्वघटकत्वात् अन्यथा समवायस्य अवस्थादेर्व्यापारत्वानुपपत्तेरिति, कार्यासिद्धात् धूमासोकादेरन्याद्यनुमानं, कारणादपि यथा

वि० साधविधाविरहविशिष्टसिद्धाभाव एव पक्षता, तस्य च स्वप्रतियोगिविशेष्यत्वसम्बन्धेन पूर्वतादिवृत्तित्वम्, अनुमितिहेतुता तु पक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्वैवेत्यवधेयम्, एतादृशपक्षतायास्तु घर्म्मन्त्रे परिचायकतयैव निवेशे न तु विशेष्यत्वयेति संक्षेपः । तदेतत् त्रैलोक्यं ज्ञानं त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टचेति, तत्र पूर्वं कारणं तदत् तच्छिद्धकम्, शेषः कार्यं तदत् तच्छिद्धकम्, सामान्यतोदृष्टं कार्यकारणभिन्नशिद्धकमिति त्रैतमीयोक्तमेवाह अस्येदमिति, अस्य साध्यस्य इदं साधनं कार्यमिति व्यवहारो यत्र भवति अर्थात् कार्यशिद्धकं यथा घूमादिशिद्धेन वज्रादेरनुमानम्, अस्येदं कारणमिति कारणशिद्धकं यथा मेघोन्नतिविशेषेण वज्रादेरनुमानम्, कार्यकारणभिन्नशिद्धक-

उ० बधिरस्य भेरीदण्डसंयोगविशेषात् ब्रह्मानुमानम्, यथा व
 धार्मिकस्य यथाविधिभागस्नानाद्यनुष्ठानाद्ब्रह्मखर्गाद्यनु-
 मानम्, यथाविधिकारीर्याद्यनुष्ठानादा वर्षानुमानम्,
 पयःपूर्णघादौ खन्यमानप्रवाहादा जलनिःसरणानुमानम्,
 उपरि दृष्टिदर्शनादा नदीदृष्टानुमानम्, सचायं कार्यकार-
 णभावसङ्घण एकसम्बन्धः प्रकारद्वयेनोक्तः, संयोगिनः ब्ररी-
 रस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम्, विरोधिनोविस्फूर्जतोऽहे-
 र्दर्शनाज्झाटाद्यन्तरितनकुलानुमानम्, समवाधिना जसौ-
 ष्येन तत्सम्बद्धतेजोऽनुमानम् ॥ १ ॥

नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम्, नहि चन्द्रोदयेन समुद्र-
 जलवृद्धेः जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य कुमुदप्रकाशेन चन्द्रो-
 दयस्य चतुर्द्शनचन्द्रोदयेनापरचतुर्द्शनक्षत्रास्तमयस्य रसेन
 रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संगृह्यते
 इत्यत आह ।

त्रि० रूपं यत् सामान्यतोदृष्टं तत् विविधं यथा जोहसंयोगिना मुख-
 विशेषलिङ्गेन उदूखलादौ संयोगेन जोहस्थानुमानम्, तथा नकु-
 लविरोधिस्फूर्धदहिविशेषदर्शने गुल्फाद्यन्तरितनकुलस्यानुमानम्
 एवं ब्रह्मनयोगिकसमवायप्रतियोगिरूपवक्त्रिसमवायुच्छस्यर्धेन
 भर्ष्मनकपालादौ ब्रह्मादेरनुमानमिति ॥ १ ॥

ननुक्तानुमानानां सामान्यतोदृष्टत्वे पृथिवीत्वादिना ब्रह्मत्वा-
 नुमानं पद्मस्य विकासेन दिनस्थानुमानं कुमुदविकासेन रज-
 न्या अणुमानं रक्षादिना गुडत्वाद्यनुमानञ्च कुपान्तर्भविविषयीक-
 याह ।

सू० अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धव्यावयवाद्भवति ॥२॥

उ० अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वज्रादि यदाऽस्य व्यापकस्य वज्रादेरिदं साध्यं धूमादि, तथाच व्याप्यत्वस्य साधनं तत्र न तु कार्यकारणभावादिरपि, ननु पूर्वसूत्रे तर्हि परिसङ्ख्यानमतन्मत आह कार्यकारणसम्बन्ध इति, अनेन चोक्तं सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च विषयिलक्षणा तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्यास इत्यर्थः । कुतस्तदुपन्यास इत्यत आह अवयवात् एकदेशात् उदाहरणमात्रात् अज्ञोपे पञ्चमी, तेनोदाहरणमनुबध्य कार्यकारणभावादेः सम्बन्धोपन्यास इह दर्शने साङ्ख्यादिदर्शने च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभाविकसम्बन्धशालित्वं व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकलक्ष्यानौपाधिकत्वम्, तच्च प्रत्यक्षाणां केषाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्, केषाञ्चित् साधनव्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधिकत्वं ज्ञेयम्, अतोन्द्रियाणाञ्च प्रमाणसिद्धानां केषाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् उभयाव्यापकत्वं साधनमात्रव्यापकत्वं साधनमात्रव्यापकत्वं वा, तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये साध्या-

वि० अस्य व्यापकस्य साध्यस्य इदं साधनं व्याप्यमिति ज्ञानाक्षै-
 ङ्गिकं भवति, कार्यकारणान्धां सहितः सम्बन्धः कार्यकारण-
 सम्बन्धः सम्बन्धपदमपि मत्वर्थायाच्प्रत्ययेन सम्बन्धिवोधकम्
 अवयवात् प्रतीकात् लैङ्गिकविशेषात् कैङ्गिकविशेषमधिकृत्य लिङ्गं

उ० व्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधिलं
 निश्चयेयम्, तृतीयेऽपि व्यापकस्य तस्माच्च व्यापकत्वानुपपत्तिरि-
 तरस्य तु कथं तस्माच्च व्यापकत्वमित्यत्र तर्कोऽनुसन्धेय इति
 तुल्ययोगचेमत्वादिनाऽनुपाधित्वमध्यवसेयम् । भविष्यति
 कश्चिद्देशोपाधिरिति शङ्कापि प्राची सकलविधिनिषेधव्य-
 वहारानास्करन्दतीत्यनादेयेत्यनौपाधिकत्वनिश्चयसम्भवात्,
 उपाधिलक्षणं व्याप्तिरूपं ज्ञेयम् । तच्चानुमानं द्वि-
 विधं स्वार्थं परार्थञ्च, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्ष-
 धर्मात्तयोरनुसन्धानात्, परार्थञ्च परोदीरितन्यायजन्य-
 व्याप्तिपक्षधर्मात्तज्ज्ञानात्, न्यायस्य तृतीयसिद्धपरामर्शप्रयो-
 जकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाश्च पञ्च, तत्रावयवत्वं
 तृतीयसिद्धपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजन-
 कवाक्यत्वम्, तांश्च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनय-
 निगमनानि, तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यानुमित्यनूनातिरिक्त-
 विषयकशाब्दज्ञानजनकं न्यायावयववाक्यम्, हेतुस्य प्रकृत-
 साधनगतपञ्चम्यन्तो न्यायावयवः, उदाहरणान्तु प्रकृत-
 साध्यसाधनाविनाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उपनयस्वा-

वि० भवतीति समुदितार्थः, तथाच कार्यं यत्र सिद्धं तत् शेषवत्,
 कारणं यत्र सिद्धं तत् पूर्ववत्, सम्बन्धि कार्यकारणभिनं सा-
 ध्यस्य यथाकथञ्चित् सम्बन्धविशिष्टं यत्र सिद्धं तत् सामान्यतो-
 दृष्टमित्युक्तानुमानानां सामान्यतोदृष्ट एवात्मभाव इति भावः,
 वेतु केवलात्सिद्धिरेकव्यतिरेक्यन्यव्यतिरेकिभेदेनानुमानस्य चै-

सू० एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

उ० विनाभावविशिष्टस्य हेतोः पक्षवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्याया-
वयवः, निगमनन्तु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादकोन्या-
यावयवः । एवञ्च प्रवर्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः, कृतकत्वात्,
यद् यत् कृतकं तदनित्यम्, अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववाञ्छायम्,
तस्मादनित्यः । एतेषामेव प्रतिज्ञापदेन्ननिदर्शनानुसन्धा-
नप्रत्याज्ञाया इत्यन्वर्था वैशेषिकाणां संज्ञाः, अत्रच वाद-
रूपवितण्डानां प्रवृत्तिप्रकाररूपलजातिनिग्रहस्थानलक्ष-
णानि च वादिविनोदेऽन्वेष्टव्यानि ॥ २ ॥

प्रमाणान्तराणि लौकिकेऽन्तर्भावयितुं प्रकरणान्तरमा-
रभते ।

शाब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिदमिति यन्नैयायिकादीना-
मभिमतं तदप्येतेन लौकिकत्वेन लिङ्गप्रभवल्लेनैव व्याख्यातं
यथा व्याप्तिपक्षधर्माप्रतिसन्धानापेक्षं लौकिकं तथा शाब्द-
मपि, तथाहि एते पदार्थाः मिथः संसर्गवन्तः आका-

वि० विध्यं वर्ययन्ति तेष्विदं सूत्रद्वयमन्यथैव व्याचक्षते, तद्याख्यानन्तु
यत्र्यगौरवभयाम्नाद्भावितमस्माभिः । २ ।

शाब्दबोधश्चात्रैवान्तर्भवतीत्याह ।

एतेन लौकिकज्ञानकथनेन शाब्दं शब्दज्ञानजन्यं ज्ञानमपि
व्याख्यातं कथितमित्यर्थः नैयायिकप्रवृत्तिभिरन्यवबोधनामकं
प्रत्यक्षानुमितिभिन्नमनुभवरूपं ज्ञानं मन्यते, वैशेषिकमतेषु न

स० ज्ञादिमद्भिः स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थसार्धवत्, तच्चिह्न आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वं पदार्थानां मिथः-संसर्गवत्त्वव्याप्यं गृहीत्वैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं कल्पनीयप्रमाणभावेन ब्रह्मेन, ननु नदीतीरे पद्म फलानि सन्तीत्यानाप्तवाक्ये व्यभिचारान्नेदमनुमानमिति चेन्न आप्तोक्तत्वेनापि विशेषणात्, आप्तत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचर-यथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्त्वं नत्वप्रतारकत्वमात्रं तच्च वाक्यार्थ-प्रतीतेः पूर्वं दुर्ग्रहमिति चेन्न ब्रह्मप्रामाण्यवादिभिर-पि व्यभिचारिब्रह्मव्यावर्तकस्याप्तोक्तत्वस्य याज्ञत्वानाभिमत-त्वात्, तेषां प्रामाण्यग्रहणार्थं तदपेक्षा ब्राह्मणु ज्ञानं तद्-ग्रहणमन्तरेषाप्युपपद्यते तदतु चादृशं लिङ्गं तादृशग्रहण-मावश्यकं व्याप्यन्वाप्तोक्तत्वविशिष्टमिति चेन्न अयमचाभ्रा-न्तइति सामान्यतो ग्रहणसम्भवात्, नन्वेति प्रकृतसंसर्गे इत्येव पर्यवस्यति तथाच पूर्वमशक्यमेव तद्ग्रहणमिति चेन्न प्रकरणसमभिव्यवहारादिमाहात्म्यात् सामान्यत आप्तत्व-निश्चयसम्भवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदाचित्तत्र विस्वा-देऽपि वाष्यादौ धूमधर्मेणैवानुमानप्रवृत्तेः । नन्वेते पदार्थः

वि० तदङ्गीकारः, पदज्ञानस्थले पदार्थसंसर्गस्थानुमित्तिरेव भवति, तथाहि गौरस्तीतिवाक्यश्रवणात्कारं गौरस्तितावान् स्वधर्मिका-स्तित्वाव्यवधानुकूलाकाङ्क्षाअयपदस्मारितत्वात् घटवत्, अस्ति-पदसमभिव्याहृतगौरपदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्वदित्वनुमानमेव ननु ब्रह्मजन्वो विलक्षणेबोधः, पदानामेकवाक्यतापन्नत्वरूपसम-

उ० मंसृष्टा एवेति वा साध्यम्, सम्भावितसंसर्गा इति वा, नाद्यः अनाप्तोक्ते व्यभिचारात्, न द्वितीयः योग्यतामात्र-सिद्धावपि संसर्गानिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, योग्यता-याश्च पूर्वमेवहेतुविशेषणत्वेन ज्ञातत्वात् किमनुमानेनेति चेन्न नियमस्यैव साध्यत्वात् आप्तोक्तत्वेन विशेषणाच्च न व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्पाद्य-संसर्गावगमप्रागभावः स च स्वरूपसन्नेव हेतुसंज्ञाने च संसर्गज्ञानस्य पूर्वमेव भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न नहि संसर्गावगमप्रागभावमात्रमाकाङ्क्षां ब्रूमः, किं तर्हि स्मारि-ततदाक्षिणाविनाभावविशिष्टम्, तथाच विशेषणांश्च ज्ञानादे-वाकाङ्क्षाया ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति चेन्न विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्रापि नदीक-च्छयोरविनाभावसत्त्वेनाश्वयबोधापत्तेः नीलोत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोरविनाभावाभावेऽपि तदाक्षिप्तयो द्रव्यगुण-योरविनाभावसम्भवात्, यदा पदस्मारितगोचरा जिज्ञासै-वाकाङ्क्षा अभिधानापर्यवसानं वा तथापि तज्ज्ञानमा-वश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभिचारिवैलक्षण्यात्

वि० भिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्त्या पूर्व-तस्यावश्यकत्वात्, नच विनष्टे भाविनि वा घटचक्षुरादौ व्यभिचारः, स्वार्थानुमाने स्वरूपसतस्यैवाकिञ्चित्करत्वात् एक-विधव्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि अन्यविधव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवाच्च समानप्रकारकस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधीविरोधित्वात्

७° व्याप्तिवत्, अत एवानन्वयनिश्चयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावे वा, सजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वं वा योग्यताऽस्तु, तज्ज्ञानभावशक्यम्, आसत्तेरप्यव्यवधानेन स्मरणरूपाया ज्ञानं तन्त्रम्, संसर्गे च संसृज्यमानविशेषादेव विशेषइति नानभिमतविशेषसिद्धिः । यद्वा एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षायोग्यतासन्निभत्वदकदम्बत्वात् गामभ्याजेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानावच्छेदकतयाऽभिमतविशेषसिद्धिः । यत्तु एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यम्, तत् पदानां पदार्थसंसर्गवत्त्वं बाधितमित्युपेक्षणीयम्, नच लिङ्गतया संसर्गज्ञापकत्वमेव पदानां संसर्गवत्त्वम्, तस्यानुमानात् पूर्वमसिद्धत्वेन व्याप्तेरग्रहात् । केचिच्छेष्टाप्रमाणान्तरमिति वदन्ति, तत्रोच्यते चेष्टा द्विविधा कृतसमयाऽकृतसमया च, तत्र कृतसमया अभिप्रायस्त्वं शब्दं स्मारयति नतु संसर्गप्रमामपि जनयति लिपिवत्, स्मृत्यारूढः शब्द एव तत्र प्रमाणं शब्दस्य च लिङ्गत्वमुक्तं नच शब्दस्मरणं चेष्टाया अवान्तरव्यापारः,

वि० अथवा गौःपदमस्तिवद्गौःपरञ्चानपूर्वकम् अस्तिपदसाक्षाद्गौःपदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकानुमानमिति, यद्वा सामान्यत एवानुमानं तथाहि एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वाद्दृष्टेन गामभ्याजेति पदार्थसार्थवत्, किं वा एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंस-

७० चेष्टामन्तरेणापि शब्दादर्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु चेष्टा-
 नैयत्यापत्तेः । नन्वेवं कथमेडमूकस्य चेष्टाधीनोव्यवहारस्तस्य
 तत्र समयग्रहाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थेऽपि
 संप्रत्यय इति चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थेऽपि सङ्गतिग्रहाभा-
 वात्, व्यवहारस्तु तस्याविनाभावग्रहात् करितुरगयोरिव
 कक्षाकुशाभिघातात्तत्तद्भवहारपाटवोपपत्तेः । अहतस-
 मयातु या ह्यत्यान्वयिनी, सा प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती
 प्रयोक्तव्यं प्रवर्त्तयति, नतु कुत्रचित्प्रमां जनयति, यथा
 शङ्खध्वनौ त्वयागन्तव्यमिति श्रुतशङ्खध्वनिः प्रतिष्ठते, तथा
 यदा मया तर्ज्जन्यूर्द्धीक्रियते तदा त्वयाऽसौ ताडनीय इति
 तदा ताडयति, नतु किञ्चित् प्रमिषोति । ज्ञप्तान्वयिनी त-
 दहतसमया यथा दशानामङ्गुलीनामूर्द्धकरणेन दशमङ्गा-
 मुद्राणां पुराणानां वा त्वया ज्ञातव्येति कारकप्रधाना,
 हस्ताकुञ्चनदर्शनात्तथा समागन्तव्यमिति क्रियाप्रधाना,
 तथाचानया चेष्टया पदार्था एव स्वतन्त्राः परं स्मार्थ्यन्ते नतु
 तेषां परस्परमन्वयोऽपि बोध्यते, तदोपककर्तृकर्मादिवि-

वि० गंज्ञानपूर्वकाणि आङ्गादिमत्पदकदम्बत्वात् दखेन गामभ्याजेति
 पदकदम्बवदित्येवानुमानम्, नच व्याप्तिज्ञानविरहस्यजे कथं तादृ-
 शानुमितिरिति वाच्यं तत्र विशिष्टबोधस्यानङ्गीकारात् तावत्-
 यदार्थकृतितः परस्परं संसर्गावगाह्यौक्तिकमानसप्रत्यक्षा-
 त्मकविशिष्टबोधसम्भवाच्च । एतेन चेष्टाऽपि व्याख्यातेति संक्षेपः ।

दू० हेतुरपदेशोलिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

स० भक्तिवत् प्रकृतेष्वैकदेशानां नियतानामभावात्, तर्हि संसर्गबोधमन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति चेत् संस्रयप्रतिभयोरन्यतरस्मादिति गृह्याण, तस्मान्न चेष्टाऽपि प्रमाणमिति ॥ ३ ॥

ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशस्य भावत्वेन लिङ्गभिक्षत्वादित्याशङ्क्याह ।

अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनार्थ इत्यपदेशः शब्दः, सच हेतुलिङ्गपर्याय एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमित्यर्थः, एवं करणशब्देऽपि लौकिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्तते, इथी हि करणगतिः, किञ्चित् सन्निकर्षाधीनप्रवृत्ति, किञ्चिच्चाविनाभावबलप्रवृत्ति, शब्दस्य तु अर्थेन न सन्निकर्षाणाप्यविनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, सङ्केताद्गमयतीति चेत् सङ्केतोहि पदार्थे न तु तत्संसर्गे,

वि० ननु शब्दस्यापदेशपदवाच्यस्य कथं लिङ्गत्वमपदेशस्थानुमि-
ज्जनकत्वस्योक्तत्वादिति तदस्याशङ्कां निरस्यति ।

अपदेशशब्दे यद्यपि परिभाषया हेत्वाभासे वर्तते तथापि अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शब्देऽपि स वर्तते, शब्दश्च लिङ्गविधया लौकिकज्ञान एव हेतुदिति, अनुमितिप्रमितिकारणशब्दोऽपि, एवं लिङ्गविधया कारणत्वमपि शब्दे वर्तते, तथाच

सू० अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

उ० तथापि सङ्केत इति चेन्न तस्यानेकविधत्वेन सङ्केतविषयभावानुपपत्तेः, पदार्थसङ्केतबलादेव वाक्यार्थोऽपि भासते इति चेन्न अन्यसङ्केतेनान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात्, शब्दस्मारितसंसर्गत्वेन नियम इति चेत् तथा चैतन्नियमबलेनानुमानस्यैव सम्भावसरत्वात्, सङ्केतस्यापि दृष्ट्यामात्रत्वेनातिप्रसङ्गत्वात्, ईश्वरेच्छा नातिप्रसङ्गेति चेन्न तदिच्छामन्तरेणापि गङ्गादिपदान्तीराद्युपस्थितेरित्यस्य नैयायिकेषु धृष्टतयेति ॥ ४ ॥

उपमानादीनामपि पराभिमतानां अविनाभावबलप्रवृत्तिकानां सौष्टविक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थापत्तिसम्भवाभावानामितिशेषः । अस्य व्यापकस्य इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा जनकत्वेनापेक्षिता येषां ते तदपेक्षितास्तस्य भावस्यदपेक्षितत्वं तस्यादित्यर्थः आहिताग्निपाठात् क्लान्तेन वज्रग्रीहिः, तारकादिपाठा-

वि० हेतुरपदेशोक्तिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरं एते शब्दा एकस्य शिङ्गस्य बोधकाः ननु हेत्वाभासमात्रबोधकाः हेत्वाभासस्यानुमापकत्वेऽपि शब्दस्यानुमापकत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्याशङ्कितुं र्मान्तिर्महतीतिभावः ॥ ४ ॥

उपमानादेरप्यनुमान एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयति ।

अस्य व्यापकस्य साध्यस्य इदं साधनं व्याप्यमिति बुद्धेर्भाऽपेक्षा सा जाता येषां तस्मात्, अतिज्ञानसापेक्षत्वादिति तु यत्कि-

उ० दितोवा, तत्रोपमानं तावदनुमानमेव शब्दद्वारा, तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यन्तावत् आरण्यकेन कीदृक् गवय इति नागरिकजिज्ञासायामभिधीयते तत्र ये गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इतिसामानाधिकरण्यवत्त्वात् अतिदेशवाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनन्ति, वनं गत-स्तु तादृशं पिच्छमुपलभ्याद्यमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिसन्धत्ते, अतिदेशवाक्यश्रवणसमये गवयत्वं प्रवृत्ति-निमित्तं न ज्ञातमतः कथं संज्ञापरिच्छेद इति चेत् खल-खया तत्प्रतीतिसम्भवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्ये ऽन्वयानुपपत्तिविरहात् कथं खलखणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात्, नदिव्युत्पित्सुं प्रति गोसादृश्यस्य सखलख प्र-वृत्तिनिमित्तत्वेनोपदर्शनमुचितं तस्मादखलखजातिविशेषे तात्पर्यमस्येति खलखणासम्भवात्, यद्वा गवयशब्दो गवयवा-चकः असति वृत्त्यन्तरे त्रिष्टैसात्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृ-

वि० तार्थः, उपमानार्थापत्तिसम्भवैति ह्यस्यानीयबुद्धीनां कैङ्किक्तत्व-मिति शेषः । तत्रोपमानजन्या बुद्धिस्तावत् ग्रामीणस्य प्राथमि-कगवयचक्षुःसंयोगानन्तरमयं गोसदृश इति प्रावृत्तिकं ज्ञानं ततो गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत एत-ज्जातीयो गवयपदवाच्य इति या बुद्धिबदेति सोपमितिरिति न्या-यमतानुसारिणः, काबादमते तु साऽनुमितिरिव गोसादृश्यविज्ञेन गवयपदवाच्यत्वथाप्यतया गृहीतेन गवयपदवाच्यत्वस्थानुमिते-रेव तदानीं जननात्, ज्ञातिघोषिरहदशयाच्च न भवत्येव गवय-पदवाच्यत्वधीरिति । अथवा गवयप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवय-

उ० त्वन्तरे यः ब्रह्मेयत्र प्रिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोब्रह्मेगोरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति, तर्कश्च यस्सद्योपमानसहकारीवाच्यः स वरमनुमाने क्लृप्तप्रमाण-भावेऽस्तु किं कल्पनीयप्रमाणभावेनोपमानेनेति, अनुमान-मयूखे विश्वरोऽचान्नेष्टव्यः । अर्थापत्तिरप्यनुमानमेव तथा-हि दृष्टार्थापत्तिस्तावज्जीवतस्यैचस्य गृहासत्त्वेन दृढतर-प्रमाणावधृतेन वहिः सत्त्वं कल्पयति, तत्रोपपाद्योपपादकयो र्वाप्यव्यापकभावावधारणाधीनैव वहिःसत्त्वप्रतीतिः, भव-ति हि जीवतोऽगृहासत्त्वं वहिःसत्त्वेन सहचरितं, वहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम्, तत्राद्ये-ऽन्वयव्याप्तिरेवाच्ये तु व्यतिरेकव्याप्तेरेव ग्रह इति, व्याप्तिरस्ति न तस्य ग्रहणमिदोपयुज्यत इति चेत् व्याप्तिग्रहमन्तरे-

वि० त्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, यद्वा गवयपदं सप्रवृत्ति-निमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावन्नाद्गवयत्व-प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं भासते इति । मीमांसका अर्थापत्तिं प्रमाणात्तरं मन्वन्ते तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं व्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनोऽगृहासत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतं । तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या वहिःसत्त्वं कल्पयते, तदनुमानेन मतार्थत्वान्नेष्यते, तथाहि जीवित्वस्य वहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतर-व्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधात् वहिःसत्त्वमनुमितौ भासते, एवं योगो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वागमाद्भोजनं सिद्धत् दिवाभो-

उ० षार्थापत्त्याभासानवकाशात्, स्वरूपसत्या व्याप्या वस्तुतोच-
दुपपादकं तस्यैव कल्पना स्यादिति दिक् । संग्रहकरणि-
काया विरोधकरणिकायाश्चानुमानान्तर्भाव ऊहनीयः ।
विरोधस्यापि सहानवस्थाननियमसत्त्वस्य व्याप्तिघटि-
तत्वात् । अतार्थापत्तिरप्यनुमितानुमानं पीनोदेवदत्तो
दिवा न भुङ्क्ते इत्यनेन वाक्येन पीनत्वमनुमितं तेन च पीन-
त्वेन रात्रिभोजनानुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभो-
जित्वे सति पीनत्वान्तवदिति । सम्भवोऽप्यनुमानमेव, तदु-
दाहरणं हि सम्भवति खार्यीं द्रोणः सम्भवति द्रोणे आट-
कम् सम्भवति सहस्रे शतमित्यादि, तथेयं खारी द्रोणवती
तद्घटितत्वात् यद्येन घटितं तत्तेन तद्वत् यथाऽवयववान्
घटः, एवमन्यदप्युद्गम् । यन्तु सम्भवति ब्राह्मणे विद्या,

वि० जनवाधे रात्रिभोजनं सिध्यति । एवं सम्भवैतिह्ययोरपि प्रमा-
खान्तरत्वं मन्यन्ते पौराखिकाः, तथाहि सम्भवो भूयःसहचारा-
धोनञ्चानं यथा सम्भवति ब्राह्मणे विद्या सम्भवति सहस्रे शत-
मत्र च व्याप्तिर्नापेक्षितेति तेषामाशयः, एवमैतिह्यमिति होच-
रित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते, तद्धि अग्निर्हिंस्रप्रवक्तृषु परम्परामतं
वाक्यं, यथा वटेवटे यक्ष इत्यादि, तस्याप्तोक्तत्वानिश्चयात्त शब्दे-
ऽन्तर्भाव इति पौराखिकानामभिसन्धिः, तदेतन्मतं न समोची-
नम्, ऐतिह्यस्य शब्दरूपतयाऽनुमानएवान्तर्भावात्, सम्भवोऽपि
व्याप्तिसापेक्षोऽनुमान एवान्तर्भवति, तन्निरपेक्षस्तु प्रमाखमेव न,
तदुक्तं गौतमीये “शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्ति-

सम्भवति च्चिद्ये त्रैर्यमित्यादि, तत्रमाणमेव न भवति
 अनिश्चायकत्वात् । अभावोऽपि न मानान्तरं कार्येण कार-
 षानुमानवत् कार्याभावेन कारणाभावानुमानस्य व्याप्ति-
 मूलकत्वेनानुमान एवान्तर्भावात् । भट्टमतन्तु भूतत्वादाव-
 भावग्राहकं प्रमाणमनुपलम्भाख्यं, तत् कश्चित् प्रत्यक्षे कश्चि-
 च्चानुमानेऽन्तर्भूतं चक्षुरादिनैवाभावग्रहात्, नचेन्द्रियम-
 धिकरणग्रह एवोपचीणम्, अभावग्रहपर्यन्तं तद्वापारस-
 च्चात् । ऐतिह्यमविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारम्यर्थम्, इतिहेति-
 निपातसमुदायः पुरावृत्ते वर्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, तद्
 यदि वाधितार्थं न भवति तदाशब्दान्तर्निवेशादनुमानम्,
 यदिह वटे यद्योमधूकतरौ गौरीत्यादि तद् यद्योमोक्तं
 तदा पूर्ववत्, योमोक्तञ्चेत्तदा न प्रमाणम्, तदेवं प्रत्यक्षम-
 नुमानञ्चेति सिद्धं इयमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

लौकिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः” इति, भट्टमते वेदा-
 न्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणांतरत्वमस्ति तथाचाभावग्रहो-
 भवतीति, तन्मतमपि न मनोरमम्, अनुपलब्धिव्यस्ये इन्द्रियसम्ब-
 द्धविशेषवताप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षमेव भवतीति तत्र चानुपलब्धेः
 कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणांतरत्वन्तु तस्या न युक्ति-
 पदवी स्पृश्यतीति संक्षेपः ॥ ५ ॥

द्विविधमनुभूतिरूपां बुद्धिं परीक्ष्य स्मृतिरूपां बुद्धिं परीक्षि-
 तुमारभते ।

सू० आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृ-
तिः ॥ ६ ॥

उ० उत्पद्यते इतिशेषः, संयोगविशेषः प्रविधानादिसन्नि-
धानम्, एतस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि
स्मृतिर्विद्याविशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्का-
रादिति चकारेण व्यापारी पूर्वानुभवः समुचीयते, अनु-
भवयाथार्थ्यायाथार्थ्यामियमनुविधत्ते, रज्जुंभुजङ्गतयोपलभ्य
पलायितस्य तथैव स्मृतेः, नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारो-
द्बोधधीनत्वात्, तदुक्तं प्रश्नस्तदेवपादैः “सिद्धदर्शनेच्छानु-
स्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पद्वभ्यासादर-
प्रत्ययजनिताच्च संस्काराद्दृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसाय-
स्मरणेष्वेक्षादेषहेतुरतीतविषयास्मृतिः” इति । अर्षे ज्ञानं
सूत्रकृता पृथक् क्वचित्तं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदे-
शाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आज्ञायविधादृषामृषी-
णामतीतानागतवर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु यन्वो-
पनिवद्धेषु वा सिद्धाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्दर्शविशे-
षाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्” इति तच्च कदा-

वि० आत्ममनसोः संयोगविशेषात् सुसूर्धादिसहितादात्ममनः-
संयोगात्, संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्, चकारा-
दुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानात्मकनिश्चयः क-
रणं, संस्कारोत्थापारः, उद्बोधकास्तत् सहकारिणः, आत्ममनः-

सू० तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

उ० चिह्नैकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति शो मे धाता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति ॥ ६ ॥

तदेवं चतुर्भिर्धां विधां व्युत्पाद्य इदानीमविधां व्युत्पादयितुमर्हति, तत्र संशयविपर्ययो प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितौ, स्वप्नं निरूपयितुमाह ।

यथात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराश्च स्यतिस्यथा स्वप्नज्ञानमपीत्यर्थः । उपरतेन्द्रिययामस्य प्रसन्नमनस्कस्य इन्द्रियद्वारेण यदनुभवं मानसम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रिविधं किञ्चित् संस्कारपाटवात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमाहृतस्त्रिन्तयन् स्वपिति तस्य तस्यामवस्थायां प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं पुराणादिश्रवणजनितसंस्कारवशाज्जायते कर्णाकर्णुनीयं

वि० संयोगोऽसमवायिकारणं सुसूक्ष्मरूपप्रविधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूतो यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नसंशयमानसज्ञानेऽपीत्याह ।

तथा आत्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्काराश्च स्वप्नोमानसज्ञानविशेषो भवति, अत्र संयोगे विशेषोमेध्यामनः संयोगात्मकदोषविश्लिष्टत्वम् अतएव तदानीं भ्रम एव भवति, पूर्वानुभवश्च ऐहिकोजन्मान्तरादीषु वा, नच नशादे ईमयन्यादिदर्शनमुवादेरनिबद्धादिदर्शनं पुराणादिप्रसिद्धं कथं सङ्गच्छते तज्जन्मनुभवात् जन्मान्तरे च विषयस्याजातत्वेना-

उ० युद्धमिदमित्याकारम्, किञ्चिद्भातृर्ना वातपित्तश्लेष्मणां दोषात्, तत्र वातदोषादाकाशगमन-वसुन्धरापर्यटन-व्याघ्रादिभयपक्षावनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिम्ना वक्रिप्रवेश-वक्रिज्वालास्त्रिकून-कनकपर्षत-विद्युक्ताविस्फुरणदिग्दाहादिकं पश्यति, श्लेष्मदोषप्रावस्थान्तु समुद्रसन्तरणदीमञ्जन-धारासारवर्षण-रजतपर्षतादि पश्यति, अदृष्टवशादपि तज्जन्मानुभूतेषु जन्मान्तरानुभूते वा सिद्धोपभुतास्तःकरस्य यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहण-पर्षतारोहण-रूपसाभ-पायसभक्ष-रावसन्दर्भनादिविषयकम्, अधर्मान्तु तैसाभ्यञ्जनान्धकूपपतनोद्धारोहण-पङ्कमञ्जन-खविवाहदर्भनादिविषयकं खप्रज्ञानमुत्पद्यते यथासां मिलितानामेवात्र कारणत्वं मुख्यप्रधानभावमाश्रित्याद्यं विभागे द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु यज्ज्ञानं खप्रमध्ये खप्रज्ञानानुभूतसैवार्थस्य स-

वि० नुभवासम्भवाच्चेति वाच्यं संसारस्थाषादितया कल्यान्तरानुभूततत्तद्विषयसंस्कारेण तत्तद्विषयखप्रसम्भवात्, नच “अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्भवातिधिवम्” इति श्रीहर्ष-शास्त्रस्यासङ्गतिरिति वाच्यं तत्रादृष्टपदस्य तज्जन्मादृष्टार्थकत्वात्, तत्र किञ्चित् खप्रज्ञानं वातदोषाधीनमाकाशगमनादिविषयकम्, किञ्चित् पित्तदोषाधीनं विद्युद्दर्भनादिविषयकम्, किञ्चित् श्लेष्मदोषाधीनं नदीमञ्जनादिविषयकम्, तत्र ज्ञानिधिज्ज्ञानानि उभयस्यैवानि, ज्ञानिधिषायुभयस्यैवानि तदुक्तम्,

सू० स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥

उ० तिरूपं जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्तते स्वप्नस्थानुभवरूपत्वात्
तथाच कस्मात् कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते तेनात्ममनसोः संयोगविश्लेषात्
संस्काराच्च यथा स्वप्नस्तथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः ।
एतावानेव विशेषो यत् स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात्,
स्वप्नान्तिकन्तु तत्कालोत्पन्नानुभवजनितसंस्कारा-
देव, तदुक्तं प्रब्रह्मदेवाचार्यैः “अतीतज्ञानप्रत्यवेक्षणात्
स्मृतिरेव” इति । उक्तञ्च वृत्तिकारैः “अनुभूतवस्तु-
स्फुरणार्थतया न स्मरणार्थान्तरं स्वप्नज्ञानम्” इति ।

वि० “आरोह्यं गोरुषकुञ्जराणां प्रासादशैलायवनस्पतीनाम् ।
आरुह्य नैकां प्रतिगृह्य वीणां भुक्त्वा रुदित्वा भ्रुवमर्थलाभः” ॥
इति,

“हृत्प्राग्भरघरा गारी हृत्प्राग्भरानुलेपना ।

उपगृह्यति यं स्वप्ने तस्य मृत्पुर्न संशयः” ॥

इत्यादि च, अत्रच मानसं ज्ञानं ज्ञानजन्तव्यरूपालौकिकसन्निक-
र्षाद्भवति स्मरयच्च संस्कारादिति विशेषः । ७ ॥

स्वप्नान्तिकसंज्ञकेऽपि ज्ञाने एतदेव कारणमित्याह ।

तथेत्वस्य पूर्वसूत्रस्थस्याज्ञानुषङ्गान्नेद्यः । तथाच स्वप्नज्ञानं
यथात्मनःसंयोगविशेषसंस्कारोभयजन्यं तथा स्वप्नान्तिकाख्यं
ज्ञानमपीत्यर्थः । इदञ्च ज्ञानं स्वप्नावस्थाजातानुभवजनितसंस्कारेण
जायते, किन्तु स्मृत्यात्मकम्, न मानसमिति विशेषः । ८ ॥

सू० धर्माच्च ॥ ९ ॥

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥

उ० स्वप्नमध्ये प्रमाभूतं यज्ज्ञानं तत् स्वप्नान्तिकमिति केचित्
यथा शय्यायां शयानोऽस्मीत्यादि ॥ ८ ॥

स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं समुच्चिनोति ।

अधर्मसमुच्चयार्थस्यकारः, कृतव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

इदानीं पर्यायमधिकृत्याह ।

अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकर-
णात् संशयस्वप्नान्धवसायानामुक्त्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवा-
तपित्ताद्यभिभवकृतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषाद्दर्शन-
साहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते ॥ १० ॥

वि० स्वप्नस्वप्नान्तिकयोरदृष्टमप्यसाधारणं कारणमित्याह ।

चकारादधर्मस्य संशयः । केचित्तु संस्कारं विनैव धर्मादि-
मात्रादपि किञ्चित् स्वप्नादिकं जायते इतिप्रतिपादनायेदं सूत्रम्,
अतएव पूर्वोक्तश्रीहर्षकाव्यमपि साधु सङ्गृह्यते इत्याहुः ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमाचेति तत्राप्रमायाः
कारणमाह ।

इन्द्रियदोषः काचादिः, संस्कारदोषोऽभमानुभवजतत्वादिः
चकारादृत्तादिरूपायामसञ्चिद्रपरामर्शादिरूपायाश्च दोषायां
संशयः, तथाचाविद्यायामप्रमायां दोषः कारणं दोषस्तु पित्तदू-
रत्वादिरूपो नानाविध इत्यर्थः ॥ १० ॥

अविद्याया अक्षयमाह ।

सू० तद्दुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥
अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

उ० अविद्यासामान्यलक्षणमाह ।

तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति,
साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमत्सिं सदितिज्ञानं
व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं विशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति या-
वत्, दोषस्य ज्ञानस्थानिस्ययरूपत्वमपि, तेनैककोटिसन्नेऽपि
संग्रहोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन संग्रहविपर्यय-
स्वप्नान्धवसाथानाञ्चक्षुर्णामप्युपगहः ॥ ११ ॥

ज्ञानमित्यनुवर्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति तत्र
तदनुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेष्या-
वृत्त्यप्रकारकानुभवो वा विद्येत्यर्थः, तथाध्यक्षं खैत्रिकस्य
इयमेव ॥ १२ ॥

वि० सर्वनामसमानार्थकं तदित्यव्ययं नातस्तेनाविद्यापरामर्शानुप-
पत्तिः, दोषजन्यं ज्ञानं सा अविद्येति अविद्यालक्षणम्, अत्र दो-
षाद्यामन्यतमत्वेन निवेशः, उपलक्षणमेतत् तदभाववति तत्
प्रकारकं विशेष्यावृत्तिप्रकारकं वा ज्ञानमित्यप्यविद्यालक्षणं द्रष्ट-
व्यम् ॥ ११ ॥

प्रमाणलक्षणमाह ।

दोषानधीनं ज्ञानं प्रमेति प्रमाणलक्षणं असामान्यभिन्नज्ञानं
प्रमेत्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम्, आश्रितप्रमाया अलक्ष्यत्वमेव, तदिति
तत्रकारकं ज्ञानं तत्रमेति विशेषलक्षणम्, एतच्च रङ्गरजतयोरि-

सू० आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

उ० नन्वार्षमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तच्च नेन्द्रियजन्यमसन्निकृष्टार्थगोचरत्वात्, न खैत्रिकं सिद्धा-
नुसन्धानमन्तरेण जायमानत्वात्, तथा चैतत्करणं तृतीयं
प्रमाणमाद्यातमत आह ।

अपीणां गालवप्रभृतीनां यदतीतानागतविषयकं ज्ञा-
नं तदार्षम्, यच्च सिद्धाणां मन्त्रौषधिगुटिकाञ्जनादिना
व्यवहितविप्रकृष्टार्थगोचरज्ञानं प्रतिसिद्धिगतानां यद्दर्शनं
तदुभयं धर्मेभ्यो यथार्थसाक्षात्कारिज्ञानं जायते, तद्योगि-
प्रत्यक्षेऽन्तर्भावान्न विद्यान्तरमिति वृत्तिकृतः, आर्षं ज्ञानं
चतुर्थी विद्यैव साच अपीणां लौकिकानाञ्च भवति, तच्च
भावसं प्रत्यक्षमेव उत्प्रेक्षासहकृतेन मनसा जनितं नियम-

वि० मे रजते इत्याद्यांशिकप्रमासाधारणम्, स्मृतिव्यावृत्तप्रमाणस्यै
च अनुभवत्वं निवेष्टनीयमित्यन्वयविस्तरः ॥ १२ ॥

ननु योगिनां ज्ञानं कथमविद्या न भवति दूरत्वादिरूपविष-
यदोषस्य तत्रापि सम्भवादत्त आह ।

आर्षं त्रयोषां योगजधर्मेभ्य जनितां बत् सिद्धदर्शनं सिद्धाणां
सतां सर्वेषां वस्तूनां दर्शनं तद्धर्मेभ्यो जायते ननु तत्राधर्मः
कारणमिति न तत् कदाचिदपि भ्रमरूपं, भ्रमं प्रति अधर्मस्य
हेतुत्वात्, योगिनां ज्ञानन्तु धर्ममात्राधीनं प्रमाख्यमेव भवति
दूरत्वादेर्विषयदोषस्य तत्र भ्रमत्वासम्पादकत्वात्, दोषाच्च भ्रम-
जनकत्वमधर्मसहकारैवेति हृदयम्, केचित्तु सिद्धेन मन्त्राद्यभि-

७० सद्दर्शनादि-सिद्धजनितं वा, प्राग्भवोयसंस्काराधीनैवात्र
 व्याप्तिधीः, स्नानपानेष्टमाधनताव्याप्तिग्रहवत् । प्रब्रह्मासा-
 र्यास्तु सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरमित्याहुः तथाहि यदि
 सिद्धाणां गुटिकाञ्जनादिसिद्धनिमित्तप्रभवं व्यवहितवि-
 प्रकृष्टविषयं तदुच्यते तदा प्रत्यक्षमेव, यदितु दिव्यान्तरी-
 चभौमानां ग्रहणचक्षुसञ्चारादिनिमित्ताधीनं तदा तल्लौकिक-
 कमेव तथा सहचारदर्शनेन व्याप्तिपरिच्छेदादिति ॥ १३ ॥
 इति श्रीभास्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ।

वि० मन्त्रितेन गुटिकाञ्जनविशेषादिना यद्दर्शनं भवति तदपि आर्षे-
 वत् धर्मेभ्य एव भवति अतएव रघुवंशे “अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्न-
 दर्शनेवभूव भावेषु दिक्षीपमन्दनः” इत्यादिकमपि साधु सङ्गच्छते,
 तथाच तादृशज्ञानमपि धर्ममात्राधीनतया प्रमारूपमेव भवती-
 तिभाव इति व्याचक्षते ॥ १३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां क-
 षादसूत्रविरचितौ नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ • ॥

समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ।

सू० इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुख-
दुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥

उ० आत्मगुणानां कारणतोभेदव्युत्पादनं द्रव्यमाध्यायार्थः,
तच्च “आत्मन्नरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्” इति गौतमीये प्रमेयविभाग-
सूत्रे सुखस्थानभिधानात् दुःखाभिन्नमेव सुखमिति धम-
निरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावोभेदो वैजात्य-
मितियावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात्
इष्टं इक्षमाणं सूक्ष्मचन्दनवनितादि, अनिष्टमनिष्टमाश-
महिकण्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषाङ्गेदात् का-
रणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्त-
रमाह विरोधात् सहानस्थानसन्नानात् नष्टैकस्मिन्नात्म-

वि० जगन्मोहनपादाक्षपरागनिकरं परं ।

स्मारं स्मारं पुरःपूरं तरेयं विद्ववारिधेः ।

क्रमप्राप्ते सुखदुःखे परीक्षितेषु सत्योर्भेदन्तावस्थावस्थापयति ।

गौतमीयेन “दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च” इति सूत्रेण दुःखस्य
सुखाभिमानविषयत्वमुक्तं तेनापाततो दुःखमेव सुखं ननु तद्विभ्रं
गुणान्तरमिति बोधो भवति तद्ब्रह्मनिरासार्थमयमारम्भः । सुख-
दुःखयोरर्थान्तरभावो नैकत्वम्, इष्टं सूक्ष्मचन्दनवनितादिकम्,
अनिष्टमहिकण्टकवैरिपूतिगन्धादिकम्, तद्रूपं यत्कारणं तस्य वि-

उ० न्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारादनयोः कार्य-
भेदं भेदकं समुच्चिनोति, तथाहि अनुग्रहाभिव्यक्तनयन-
प्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमास्त्रिन्यादि दुःखस्य कार्य-
मिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रब्रह्माचार्यैः “अनुग्रह-
सचसं सुखं स्वगाद्यभिप्रेतविषयसाक्षिभ्ये सति दृष्टोत्पन्नधी-
न्द्रियार्थसन्निकर्षादूर्वाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्यद्य-
दनुग्रहाभिव्यक्तनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुख-
म्” इति, तदिदमतीतेषु सक्चन्दनादिषु स्यतिजमना-
गतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैरा-
ग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थ-
मिति ॥ १ ॥

नन्वास्तां सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां
स्यत्यनुभववदित्यत आह ।

वि० श्रेयात् वैशक्त्यात् मिथः परस्परं विरोधात् एकत्वात् न युग-
पदनुत्पद्यमानत्वाच्च नहि विजातीयकारणकयोर्विबन्धयोर्वाऽ-
भेदः सम्भावनापदवीमधिरोहति, गौतमीयं सूत्रम्तु सुखं दुःख-
त्वेन भावनीयं वैराग्यार्थमित्येतत्परमिति । वस्तुतः सर्वजन-
संवेदनसिद्धं सुखं दुःखं वाऽपज्ञोतुं न शक्नोति गीर्वाणगुणरपी-
तिसंक्षेपः । १ ।

ननु सुखदुःखे ज्ञानविशेषावेव यथैन्द्रियकक्षैर्द्विके नतु भिद्ये-
ते तत इत्यत आह ।

सू० संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः

॥ २ ॥

उ० सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयाभ्य-
न्तरत्वाभावाहेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा
ज्ञानं भवत्संशयरूपं वा स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटि-
दयानुस्लेखित्वात्, न द्वितीयः एककोट्यनुस्लेखित्वात्, तथाच
यावद्विशेषबाधात् सामान्यबाधः, हावेव हि ज्ञानस्य विशेषै
संशयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च सुखे दुःखे च बाधितमिति
ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्, अकारादनुभवबाधं समुच्चिनोति
सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीतिमानसोऽनुभवो नत्वहं जाने
सन्देहि निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ १ ॥

भेदकान्तरमाह ।

वि० सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानगुणभिन्नत्वे संशयनिर्णयान्तरा-
भावः संशयनिश्चयान्तर्गतत्वाभावाहेतुः । ज्ञानगुणो हि द्विविधः
सन्देहो निश्चयश्चेति न हि तयोरन्यतरस्मिन्नपि सुखं दुःखं वाऽ-
न्तर्भवितुमर्हति न हि सुखं दुःखं वा विशदकोटिद्वयप्रकारकं
येन तयोः सन्देहत्वं सम्भाष्येत, नापि तदभावाप्रकारकं सत्त-
प्रकारकं येन निर्णयत्वं सम्भावनीयमिति, ज्ञानस्य तृतीयप्रका-
रस्तु शशविषाद्यायमानः, नातस्तत्र सुखं दुःखं वा प्रवेदुमीहे
इति । २ ।

ननु यथा निर्विकल्पकं ज्ञानं न संशयोनापि निश्चयस्तथा
सुखदुःखेऽपि स्यातामन्न आह ।

सू० तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥

उ० तयोः संग्रहनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षासिद्ध्याच्च सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसामयीजन्यं न वा सिद्धजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैषयिकं मानोरथिकम् आभिमानी-कमाभ्यासिकञ्च, तत्र चयाणामिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं ना-स्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामर्थ्येकदेशस्य कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्काससाधारण्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इ-न्द्रियार्थसन्निकर्षानुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं वा, नाद्यः अतोन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन इयोरनाकलनरूपत्वात्, किञ्च सुख-दुःखयोरवश्यसंबन्धत्वात् ज्ञानस्यावश्यसंबन्धत्वेऽनवस्थाप्रस-ङ्गात्, लैङ्गिकमिति सिद्धमेव वैषयिकवत्। वृत्तिरुक्तस्तु तयो-र्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञा-नव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रियजम्, लैङ्गि-कम् सिद्धजम्, सुखादिकन्तु नैतादृशमिति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

वि० तयोःसुखदुःखयोर्निष्पत्तिः सिद्धिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां स्था-त्मनि सुखदुःखे प्रत्यक्षसिद्धे परात्मनि नयनप्रसादादिना सुखस्य मुखमात्मिन्यादिना दुःखस्यानुमानं भवति तथाच तयोर्निर्वि-कल्पकज्ञानरूपत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तिः मुखप्रसादमात्मिन्यादिसिद्ध-ज्ञानमिति विषयत्वानुपपत्तिश्चातो ज्ञानान्तर्गतत्वं न सुखदुःख-योरिति भावः ॥ ३ ॥

सू० अभूदित्यपि ॥ ४ ॥

सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥

उ० शैङ्गिकज्ञानात्सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह ।

इतिशब्दः प्रकारे, अपिशब्दे भविष्यतीत्याकारान्तर-
समुच्चये, तथाच पर्वते वज्रिरभृद्भविष्यति वेति शैङ्गिके
ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारोदृश्यते नचैवंप्रकारं सुखं दुःखं वा
उत्पद्यमानमुपलब्धम् ॥ ४ ॥

भेदकान्तरं समुच्चिनोति ।

सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति च व्याप्तिपक्षधर्मतादि-
प्रतिसन्धाने कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्य-
क्षमात्रं सुखं दुःखं वा न शैङ्गिकमात्रं वा, तदधर्म्यः ज्ञान-
सामान्यं तावत् सुखदुःखे न भवत इत्युक्तं ज्ञानविक्षेपः

वि० भेदकान्तरमपि दर्शयति ।

पर्वते वज्रिरभृत् पर्वते वज्रिरस्ति पर्वते वज्रिर्भविष्यतीत्याद्या-
कारा अपि ज्ञानस्य ज्ञानसुखाद्योर्भेदकाः, ज्ञानं हि अतीताना-
गतवर्तमानविषयकं भवति नहि सुखस्य दुःखस्य वा कोऽपि
विद्यते विषयः, अतः सविषयकत्वनिर्विषयकत्वरूपविरुद्धधर्मा-
ध्यासान्न ज्ञानाभेदः सुखादीनामितिभावः ॥ ४ ॥

इतोऽपि सुखदुःखे भिद्येते ज्ञानादित्याह ।

सति ज्ञानकारणे सति, कार्ययोः सुखदुःखयोः, अदर्शनात्
अननुभवात्, न सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तर्भावः, प्रत्यक्षसामग्र्यामनु-
मितिसामग्र्याच्च सत्त्वां प्रत्यक्षमनुमितिसां भवति, तत्र घटं पद्मान-

सू० एकार्थसमवायिकारखान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥

उ० प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षे स-
क्ष्चन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्द-
नाद्यनुमितौ वज्राद्यनुमितौ वा सुखत्वदुःखत्वान्यतराननु-
भवात् एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनु-
भवात् तद्विशेषोऽपीति ॥ ५ ॥

भेदकान्तरमाह ।

सुखदुःखयोरितिशेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि अ-
साधारणकारणानि, धर्मः, सुखे रागः, सुखकारणेच्छा,
तदुपादानयत्नः, सक्ष्चन्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु
अधर्मः, अनिष्टकष्टकादिज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु
कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः, ज्ञानानु निर्बिकल्पकमेकार्थसम-
वेतमसाधारणकारणं नापेक्षते एव, सविकल्पकत्वपेक्षते वि-
शेषज्ञानं तत्र कारणान्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति,

वि० मि वज्रिमनुमिगेमोत्वाद्यनुभवो भवति नत्वहं सुखी दुःखी वेति
सुखं दुःखं वा नैव भवितुमर्हति ज्ञानविशेष इति भावः ॥ ५ ।

निर्बिकल्पकात् विशेषकान्तरमाह ।

एकार्थसमवायिकारखान्तरेषु स्वसमानाधिकरवविजातीय-
कारणेषु सस्य दृष्टत्वात् सुखदुःखयोरितिशेषः । तथाच सुखं
धर्मसुखरागसुखकारणेच्छासुखकारणोपादानमोचरप्रयत्नरूपान्
स्वसमानाधिकरवविजातीयमुच्यते दुःखाधर्मकष्टकादिज्ञान-
रूपान् अपेक्षते निर्बिकल्पकस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षादेव

सू० एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि
तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥

उ० मनःसंयोगस्तु साधारणत्वादविवक्षितः । यद्यपि स्मृतिः
संस्कारमसाधारणमपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुटसिद्ध एवेत्य-
नुभवमादाय भेदचिन्तनात् । शैक्लिके यद्यपि व्याप्तिस्मृतिप-
क्षधर्मादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरबन्धेनैव तद्गुदासः । तदयं
प्रमाणार्थः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरणस्व-
जातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्मृतिवदाद्यबन्धवच्च ॥ ६ ॥

ननु यदि कारणभेदाधीनो ज्ञानात् सुखदुःखयोः
सुखाच्च दुःखस्य स्वप्नकुम्भादिवदेव परस्परं भेदः तदा
शरीरस्य तदवयवानाञ्च शिरःपादपृष्ठोदरादीनां न
परस्परं भेदः स्यात् तत्र हि परमाणुद्वयकादीनां लोहित-
रेतसोर्वा कारणानामविशेषादित्यत आह ।

एकदेश इति अवयवे इत्यर्थः, एकस्मिन्निति शरीरे इत्य-

वि० जायते न स्वसमानाधिकरणासाधारणकारणमपेक्षते, मनः-
संयोगादृष्टादिकन्तु तत्र साधारणकारणमेव एवञ्च सुखं
दुःखं वा कथं निर्विकल्पकज्ञानान्तर्भूतं भवितुमर्हति कारण-
वैषम्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु यदि कारणवैकल्यात् कार्यभेदस्तदा देहस्य तदवय-
वानां करचरश्च शिरःपृष्ठोदरादीनाञ्चाभेदप्रसङ्गः सर्वत्रैकविध-
योः मुक्तशोचितयोर्हेतुत्वादित्यत आह ।

एकस्मिन् देहे एकदेशे अवयवे शिरः पृष्ठम् उदरं मर्माणीति-

र्षः, शिर इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्वाद्युप्रभृतीनि,
तेषां विशेषोवैजात्यम्, तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः, तत्रापि
कारणवैजात्यादेव वैजात्यं नहि यज्जातीयं शिरःसमवायि-
कारणं तज्जातीयमेवादरपृष्ठादेरपि, तन्मुकपास्त्राद्युपादान-
वैजात्यात् पटघटादौ वैजात्यवत्, तत्रापि वैजात्यसम्भवात्
तन्मुकपास्त्रादेरपि अंगुष्करादिवैजात्यात् एवं तत्र तत्राप्य-
श्लेष्यं परमाणूनां साधारण्येऽपि स्वस्वोपादानवैजात्यस्य
सर्वत्र वैजात्यप्रयोजकत्वात् द्रव्यत्वेन त्रुपादानसाजात्यं न
वैजात्यप्रयोजकमितिदिक् ॥ ७ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमाध्यायस्य
प्रथमाङ्गिकम् ॥ * ॥

वि० व्यवहारविशेषा भवन्तीति पूरणीयम्, इतिकारश्च मर्माशीत्यन-
न्तरं योजनीयः, तथाच व्यवहाराणां वैकल्प्यात् व्यवहर्त्तव्याना-
मपि वैकल्प्यभावश्चकम्, तद्विशेषः व्यवहर्त्तव्यानां शिरःप्रभृती-
नां वैकल्प्यश्च तद्विशेषेभ्यस्तेषां कारणानां ये विशेषास्तेभ्य एव,
इत्यश्च घटपटादीनामिव शिरःप्रभृतीनामवयवानामपि स्वस्वस-
मवायिकारणवैजात्यादेव वैजात्यं समवायिकारणवैजात्यमपि
तत्समवायिकारणवैजात्यप्रयोज्यमेवं क्रमेण चसरेषुवैजात्यप-
र्यक्तं वाच्यम्, ह्यङ्गवैजात्यन्तु तत्तद्विजातीयकार्यजनकतावच्छेद-
कतया सिद्धम्, एवमसमवायिकारणसंयोगवैजात्यादपि केषा-
श्चिद्वैजात्यं प्रकृत्यमधिकमन्वजानुसन्धेयमिति । ७ ।

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां क-
णादसूत्रविद्यतौ दशमाध्यायस्याधमाङ्गिकम् । * ।

सू० कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥
संयोगाद्वा ॥ २ ॥

उ० इदानीं प्रसङ्गतस्त्रयाणां कारणानां विशेषविवेचनमार-
भते ।

कारणं समवायिकारणमिदमिति प्रतीतिप्रयोगौ द्रव्ये
द्रष्टव्यौ, कुत एवमत आह कार्यसमवायात् कार्याणि द्रव्य-
गुणकर्माणि तत्रैव समवयन्ति यतः ॥ १ ॥

तत् किं समवायिकारणत्वमात्रं द्रव्याणामत आह ।
पटोत्पत्तौ तन्तूनां समवायिकारणत्ववत् निमित्तका-

वि० प्रसङ्गात् कारणनिरूपणमारभते ।

कारणमिति समवायिकारणमिति व्यवहारोऽत्रय एव भवति
कार्यसमवायात् समवायेन कार्याश्रयत्वात् नहि कार्यस्य क-
स्यापि समवायेनाधारता द्रव्यभिन्नेषु पदार्थेषु विद्यते येन तत्रा-
पि तद्व्यवहारः प्रसज्येतेत्यर्थः । अन्यथासिद्धिभूतत्वे सति
नियतपूर्वपरिचितं कारणत्वमिति कारणसामान्यत्वमत्र, कारणं
त्रिविधं समवायिकारणसमवायिकारणनिमित्तकारणभेदात्,
तत्र समवायसम्बन्धेन तत्कार्याश्रयत्वं तत्समवायिकारणत्वं
समवायेन कार्याश्रयत्वन्तु सामान्यतः समवायिकारणत्वम्, तत्र
अत्रय एव गान्धेतिभावः ॥ १ ॥

न केवलं अत्रयस्य समवायिकारणत्वं कार्यसमवायित्वात् किन्तु
असमवायिकारणाश्रयतयाऽपीत्याह ।

संयोगात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वाद्वा अत्रय समवायि-

उ० रणत्वमपि, तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटकारणत्वात् तत्संयोग-
द्वारा तुर्थास्तन्तोश्च पटनिमित्तकारणत्वमपि, वाकारः
समुच्चये तुरीतन्तुसंयोगं प्रति तन्तोः समवायिकारणत्वेऽपि
पटं प्रति तद्वारा निमित्तकारणत्वात् ॥ २ ॥

वि० कारकमितिव्यवहार इत्यर्थः, अत्र संयोगपदमसमवायिकारक-
मात्रोपलक्षकम्, नह्यसमवायिकारकाश्रयत्वं द्रव्यादन्यस्मिन्नस्ति
येनातिप्रसक्तिः सम्भावनीया, असमवायिकारकत्वस्य गुणकर्म-
मात्रवृत्तित्वात्, नच घटरूपस्यासमवायिकारकं यत्कपाकरूपं
तदाश्रयत्वस्य कपाके सत्त्वात् घटरूपस्य समवायिकारकं कपाक-
मिति व्यवहारः स्यात् न स्याच्च घटोघटरूपस्य समवायिकारक-
मितिव्यवहार इति वाच्यं कारकताघटकसम्बन्धेनासमवायि-
कारकाश्रयत्वस्यैव तादृशव्यवहारनिर्व्वाहकत्वात्, कपाकरूपस्य
खसमवायिसमवायसम्बन्धेनैव कार्यजनकत्वात् तादृशसम्बन्धेन
तस्य कपाकेऽसत्त्वात् घटेऽसत्त्वाच्च, नच कपाकीयगुणकर्मसामान्ये-
ष्वपि तादृशसम्बन्धेन तदीयरूपस्य विद्यमानत्वात्तेषु तादृशव्य-
वहारप्रसङ्ग इति वाच्यमसमवायिकारकाश्रयत्वस्यैव सम-
वायिकारकव्यवहारनियामकत्वोपगमात्, वस्तुतः समवायिका-
रकमितिसामान्यव्यवहारनियामकमसमवायिकारकसंयोगाद्या-
श्रयत्वमित्येवैतत्सूत्रेण सूचितं नतु विशेषव्यवहारनियामकं
तदित्येव तत्त्वम्, अतएव त्रितन्तुकपटरूपस्य समवायिकारकं
पञ्चतन्तुकः पट इति व्यवहारः स्यात् तदसमवायिकारकस्य तन्तु-
रूपस्य खसमवायिसमवायसम्बन्धेन पञ्चतन्तुकपटेऽपि सत्त्वात्
न स्याच्च श्रैकः श्रेणश्रैकसंयोगस्य समवायिकारकमिति व्यवहार-
कतदसमवायिकारकस्य कर्मणः श्रैकेऽसत्त्वादिति पूर्वपक्षोऽपि
निरस्त इति संक्षेपः ॥ २ ॥

सू० कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥

उ० कर्माणि यादृशकारणत्वं तदाह ।

असमवायिकारणानीतिशेषः असमवायिकारणत्वञ्च कार्यकारणभावसम्बन्धेकार्यसमवेतकारणत्वं तच्च कार्यैकार्थसमवायात् कारणैकार्यसमवायाद्वा तत्राद्या सञ्ची द्वितीया महतीति वैशेषिकपरिभाषा, तच्च कथाप्रत्यासत्त्या संयोगविभागसंस्कारान् प्रति कर्माणामसमवायिकारणत्वमित्यत आह कारणे समवायात् कारणे संयोगादिसमवायिकारणे समवायात् तथाच कार्यैकार्यसमवायसञ्चयया सञ्चया प्रत्यासत्त्या संयोगादौ कर्माणोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥३॥

वि० असमवायिकारणव्यवहारः कुत्र भवतीत्याकाङ्क्षायामाह ।

कर्माणि असमवायिकारणानीतिव्यवहारः कारणे संयोगविभागवेगस्थितिस्थापकानां समवायिकारणे समवायात् समवायसम्बन्धेन सत्त्वात्, तथाच समवायसमवायिसमवायान्तरसम्बन्धेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वमेवासमवायिकारणत्वं तत्र संयोगादीनामसमवायिकारणे कर्माणि समवायसम्बन्धेन तत्समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात्समवायिकारणव्यवहारः । नच इच्छादिकार्थीयां ज्ञानादिकारणेऽसमवायिकारणव्यवहारोपपत्तिः, सामान्यकक्षणे आत्मविशेषमुखमभिन्नत्वस्य विशेषणीयत्वात्, नच तुरीतन्तुसंयोगस्य पटासमवायिकारणत्वात्पत्तिः एवं वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वात्पत्तिरिति वाच्यं पटासमवायिकारणकक्षणे तुरीतन्तुसंयोगमभिन्नत्वस्या-

सू० तथा रूपे कारकैकार्थसमवायाच्च ॥ ४ ॥

उ० रूपादीनां गुणानामवयववर्त्तनामयविगुणादिषु कीदृशी कारणतेत्यपेक्षायामाह ।

रूप इति रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वगुह्यत्वद्रव्यत्वच्छेहाद्युपलक्षयति, तथेत्यसमवायिकारणत्वमतिदिशति, कारकैकार्थसमवायादिति अवयविरूपादीनां समवायिकारणं यदवयववि तेन सहेकार्थसमवायेन महत्या प्रत्यासत्त्याऽवयविरूपादिकमारभते, तद्यथा कपालरूपादि घटे रूपादिकमारभते इति सर्वत्र द्रष्टव्यम्, अकारादमीषां क्वचिन्निमित्तत्वमपि समुच्चिनोति ॥ ४ ॥

वि० भिघाताद्यसमवायिकारणकक्षणे वेगादिभिन्नत्वस्य चानायत्ताविशेषणीयत्वात्, तुरीतन्तुसंयोगत्तु तुरीपटसंयोगं प्रति वेगादिकं वेगस्यन्दादिकं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्वेवेति तत्तल्लक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयमेवेति संक्षेपः ॥ १ ॥

अवयवरूपादीनामवयविरूपादिकं प्रति परस्परयैवासमवायिकारणत्वमित्याह ।

रूपेऽवयवगतरूपादिषु कारकैकार्थसमवायात् स्वसमवायिसमवायरूपप्रत्यासत्तितः तथा ऽवयवविगतरूपादीनामसमवायिकारणत्वव्यवहार इत्यर्थः, कपालरूपादिकं स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन घटाद्यवयवविनि समवायिकारणे वर्त्तमानं घटरूपाद्यसमवायिकारणं भवति तत्र परस्परसम्बन्धक्षणेऽसमवायिकारणतायामहतीति वैशेषिकाणां परिभाषा साक्षात् सम्बन्धक्षणे च लब्धीति परिभाषेति संक्षेपः ॥ २ ॥

सू० कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥
कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥

उ० द्रव्यारम्भे संयोगस्यासमवाधिकारणस्य सत्त्वीं प्रत्यास-
त्तिमाह ।

कारणे समवाधिकारणे समवायात् संयोगोऽपि पटादौ
कार्ये कार्यैकार्थसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्याऽसमवायिका-
रणमित्यर्थः, पटपदेन कार्यद्रव्यमात्रमुपलक्षयति यदित्-
वयवावयवसंयोगोऽपि पटादेरसमवाधिकारणं तदा कारणै-
कार्थसमवायोऽपीतिकस्यित् ॥ ५ ॥

संयोगस्य कश्चित् महत्या प्रत्यासत्त्या कारणत्वमि-
त्याह ।

द्वलपिण्डावयवे वर्तमानः प्रचयास्यः संयोगस्तूलकपि-
ण्डे महत्त्वमारभते तत्र कारणैकार्थसमवायः प्रत्यासत्तिरि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

वि० द्रव्ये संयोगस्याऽपि साक्षात् सम्बन्धेनैवासमवाधिकारत्वमि-
त्याह ।

समवाधिकारत्रये तन्नौ समवायेनैव तन्वोः संयोगोवर्तते इति
वटं प्रति साक्षात् सम्बन्धेनैवासमवाधिकारत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

संयोगस्य कश्चित् कार्ये परम्परयाप्यसमवाधिकारत्वमस्ती-
त्याह ।

कारणस्य समवाधिकारणस्य कारणे समवाधिकारत्रये समवा-
यात् समवायसम्बन्धेन वर्तमानत्वात् संयोगः कश्चित् असम-

सू० संयुक्तसमवायाद्भ्रैर्वैशेषिकम् ॥ ७ ॥

उ० एवं समवायिनिरूपितां कारणतां निरूप्य निमित्तकारणतां निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

अभ्रैर्वैशेषिकं विशेषगुणश्रौष्यं संयुक्तसमवायात् पाकजेषु निमित्तकारणम् । उपलक्षणञ्चैतत् ज्ञानं प्रति सर्वेषां निमित्तकारणत्वं बुद्धिसुखदुःखेष्वादेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाणां निमित्तकारणत्वमेव सुखादीनां भेदप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

इदानीमाश्रायप्रामाण्यं द्रढयितुमुक्तमेवार्थमाह ।

वि० वायिकारणं भवति, यथा तूक्तपिच्छमहत्परिमाणरूपकार्ये तदवयवगतः श्रियिजाख्यसंयोग इति ॥ ६ ॥

निमित्तकारणतां निरूपयति ।

अभ्रैर्वैशेषिकं विशेषगुणात्मकमौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजरूपादौ निमित्तकारणम्, तथाच पाकजं प्रति खाद्यसंयोगसम्बन्धेन उष्णस्पर्शानिमित्तकारणम्, समवायिकारणासमवायिकारणभिरत्र कारणं निमित्तकारणमिति सामान्यलक्षणं बोध्यम् । अवशिष्टाणां परीक्षा उक्तदिग्भैव कर्षयेति मुनीनामभिप्रायः नातस्तेषां न्यूनतेति ।

तदेवं पदार्था निरूपिताः साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च निरूपितम्, कर्मभिः शुद्धचित्तानामेवैतच्छास्त्रात् मननं भवति नाशुद्धचित्तानाम्, कर्मणां चित्तशुद्धिजनकत्वञ्च विविदिषन्तीति श्रुत्योक्तं सत्पूर्वोक्तमपि द्राष्टव्यं पुनराह ।

सू० दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्यु-
दयाय ॥ ८ ॥

उ० दृष्टानां प्रमाणत उपस्रब्धानां कर्मणां यागदानस्नाना-
दीनां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तथा-
हि “स्वर्गकामोयजेत” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम”
इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदार्थवादिकं
यथा “यएता रात्रोरधीयीत तस्य पितरोघृतकुल्यामधुकु-
ल्याः चरन्ति” इत्यादौ, क्वचिच्चौपादानिकम्, यथा “विश्व-
जितायजेत” इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं ना-
र्थवादोपस्थितमित्यौपादानिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव स्वतः
सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाशुतरविनाग्निना-
मेतेषां कर्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमान-
मतएतेषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्व्यायेत्यर्थः । ननु
श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु दुर्लभं नहि मीमांसका-
नामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं लयेत्यते पौरुषेयत्वे-

वि० दृष्टानां विधिदृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टं विश्वार्थवादादिना
ज्ञातं प्रयोजनं येषां तथाविधानां कर्मणां यज्ञदानतपःश्र-
तीनां प्रयोगोऽनुष्ठानं दृष्टानां तत्तत्कर्मफलानामभावे तत्तत्-
फलकामनाविरहादसम्भवे अभ्युदयाय श्रितशुद्धिप्रयुक्तविविदि-
वात्मकफलाय भवति तथाच “स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत” इत्या-
दिविधिविहितानां स्वर्गाद्यात्मकप्रतिनियतप्रयोजनानां कर्मणां

सू० तद्वचनादात्म्यायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥

उ० नाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रल्लिप्सादिसम्भवादत
 आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेऽस्मादादौ भ्रमप्रमाद
 लिप्सादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन
 वेदवक्तृत्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधारेयस्य निर्दोषत्वेनैवोप-
 स्थितेः, तथाच तद्वचसां न निरभिधेयता न विपरीताभि-
 धेयता न निष्प्रयोजनाभिधेयता, भृतेन्द्रियमनसां दोषात्
 भ्रमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता एव वचसामविशुद्धयः
 सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः, तदुक्तम् “रागा-
 ज्ञानादिभिर्वक्त्रा यस्मात्वादनृतं वदेत् । तेचेश्वरे न विद्यन्ते
 स ब्रूयात् कथमन्यथेति ॥ ८ ॥

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत
 आह ।

इति शास्त्रपरिसमाप्तौ तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रण-

वि० निष्कामेषु कृतानां न स्वर्गादिफलजनकत्वं किन्तु चित्तशुद्ध्याद्या-
 त्मकफलजनकत्वमेव “विविदिषन्ति” इत्यादिश्रुतेः, “कषाये
 कर्मभिः पक्षे ततोऽज्ञानं प्रजायते” इत्यादिश्रुतेःचेतिभावः । ८ ।

ननु श्रुतेः प्रामाण्यश्चेत्तदा तदुक्तकर्मणामपि सफलत्वं भवेत्
 श्रुतेः प्रामाण्यश्चाद्यापि सन्दिग्धमित्याशङ्क्यायां पूर्वोक्तमपि प्राच्या-
 र्थमादरार्थं च पुनराह ।

इतिकारः शास्त्रसमाप्तिसूचकः सूत्रमिदं व्याख्यातं प्रथमा-
 ध्याये । ९ ।

उ० यनादास्तायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पौर्षेया वाक्यत्वादितिसाधितं नचास्तादादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भावन्ते, अतोन्द्रियार्थत्वात्, नचातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्तादादयः, किञ्चाप्नोक्ता वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात्, यत्राप्योक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं महाजनपरिगृहीतञ्चेदं तस्मादाप्नोक्तम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वज्ञापोक्तत्वम्, महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्व्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम्, कश्चित् फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम्, कर्तृस्मरणाभावाच्चैवमिति चेन्न कर्तृस्मरणस्य पूर्व्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्तादादीनां सहस्रशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं संभवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणोपकृत्यार्थवाक्यार्थ

वि० अथ संक्षेपतः शास्त्रार्थसंग्रहः । वैशेषिकमतो पदार्थाः सप्तविधः त्रय्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावभेदान् शक्तिच्छासादृश्यादयोनातिरिक्ताः पदार्थाः, वज्रिरिव मण्ड्याद्यभावोऽपि दाहादौ हेतुरतोमण्यादिसन्निधाने वज्रेण दाहः, वज्रौ दाहानुकूलानन्त-शक्तितत्प्रागभावतत्प्रभंसकल्पनायां गौरवात्, सञ्ज्ञापि त्रय्यगता-गुणप्रभेद एव, एकं रूपं देहूपे श्रीणि रूपाञ्जीत्वादित्यवहारविषयैकत्वादिकन्तु बुद्धिविशेषरूपमेव, सादृश्यमपि तद्विभक्त्ये सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्, पदार्थविभाजकाः सप्त त्रय्यत्वगुणत्वकर्मत्व सामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वाभावत्वानि, तत्र त्रय्यत्व-गुणत्व-

उ० ज्ञानमेव वाच्यस्तथाच तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्-
व्यादिविषयकसाक्षात्कारवान्, तादृशश्च नेश्वरादन्य इति
सुष्ठु ॥ ६ ॥

अकृत भवानीतनयो भवनाथसुतो भवार्चने निरतः ।

एतं कणादसूत्रोपस्कारं शङ्करः श्रीमान् ॥

स्वाघास्यदं यद्यपि नेतरेषामियं कृतिः स्यादुपहासयोग्या

तथापि शिष्यैर्गुरौरवेण परःसहस्रैः समुपासनीया ॥

इति महामहोपाध्यायमिश्रभवनाथात्मजमिश्रश्रीशङ्करक-
ते वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

समाप्तञ्चेदं शास्त्रम् ।

चि० कर्मत्वानि जातयः, नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वम्, सङ्घि-
नत्वे सत्येकमात्रसमवेतत्वं विशेषत्वम्, नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्,
द्रव्यादिघट्कभिन्नत्वमभावत्वम्, द्रव्याणि नव क्षितिजषतेजोवा-
य्वाकाशकाण्दिगात्ममनांसि, तत्र सावयवानि द्रव्यास्त्रनित्या-
नि, निरवयवानि तु नित्यानि, तत्र कार्यस्य, संयोगस्य, विभागस्य
वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिः, अन्धकार-
स्तु तेजोविशेषसामान्याभाव एव, ननु द्रव्यान्तरम्, तत्र गुणक्रि-
यादिबुद्धिर्भ्रान्तिरेव, द्रव्यविभाजकानि नव पृथिवीत्वजलत्वते-
जस्त्ववायुत्वाकाशत्वकाण्त्वदिक्त्वात्मत्वमनस्त्वानि, तेष्वपि आका-
शत्वकाण्त्वदिक्त्वानि न जातयः तदितराणि घट् जातयः ।
तत्र मन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातिः सिद्ध-
ति, पृथिवी रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगवि-

वि० हिमकरकादेवत्यसिक्तु विकल्पदिव्यतेजःसंयोगात्, नच हिम-
करकयाः काठिन्यात् जलत्वम्, उष्णत्वा विष्णोर्नयोक्तयोर्युक्तत्वस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेय-
मिति व्याख्या हिमकरकयोर्णोपादानकत्वसिद्धौ जलत्वसिद्धे-
रिति । मुक्तावलीकारस्तु अदृष्टविशेषेण तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः,
काठिन्यप्रत्ययस्तु भ्रान्त्येवेत्याह । तत्र दृढतरसंयोग एव काठि-
न्यम्, परन्तु दिव्यतेजसा प्रतिबद्धं द्रवत्वमभिभूतं तिष्ठतीत्येके ।
केचित्तु दिव्यतेजोऽनुप्रवेशात् द्रवत्वं तत्र नश्यति उष्णसंयोगेन
दिव्यतेजःसंयोगविगमे पुनर्द्रवत्वमुत्पद्यते इत्याहुः । तैजादावपि
जलस्य द्रवत्वं प्रकृत्येवत्त्वाद्भेदानुकूल्यमिति, दृष्टचन्दनादौ
तु शैथोपलब्धिसन्दनान्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैव, एवं वाक्या-
दावपि तत्संयुक्तस्य जलस्यैव शैथोपलब्धिरिति संक्षेपः ॥ ❀ ॥

अन्येष्वस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया तेजस्वजातिसि-
द्धिः, उष्णत्वञ्च स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धम्, तेजस्वं जा-
तिः परमाशावप्यस्ति “नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फणावश्यम्भावः”
इति नियमस्याप्रयोजकत्वात्, चन्द्रकिरणादौ तदन्तःपातिजलस्य-
र्शनाभिभवात् मरकतकिरणादौ पार्थिवस्पर्शनाभिभवात् चक्षु-
रादौ चानुद्भूतत्वादुष्णस्पर्शस्य नोपलब्धिः । तेजसि रूपस्पर्शसङ्गा-
परिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्ववेगा गुणाः स-
न्ति, तत्र भास्वरशुक्लरूपमेव तेजसि, वज्रौ मरकतकिरणादौ च
पार्थिवरूपेषाभिभवात् शुक्लरूपानुपलब्धिः, वज्रादीनां प्रत्यक्षान्तु
पार्थिवरूपोक्तव्या भवति शङ्कस्येव पित्तपोतिज्ञा, केचित्तु वज्रादेः
शुक्लरूपं नाभिभूतं किन्तु तस्य शुक्लत्वमेवाभिभूतमित्याहुः । द्रव-
त्वान्तु नैमित्तिकं सुवर्णादौ तेजसि । तेजोऽपि द्विविधं नित्यमनि-
त्यञ्च, तत्र परमाशुक्लं नित्यं द्युक्तादिरूपन्वनित्यम्, अनित्यं
तेजस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र तैजसं शरीरमयो-

वि० निजमेव सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम्, तैजसमिन्द्रियं नयनम्, विषयो-
वह्निसुवर्षादिः, सुवर्षस्य तेजस्ये मानश्च सुवर्षं तैजसमसति
प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं
तन्नैवं यथा पृथिवीत्यनुमानम्, नक्षेदमप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य
अन्यजलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाशत्वात्, नच पीतिमगुदत्वाश्रय-
स्य पार्थिवस्यापि तदानौ द्रुतत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं
जलमध्यस्थमसीदोदवत् तस्याद्रुतत्वात्, केचित्तु अग्निसंयोगे
पीतिमगुदत्वाश्रयो विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अ-
त्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरञ्जपार्थिवत्वात्
जलमध्यस्थपीवपटवदिवि तादृशद्रवद्रव्यस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य
तेजस्वसिद्धिरित्याहुः ॥ ❀ ॥

अन्यविजातीयस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं वायुत्वं जाति-
विशेषः। वायौ नव गुणाः स्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोग-
विभागपरत्वापरत्ववेमा वर्तन्ते, वायोरपाकजानुष्णाशीतस्पर्शः,
तेन विजातीयस्पर्शेन, विलक्षणशब्देन, दृग्गुणादीनां दृग्त्वा, घ्रा-
णादीनां कम्पेन च वायोरनुमानं भवति उद्भूतरूपाभावाच्च
न प्रत्यक्षमिति प्राञ्चः। नथास्तु उद्भूतरूपस्य चाक्षुषं प्रत्येव हेतु-
त्वाद्वायोः स्पर्शनप्रत्यक्षं भवत्येव तत्रोद्भूतस्पर्शस्य हेतुत्वादि-
त्याहुः। वायुर्द्विविधोऽनित्योऽनित्यश्च, परमाक्षुषोऽनित्यस्तदन्योऽ-
नित्यः, सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, वायवीयं शरी-
रमयोनिजमेव पिशाचादीनाम्, शरीरस्थापकं वायवीयमिन्द्रियं
त्वक्, वायवीयोविषयस्तु प्राणादिमहावायुपर्यन्तः, प्राणस्वेक-
एव हृदादिनानास्थानवशात्प्रमुखनिर्ममादिनानाक्रियावशाच्च ना-
ना संज्ञा लभते ॥ ❀ ॥

शब्दाश्रयत्वम् आकाशत्वम्, आकाशस्य षड् गुणाः सङ्ख्याधाः
पञ्च शब्दश्चेति, आकाश एकोऽपि उपाधेः कर्त्तव्यशब्दुक्त्या भेदाद्भिन्नं

वि० श्रोत्रात्मकमिन्द्रियं भवतीति । प्रथमं तावत् शब्देविशेषगुणः चक्षुर्यद्दृश्यायोग्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवदित्यनु-
मागम्, ततः शब्देद्रव्यसमवेतोगुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन
शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दे न स्पर्शवद्विशेषगुणः अपाक-
जले सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत्, पाकजरूपादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, पोलुपाकवादिमते तु सत्यन्तं न देय-
मेव, पटरूपादौ व्यभिचारवारणायकारणगुणपूर्वकेति, जलपर-
माखरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति, शब्दे न दिक्कालम-
नोगुणोविशेषगुणत्वात्, नात्मविशेषगुणः वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्
रूपवत्, इत्येष शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगननामकं सिद्धतीति,
नच वायवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द-
उत्पद्यतामिति वाच्यम् अथावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभा-
वसिद्धेः, अथावद्द्रव्यभावित्वस्य स्वाश्रयनाश्रजन्मनाश्रप्रतियोगि
यद्यत् तद्भिन्नत्वम्, तच्चाश्रुविनाश्रिणि शब्दे निराबाधमेव, अत्र
व्यतिरेकेण वायुस्पर्शादृष्टान्तोक्षेय इति संक्षेपः ॥ ❀ ॥

त्रयात्मकः कालोनित्य एकस्य, तत्र सङ्घाद्याः पञ्च गुणाः सन्ति,
सच कालिकेन अगतामाश्रयः, एवं जन्यमात्रं प्रति निमित्तका-
रणं कालिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगानुयोगो च, ता-
दृशसंयोगाधारतया महाकालस्य सिद्धिः, एवमिदानीं घट इति
ज्ञाने सूर्यक्रियारूपैतत्काले घटस्याधारता भासते, साच न सा-
क्षात्सम्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वसंयुक्तसंयोगितपनाश्रितत्व-
सम्बन्धेन, घटादिना संयुक्तः कालस्तत्संयोगी तपनस्तदाश्रितत्वं
तत्क्रियायामस्तीति घटादेः सूर्यक्रियायां वर्तमानस्य परम्प-
रासम्बन्धस्य घटकः कालोऽवश्यं स्वोकार्थः, वस्तुतस्तु तत्र कालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नाधारतैव भासते सूर्यक्रियाया अपि कालत्वात् ।

“कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ।

वि० इत्याद्यागमस्तु काले प्रमाणाविति ध्येयम्, काल एकोऽप्युपाधिभेदात् क्षणव्यवहाराणां विषयः, उपाधिश्च क्षणव्यवहारे स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्न उत्तरसंयोगप्रागभावोवा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा, स्ववृत्तिर्ध्वंसप्रतियोग्यनाधारः शब्दोवा, तादृशस्वान्यशब्द एव, महाप्रकये क्षणव्यवहारस्तु चरमध्वंसेनेपपादनीयः, मुहूर्त्तयामादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणावच्छिन्नसंक्षेपः ॥ ❀ ॥

द्वैशिकपरत्वापरत्वरूपदूरत्वान्तिकत्वासमवायिकारणसंयोगानुयोगितया दिक् सिद्ध्यति, तस्यां सङ्ख्यायाः पञ्च गुणाः सन्ति, तस्या एकस्या अपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिव्यवहारनियामकत्वम्, यस्य पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिवहिता च प्रतीची, एवं तत्पूरुषीयसुमेरुसन्निहिता दिग्दीची, तद्यवहितात्पची, “सर्द्धेधामेव वर्धावां मेरुवत्तरतः स्थितः” इति नियमात्, एवमुदयगिरिसन्निहिता मेरुसन्निहिता चैशानीत्यादिक्रमेण विदिशोऽपि निरूप्योया- इति संक्षेपः ॥ ❀ ॥

सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयात्मत्वं जातिः सिद्ध्यति, साचेन्शरेऽस्त्येवादृष्टरूपकारणविरहात् न तत्र सुखाद्युत्पत्तिः, केचित्तु आत्मपदशक्यतावच्छेदकतया सा जातिः सिद्ध्यतीत्याहुः । अन्येतु सा जातिरीश्वरे नास्त्येव प्रमाणाभावात् ज्ञानवत्त्वेन जीवेश्वरयोर्विभागान्न दशमत्रयत्वमीश्वरेति वदन्ति, संसार्थात्मनि बुद्धादिषट्कं सङ्ख्यादिषट्कं धर्माधर्मौ भावनाख्यसंस्कारश्चेति चतुर्दश गुणाः सन्ति, ईश्वरे च संख्यादिषट्कं बुद्धीश्यायत्वाच्चेत्यष्टौ गुणा वर्तन्ते ॥ ❀ ॥

कुठारादीनां हिंदादिकरत्नानां कर्त्तारमन्त्रेश्च यजमानुपधानं

वि० दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरखानां फलोपधानमपि कर्त्तार-
मन्तरेश नोपपद्यते इत्यतिरिक्तः कर्त्ता संसार्यात्मा कल्प्यते । चा-
र्त्वाकास्तु देह एवात्मेति चैतन्यं तस्यैव धर्मः, स एव कर्त्ता चक्षु-
रादिप्रेरक इत्याहुस्तन्न मनोरमम्, तथा सति बाल्ये बिलोकितस्य
यौवने स्याद्विरे वा स्मरजानुपपत्तेः यथा चैत्रदृष्टं मैत्रो न स्मरति,
नच बाल्ययौवनवार्द्धकेषु शरीरमेकमेवेति वाच्यं परिमात्रभेदेन
ब्रह्मभेदस्यावश्यकत्वात्, नच कारयेनानुभूतस्य कार्येण स्मरणं
स्यात्, मादृष्ट्यानां पुत्रेण स्मरणप्रसङ्गात्, एवं शरीरस्य चैत-
न्ये बाककस्य स्तनपानादौ वानरशिशूनां गर्भनिःसरणदशायां
शाखावजम्बने च प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्कारणस्य इष्टसाधनताज्ञानस्य
तदानीमसम्भवात्, मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनतायास्त-
दानो स्मरणदेव प्रवृत्तिः, नच जन्मान्तरानुभूतानामशेषामपि
कथं न स्मरणम्, उद्बोधकाभावात्, अत्र त्वगत्या जीवनादृष्टमे-
वोद्बोधकं कल्प्यते, इत्यत्र संसारस्थानादितया आत्मनोऽप्यना-
दित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सिद्धीतीति, मन-
सि ज्ञानाद्यङ्गीकारे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेर्मनसि महत्त्वाभावात् । वे-
दान्तिनस्तु नित्यविज्ञानमेवात्मा “अविनाशी वायरेऽयमात्मा सत्त्वं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुते रित्याहुस्तन्नमनोरमम्, नित्यविज्ञा-
नस्य जगद्विषयत्वे सर्वज्ञत्वापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनिगमका-
भावात् निर्विषयत्वे ज्ञानत्वव्याघातात् “सत्त्वं ज्ञानम्” इत्यादि-
श्रुतिश्चेत्परमं न जीवेषु प्रमात्रभावभाववृत्ति, नच जीवेश्वर-
योर्न भेद इति वाच्यं ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां प-
रस्परं भेदसिद्धौ ईश्वराभेदस्यासम्भवदुक्तिकत्वात्, अन्यथा बन्ध-
मोक्षव्यवस्था आह्वयेत, नच “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतिरेव जीवे-
श्वरयोर्भेदे मानमिति वाच्यं तस्या ईश्वराभेदेनेश्वरीयत्वप्रति-
पादकवयास्तुत्तर्यवादत्वेन अभेदभावनारूपयोगविशेषे आत्मसा-

वि० छात्कारौपयिके यत्नः करणीय इत्येतावन्मात्रपरत्वात्, नच सं-
सारदशायां जीवेश्वरयोर्भेदेऽपि मुक्तिदशायामभेदो जायते इति
वाच्यं भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात् तन्नाशेऽपि पूर्ववद्विद्यतस्य-
व्यक्तिद्वयावस्थानस्यानिवारणाच्च, नच तदानीं द्वित्वस्यापि नाशात्
व्यक्तिद्वयावस्थानं न सम्भवतीति वाच्यं तव निर्धर्मके ब्रह्मणि स-
त्त्वत्वाभावेऽपि सत्त्वस्वरूपं तदित्यस्येव द्वित्वाभावेऽपि द्वयात्मकौ
तावित्यस्य सुवचत्वात्, नच मिथ्यात्वाभावोऽधिकरत्नस्वरूपो
ब्रह्मणि सत्त्वमित्यस्माकं नाद्वैतभङ्गो नवा सत्त्वव्यवहारस्यानुप-
पत्तिरिति वाच्यम् एकत्वाभावस्य व्यक्तिद्वयात्मकस्य द्वित्वस्वरूप-
तया द्वयव्यवहारसम्पादकताया अप्यस्माभिरङ्गीकर्तव्यत्वात्, प्रत्ये-
कमेकत्वेऽपि क्षितिजणयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्व-
जनसिद्धत्वात्, नच “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेस्तदानी-
मभेदः सिद्धीतीति वाच्यं तस्या निर्दुःखत्वादिना ज्ञानिनामीश्वर-
साम्यस्य बोधकत्वात् सम्पदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त-
इति लौकिकाभेदबोधकवाक्ये साम्यपरत्वस्य दृष्टत्वात् “तथा
विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरङ्गनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रुत्या
साम्यस्य स्पष्टतया प्रतिपादनाच्च, अतएव “दासुपर्वासयुजास-
खायासमानं वृक्षम्” इत्यादिश्रुतेः “हे ब्रह्मणी वेदित्ये” इत्या-
दिश्रुतेश्च भेदबोधिकाया नासङ्गविरिति श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धं
द्वैतमपणपन्तोवेदान्तिनोभियं त्रियच्च त्यक्तवन्तः । ॥

इंश्वरोऽपि न ज्ञानसुखाद्यात्मकः किन्तु ज्ञानाद्यात्मयः “नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतौ विज्ञानपदस्य विशिष्टं
ज्ञानं यत्रेति श्रुत्यप्या ज्ञानात्मयबोधकत्वात् “यः सर्वज्ञः” इति
श्रुत्यनुरोधत्वात्, ज्ञानन्दमित्यस्यापि मत्पर्यायाच्चप्रत्ययेनानन्दव-
दित्यर्थः, अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः, ज्ञानन्दोऽपि दुःखाभावे
उपचर्यते, भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् दुःखाभावेन

वि० सुखितप्रत्ययात्, नित्यज्ञानवत् नित्यं सुखं वा ईश्वरे स्वीकार्यं सुखविशिष्टस्य नित्यचबोधकश्रुत्या विशेषणस्य सुखस्यापि नित्यत्वप्रतिपादनात्, नतु ईश्वरः सुखाभिन्नः “आनन्दं ब्रह्मबो-
विद्यान्न विभेति कदाचन” इत्यत्र भेदस्य स्पष्टतया प्रतिपा-
दनादित्यत्र पञ्चवितेन ॥ ❀ ॥

एतेन योगाचाराणां क्षणिकविद्यानात्मवादोऽपि निरस्तः, सर्वेषां सार्वभ्यापत्तेः सुषुप्तिदशायामपि विषयावभासप्रसङ्गात् अद्यजातबाणकस्य स्तनपागादौ प्रहृत्त्यनुपपत्तेश्च ॥ ❀ ॥

साङ्ग्यास्तु प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपक्षाश्वत्थिर्जेषः, किन्तु चेतनः, चेतनो हृद्भूरोमीति बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्ते-
श्चेतनकल्पनम्, प्रकृतेश्च प्रथमः परिणामो बुद्धिः, तस्याः महत्त्व-
त्वम्, अन्तःकारण्येति संज्ञादयमपि, तत्संस्पर्शेन पुरुषे तद्रूत-
दुःखस्य प्रतिबिम्बः पुरुषस्य संसारः, विवेकख्यातिसंज्ञकेन तत्त्व-
ज्ञानेन बुद्धौ तिरोभूतायां प्रतिबिम्बितदुःखनिवृत्तिरेव पुरुष-
स्यापवर्गः, बुद्धौ स्वच्छायामैन्द्रियप्रखाडिकया विषयसम्बन्धो ज्ञा-
नाख्यो बुद्धेः परिणामविशेषः, सा च बुद्धिरंशत्रयवतो, तत्र ममेदं
कर्त्तव्यमित्यत्र मदंशः पुरुषोपरामः बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रति-
बिम्बादतात्त्विकः दर्पणस्थेव मुखोपरामः, इदमिति विषयोपराम-
इन्द्रियप्रखाडिकया परिणामविशेषस्तात्त्विकः, निःश्लासाभिहत-
दर्पणस्थेव मणिनिमा, कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशस्तदुभयायत्तः ।
ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमणिशेव मुखस्योपलब्धि-
वस्थते, ज्ञानवत् सुखदुःखेच्छादेवप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव,
कृतिसामानाधिकार्येण प्रतीतेः, न च बुद्धिश्चेतना, परिणामि-
त्वात्, बुद्धेः परिणामोऽहंकारतत्त्वम्, अहंकारतत्त्वस्य परि-
णामः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च, तन्मात्राणां परि-
णामाः पञ्च महाभूतानीत्याहुस्तदापि न समीचीनं चेतनोऽहं

वि. करोमीति चैतन्यस्य कृतिसामानाधिकरण्याप्रतीतेः, नच सा चैतन्यांशे भ्रान्तिरूपा, तदंशे कृत्यंशे वेद्येकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे पुरुषस्य मोक्षाभावप्रसङ्गः, अनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारपत्तिः, नचाचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेर्न चैतन्यं कार्यकारणयोस्तदात्म्यादिति वाच्यं कर्तुर्जन्यत्वस्यासिद्धेरन्यथा वाक्यस्य स्तनपाने प्रकृत्यनुपपत्तेः, तस्मात् कर्तुरनादित्वमनायन्त्रोपेयम्, अनादेर्भावस्य नाशसम्भवादविनाशिमिति किं प्रकृतादिवक्ष्यनेन । नच

“ प्रकृतेः क्रियमाद्यानि गुणैः कर्मानि सर्वाणः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्वते ” ।

इति गीतावचनविरोध इति वाच्यं प्रकृतेर्मूलकारणस्यादृश्यस्य गुणैरदृश्यजन्यैर्गुणैरिच्छादिभिः कर्त्ताऽहं कर्त्ताहमेवेत्यस्य तदर्थात् ।

“ तत्रैवंसति कर्त्तारमात्मानं ज्ञेयवन्तु यः ” ।

इत्यादि वचनेनायमर्थोऽप्येवप्रकटीकृतो भगवतेऽत्मकमनस्यजस्यनेन ॥ ॐ ॥

विशेषगुणयोमादात्मनोऽौक्तिकं मानसं भवति, तद्वत्सु बुद्ध्यादिषट्कस्यापि औक्तिकमागसविषयत्वम्, आत्मनश्चैतन्यसङ्गाऽपि मनोप्राप्त्येति शङ्करमिच्छाः, आत्मनश्चैतन्यं परममहत्परिमाणाच्च इयमपि मनोप्राप्त्यमिति सिद्धान्तमङ्गर्थाभावात्-चूडा-मन्त्रयः, तात्पर्यटीकाकृतां वाचस्पतिमिच्छायां मतेऽपि तदुभयं मनोप्राप्त्यम्, परात्मनाम् न प्रत्यक्षं, किन्तु चेष्टयाऽनुमितिरिवेति संक्षेपः ॥ ॐ ॥

ईश्वरात्मनि तु संख्यादिपक्षकं बुद्धीच्छायलाभं वक्ष्यते, तस्य बुद्धीच्छायलाभस्तु नित्याः सर्वविषयकाश्च, तत्रेश्वरे प्रमाणास्तु क्षित्यद्गुरादिकं सङ्घट्टकं कार्यत्वाद्बुद्ध्यादिवदिच्छाद्यनुमानम्, नच कर्त्तजन्यत्वसाधनेन शरीराजन्यत्वेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं

वि० तस्याप्रयोजकत्वात्, मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव-
एवानुक्तकर्तृत्वसम्पादक इति, एवं “द्यावामृमी जनयन् देव एक
विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य मोक्षः” इत्याद्यागमा अपीश्वरे प्रमाथ-
मिति संक्षेपः । ॥ ३६ ॥

ज्ञानसंप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकतया मनस्त्वं जातिः सिद्ध्यति,
मनसि सङ्गादिसप्तकं वेगच्छेत्सद्यै गुणाः सन्ति, सुखसाक्षात्कारः
सकारणकोजन्मसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवदित्त्वनुमानेन मनसः
सिद्धिः । चाक्षुषरासनादीनामेककालोत्पत्तिरूपं यौगपद्यं नास्ती-
त्यनुभवसिद्धम्, तत्र विषयसन्निकर्षादौ सत्यपि यत्सम्बन्धादेकमि-
न्द्रियं ज्ञानं जनयति नापरम्, तत् अर्थरूपं मनःस्वीकार्यम्, मनसो
महत्परिमाणस्वीकारे तेन सह युगपद्गानेन्द्रियाणां सम्बन्धसम्भ-
वात् चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यापत्तेः, नच दीर्घशक्नुमीभक्ष-
्यादौ नानावृद्धानभाजाश्च कथमेकदा गानेन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति
वाच्यं मनसोऽतिबाधवात् त्वरया गानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञा-
नेत्यपत्तेः, उत्पन्नपत्रप्रतत्त्वतिभेद इव तत्रापि यौगपद्यप्रत्ययस्य
अमरूपत्वात्, नच मनसः सङ्गोचदशायामयौगपद्यं विकासद-
शायश्च यौगपद्यं भवतीति वाच्यमनन्तावबततज्ञातत्वागभा-
वादिकल्पने गौरवात् बाधवात्त्रिरवयवस्यैकैकस्य मनस एकैकप्र-
तीरे कल्पनादिति, काययूहकले अदृष्टविशेषोपगृहीत-नानाप-
र्यमनोभिरेव तत्तद्भोगनिर्वाहात्, एवं छिन्नदृष्टिपादिखण्ड
द्वयेऽपि बोध्यमिति संक्षेपः । ॥ ३७ ॥

इति द्रव्यपदार्थ निरूपणम् । ॥ ३८ ॥

गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्यकाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमिति-
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छादेवप्रयत्नगु-
णत्वद्रवत्वखेहसंस्कारधर्माधर्माशब्दरूपाः । द्रव्यकर्मभिन्नसामा-
न्ववन्निसुकारणतावच्छेदकतया मुख्यत्वं जातिः सिद्ध्यति, गुण-

वि० विभाजकानि रूपतरसत्वादीनि चतुर्विंशतिर्जातवः, संख्या-
रत्नस्य जातित्वं तु सूक्तिकारैर्न मन्वते, रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वा-
परत्वगुणत्वद्रवत्वखेहवेगा मूर्त्तगुणाः, बुद्ध्यादयः षट् धर्माधर्मा-
भावनाशब्दाश्चामूर्त्तगुणाः, संख्यादयस्तु पञ्च उभयगुणाः, संयो-
गविभाजकद्वित्वासंख्यादिएष्टकत्वादिएष्टकत्वानि चानेकाश्रित-
गुणास्तद्भिन्नगुणास्तु एकैकमात्ररुत्तयः, रूपरसगन्धस्पर्शा बुद्ध्या-
दयः षट् धर्माधर्माभावनाशब्दाश्च विशेषगुणाः, सङ्ख्यादयः सप्त
नैमित्तिकद्रवत्वगुणत्ववेगाश्च सामान्यगुणाः, स्थितिस्यापकस्तु क्षि-
तिमात्ररुत्तिरितिमते स विशेषगुणः, मतान्तरेतु सामान्यगुण इव,
संख्यादयः सप्त द्रवत्वखेहवेगाश्च हीन्द्रिययाद्याः, रूपरसगन्ध-
स्पर्शशब्दाः वाञ्छैकैकेन्द्रिययाद्याः, गुणत्वजीवनवोनियमस्थिति-
स्यापक संस्कारनिर्विकल्पकज्ञानानुद्भूतरूपरसगन्धस्पर्शभावना-
धर्माधर्मा अतीन्द्रियाः, बुद्ध्यादिषट्कं धर्माधर्माभावनाशब्दा-
श्चाकारबभूवोत्पन्नाः । अथाकञ्च रूपरसगन्धस्पर्शाः सांसादिकद्र-
वत्वं खेहवेगगुणत्वैकैकएष्टकत्वपरिमाद्यस्थितिस्यापकाश्च कार-
बभूवोत्पन्नाः, संयोगविभाजकेगाः कर्मजाः, रूपरसगन्धानुष्ण-
स्पर्शपरिमाद्यैकैकएष्टकत्वखेहस्थितिस्यापकसांसिद्धिकद्रवत्वश-
ब्देषु असमवायिकारबत्वम्, आत्मविशेषगुणेषु निमित्तकारब-
त्वमात्रम्, गुणत्वोष्णस्पर्शवेगद्रवत्वसंयोगविभाजेषु निमित्तकारब-
त्वमसमवायिकारबश्च तिरुति, आत्मविशेषगुणसंयोगविभाजाः
अथाप्यरुत्तयः ॥ ३३ ॥

रूपत्वजातिः प्रबक्षसिद्धा, शुक्लनीकररूपीतहरितकपिशचि-
त्रभेदेन रूपं सप्तविधमिति तर्कान्ते अत्रदीर्घः, नानाविधमिति
विश्वनाथः, रूपशब्दोच्छेदिनी प्रतीतिर्नास्ति, नीचोवर्ष इति वर्षप-
दोच्छेदिन्येवेति ज्ञेयम्, रूपं क्षितिजकतेजःसु वर्त्तते, तत्रक्षितौ नी-
चादित्रंसर्वप्रकारम्, जज्ञे शुक्लमात्रम्, तेजसिभाकरशुक्लमात्रम्,

वि० उद्भूतानुद्भूतभेदादपि रूपं द्विविधम्, तत्र भर्जनकषाचक्षुवज्ञादौ योस्योपचक्षुरादौ चानुद्भूतरूपम्, उद्भूतरूपन्तु घटपटादौ, वहिर्भ्रंशप्रत्यक्षे उद्भूतरूपं कारकम्, एवं तद्भूतमुद्यत्संसारान्धानां चाक्षुषप्रत्यक्षेऽपि तदेव परम्परयाकारकमिति प्राश्नः, नखाक्षु त्रयादिषाक्षुषं प्रत्येवोद्भूतरूपं कारकम्, स्यान्नप्रत्यक्षेतु उद्भूतस्यर्भः कारकम्, अतएव वायोर्न चाक्षुषं किन्तु स्यान्नं भवत्येव, प्रभाषा उद्भूतस्यर्भभावात् स्यान्नं किन्तु चाक्षुषं भवत्येव, वहिर्भ्रंशप्रत्यक्षेतु आत्मावृत्तिश्च भिन्नविशेषमुद्यत्त्वं तन्ममिच्छाः । एकैका एव नीचादिवृत्तयोसावग्रीवत्रयादित्रया निष्ठा इति केचित् नीचोनष्ट इत्यादिप्रतीतेर्नीचनीचतरनीचतमादिप्रतीतेश्चानुपपत्तेस्तन्मतं न समीचोनम् । शुक्लनीचरत्नैस्त्रिभिस्तन्मभिरारब्धे पटे चित्रं रूपमुत्पद्यते, तस्य नीचपत्ते प्रत्यक्षानुपपत्तेरेतेन विजातीयस्यर्भवदवववारव्यावयविनि चित्रस्यर्भोऽपि आत्मा इति प्राश्नः सिद्धान्तरहस्ये मधुरानाथोऽप्येवमेवाह, अन्येतु नानारूपवदवववारव्यावयविनि अथाप्यदृष्टीनि नानारूपास्येवोत्पद्यन्ते आप्यदृष्टिजातीयानामथाप्यदृष्टित्वस्वीकारे क्षणभावात्, अतएव

“बोहितोयक्षु वर्णेन मुखे पुच्छे च पादरः ।

श्वेतः सुरविषाबाभ्यां स नीकोदय उच्यते” ।

इत्यादिसृतिरपि साधु सङ्गच्छते, एतेन स्यर्भोऽपि आत्मा इत्यादिः । रूपं जज्ञतेजःपरमाद्युद्यत् निश्चमन्यदनिश्चमम् । पार्थिवपरमाद्यौ पाकाद्रूपनाशः । ❀ ।

रसत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा, रसः क्षितिवचयोरैवास्ति, स च द्विविधः कषायमधुरकषयकटुतिक्ताश्चभेदात्, जज्ञेतु मधुर एव रसः हरीतक्यादिकं तस्यस्यकम्, नानारसवदवववारव्यावयविनि चोऽपि रसो न भवति तत्रावयवगतानामेव रसानामुपलब्धिः, रसक्षु रसनेन्द्रियमात्रेण गृह्यते, अनुद्भूतरसस्ततोद्भिः । ❀ ।

वि० मन्वत्वजातिरपि प्रत्यक्षसिद्धा, मन्वोदिविधः सौरभासौरभभे-
दात्, मन्वस्य नित्यो नास्ति, अथन्तु ब्राह्मेन्द्रियमात्रग्राह्यः, अनुत्क-
टो मन्वः पाषाणादावतीन्द्रियः, मन्वः पृथिव्यामेव वर्त्तते ॥ ❀ ॥

स्पर्शत्वजातिरपि प्रत्यक्षसिद्धा, स्पर्शः क्षितिजसत्त्वोवायुनां
गुह्यः, स च त्रिविधः शीत उष्णः अनुष्णाशीतश्चेति, तत्र शीतस्पर्शो
जले, तेजसि उष्णस्पर्शः, पृथिवीपवनयोरनुष्णाशीतस्पर्शः, तथापि
पृथिव्यां पाकजोऽपि, वायौ तु अपाकजोविजातीय एव स्पर्शः,
जलतेजोवायुपरमाणुषु अयं नित्यः, अन्यत्र त्रयेऽनित्यः, काठिनस-
कुमारस्पर्शो पृथिव्यामेव, काठिन्यादिकन्तु संयोगविशेषः स च
हिमकरकादावपीविकेचित्, अन्येतु काठिन्यादिकं न संयोगविशेषः
चक्षुर्याह्यत्वापत्तेः, किन्तु स्पर्शविशेष एव, हिमकरकादौ काठि-
न्यप्रतीतित्तु भ्रान्तिरूपैवेत्याहुः । स्पर्शोऽप्यनुद्भवोऽतीन्द्रियः प्रभादौ
बोध्यः ॥ ❀ ॥

रूपरसमन्वस्पर्शाः पृथिव्यामेव पाकजाः, तथापि परमाणा-
वेष पाक इति पीलुपाकवादिनोवैश्वेषिकाः । तेषामयमभिप्रायः,
अवयविनाऽवष्टब्धेषु अवयवेषु पाको न सम्भवति, किन्तु विजा-
तीयवह्निसंयोगेन गृहेषु अवयवेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः,
पुनश्च विजातीयवह्निसंयोगेन पक्षपरमाणुसंयोगाद् द्युक्तादि-
क्रमेण महावयवपर्यन्तानामुत्पत्तिः । बह्वेर्वैजातिप्रकात् पूर्व-
सूक्ष्माणोभटिति सूक्ष्माणरोत्पत्तिश्चेति अत्र नवद्वन्वादिप्रक्रि-
याऽन्यत्र द्रष्टव्या यत्र्यगौरवमिया परितन्त्रा ॥ ❀ ॥

न्यायानुसारिणः पिठरपाकवादिनस्तु अवयविनां सच्छिद्रत्वा-
दङ्गेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विद-
ध्यते वैश्वेषिकमतेऽनन्तावयवादिदृष्ट्याने गौरवं स्तेऽयं घट इत्या-
दिप्रत्यभिज्ञाविरोधश्च स्मात्, यत्र तु पाकानन्तरं न प्रत्यभिज्ञा
तत्रावयविनाणोऽपि स्वीक्रियते इत्याहुः ॥ ❀ ॥

वि० गत्यनव्यवहारकारणं संख्या, सा च नवखेव त्रयेषु वर्तते, तत्र नित्यगतमेकत्वं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम्, द्वित्वाद्याः परार्द्ध-पर्यन्ताः संख्या अपेक्षानुद्दिजन्या अपेक्षानुद्दिनाशनाश्या यास-प्यष्टमस्य, अनेकैकत्वानुद्दिरपेक्षानुद्दिः, सा क्षयत्रयं तिरु-ति, आदावपेक्षानुद्दिस्ततोद्वित्वोत्पत्तिस्ततोद्वित्वनिर्बिकल्पकं ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं भवति, निर्बिकल्पककाले अपेक्षानुद्देर्नाशे तत्परक्षणे द्वित्वनाशाद्विशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तेः, कालान्तरे तद्-द्वित्वस्य प्रत्यक्षाभावात् द्वित्वोत्पादिकाया अपेक्षानुद्देर्नाशस्यैव द्वित्वनाशकत्वं कल्प्यते, अतएव तत्पुत्रधीरापेक्षानुद्दिजन्यं द्वित्वा-दिकं तत्पुत्रधेयैव गृह्यते इति कल्प्यते, अर्थाद्यकाशीनपरमाणा-दिमतद्वित्वस्य अनिकाऽपेक्षानुद्दिरीश्वरस्य ब्रह्माख्यानरवर्ति-योमिनां वा, एवमतीन्द्रियान्तरेऽपि श्रेयम्, अचानियतैकत्वबु-द्धिस्थले चित्वादिभिन्ना बह्वलसंस्थोत्पद्यते इति कन्दलीकारः । अघाचार्थास्तु चित्वादिद्यामिकाबह्वलत्वजातिः तथाच चित्वादि-कमेव बह्वलम्, सेनाबनादौ चोत्पन्ने चित्वादौ चित्वात्वाद्यग्रहो-दोषात्, इत्यत्र इतोबहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बह्व-लस्य संख्यान्तरत्वे तत्तारतम्बाभावादित्याहुः । * ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च सर्व-त्रकगतं नित्येनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्बिधमद्यु महत् दीर्घं ऋक्षेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्च, ह्युक्तपरिमाणं प्रति परमाणुगतं द्वित्वं चसरेषुपरिमात्रे च ह्यु-क्तगतं त्रित्वं कारकम्, तूक्तपरिमात्रविशेषे प्रचयाख्यश्रिथिलसं-योगः कारकम्, षटादिपरिमात्रे कपालादिपरिमाणं कारकम्, आश्रयनाशः परिमाणनाशेहेतुः, अवयवोपचयापचयस्थानेऽसम-वायिकारबनाशात् पूर्वत्रयनाशस्तत्तत्परिमाणनाश इति, पूर्व-षटादिसन्नेतदवयवे न षटाद्यकरोत्यत्रिसम्भवः मूर्च्छयोः समाग-

वि० दशताविरोधात् एकदा नानाद्रव्यवस्त्वस्यानुपपन्नविबाधितत्वाच्च-
कचित् पूर्वावयविप्रत्वभिन्नान्तु साजात्यविवयकं सैवेवं दीप-
कक्षिकेतिवदित्यधिकमन्यजानुसन्वेयम् । * ।

एथगिति प्रतीत्यसाधारणकारणं एथक्त्वम्, तत्र सर्वेषु द्रव्येषु
तिष्ठति, नित्यद्रव्यगतैकएथक्त्वं नित्यम्, अनित्यगतन्वाभयनाश-
नाशम्, द्विएथक्त्वादिकमपेक्षाबुद्धिजन्यं तन्नाशनाशम्, घटात्
एथक् घटोनेत्यादिप्रतीत्योर्वैकक्ष्यान्नान्योन्याभावेनास्य चरितार्-
थता, यदर्थकयोगे पक्षमी सोऽर्थानपर्यभेदाद्भिन्नो गुणान्तरमन्व-
था घटोनेत्यत्रापि पक्षम्यापत्तेरिति संक्षेपः । * ।

संयोगः सर्वद्रव्यवृत्तिगुणः, स त्रिविधः अन्यतरकर्मजोभव-
कर्मजसंयोगजभेदात्, तत्र श्येनशैलादिसंयोगः प्रथमः, मेघयोः
संयोगोद्वितीयः, कपाकतसंयोगजन्यो घटतसंयोगस्तृतीयः,
क्रियाजन्यसंयोगोऽपि द्विविधः अभिघातनोदनभेदात्, तत्र शब्द-
हेतुः संयोग आदिमः, तदहेतु द्वितीय इति संक्षेपः । * ।

विभागोऽपि नवद्रव्यवृत्तिर्विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणम्, सो-
ऽपि त्रिविधः, एकक्रियाजन्योभयक्रियाजन्यविभाजन्यभेदात्,
तत्राद्यः श्येनशैलाद्यो द्वितीयोमेघयोः तृतीयस्तु कारणमात्र-
विभागजन्यकारणकारणविभागजन्यभेदाद् द्विविधः, तत्रा-
द्योयथा प्रथमं कपाले कर्म, ततः कपालद्वयविभागः, ततोघटा-
रम्भकसंयोगनाशः, ततो घटनाशः, ततस्तेन कपालविभागेन
कपालस्य देशान्तरविभागो अन्यते, ततो देशान्तरसंयोगनाशः,
तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः कर्मनाश इति, नच देशान्तरवि-
भागे तत् कर्म कारणम्, अथारम्भकसंयोगप्रतिद्विविभाजन-
जनकस्य कर्मयोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्विविभाजनकत्वासम्भ-
वात्, अन्यथा विकसत्कमककुम्भकभङ्गप्रसङ्गात्, नच घटनाशात्
पूर्वं कथं देशान्तरविभागो न जायते इति वाच्यमारम्भक-

वि० नाश्च रासनम्, उद्भूतरूप-तदधिकरश्चद्रथ-योग्य*वृत्तिसंख्या-परिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वखेहवेगत्रवत्वक्रिया-जातीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं भवति ॥ ❀ ॥

उद्भूतरूपतद्रूतजातिभिन्नानां चक्षुर्याद्याहामुद्भूतस्पर्शस्य तद्रूतजातीनाश्च स्पर्शनप्रत्यक्षं भवति, गन्धानां मते वायोरपि, वक्ष्यभाषार्थमते गुणत्वस्यापि, वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति रूपस्य कारकत्वात् नीरूपस्य द्रव्यस्य स्पर्शनमपि न भवतीति प्राश्च, स्पर्शनप्रत्यक्षे उद्भूतस्पर्शाऽपि हेतुर्नातः प्रभायास्तद्रूतमुखादीनाश्च स्पर्शनम् ॥ ❀ ॥

आवक्ष्यप्रत्यक्षं शब्दस्य तद्रूतजातीनाश्च भवति ॥ ❀ ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छादेवप्रयत्नानां तद्रूतजातीनाश्च मानसं प्रत्यक्षं भवति आत्मनस्तद्रूतजातीनाश्च विश्लेषणयोगेनैव, अहं सुखीत्याद्येव प्रत्यक्षं नत्वहमिति, आत्मगतैकत्वपरममहत्परिमाणोरपि मानसं भवतीति तात्पर्यटीकाकृतः, निर्विकल्पकज्ञानजीवनयोनियत्नयोर्न लौकिकं मानसमस्ति तयोरतीन्द्रियत्वात् ॥ ❀ ॥

अत्र यदिन्द्रियस्य ग्राह्यं यत्, तत्संसर्गाभावतदनुयोगिकभेदावपि तदिन्द्रियग्राह्यौ, प्रत्यक्षमात्रे महत्परिमाणं हेतुर्नातः परमाणुद्वयकयोस्तद्रूतादेवां प्रत्यक्षम्, तत्रापि द्रव्यप्रत्यक्षे समवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे स्वसमवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्त्वस्य हेतुता बोध्या, एवमन्यत्राप्युक्तम् । षष्ठिप्रत्यक्षे इन्द्रियं करञ्चम्, तदपि षष्ठिं ब्राह्मरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु अखण्डोपाधिरिति न्यायसूत्रवृत्तिकारः, शब्देतदेद्भूत-विश्लेषणज्ञानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारकमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्ये, प्रत्यक्षं यत्नम्, तत्प्रत्यक्षन्तु साक्षात्कारत्वजातिवि-

* अत्र योऽप्यहमन्यस्य संज्ञादिहाहमसम्बन्धो इन्द्रियमात्रसामर्थ्यात् ।

वि० शिष्टत्वं ज्ञानाकारकज्ञानत्वं वा, अत्र व्यापारोविषयेन्द्रियसम्बन्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवाय-कार्त्तविवरावच्छिन्नसमवाय-समवेतसमवाय-विशेष्यताभेदात्, तत्र संयोगेन त्रयस्य, संयुक्तसमवायेन त्रयसमवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन त्रयसमवेतसमवेतानां गुणकर्मगतजातीनाम्, कार्त्तविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दानाम्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनाम्, विशेष्यतया अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेष्यताऽपि संयुक्तविशेष्यता-संयुक्तसमवेतविशेष्यता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेष्यता-ओत्रावच्छिन्नविशेष्यता-ओत्रावच्छिन्नसमवेतविशेष्यता-विशेष्यविशेष्यतादिभेदेन नानाविधा, तथाच त्रय-तत्त्वमवेत-तत्त्वमवेतदृष्टीनामभावानामाकाशगतस्य शब्दाभावस्य शब्ददृष्टीनां क्त्वाद्यभावानामभावदृष्टीनामभावानाश्च प्रत्यक्षं भवतीति । यत्र घटस्य मध्यदेशावच्छेदेनाणोक्तसंयोगोवद्दिदेशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगस्तत्र घटादेस्तद्रूपगुणकर्मसामान्यानां तद्रूपताभावानाश्च प्रत्यक्षं न भवतीत्यतश्चाक्षुषप्रत्यक्षकारकतावच्छेदककोटौ चक्षुःसंयोगांशे आणोक्तसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवमुद्भूतरूपावच्छिन्नत्वं महत्त्वावच्छिन्नत्वञ्च चक्षुःसंयोगे निवेशनीयं तेन परमाद्यौ चक्षुःसंयोगदशायां तद्रूपतायाः सत्तायाः तदीयरूपगतस्य नीकत्वादिसामान्यस्य च न चाक्षुषम्, नवा वायौ चक्षुःसंयोगदशायां तद्रूपतायाः सत्तायाः तत्स्पर्शगतगुणत्वादिसामान्यस्य च चाक्षुषम्, प्राक्षुप्तु अभावप्रत्यक्षो योग्यानुपपत्तिः कारकम्, साच अत्र यदि प्रतियोगी स्यात्तदा उपपत्त्येतेत्याकारकतर्कसहस्रता प्रतियोगिग्रहाभावात्मिका, अतो गान्धकारादौ घटाभावादिचाक्षुषं तत्र तादृशतर्कस्यासम्भवादित्वात् । प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेनापि द्विविधम्, तत्रालौकिकसन्निकर्षजन्यं यत्प्रत्यक्षं तदलौकिकम्, अलौकिकसन्निकर्षञ्च त्रि-

वि० विधः सामान्यज्ञानाज्ञानज्ञानयोगजघर्मभेदात्, तत्र सामान्यज्ञानघटत्वादिसामान्यज्ञानं तेन निखिलतदाश्रयस्यालौकिकं प्रत्यक्षं भवति, ज्ञानज्ञानासन्निकर्षेण तु रज्ज्वादौ सर्पत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षम्, अन्यथा सर्पत्वादेस्तदानीमसन्निकृष्टतया भ्रमे तद्ज्ञानानुपपत्तेः, एवं सुरभिचन्दनमितिचाक्षुषे सौरभत्वादेरपि ज्ञानज्ञानयैव भानम्, योगजघर्मस्तु द्विविधः युक्तयुज्जानयोगिद्वैविध्यात्, तत्र योगाभ्यासवशोक्तमानसः समाधिसमासादितविविधसिद्धिर्युक्त इत्युच्यते तस्य ध्यानं विनैव सर्वेषु पदार्थेषु सदा प्रत्यक्षम्, युज्जानस्तु विषयव्याहृतमानसः, तस्यतु ध्यानसङ्कारेणैव सर्वत्र प्रत्यक्षं भवतीति संचेषः ॥ ❀ ॥

जैकिकमनुमितिरूपं यज्ज्ञानं तत्र व्याप्तिज्ञानं करबम्, परामर्शाद्यापारः । व्याप्तिस्तु साध्यवदन्वाहृत्तित्वरूपा स्वस्थापकसाध्यसामानाधिकरणरूपा वा, अतिरेकव्याप्तिस्तु साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा, तत्र व्याप्तिप्रत्यक्षे व्यभिचारज्ञानाभावः सङ्घारज्ञानश्च हेतुः, तत्र व्याप्तिज्ञानं वज्रिव्याप्यधूम इत्याद्याकारकम्, परामर्शस्तु वज्रिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकं ज्ञानम्, पक्षताऽपि अनुमितौ हेतुः, साच सिषाधियवाविरहविशिष्टसिद्धभावरूपा, तेन पक्षे साध्यनिश्चयदशायां सिषाधियवामन्तरेण नानुमितिः, एवमनुमित्याविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामयो अनुमितौ कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका, एवं प्रत्यक्षेव्याविरहविशिष्टानुमितिसामयी भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेयन्यत्र विस्तरः ॥ ❀ ॥

अनुमितितत्कारबज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयोहेतुदोषस्तद्बान् हेतुर्दुष्टः, स च हेत्वाभास इत्युच्यते, सतु पञ्चविधः सव्यभिचारविरहदासिद्धसत्यतिपक्षबाधितभेदात्, तत्र सव्यभिचारस्त्रिविधः साधारबासाधारबानुपसंहारिभेदात्, तत्र स-

वि० पक्षविपक्षवृत्तिहेतुः साधारणः यथा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिः, स पक्षविपक्षव्यावृत्तौ हेतुरसाधारणः यथा शब्दोऽनित्यः शब्द-त्वादित्यादिः, केवलान्वयिपक्षकोऽनुपसंहारी सर्वमनित्यं प्रमेय-त्वादित्यादिः ॥ ❀ ॥

साध्यवदवृत्तिहेतुर्विबद्धः गोत्ववान् अन्वत्वादित्यादौ, असि-द्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्ध-व्याप्यत्वासिद्धभेदात्, यत्र पक्षोऽसिद्धस्तत्र पक्षासिद्धिः काश्चनमयपर्यन्तो वक्रिमानित्यादौ, यत्र पक्षो न हेतुमान् तत्र स्वरूपासिद्धिः ऋदोत्रयं धूमादित्यादौ, यत्र अर्थविशेषव्यवृत्तौ हेतुस्तत्र व्याप्यत्वासिद्धिः वक्रिमान् नीलधूमादित्यादौ, यत्र पक्षे साध्यपरामर्शस्तदभावपरामर्शश्च वर्तते स कल्पतिपक्षित इति प्राञ्चः, साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिः सत्यतिपक्षस्तत्रत्योहेतुः कल्पतिपक्षित इति तु नव्याः, साध्याभाव-वत्पक्षादिर्बाधस्तत्रत्योहेतुर्बाधितः उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो-गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ, केचिद्वैशेषिकानुयायिनः सत्यभि-चारविरुद्धासिद्धास्तत्र एव हेत्वाभासा इत्याहुः, “अनध्यवसि-तोऽपि वस्तुहेत्वाभास इति केचित्, यथाहुः साध्यासाधकः पक्ष-एव वर्तमानो हेतुरनध्यवसित इति तस्यासाधारणादिषु यथा-सम्भवमन्तर्भावान्न पक्षभ्योऽतिरेक इति” इतितु वरदराजेन तार्किकरक्षायाख्याने उक्तम् ॥ ❀ ॥

वरदराजेनानुमानस्य त्रैविध्यमप्युक्तं केवलान्वयिकेवलव्यतिरे-कान्वयव्यतिरेकिभेदात्, तत्रेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकं केवलान्व-यि, पृथिवीतरेभ्योभियते गन्धवत्त्वादित्यादिकं केवलव्यतिरेकि, वक्रिमान् धूमादित्यादिकमन्वयव्यतिरेकीति ॥ ❀ ॥

स्वार्थपरार्थभेदेनापि द्विविधमनुमानं तत्र परार्थं न्यायसाध्यम्, न्यायश्च पक्षावयवात्मकवाक्यबूद्ध्यः, प्रतिष्ठाहेतुदाहरणोपनयनि-गमनानीति पक्षावयवाः, पर्यन्तोवक्रिमानित्यादिवाक्यं प्रतिष्ठा,

वि० धूमादित्यादिकं हेतुः, योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा महानस-
मित्यादिकमुदाहरणम्, वज्रिख्याप्यधूमवानयमित्यादिकमुपगयवा-
क्यम्, तस्माद् वज्रिमानित्यादिकं निगमनवाक्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ❀ ॥

उपमितिशाब्दबोधयोरनुमितावन्तर्भावस्तत्प्रकारस्तु पूर्वं प्रप-
ञ्चित इति विरम्यते ॥ ❀ ॥

स्मृतित्तु पूर्वानुभवजनितसंस्काराधीनो ज्ञानविशेषः, तत्र उ-
पेक्षानात्मकनिश्चयः करणम्, भावनाख्यसंस्कारोपेक्षापारः ॥ ❀ ॥

ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगो हेतुर्नातः सुषुप्तिप्राक्का-
लोत्पन्नेच्छादिद्यस्तेस्तत्सम्बन्धेनात्मनश्च मानसप्रत्यक्षम्, तदानीं पु-
रोतिति वर्तमानस्य मनसस्त्वचा सह संयोगाभावात्, नच
रासनादिकास्ते त्वङ्मनःसंयोगसत्त्वे ज्ञानयोगपद्यापत्तिरिति
वाच्यमनायत्वा रासनादिसामग्र्याः स्पर्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य
स्वीकरणीयत्वात्, पक्षधरमिच्छास्तु सुषुप्तिदशायामुक्तप्रत्यक्षवार-
णाय चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वमिति न
पूर्वोक्तप्रतिबन्धकताकल्पनमित्याहुः ॥ ❀ ॥

विद्याऽविद्याभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा, तत्र विद्या प्रमा भ्रमसा-
मान्यभिन्नं ज्ञानम्, अविद्या अप्रमा तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञा-
नम्, अविद्याऽपि द्विविधा संशयविपर्ययासभेदात्, तच्चैकधर्मिणि
विरुद्धभावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः, सच साधारणधर्मज्ञा-
नजन्यासाधारणधर्मज्ञानजन्यविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानजन्यभेदात्
त्रिविधः, विपर्ययासो निश्चयात्मको भ्रमः, देहे चात्मनोऽभेदनिश्चयः
गौरोऽहमित्यादिः पीतः शङ्ख इत्यादिश्च, तत्राविद्यायां दोषः
कारणम्, सतु पित्तदूरत्वादिरूपो नानाविधः, प्रमायान्तु गुणः का-
रणम्, तत्र विशेषणवताविशेष्येण सन्निकर्षः प्रत्यक्षे गुणः, साध्यवि-
शिष्टपक्षे परामर्शोऽनुमितौ गुण इति, प्रमात्वं स्वतोयाद्यामिति
गुणभट्टमुरारिभिः, तन्न सम्यक् तथा सति प्रमात्वस्य संश-

वि० यानुपपत्तेः, किन्तु इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादित्या-
द्यनुमानं प्रमात्वग्राहकमिति संक्षेपः ॥ ॥ ॥

सुखन्तु सर्वेषामभिषावविषयः धर्मेण जायते, तत्रैहिकं सुखं
दुःखानुविद्धम्, पारत्रिकं स्वर्गसुखन्तु न दुःखावच्छेदकशरीराव-
च्छिन्नमिति विशेषः ॥ ॥ ॥

दुःखन्तु सर्वेषां देवविषयः अधर्मेण जायते नारकिणां यत्
दुःखं तत्र सुखावच्छेदकशरीरावच्छिन्नमिति विशेषः ॥ ॥ ॥

इच्छा द्विविधा फलेच्छा उपायेच्छा च, तत्र फलं सुखं दुःखनिवृ-
त्तिश्च, तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम्, उपायोभोजनौषध-
पानादिः, तद्विषयिणीच्छा तु इष्टस्य सुखदुःखनिवृत्तयोरस्य
साधनताज्ञानजन्या, एवं तदुपायादावपि तत्साधनताज्ञानादिच्छा
भवति, प्रवृत्तिहेतुरिच्छा चिकीर्षा, सा च कृतिसाध्यत्वप्रकारके-
च्छा, तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानम्, इष्टसाधनताज्ञानम्, बलवद्वि-
ष्टसाधनत्वज्ञानाभावश्च कारणम्, अतो न समुद्रजङ्घनदृष्ट्यापर्यट-
नादौ चिकीर्षा न वा मधुविषसंप्लान्नभोजने क्षुधातुराणां चिकीर्षा,
केचित्तु बलवद्विष्टसाधनत्वज्ञानं चिकीर्षाहेतुरित्याहुः ॥ ॥ ॥

दुःखहेते दुःखज्ञानं दुःखोपायहेते तु दुःखसाधनताज्ञानं का-
रणम्, बलवद्विष्टसाधनताज्ञानश्च हेतस्य प्रतिबन्धकं तेन नान्त-
रोयकदुःखजनके पाकादौ न हेत इति ॥ ॥ ॥

प्रयत्नस्त्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् तत्र प्रवृत्तिं
प्रति चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानमुपादानप्र-
त्यक्षश्च हेतुः, निवृत्तिं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं हेतश्च कारणम्,
जीवनयोनियत्नस्तु जीवनादृष्टजन्यः शरीरे प्राक्संचारे कारणम्,
सतु अतीन्द्रियः, स अद्विक इति केचित्तु, ज्ञानेच्छाकृतिहेताः
सविषयका इति बहवः । भावनाख्यसंस्कारोऽपि सविषयक-
इत्यन्ये इति संक्षेपः ॥ ॥ ॥

वि० गुणत्वं क्षितिजलयेच्छित्ति, तत्तु अतीन्द्रियम्, तन्नित्ये नि-
त्यम्, अनित्येऽनित्यम्, आद्यपतनक्रियायां तदसमवायिकारणम्,
द्वितीयपतनादौ तु वेगस्यासमवायिकारणत्वमिति, वल्लभाचार्य-
मतेऽस्य स्पर्शनप्रत्यक्षं भवतीति ॥ ❀ ॥

द्रवत्वं क्षितिजलतेजःसु तिष्ठति, तद्विविधं सांसिद्धिकं नैमि-
त्तिकञ्च, तत्राद्यं जल एव, वज्रसंयोगादिनिमित्तादुत्पन्नं नैमित्ति-
कन्तु घटादिपृथिवीषु सुवर्णादितेजःसु च, जलपरमाद्यौ द्रवत्वं
नित्यं तद्विज्ञेऽनित्यम्, स्यन्दनाख्यकर्मणि द्रवत्वमसमवायिका-
रणम्, सक्तकादीनां संयोगविशेषे पिण्डीकरण्याख्ये खेहसहितं द्र-
वत्वं निमित्तकारणमतोद्भूतसुवर्णादिना हिमकरकादिना च न
सक्तकादीनां संग्रहः ॥ ❀ ॥

खेहस्तु जल एव वर्तते, परमाद्यौ स नित्यः, अन्यत्रत्वनित्यः,
तैकान्तवर्तिनि जले प्रकृत्यखेहोवर्तते ऽतस्तज्जलं न वज्रेः प्रतिकू-
लम्, अप्रकृत्यखेहयुक्तस्यैव वज्रनाशकत्वमिति, खिग्वं जलमिति-
प्रतीतिसिद्धेऽयं गुणोद्भवत्वेन नान्यथासिद्धः, हिमकरकादौ
द्रवत्वानुपलभ्येऽपि खेहस्योपलम्भात् द्रवत्ववति सुवर्णादावनुप-
लम्भाच्चेति ॥ ❀ ॥

संस्कारस्त्रिविधः वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् । तत्र वेगः
क्षितिजलतेजोवायुमनःसु तिष्ठति, स्थितिस्थापकः क्षितौ,
क्रेषाच्चिन्मते पृथिव्यादिचतुष्के स वर्तते, भावनाख्यसंस्कारस्तु
जीवात्मनि जायते, नित्यः संस्कारोनास्ति । वेगस्तावद्द्विविधः
कर्मजवेगजभेदात्, तत्र शरादौ नोदनजनितेन कर्मणा वेगो-
जन्त्यते तेन च पूर्वकर्मनाशादुत्तरं कर्म, एवमुत्तरोत्तरमपि,
वेगं विना कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात् पूर्वकर्मनाश उत्तरक-
र्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगवता कृपाणेन जनिते घटे वेगो-
जन्त्यते स वेगजोवेग इति । स्थितिस्थापकसंस्कारस्त्वतीन्द्रियः

वि० आह्निकशाखादीनां परित्यागे यत्पूर्वदेशगमनं तत्र स्थितिस्थाप-
कोहेतुरिति । भावनास्यसंस्कारस्तु उपेक्षानात्मकनिश्चयेन अन्य-
ते, स्मरणे प्रत्यभिज्ञायाश्चायं हेतुः, अथमपि संस्कारोऽतीन्द्रि-
यस्वरमफलनाशः क्वचित् रोगादिनाशः क्वचित् कालनाशश्च,
केचित्तु समानविषयकं स्मरणमेव संस्कारनाशकमतएव “जायते
च पुनः पुनः स्मरन्नाहृत्तरसंस्कारः” इतिदीधितिरपि साधु
सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ * ॥

धर्मोऽपि जीवे तिष्ठति सर्व्वधर्मैहिकपारत्रिकाणां सुखाना-
मसाधारणकारणम्, यागदानादिक्रियायापारतया स कथ्यते
अन्यथा कर्मबामाशुविनाशित्वात् थापारान्तरभावाच्च काला-
न्तरभाविफलजनकत्वं न स्यात्, ननु ध्वंस एव कर्मणां थापारो-
स्तु, नच प्रतियोगितद्धंसयोरेकत्राजनकत्वम्, सर्व्वत्र तथात्वे माना-
भावात्, नच कर्मबामविच्छिन्ना फलधारा स्यात् ध्वंसस्याविना-
शित्वादिति वाच्यं कालविशेषस्य सहकारित्वोपगमादिति चेन्न
गङ्गाखानादिस्थलेऽनन्तजलसंयोगध्वंसानां थापारत्वकल्पनाम-
पेक्ष्यापूर्व्वस्यैकस्य साधवेन कल्पयितुमुचितत्वात् धर्मादीनां
“धर्मः क्षरति कीर्त्तनात्” इत्याद्यागमसिद्धत्वाच्चेति संक्षेपः,
धर्मो नित्योनास्ति, अथमतीन्द्रियो मिथ्याज्ञानजन्यवासनाजन्यश्च
नातस्तत्त्वज्ञानिनां यागादिना धर्मोत्पत्तिः, एवमयं कर्मनाशा-
जलस्यर्शादिनाश इति ॥ * ॥

अधर्मस्तु निषिद्धकर्मणा अन्यते, दुःखानामसाधारणकारणं
जीववृत्तिः, प्रायश्चित्तादिना नाशते, अथमप्यतीन्द्रियोऽनित्यो-
वासनाजन्यश्चेति, प्रारब्धानां धर्माधर्माणां भोगादेव क्षयः,
तदितरेषान्तु तत्त्वज्ञानादिपिनाशः, तत्तच्छरीरभागजनकं यत्
कर्म तत् प्रारब्धमश्नुते, तदभिप्रायकमेव “माभुक्तं क्षीयते कर्म”
इति गीतावचनं वेदितव्यमिति ॥ * ॥

वि० शब्द आकाशे निष्ठति, स द्विविधोऽध्वनिवर्षाभेदात्, ध्वन्यात्मक-
शब्दस्तु भेरोदग्राद्यभिघातजन्यः, वर्षाश्च कण्ठतास्वभिघातादि-
जन्यः, सोऽपि खरव्यङ्गनभेदाद्विविधः, खरा अकारादयः षोड-
श, कादयोऽप्यङ्गनसंज्ञकाश्चतुस्त्रिंशत्, शब्दस्तु श्रोत्रोत्पन्नोऽप्युत्पद्यते
अवबोन्निषेद्य, तदुत्पत्तिस्तु वीचीतरङ्गन्यायेन भवति तथाहि
आद्यशब्दस्य बहिर्दृशदिग्बन्धोऽन्यः शब्दस्तेन शब्देन जन्यते
तेन चापरस्तस्यापक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नोऽप्युत्पद्यते इति । केषा-
श्चिन्मते कदम्बगोक्षकन्यायात् शब्दोत्पत्तिस्तथाहि आद्यशब्दाद्दृशस्य
दिक्षु दृश शब्दा उत्पद्यन्ते ततश्चान्ये दृश शब्दा उत्पद्यन्ते इति,
एतन्मतन्तु ब्रह्मशब्दकल्पनागौरवग्रस्तमिति । क उत्पन्नः कोविन्द
इत्युत्पादविनाशप्रतीतेः शब्दस्थानित्वत्वम्, तत्र उत्तरशब्देन पूर्व-
शब्दस्य नाशः, अन्यशब्दस्तपान्यशब्दनाशः क्षणिक इति वदन्ति ।
नच सोऽयं क इति प्रत्यभिज्ञाबन्धाच्छब्दस्य नित्यत्वमिति वाच्यं
प्रत्यभिज्ञायाः साजात्यविषयकत्वात् यदेवौघधं मया कृतं तदेव
चैत्रेणापि कृतमित्यादिवदित्यन्यत्र विस्तर इति गुणनिरूपणम् ॥०॥

कर्म पञ्चविधमुत्क्षेपश्चावक्षेपश्चाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्,
कर्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा, एवमुत्क्षेपश्चात्वादिकमपि, अमञ्ज-
रेचनस्यन्दनोर्द्ध्वजनतिर्यङ्गमनान्यपि गमन एवान्तर्भवन्ति इति
न विभागन्यूनतेति । कर्मं क्षित्यादिचतुष्को मनसि च तिष्ठति,
इदञ्च स्वजन्योत्तरसंयोगेन नाशते, नित्यं कर्मं नास्तीति संक्षेपः ।
इति कर्मनिरूपणम् ॥ ❀ ॥

सामान्यं त्रयादित्रिके तिष्ठति नित्यञ्च, तच्च द्विविधं परापर-
भेदात्, परत्वमधिकदेश्चक्षित्वमपरत्वमल्पदेश्चक्षित्वं सर्वजा-
त्यपेक्षयाऽधिकदेश्चक्षित्वात् सत्तायाः परत्वम्, ब्रवत्वपृथिवी
त्वादोनान्तु परत्वमपरत्वञ्च, चैत्रत्वादिजातेरपरत्वमेव । जाति-
बाधकानि आचार्यैर्ब्रह्मानि यथा ।

वि०

“अक्षेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्घटोऽधानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंयहः” ।

इति । एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, तुल्यव्यक्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्त्वञ्च न जातिद्वयम्, सङ्घीर्यत्वाद्भूतत्वं मूर्त्तत्वञ्च न जातिः, अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः, व्यावृत्तसम्भावस्य विशेषपदार्थस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वम् न जातिः, समवायसम्बन्धाभावात् समवायो न जातिरिति सामान्यनिरूपणम् ॥ * ॥

सङ्घटने सत्त्वमात्र समवेतत्वं विशेषत्वम्, एकाश्रितगुणकार्म्भवारणाय सत्त्वन्तम्, सामान्यवारणाय विशेष्यदण्डम्, घटादीनां द्युक्कपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः परमाणुत्वाच्च परस्परं भेदकोविशेष एव, सतु खत एव व्यावृत्तस्य विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति, विशेषश्च नित्यब्रह्मेषु निवृत्ति नित्यश्चेति संक्षेपः, विशेषपदार्थस्तु दर्शनान्तरकारिणं मन्यते अतएवास्य दर्शनस्य विशेषदर्शनेति संज्ञा, एतन्मतानुयायिनामपि वैशेषिकेति संज्ञा यौगिकीति विशेषपदार्थनिरूपणम् ॥ * ॥

अवयवावयविनो गुणगुणितेः क्रियाक्रियावतो जातिजातिमतो नित्यब्रह्मविशेषयोश्च सम्बन्धः समवायः, सच क्वाघवादेक एव सिद्धः, तत्रानुमानं प्रमाणं तथाहि गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेष्यविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दृष्टीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्, नच स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरमिति वाच्यम्, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवाक्क्वाघवादेकस्य समवायस्य सिद्धिः, वायौ रूपसमवायस्य सत्त्वेऽपि रूपाभावात् वायूरूपवानिति प्रतीतिरिति, समवायश्च विशेष्यतासम्बन्धेन ब्रह्मादिपक्षके तिष्ठति, अयमतोन्द्रियः नित्यत्वे सति चेतनान्यभावत्वात् कालादिवदित्वनुमानात् समवायस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिरिति वैशेषिकाः इति समवायनिरूपणम् ॥ * ॥

वि० अभावोद्विधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्, संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात्, द्रव्यादिषट्क-
भिन्नत्वमभावत्वम्, भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वम्, तादात्म्यसम्-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम्, विनाशभावत्वं
प्रागभावत्वम्, अन्याभावत्वं ध्वंसत्वम्, सदातनसंसर्गाभावत्वमत्य-
न्ताभावत्वम्, ध्वंसत्वादिकमखखोपाधिरिति केचित् । अभावस्तु
विशेषणतासम्बन्धेन तिष्ठति, अभावानामधिकरणात्मकत्वमिति
मीमांसकाः, तन्न तथा सति घटाभाववद्भूतत्वमित्याधाराद्येयभा-
वावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तेस्तत्तच्छब्दरसगन्वाद्यभावानां प्रत्यक्षानुप-
पत्तेश्च तत्तदधिकरणाणां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्, यत्र भूतत्वे
घटादिकमपसारितं पुनरानीतञ्च तत्र घटकावस्य सम्बन्धा
घटकत्वात् न घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः, तत्तत्प्राणीनभूत-
त्वादिस्वरूपस्यैव तत्तदभावसम्बन्धत्वोपगमात् । तत्रोत्पादविनाश-
शास्त्री सामयिकनामा चतुर्थोऽयं संसर्गाभाव इति केचित् इत्य-
न्यत्र विस्तर इत्यभावपदार्थनिरूपणम् ॥ ५॥

एतेषु सप्तसु पदार्थेष्वेव गौतमोक्ताः षोडशपदार्था अन्तर्भ-
वन्ति, तथाहि इन्द्रियरूपं प्रत्यक्षप्रमाणं द्रव्यएवान्तर्भवति, व्या-
प्तिज्ञानसादृश्यज्ञानपदरूपाणि अनुमानोपमानशब्दप्रमाणानि
गुण्ये, आत्मशरीरेन्द्रियमनोरूपाणि प्रमेयाणि द्रव्ये, रूपादयोऽर्था
गुण्ये, बुद्धिर्गुण्ये, प्रवृत्तिर्यत्नगुण्ये, रागद्वेषभ्रमात्मकमोहरूपा दोषा
गुण्ये, शरीरसंयोगरूपप्रेत्यभावश्च गुण्ये, सुखदुःखभोगात्मकं
फलं गुण्ये, दुःखं गुण्ये, आत्यन्तिकदुःखध्वंसरूपापवर्गाऽभावेऽन्त-
र्भवति । संश्रयात्त्वज्ञानविशेषोगुण्य एव, प्रवृत्तिहेतुत्वच्छिष्यय-
रूपं प्रयोजनं यथायथं द्रव्यगुण्यकर्माभावपदार्थेषु अन्तर्भवति,
साध्यसाधनोभयसाध्याभावसाधनाभावद्वयान्यतरवत्त्वेन बादिप्र-
तिवाद्युभयनिश्चयविषयरूपो दृष्टान्तोयथायथं द्रव्यादिषु अन्त-

वि० भवति, शास्त्रितार्थनिश्चयरूपः सिद्धान्तोगुणपदार्थः, शब्दविश्लेषात्मका अवयवा गुणेष्वन्तर्भवन्ति, आपत्त्याख्यमानसञ्चानविश्लेषात्मकस्तर्कोगुणपदार्थः, निर्बयोञ्चानविश्लेषोगुण एव, वाक्यविश्लेषरूपाः वादजल्पवितर्का गुण एवान्तर्भवन्ति, दुष्टहेतुरूपा हेत्वाभासा यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भवन्ति, कृत्तज्जात्वोर्वाक्यविश्लेषरूपतया गुणत्वमेव, प्रतिज्ञाज्ञानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासन्न्यासहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनाधिकपुनरुक्तानां नियद्दृष्टानानां शब्दरूपतया गुणेष्वन्तर्भावः, अननुभाषयाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपायां अभावेऽन्तर्भावः । मतानुज्ञाया वाक्यरूपतया गुणेष्वन्तर्भावः, पर्यनुयोव्योपेक्षयास्याभावेऽन्तर्भावः, निरनुयोव्यानुयोगस्य वाक्यरूपतया गुणेष्वन्तर्भावः, सिद्धान्तमभ्युपेतानियमात् कथाप्रसङ्गस्यापिसिद्धान्तस्य गुणेष्वन्तर्भावः, हेत्वाभासाख्यानियद्दृष्टानस्य दुष्टहेतुरूपत्वे यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः, दोषोद्भावनरूपत्वेतु गुण एवान्तर्भाव इति संचेयः ॥ ❀ ॥

तुतातभट्टमतानुयायिनस्तु द्रव्यगुणकर्मसामान्यरूपाश्चत्तार एव पदार्था इति वदन्ति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यसङ्ख्यासमवायसादृश्यशक्तयोऽष्टौ पदार्था इति गुरवः ॥ ❀ ॥

दीधितिकृतस्तु पदार्थतत्त्वनिरूपणस्थे प्रकारे कतिपयान् कथादमहर्षिप्रोक्तान् पदार्थान् खण्डयन्तिस्त तदनुक्तान् कतिपयानतिरिक्तान्क्रीकृतवन्तश्च, तदिह संचेयेषु प्रदर्शयते । दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घट इत्यादिखवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, नच तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालदिशोरपि बज्जलाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथाच उपाधिभेदादेक-

वि० या दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्तिस्तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति, सूर्य्यक्रियादौ स्वसंयुक्तेश्वरसंयोगितपनाश्रितत्वादिसम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्बन्धेन तत्त्वसम्बन्धघटकतयाऽप्यतिरिक्तकावाद्यसिद्धेः । अथवा क्षण एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्राग्भावावच्छिन्नकर्मण्यः क्षणत्वासम्भवात् भाविकर्मोत्तरजन्यविभागान्तरप्राग्भावावच्छिन्नस्य कर्मण्यः क्षणचतुष्टयादिस्थायित्वेन तादृशस्योपाधित्वासम्भवात्, नच विभागे स्वजन्यत्वं विवक्ष्यीयम्, स्वताननुगमादननुगमापत्तेः, विभागजननादिदशायामुपाध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताप्यननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीनामतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणानामवस्थाभ्युपेयत्वात् तैरेव तादृशाः सर्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किमतिरिक्तेन कालेनेति । ❀ ।

एवं शब्दनिमित्तकारकत्वेन कृतस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारकत्वं कल्पनीयं किमतिरिक्ताकाशकल्पनेन, नच जीवात्मगतादृष्टस्य शब्दकारकत्वात् जीवात्मनामपि शब्दनिमित्तकारकत्वेन विनिगमनाभाव इति वाच्यम्, अदृष्टस्य शब्दहेतुत्वेऽपि तदाश्रयस्य तद्धेतुत्वे प्रमाणाभावात्, अस्मदादेः शब्दाधिकारकत्वेऽहं शब्दवानित्यादिप्रत्ययापत्तेश्च, एवं तत्त्वार्थविवराद्युपाधिभेदेनेश्वरस्यैव श्रोत्रेन्द्रियत्वं नतु तदनुरोधेनाकाशः कल्पनीयः । ❀ ।

मनोऽपि असरेष्मात्मकं भूतमेव, अदृष्टविशेषस्य प्रतिबन्धकतया च न ज्ञानयौगपद्यमन्यथा तवापि रासनादिकाले स्पर्शनवारणासम्भवात् । ❀ ।

परमाणुद्वयकयोर्मानाभावः ऋटाच्चैव विनामात्, असरेभ्यः

वि० सावयवश्चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवत् असरेषोरवयवाः सावयवा म-
हदवयवत्वात् कपाखवदिन्नादेरप्रयोजकत्वात्, अन्यथा तादृशरी-
न्नाऽनवस्थितावयवपरम्परासिद्धिप्रसङ्गात्, नचाक्षुपरिमाणास-
त्त्वेऽबुध्यवहारानुपपत्तिरतस्तत् परिमाणं तदधिकरन्नद्रव्यश्चावयव-
मेवाङ्गीकार्यमिति वाच्यं तदपेक्षयाऽपक्ष्यपरिमाणवत्त्वस्यैव त-
दपेक्षवाऽबुध्यवहारस्य विषयत्वात्, अन्यथा गारिकेणादामखण्ड-
मयु इत्यादिव्यवहारः कथं स्यादिति । ॥ ॥

ईश्वरे किमपि परिमाणं नास्ति, द्रव्यत्वस्य परिमाणव्याप्यत्वा-
सिद्ध्या द्रव्यत्वेन हेतुना चूटित्वादेरिव परिमाणस्यापि नेश्वरे
सिद्धिरिति । ॥ ॥

एवमनुद्धूता गन्धरसरूपस्यर्शा अपि न सन्ति, तथा सति
मूर्त्ताभावस्यैव रूपाद्यभावस्याप्ययोग्यप्रतियोगिकत्वेनायोग्यतया
वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः । नच समवेतद्रव्यं
प्रति स्पर्शवत्त्वेन समवायिकारकत्वात् चक्षुराद्यवयवानामनु-
द्धूतस्पर्शं चावयवक इति वाच्यमतीन्द्रियानन्तस्पर्शकोटिकल्प-
नामपेक्ष्य चाद्यवान्मूर्त्तत्वेनैव द्रव्यसमवायिकारकतायाः कल्प-
यितुमुचितत्वात्, मूर्त्तत्वन्तु स्पन्दसमवायिकारकतावच्छेदकतया
सिद्धंजातिविशेषः नच भूतत्वेन सङ्गीर्णत्वान्मूर्त्तत्वं न जातिरिति
वाच्यं मूर्त्तत्वभूतत्वयोर्घटत्वकणसत्वयोरिवाभिन्नत्वात्, नचेदं भूतं
मूर्त्तञ्चेति सह प्रयोगस्यानुपपत्तिः, तत्र भूतपदस्य मूर्त्तपदस्य
वा तत्पदवाच्ये जातत्विकत्वात्, समवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवद्भूति-
द्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्त्वमेव भूतत्वमित्यपि ज्ञेयम्, नच मूर्त्तत्वेन
द्रव्यसमवायिकारकत्वेऽन्यावयविना घटादिनाऽपि द्रव्यान्तरस्या-
रम्भप्रसङ्ग इति वाच्यं तत्रासमवायिकारकस्य संयोगविशेषस्या-
भावेन द्रव्यान्तरारम्भासम्भवात् अन्यथा स्पर्शवत्त्वेन हेतुताम-
तेऽपि तद्दोषस्थानिरासादिति । ॥ ॥

वि० एवं पृथक्त्वमपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावेनैवायमस्मात् पृथगितिष्ववहारोपपत्तेः, नचान्योन्याभावस्य सावधित्वाभावात् सावधित्वविषयकतादृश्व्यवहारस्य कथं तेनोपपत्तिरिति वाच्यं तादृश्व्यवहारस्य सावधित्वविषयकत्वे प्रमाणाभावात्, नचैवं घटः पटाग्रेत्वमपि प्रयोगापत्तिः अन्यारादित्यादिसूत्रस्थान्यपदेस्य तदर्थकपरतया पृथक्शब्दसमभिव्याहारइव नञ्समभिव्याहारेऽपि पञ्चम्याः सम्भवादिति वाच्यं तत्सूत्रस्थान्यशब्दस्य तदर्थकशब्दविशेषपरतया नञस्तदन्तर्भावासम्भवात्, नच “अन्य इत्यर्थग्रहणमितरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्” इतिसिद्धान्तकौमुदीविरोध इति वाच्यं तस्या अपि आकृतिगणविशेषे तात्पर्यात्, नच “पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” इतिसूत्रे पृथक्शब्दग्रहणं निरर्थकमिति वाच्यं तृतीयाद्वितीयार्थमेव तत्सूत्रे तच्छब्दग्रहणत्वात्, वस्तुतस्तु नञोऽन्यार्थकत्वमेव नास्ति तस्य भेदमात्रार्थकत्वात् पृथग्विनेतिसूत्रे पृथक्शब्दस्य असाहित्यार्थकस्यापि योगे पञ्चम्यर्थं पृथक्शब्दस्य ग्रहणमतएव “दुनोति चन्द्रात् पृथगप्यनञ्ः” इत्यादि प्रयोगोऽपि साधु सङ्गच्छते, यदा पृथक्शब्दस्य भेदमात्रार्थकत्वेन अन्यार्थत्वाभावात् पृथग्विनेतिसूत्रे पृथक्शब्दग्रहणम्, अथयनिपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयासम्भवे ऽपि पृथक्शब्दस्याव्ययतया अव्ययमस्मात् पृथगित्यत्र भेदान्वयसम्भवादिति संक्षेपः ॥ ❀ ॥

एवं परत्वापरत्वे अपि न गुणान्तरे वज्जतरात्पतरसंयुक्तसंयोगात्मकविप्रकृतत्वसन्निकृतत्वाभ्यां तत्रागभावाधिकरश्चक्षेत्रोत्पत्तिकत्व-तदधिकरश्चक्षेत्रत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वरूपाभ्यां व्येकत्वकनिकृताभ्याश्च द्विविधपरापरत्ववहारोपपत्तेः, तत्र विप्रकृतत्वसन्निकृतत्वे तदन्यतरशून्यं तृतीयमपेक्षेते, प्रयागतः काशीविप्रकृता मधुरा, मधुरातः काशीसन्निकृतः प्रयाग इत्या-

वि० दिव्यवहारात्, ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वेतु परस्यराश्रयमात्रमपेक्षते
 कक्ष्याबाज्ज्येष्ठोरामः रामात्कनिष्ठोऽप्यबा इत्यादिव्यवहारा-
 दिति ।

एवं विशेषोऽपि न पदार्थान्तरम्, निखानां द्रव्याणां स्वतो-
 व्यावृत्तत्वस्वीकारेणैवोपपत्तेः । ननु योगिनोऽतिरिक्तं विशेषपदार्थं
 प्रत्यक्षत एव पश्यन्तीति चेदेवं तर्हि सप्रथममेव योगिनः पृच्छ्य-
 न्तां किमेतेऽतिरिक्तं विशेषपदार्थं पश्यन्ति न वेति ॥ ❀ ॥

अथाप्यवृत्तिरूपादिकमपि स्वीकार्यं पक्षे घटे रक्तं रूपमन्त-
 नास्ति किन्तु वहिरेवेतिप्रतीतेः भग्ने तस्मिन् अन्तःश्यामत्वस्य
 प्रत्यक्षत एवोपलब्धेः । ननु व्याप्यवृत्तिरूपत्वादिजातेरव्याप्य-
 वृत्तिरूपत्वं न सम्भवति सविषयकान्यथाप्यवृत्तिवृत्तिजातेर-
 व्याप्यवृत्त्यवृत्तित्वनियमादिति चेन्न तादृशनिश्चयमात्राप्रामाणिक-
 त्वात् । अतएव

“लौहितोयस्तुवर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ॥

श्वेतः क्षुरविषाखाभ्यां स नीलोदध उच्यते” ॥

इति स्मृतिरपि साधु सङ्गच्छते, एवञ्च चित्रमपि रूपं नातिरिक्तं
 विजातीयरूपसमानाधिकाररूपेणैव चित्रव्यवहारोपपत्तेः नी-
 लादेर्नीलाद्यतिरिक्तरूपाजनकत्वेन चित्ररूपोत्पादासम्भवाच्च,
 स्पर्शोऽपि चाव्याप्यवृत्तिः अन्यथा सुकुमारकठिनाभ्यामवयवाभ्या-
 मारब्धेऽवयविनि सुकुमारावयवावच्छेदेन त्वक्संयोगे काठिन्य-
 स्थाप्यपलम्भप्रसङ्गः, नच सुकुमारत्वकठिनत्वे संयोगविशेषौ, चाक्षु-
 षत्वप्रसङ्गात् । रसोऽपि चाव्याप्यवृत्तिः अन्यथा तिक्तमधुराभ्याम-
 वयवाभ्यामारब्धेऽवयविनि तिक्तावयवावच्छेदेन रसनसंयोगे मा-
 धुर्योपलम्भप्रसङ्गः, नीरस एववाऽवयवी तत्रावयवरसानामेवो-
 पलब्धेः, एतेन गन्धोऽपि व्याख्यातः ॥ * ॥

कर्मापि चाव्याप्यवृत्तिं चक्षन्तीषु सर्वासु शाखासु निश्चलमूषे

वि० तस्यै चक्षतीतिप्रत्ययात् । ननु आत्मा एव चलन्ति न पुनर्बद्ध-
इत्यपि प्रत्ययोऽस्तीति चेत्तस्य सर्वावयवावच्छेदेन चलनाभावो
विषयः न पुनः सर्वथैव चलनाभावः, उक्तप्रत्ययविरोधात्, अत-
एव सदाकम्पोऽन्वत्यवृक्ष इति प्रसिद्धिरपीति ॥ ❀ ॥

अथ द्वाभ्यां त्रिभिर्वा नीकावयवैर्यत्रावयवी आरभ्यते तत्रा-
वयविनि तत्तदवयवावच्छेदेन नाना नीकं कथं नेत्यद्यते तत्तद-
वयवगतरूपाणां भिन्नत्वादिति चेत् यथा घटादिसन्निकर्षस्य
घटादिसाक्षात्कारजनकत्वेऽपि घटपटमठेषु सन्निकर्षेषु घट-
पटमठान् विषयीकृतैकमेव प्रत्यक्षं जायते एवं वङ्गिपरामर्शस्य
वङ्गानुमितिमात्रजनकत्वेऽपि यत्र वङ्गेराजोक्तस्य च परामर्श-
द्वयं वर्तते तत्र वङ्गाजोकोभयविषयिणी एकैव समूहात्मनानु-
मितिस्तथा तत्तदवयवरूपैर्मिलित्वा एकमेव व्यापकं रूपमुत्पाद्यते
तत्र न कोऽपि विरोधः ॥ ❀ ॥

एवमेकत्वसंख्याया असमवायिकारणं नास्ति भावकार्यमात्र-
स्यासमवायिकारणजन्यत्वे मानाभावात् ॥ ❀ ॥

द्रव्यनाशं प्रति असमवायिकारणनाश एव कारणं नतु समवा-
यिकारणनाशः, तस्याऽऽप्तत्वात्, नित्यसमवेतद्रव्यनाशे असमवा-
यिकारणनाशस्य हेतुतायाः ऋप्तत्वात्, समवायिकारणनाशस्थले
च असमवायिकारणनाशानन्तरमेवावयविनाशः कार्यकारण-
भावान्तरकल्पनामपेक्ष्य क्षयविलम्बकल्पनाया एव अधीयस्त्वाद-
िति ॥ ❀ ॥

द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शवत्त्वमेव प्रयोजकं नतुद्रूतरूपवत्त्वमपि,
अतएव शीतोवायुरिति स्पर्शनभ्रमोऽपि साधु सङ्गच्छते, तसरेषोः
स्पर्शनाभावेतु प्रकृतपरिमाणमपि द्रव्यस्पर्शनप्रयोजकं वा-
च्यम्, रूपस्य प्रयोजकत्वे त्वक्सन्निकर्षानन्तरं वायुर्वातीति सा-
र्वभौतिकप्रत्यक्षानुपपत्तेर्गौरवाच्च । एकः फूत्कारः द्वौ फूत्कारौ

वि० त्रयः फूत्कारा इत्याद्याकारकं वायुगतसङ्ख्याप्रत्यक्षेण भवत्येव,
 क्वचिच्च वायुसङ्ख्याया अग्रहोदोषात् । त्रयचाक्षुषप्रत्यक्षेण रूप-
 मेव प्रयोजकं नतु स्पर्शवत्त्वं मानाभावात् उद्भूतस्पर्शशून्यायाः
 प्रभायाश्चाक्षुषे अभिचाराच्च । समवेतेन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेण आ-
 त्मासमवेतरसगन्धशब्दजातीतरयोग्यधर्मसमवायित्वं प्रयोजकम्,
 सुखादिमादायात्मनस्तादृशप्रत्यक्षवारणाय आत्मासमवेतेति, शब्द-
 वत ईश्वरस्य तादृशप्रत्यक्षवारणाय शब्देतरेति, योग्यरसवतो-
 रसनगतपित्तद्रव्यस्य त्रसरेखोर्यादृश्यर्थं रसेतरेति, वायूपनीतसु-
 रभिभागस्य त्रसरेखोर्वारणाय गन्धेतरेति, पृथिवीत्वादिमादाय
 तदोषतादवस्थवारणाय जातीतरेति, नित्यज्ञानमादायेश्वरस्य
 तादृशप्रत्यक्षवारणाय योग्येति, नच नित्यज्ञानस्यात्मासमवेत-
 त्वाभावाद्योग्येति विशेषणं किमर्थमिति वाच्यं सुखादिसम-
 वायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धाया आत्मत्वजातेरीश्वरावृ-
 त्तित्वेन नित्यज्ञानादेरात्मासमवेतत्वसत्वात्, आत्मासमवेतत्वं
 विहाय सविषयकधर्मासामानाधिकरस्थनिवेशेण शब्देतरत्वं
 नोपादेशम्, पिशाचारम्भकसंयोगादिवारणार्थं नु योग्यत्वं निवे-
 शनीयमिति । अस्मदादीनां परिमाणशून्यत्वं नयनसंख्यपित्त
 द्रव्यस्य परिमाणवत्त्वञ्च यद्यङ्गीक्रियते तदा तादृशप्रत्यक्षे परि-
 माणवत्त्वमेव प्रयोजकम्, वायूपनीतसुरभिभागादेः परिमाणा-
 नङ्गीकारात्, अथवा नयनसंख्यपित्तद्रव्यस्य परिमाणानङ्गीका-
 रेऽपि परिमाणवत्त्वं न तादृशप्रत्यक्ष्यभिचारि, तादृशद्रव्यस्य
 रूपानङ्गीकारेण प्रत्यक्षानङ्गीकारात्, नच तद्गतपीतरूपस्यैव
 शङ्कादावारोपात्मकं पीतः शङ्क इति ज्ञानं जायते तत्तस्य रूप-
 शून्यत्वे कथमुपपद्यते इति वाच्यं वस्वन्तरदृष्टस्व स्मृतस्य पीत-
 रूपस्यैव दोषवशाच्छङ्कादावारोपात्तः, अन्यथा चैत्रीयनयनसं-
 ख्यपित्तद्रव्यस्य पीतिमा मैत्रेय कथं न गृह्यते । त्रयप्रत्यक्षसा-

वि० मान्येतु शब्दरसगन्धजातीतरयोग्यधर्मसमवायित्वं तन्मम्, नच रसनगतपित्तद्रव्यवायूपनीतसुरभिभागयोः कथमध्यक्षमिति वाच्यम् असिद्धेः, तयोरूपविरहेण चाक्षुषस्य स्पर्शाभावेन च स्पर्शनस्यासम्भवात्, नच रसनब्राह्म्यां तयोर्ग्रह इति वाच्यं तयोर्द्रव्यग्रहणासामर्थ्यात् ॥ ❀ ॥

एवं घटत्वत्वादिना घटत्वादेरभावस्यापि न प्रत्यक्षं घटत्वत्वस्य घटेतरावृत्तित्वघटितस्य घटेतरातीन्द्रियघटितत्वेनातीन्द्रियत्वात्, एवं जातित्वस्यापि नित्यानेकसमवेतत्वात्मकत्वेन अतीन्द्रियत्वात् तद्रूपवच्छिन्नाभावोऽपि न प्रत्यक्षविषयः ॥ ❀ ॥

सत्ता च न द्रव्यगुणकर्मवृत्तिरेका प्रत्यक्षसिद्धा जातिः, धर्मादीनामतीन्द्रियत्वेन तत्र प्रत्यक्षायोगात् सामान्यादावपि सद्यवहारश्च, नच सत्ताजात्यनङ्गीकारे घटः समित्यादिव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं वर्तमानत्वस्य तद्यवहारविषयत्वात्, ननु सच्छब्दस्य शक्यतावच्छेदकं किमिति चेत् भावत्वमिति गृह्यात्, भावत्वञ्चाभावान्यत्वम्, अभावत्वञ्चानुगतप्रत्ययसिद्धमखण्डोपाधिः, अथवा भावत्वमेवाखण्डोपाधिः । नच भावत्वं सदितिव्यवहारः कथमुपपद्यते इति वाच्यं ज्ञेयत्वं ज्ञेयं घटाभावो घटाभाववानित्यादिवत् स्वस्मिन् स्ववृत्तित्वाङ्गीकारेण तदुपपत्तेः ॥ ❀ ॥

एवं गुणत्वमपि न रूपादिचतुर्विंशतावेका प्रत्यक्षसिद्धा जातिः, अतीन्द्रियेषु प्रत्यक्षायोगात् तुरगादेश्चकृष्टगतिमत्त्वे ब्राह्मणादेश्च द्वेषाद्यभावेऽपि गुणवानयमन्त्रः सगुणोऽयं ब्राह्मण इत्यादिव्यवहाराच्च, नच द्रव्यकर्मान्यसामान्यवदृत्तिकारणतात्वेनानुगतीकृतानां रूपादिकारणतानामवच्छेदकतया गुणत्वजातिः सेत्स्यतीति वाच्यं कार्यतावच्छेदकस्य एकस्य विरहेऽपि येन केनापि रूपेण कारणत्वान्यनुगमय्य जातिकल्पने द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवृत्तिकारणतावच्छेदकतया त्रयोविंशतिगुणवृत्तिजातेरपि

वि० सिद्धिप्रसङ्गात् रूपत्रयेतरसामान्यवदृत्तिकारणतावच्छेदकतया उक्तयुक्ता सिद्धेन जात्यन्तरेण सङ्गरप्रसङ्गाच्च ॥ ❀ ॥

एवं प्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारणम्, अनुभवत्वं न जातिः, अनु-
मित्यादावनुभवव्यवहारस्य स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेव विषयः । जातिस्त्व-
नुभवत्वं साक्षात्कारित्वमेव, साक्षात्कारिणि ज्ञान एव तत्प्रत्ययात्
सुखाद्यनुमित्यादिज्ञाने सत्यपि सुखमनुभवामीति प्रत्ययाभावात्
इति ॥ ❀ ॥

एवं घटाभावाभावोऽपि न घटस्वरूपः किन्त्वतिरिक्त एव,
घटाभावो नास्तीत्यबाधिताभावत्वप्रत्ययात्, नचैवं तृतीयनुरी-
याभावादीनामतिरिक्तत्वेऽनवस्थेति वाच्यम्, एकस्यैव घटाभावस्य
साभावाभावरूपत्वे विरोधाभावात् ॥ ❀ ॥

भेदसामान्यभेदस्तु भावत्वं संसर्गाभावत्वमित्युभयस्वरूपमेव
तस्यातिरिक्तत्वेऽनवस्थापातात् ॥ ❀ ॥

ध्वंसस्य प्रागभावो न प्रतियोगितत्प्रागभावात्मकः, नवा
प्रागभावस्य ध्वंसः प्रतियोगितदूध्वंसस्वरूपः, घटादेः सत्त्वकाले
तस्य ध्वंसप्रागभावौ न स्त इत्यबाधिताभावत्वप्रत्ययात् । प्राग-
भावएवापारमार्थिक इत्यन्ये ॥ ❀ ॥

सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञायाच्च तत्तासंस्कार एव हेतुः
तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकत्वेन संस्कारसाधारणेन ज्ञान-
कक्षज्ञायाः कारणत्वात्, नच प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वे स्मृति-
त्वापत्तिः संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादिति वाच्यं
प्रयोजकत्वस्य व्यापकतारूपत्वे विरोधाभावात्, नच व्याप्यत्वमेव
प्रयोजकत्वम्, मानाभावेन तस्य व्याप्यत्वस्यासिद्धेः, परन्तूद्बोधका-
समभिव्याहारस्थले स्मृतिप्रतिबन्धकसमभिव्याहारस्थले च सं-
स्कारात् प्रत्यभिज्ञाया अनुत्पादेन तत्तास्मृतिरेव तज्ज्ञेतिरिति
मन्तव्यम् ॥ ❀ ॥

वि० अयं स्यात्सर्ववेद्यादिवाक्यश्रवणस्थले शाब्दबोधोधात्मक एव सं-
शयोजायते पदाधीनायाः धर्म्युपस्थितेः कोटिद्वयोपस्थितेश्च त-
दुभयविरोधज्ञानसंशयात्मकयोग्यताज्ञानादिसमभित्थाहृतायाः
शाब्दसामग्र्याः सत्त्वात् । “समानानेकधर्मोपपत्ते र्विप्रतिपत्ते-
रुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च विश्लेषापेक्षोविमर्शः संशयः” इति
सूत्रं प्रशयतोमहर्षेरपि सम्मतमिदम् । एवमेकधर्मिकना-
नाविरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं कोटिद्वयोपस्थितिप्र-
भृतिसामग्रीसमाजाधीनं न कस्यापि कार्य्यतावच्छेदकं यथा नी-
लघटत्वम्, एवं संशयत्वशून्यज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वमपि नीलत्व-
शून्यघटत्ववन्न कार्य्यतावच्छेदकम् ॥ ❀ ॥

एवं स्वत्वमपि पदार्थान्तरम्, यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं तदिति
चेत्, तर्हि कोविनियोगः । भक्षणादिकमिति चेन्न परकीयेऽप्यन्ना-
दौ तत्सम्भवात्, शास्त्रसिद्धं तत्तथेति चेत् किं तच्छास्त्रम्, परस्त्वं
नाददीतेत्यादिकमिति चेत् स्वत्वाप्रतीतौ कथं तस्य प्रवृत्तिः, त-
स्मात् स्वत्वमतिरिक्तमेव, तत्र प्रमाद्यश्च परस्त्वं नाददीतेत्यादिकं
शास्त्रमेव, तच्च प्रतियोगोपादानक्रयपिप्रादिमरयैर्जन्यते, नाश्रुते
च दानादिभिः, कारणानामेकशक्तिमत्त्वात् कार्याणां वैजा-
त्याद्वा कार्यकारणभावनिर्वाह इति दिक् ॥ ❀ ॥

एवं शक्तिरप्यतिरिच्यते दृश्यादिमन्त्रिस्थले वङ्गितजाति-
त्रयकल्पनामपेक्ष्य तेषु फलकारनिर्म्भश्रुतविकारसम्बन्धानामेक-
शक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वात्, सम्बन्ध-
त्रितयनिष्ठैकजात्यङ्गीकारे नोदनत्वादिना सङ्घटप्रसङ्गः । यदि
चान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृशादेरपि कारणत्वमिच्छते तदा तेषामप्ये-
कशक्तिमत्त्वेन कारणत्वमस्तु तथापि जातित्रयकल्पनामपेक्ष्य श-
क्तिद्वयकल्पनैव लाघवेन ज्यायसीति । मख्यादिष्वधेकजातिस्वी-
कारे च मणित्वादिना सङ्घटप्रसङ्ग इति ॥ ❀ ॥

वि० एवं शाब्दस्थलेऽपि घटमितिवाक्घटकपदजन्यपदार्थोपस्थितिघटितसामग्र्यां शक्तिः शाब्दबोधानुकूला स्वीकर्तव्या, नातोघटः कर्मत्वमित्यादिनिराकाङ्कवाक्यस्थले तादृशशाब्दबोधः । इदन्ववधेयम्, अदृष्टदशरथानामीदानीन्तनानां दशरथादिपदात् केन रूपेणोपस्थितिः, दशरथत्वजातेरज्ञातत्वेन तद्रूपेण शक्तिग्रहस्य पदार्थोपस्थितेश्चासम्भवात्, एवं पिशाचाद्यतीन्द्रियशक्तपदस्थलेऽपि कीदृशी शक्तिधीःपदार्थोपस्थितिर्वा । अत्र केचित् दशरथपदवाच्यत्वादिनैव दशरथाद्युपस्थितिरिति वदन्ति ॥ * ॥

एवं संख्याऽपि पदार्थान्तरं नतु गुणः, एकं रूपमित्यादिप्रत्ययात्, नचासौ भ्रमः, बाधकाभावात्, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या तथा प्रत्यय इति चेत् विनक्षयाभ्यां समवायैकार्यसमवायाभ्यामविनक्षयायास्तदत्ताप्रतीतेरयोगात्, नच महारजने तदुपरक्तपटादौ च यथाऽविनक्षया लौहित्यप्रतीतिस्तत्र समवायस्वसमवायिसंयोगयोः सम्बन्धयोर्वैलक्ष्येऽपि प्रकारस्य लौहित्यस्यावैलक्ष्यात् तथात्रापीति वाच्यं तथापि घटत्वादौ एकार्थसमवायसम्बन्धेन एकत्वस्येव द्वित्वस्यापि सत्त्वेन हे घटत्वे इत्यादिप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात्, रूपत्वादौ एकार्थसमवायेन द्वित्वाभावात् रूपत्वरसत्त्वे हे सामान्ये इत्यादिप्रत्ययस्यापलापपत्तेश्च ॥ * ॥

समवायोऽपि च नैकोज्जादेर्गन्धादिमत्त्वप्रसङ्गात्, परन्तु नानैव, समवायत्वं पुनरनुगतमखण्डोपाधिरिति ॥ * ॥

वैशिष्ट्यमपि पदार्थान्तरं रूपादिप्रतीतिनिमित्ततया समवायस्येवाभाववत्ताप्रतीतिनिमित्ततया तस्यापि सिद्धेः, स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तथाप्रतीतिनिमित्तमिति चेन्न समवायोच्छेदप्रसङ्गात् तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्यैव सुवचत्वात्, एतेन ज्ञानादिविषयतादबोधाख्याताः ॥ * ॥

कारणत्वञ्च पदार्थान्तरम्, तच्च कार्यभेदादवच्छेदकभेदाच्च

वि० भिद्यते, कारणत्वत्वेनाखण्डोपाधिना ऽनुगतश्च तत् कारणपद-
शक्यतावच्छेदकम्, ग्राहकश्च तस्य क्वचिदन्वयव्यतिरेकदर्शनसह-
कृतं प्रत्यक्षं यथा वज्रादौ धूमादिकारणत्वस्य, क्वचिच्चागमादिकं
यथा यागादौ स्वर्गादिकारणत्वस्य । एतेन कार्यत्वं व्याख्यातम्,
कारणत्वप्रतियोगित्वमेव कार्यत्वमिति चेत् कार्यत्वप्रतियो-
गित्वमेव कारणत्वमिति किं न रोचयेत्तस्मात् कार्यत्वं कारण-
त्वस्योभयमेवातिरिक्तमिति वक्तव्यम्, प्राभाकरमते कलङ्कभक्त्या-
भावे अपूर्वजनकत्वं “न कलङ्कं भक्षयेत्” इति निषेधेन बोध्यते
ननुपदानुत्तरवर्तिविभक्त्यर्थेनापि नञर्थान्वयस्य स्वल्पिशेषे व्युत्-
त्तिसिद्धत्वात्, अतएव “अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपम्यद्यप्रादुर्भा-
वात्।” “तेषामोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः” इति न्वाय-
सूत्रद्वयं सङ्गच्छते, अनुपम्यद्य प्रादुर्भावाभावात् अमूढस्य मोहसू-
न्यस्य इतरयो रागद्वेषयोः तत्त्वभावादिति सूत्रद्वयार्थ इति कृतं
पक्षवितेन । पदार्थतत्त्वनिरूपणग्रन्थस्य शेषे त्रीणि पद्यानि
दीधितिकृता लिखितानि । यथा,

“अर्थानां युक्तिसिद्धानां *मदुक्तानां प्रयत्नतः ।

सर्वदर्शनसिद्धान्तविरोधेनैव दृष्यम् ॥

अर्था निरक्ताः सिद्धान्तविरोधेनापि पण्डिताः ।

विना विचारं न त्वाग्या विचारयत यत्नतः ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञान् नत्वा नत्वा भवादृशान् ।

इदं याचे मदुक्तानि विचारयत सादरम्” ॥ ❀ ॥

साधर्म्यवैधर्म्ये अपि प्रदर्शयेते ॥ ❀ ॥

ज्ञेयत्वादिकं सप्तानां पदार्थानां साधर्म्यम्, अनेकत्वे सति भा-
वत्वं समवायित्वञ्च द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यम्, द्रव्यादयस्त्रयः
सत्तावन्तः, गुणादयः षट् निगुणा एवं निष्क्रियाः, सामान्यः दीनां

* नयोक्तानामिति पाठः साधुः ।

वि० चतुर्णां सामान्यहीनत्वम् । अणुपरिमाणाकाशादिगतपरमम-
हृत्परिमाणातीन्द्रियसामान्यविशेषपदार्थानां कारणत्वं वैधर्म्यं त-
दितरेषां साधर्म्यम्, कारणत्वञ्चान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियत-
पूर्ववर्तित्वम्, तच्च त्रिविधं समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्व-
निमित्तकारणत्वभेदात्, समवायसम्बन्धेन कार्याश्रयत्वं समवायि-
कारणत्वम्, समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसम्बन्धेन समवा-
यिकारणप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वम् असमवायिकारणत्वम्, उक्त-
कारणत्वद्वयभिन्नकारणत्वं निमित्तकारणत्वम् । अन्यथासिद्धास्तु
पञ्च, कारणतावच्छेदकधर्मः प्रथमोऽन्यथासिद्धः, कारणगतगुणा-
दिधर्मोद्वितीयोऽन्यथासिद्धः, कार्यान्तरकारणं तृतीयः, यथा
घटादिकार्ये शब्दसमवायिकारणं गगनम्, कारणकारणं चतु-
र्थेन्यथासिद्धः घटादिकार्ये कुलालजनकादिकः, एतच्चतुष्टयभिन्नं
नियतावश्यकपूर्ववर्तिभिन्नं पञ्चमं घटादौ कार्ये रासभादिक-
मिति । समवायिकारणत्वं त्रयस्य साधर्म्यम्, असमवायिकार-
णत्वं गुणकर्मभिन्नानां त्रैधर्म्यम्, कालिकान्यसम्बन्धावच्छिन्नह-
तित्वं नित्यद्रव्याणां वैधर्म्यम्, क्षित्यादीनां नवानां त्रयत्ववत्त्वं
गुणवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षित्यभेजोमरुत्तनसां परत्ववत्त्वमपरत्वव-
त्त्वमपद्यष्टपरिमाणात्मकमूर्त्तत्ववत्त्वम् कर्मवत्त्वम् वेगवत्त्वञ्च सा-
धर्म्यम्, काशाकाशात्मदिशां सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं परममहृत्परि-
माणावत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षित्यभेजोवाद्याकाशानां वह्निरिन्द्रियज-
न्यलौकिकप्रत्यक्षरूपयोग्यविशेषगुणात्मकं भूतत्वं साधर्म्यम्,
क्षित्यादीनां चतुर्णां स्पर्शवत्त्वं साधर्म्यम्, क्षित्यादिचतुष्टयभिन्नानां
त्रयसमवायिकारणत्वं वैधर्म्यम्, आकाशात्मनाम् अत्याप्यष्टति-
विशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षित्यभेजसां
रूपवत्त्वं त्रयत्ववत्त्वं, वह्निरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयद्रव्यत्वञ्च साध-
र्म्यम्, क्षितिजलयोर्गुरुत्ववत्त्वं, रसवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षितिभे-

वि० जोभिन्नानां नैमित्तिकद्रवत्वं वैधर्म्यम्, क्षित्त्वमेजोमद्योमा-
त्मनां विशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यम् । यस्य यत् साधर्म्यम्, तदित-
रेषां तद् वैधर्म्यम्, यस्य यद् वैधर्म्यं तदितरेषां तत् साधर्म्य-
मिति संक्षेपः ॥ ❀ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां क-
णादसूत्रविद्यतौ दशमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तखायं दशमोऽध्यायः, समाप्तं वैशेषिकदर्शनम्, समाप्ता
चेयं कणादसूत्रविद्यतिः ॥ ❀ ॥

काशीपीठोपकरणस्थलमिलितवपुष्टालिगङ्गप्रतीच्या
मास्ते शस्त्रैर्द्विजैश्चैः प्रथिततमतरुर्था पुरी पण्डिताद्या ॥
वहस्यासंज्ञाभिषङ्गा कलितकुलचतुःसागरीरत्नपूर्वैः
सावर्णैः स्थापितोऽभृदतिविमलमतिर्यत्नतत्तत्र पूर्वम् ॥ १ ॥
श्यामसुन्दरनामाऽसौ भक्तिमान् श्यामसुन्दरे ।
वाचस्पतिरितिस्थातो वाचस्पतिरिवापरः ॥ २ ॥
पाश्चात्यवैदिकश्रेणिसत्त्वायवायनान्वयः ।
तत्रत्यानां पूजनीयो वभूव विजितेन्द्रियः ॥ ३ ॥
तद्भाटजोरामचन्द्रकर्काण्डारसंचितः ।
पितृव्याद्विविधांविद्यामधीत्य प्रथितोऽभवत् ॥ ४ ॥
तत्सुतः श्रीहरिश्चन्द्रोविद्यासागरसंचकः ।
धर्मशास्त्रे पुराणे च निपुणोऽद्यापि विद्यते ॥ ५ ॥
तद्वितीयसुतः श्रीमान् जयनारायणः पुनः ।
तर्कपञ्चाननाभिख्याविख्यातस्तर्कसंश्रयात् ॥ ६ ॥
वाक्ये थाकरयादीनि धर्मशास्त्राणि च ज्ञमात् ।
ब्रह्मतयादपद्यस्य सन्निधानादधीतवान् ॥ ७ ॥

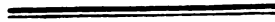

वि०

जतायाः प्रायतोषण्याः कारकाङ्गामतोषणात् ।
 विद्याकङ्कारविख्याताद्योऽङ्गकारमथागमत् ॥ ८ ॥
 अस्ति अस्तिमदूर्जितार्थनिवहं भूषायमायं भुवः ।
 कक्ष्यातानगरं सुधाब्जिह्वरीन्यक्कारिसौधोक्त्वणम् ॥
 पारेगङ्गममुष्य चाङ्गमिव या शाखापुरी शाजिका ।
 तत्रासीद्बुधवन्दवन्दितगुह्याम्भोधिर्जगम्भोहनः ॥ ९ ॥
 तर्कसिद्धान्तनामासाववतीर्षः कक्षौ युगे ।
 गीष्पतिर्मानवीं लोकां कर्तुमिच्छन् महीतके ॥ १० ॥
 सत्तर्ककर्कशमतेः सहजानुभाव—
 वागवैभवस्फुरितनिर्जितवादिदृन्दात् ।
 यस्तर्कदर्शनमितः स्थिरधीरधीत्व
 वादस्तुरद्बुधसमाजसमाहृतोऽभूत् ॥ ११ ॥
 तथा गुर्जरदेशीयाद्यो नाथूरामशास्त्रिणः ।
 वाग्देव्याः पौत्रवाङ्मूपादेदान्तादीन्यधीतवान् ॥ १२ ॥
 कक्ष्याताराजधान्यन्तर्विराजत्याठमन्दिरे ।
 दर्शनार्थापने राज्ञा यः परीक्ष्य नियोजितः ॥ १३ ॥
 यो नारिकेलडाङ्गाख्यस्थले लोहाध्वसन्निधौ ।
 निवसन् सुधियः शिष्यानध्यापयति सन्ततम् ॥ १४ ॥
 यस्य ज्येष्ठः शाजिकायां मठे श्रीमधुसूदनः ।
 पाठयत्यधुना तर्कं तर्कवागीशविश्रुतः ॥ १५ ॥
 शाके दृग्गजशैलसोमविमिते बर्धे ततं भारतम् ।
 कानिह्वनामनि राजनीह नयतः संशासति श्रीमति ॥
 चैत्रे मासि कक्षादसूत्रविहृतिः सिद्धान्तसंघाहृति—
 नीता तेन समाप्तिमत्र मुदितो भूयादशेषेश्वरः ॥ १६ ॥
 यदत्र दखणितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा ।
 मान्या मयि दयावन्तः सन्तः संशोधयन्तु तत् ॥ १७ ॥

वि० समितिर्महतीदानीमासियाखण्डमखण्डिनी ।
 विद्यावारिधिभिः सभ्यै भूषिता भाति भूतजे ॥ १८ ॥
 बज्रवागीशसंयोगाद्वियोगात्तमसस्तथा ।
 याऽधश्चकार नितराममन्दा देवसंसदम् ॥ १९ ॥
 कीर्त्तिः कवीनां प्राचीनाऽतिजीर्णा यत् प्रभावतः ।
 यौवनं पुनरादत्तेऽमरत्वमपि गच्छति ॥ २० ॥
 सारान् स्वकीयानादायासियाभूमिर्भयादिव ।
 यदाक्षयपुरीभूत्वा शङ्के यां शरयं गता ॥ २१ ॥
 तदाश्रया किञ्च दधती समुद्रता—
 न्तागता मृतिपदवीसमीपतः ।
 कथादभूरतिजरती सरस्वती
 कजेवरं पुनरवहन्मनोहरम् ॥ २२ ॥

॥ * ॥ अथैव शिवम् ॥ * ॥

वैशेषिकदर्शनस्य

शुद्धिपत्रम् ।

प्रहाङ्गाः ।	पञ्चमहाङ्गाः ।	अप्रहाङ्गानि ।	प्रहाङ्गानि ।
२ ..	८ ..	मनसिह्रत्त्व	मनसि ह्रत्वा
२ ..	१३ ..	मृतत्वमिति	मृतत्वम्" इति
५ ..	६ ..	नियमादिति" ..	नियमात्" इति
५ ..	२२ ..	यज्ञेनेत्यादि" ..	यज्ञेन" इत्यादि
६ ..	७ ..	आत्यन्तकोदुख ..	आत्यन्तिको दुःख
६ ..	१६ ..	व्यापकं	व्यापकम्
६ ..	१६ ..	किं	किम्
७ ..	१६ ..	जुहोतीति" ..	जुहोति" इति
७ ..	२२ ..	मानं	मानम्
८ ..	११ ..	दोषेभ्य"	दोषेभ्यः"
८ ..	१७ ..	यज्ञोक्तम्-	यज्ञोक्तम् "अ
८ ..	१६ ..	दोषेभ्य"	दोषेभ्यः"
८ ..	२३ ..	कक्षा	"कक्षा
८ ..	२४ ..	कक्षावत	कक्षावतः"
१० ..	२५ ..	मग्नं	मग्नम्
११ ..	२१ ..	याग	योग
१३ ..	२१ ..	विदित्वेति	विदित्वा" इत्यादि
१४ ..	१२ ..	भावेवा-	भावेवा
१४ ..	१७ ..	भाव" इति	भावः" इति
१४ ..	१६ ..	न्याय लीलावत्यां ..	न्यायलीलावत्याम्
१४ ..	२२ ..	वल्यां	वल्याम्
१५ ..	७ ..	समाप्तं	समाप्तम्
१५ ..	८ ..	ब्रह्मेति	ब्रह्म" इति

श्रुत्याः ।	पर्यायश्रुत्याः ।	अश्रुत्यानि ।	श्रुत्यानि ।
१५	१६	सप्तधर्माः	सप्त धर्माः
१७	१८	मथ्यतां	मथ्यताम्
१८	२०	वाच्यं	वाच्यम्
२०	१३	लोकानां	लोकानाम्
२०	१६	नौस्थानां	नौस्थानाम्
२१	२०	गुण्या" इति ..	गुण्याः" इति
२२	६	जनकत्वं	जनकत्वम्
२२	८	वचनं	वचनम्
२३	१२	{ पद्यं अवक्षेपयं } .. { पद्यम् अवक्षेपयम् }	{ अकुञ्चनं } .. { अकुञ्चनम् }
२४	२१	कारणत्वं	कारणत्वम्
२५	३	यत्नः	यत्नेन
२५	८	क्षेपयं	क्षेपयम्
२७	१५	नवापरि-	नवा परि-
२७	१६	सामान्यंसद्विशेषो ..	सामान्यं सद्विशेषो
२८	७	दिभ्य" इति ..	दिभ्यः" इति
२८	१३	मत्त्वं अनित्यत्वं ..	मत्त्वमनित्यत्वं
३०	१४	मेवद्रव्य-	मेव द्रव्य-
३७	२	तथागुणः	तथा गुणः
४१	५	गुणानां	गुणानाम्
४६	२२	शास्त्रार्थ" इत्यपि	शास्त्रार्थः" इत्यपि
५०	४	नियम" इत्यप्युचितम्	नियमः" इत्यप्युचितम्
५१	१७	विशेषत्वम् । ३ । ..	विशेषत्वम् ।
५३	१५	समर्थक" इति ..	समर्थकः" इति
५३	१६	संग्रह" इति ..	सङ्ग्रहः" इति
५५	५	तथास्तु	तथास्तु

श्रुतानि ।	पञ्चम्याः ।	अश्रुतानि ।	श्रुतानि ।
५५ ..	१३ ..	भावःसत्ता ..	भावः सत्ता
५६ ..	२३ ..	समुच्चय-	समुच्चयः
५७ ..	१८ ..	नुमानं ..	नुमानम्
६० ..	१५ ..	नाऽननु ..	नाननु
६३ ..	४ ..	कर्म्मत्वतदवा ..	कर्म्मत्वं तदवा
६५ ..	१२ ..	समाधिकारश्च ..	समानाधिकारश्च
६६ ..	९ ..	तिष्ठांकारः ..	तिष्ठां कार
६६ ..	१८ ..	रूपानुमितिः ..	रूपाऽनु मितिः
६७ ..	१६ ..	भासं ..	भासम्
६८ ..	१० ..	वत्त्वात् ..	वत्त्वात्
६८ ..	१६ ..	त्वेवाऽवि ..	त्वेवावि
७१ ..	५ ..	रसाऽना ..	रसाना
७२ ..	२३ ..	यदुष्य ..	यउष्य
७३ ..	५ ..	नाऽनञ्च ..	नानञ्च
७८ ..	२१ ..	रूपाऽना ..	रूपाना
७९ ..	६ ..	द्वतस्याऽग्रद्वयस्याऽभि	द्वतस्याग्रद्वयस्याभि
७९ ..	१३ ..	न्यस्याऽनु ..	न्यस्यानु
८१ ..	१० ..	एवाऽनुद्भूतः ..	एवानुद्भूत
८४ ..	२१ ..	नवार्था ..	नवाऽर्था
८५ ..	१४ ..	चरितत्वेनाऽनुप ..	चरितत्वेनानुप
८५ ..	२० ..	तस्यभावो ..	तस्य भावो
९० ..	१० ..	तत्राऽष्ट ..	तत्राष्ट
९१ ..	११ ..	नाऽनुमितिः ..	नानुमितिः
९२ ..	२० ..	वेतसः” ..	वेतसः”
९४ ..	११ ..	कर्म्मोऽपि ..	कर्म्मोपि
९६ ..	१६ ..	अधिकं आकाश ..	अनिक्रमाकाश

शब्दाः।	पर्यायशब्दाः।	शब्दानि।	शब्दानि
१०१	.. २	परिशेषा	परिशेषा
१०१	.. २१	सिद्ध	सिद्धम्
१०१	.. २२	वद् द्रव्य	वद् द्रव्य
१०४	.. ४	इतिषा	इतिरा
१०७	.. १४	द्रव्यत्व	द्रवत्व
१०८	.. १०	रभमान	रभमाब्
११०	.. २१	उन्नेयं	उन्नेयं
११०	.. २४	वत्वा..	वद्रव्यत्वा
११३	.. ५	वशादेत	वशादप्येत
११३	.. ७	एतत् काश	एतत्काश
११८	.. १७	हितत्व	हितत्वा
११२	.. २२	दृष्ट..	दृष्टे
१३५	.. १२	कार्थी रैषमो	कार्थीरैषमो
१३५	.. १६	इत्यादि	इत्यादिका
१३६	.. १५	नानाकृपाब्	नाना, कृपाब्
१३७	.. १७	इत्यादि	इत्यादिका
१४७	.. १४	मपिनत्व	मपि नित्व
१४६	.. ६	दिनाकर	दिना कर
१४६	.. १६	सत्त्वाच्च नियत	सत्त्वाच्च, नियत
१५१	.. ३	वङ्गे	वङ्गे
१५१	.. ६	प्रसङ्गात्	प्रसङ्गात्,
१५१	.. १२	करत्वं	करत्वं
१५२	.. ४	यावत् स्व	यावत्स्व
१५२	.. ७	यावत् साध	यावत्साध
१५२	.. १२	वङ्गि..	वङ्गि
१५२	.. १४	वङ्ग्य..	वङ्ग्य

शुद्धाङ्काः ।	परुत्तमङ्काः ।	अशुद्धानि ।	शुद्धानि ।
१५२ ..	१५ ..	वङ्गि	वङ्गि
१५२ ..	२० ..	कतनीय	कतनीय
१५३ ..	८ ..	व्यापकं	व्यापकम्
१५४ ..	१२ ..	चारित्वे न	चारित्वेन
१६४ ..	२ ..	दृष्टपरत्र	दृष्टे परत्र
१६५ ..	९ ..	भावाऽभावश्च	भावोऽभावश्च
१७३ ..	२२ ..	ध्वव	ध्वेव
१८४ ..	२२ ..	प्रयोगानां	प्रयोगाणां
२०२ ..	२० ..	नरूप	तेन रूप
२०८ ..	११ ..	विशेषगुणानाम्प्रय	गुणानाम्प्रय
२१३ ..	६ ..	मुखतो	मुखतो
२२८ ..	४ ..	यत्र पूर्य्य	यत्र न पूर्य्य
२२६ ..	३ ..	कारकम्	कारककम्
२३७ ..	१६ ..	द्रव्यत्व	द्रवत्व
२३७ ..	२३ ..	नाथ्यइति	नाथ्येति
२३६ ..	२१ ..	{ऽसम वायिका } ..	{ऽसमवायिकारकं
		{ रकं तदृश } ..	{ तादृश
२४४ ..	२ ..	{ मङ्गूनां मनसश्चाद्यं ..	{ मङ्गुमनसोश्चाद्यं, वरद-
			राजघृतोऽयं पाठः
२५५ ..	६ ..	१६	२६
२५६ ..	१ ..	वशे	वैशे
२५६ ..	१५ ..	तमो ह्वरन्	तमो ह्वरन्
२६२ ..	१३ ..	संसर्गात्	संसर्गात्
२७० ..	१४ ..	अमा	“अमा
२७० ..	१५ ..	दद्यात्	दद्यात्”
२७० ..	२० ..	कर्म्म	कर्म्म,

पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्याङ्काः।	अशुद्धाणि।	शुद्धाणि।
२७०	२३	सन्ताष	सन्तोष
२७१	३	नपधा	नुपधा
२७२	१२	मर्ज्येदि	मर्ज्येत्” इ
२७२	१२	बोधितम्”	बोधितम्
२७२	१६	शक्त याज	शक्त-याज
२८०	८	धर्माधर्मा	धर्माधर्मा
२८७	६	त्वानुपपत्ते	त्वापत्ते
२९१	९	स्यञ्ज	स्यजे
२९६	१६	चात्छष्ट	चोत्छष्ट
३०१	११	महत्त्वेऽपि	महत्त्वे अपि
३०१	२३	गुणा	गुणा
३०८	१७	परमह	परम मह
३०९	६	परमह	परममह
३०९	२१	परत्वा	परत्वयोद्
३१२	२७	स्मृतेः पञ्चमी	स्मृतेः “पृथग्विनानाना भिः” इत्यादि पाणिनि सूत्रस्यच पञ्चमी
३२२	१९	द्विषोप	द्विशेषोप
३२७	२१	भेदा	भेदात्
३३०	२०	विभागन	विभागं न
३३०	२२	विभगो	विभागो
३३३	७	यत्तु	यत्र तु
३३८	२२	समुत्पिञ्ज	समुत्पिञ्ज
३४१	२	छवि प्र	छविप्र
३४१	२३	काणाभ्यामित	काणाभ्यामित
३५५	२	द्रव्येष	द्रव्येषु

प्रस्तावनाः ।	पर्यायवाक्याः ।	अप्रदानि ।	श्रदानि ।
३५६	.. १८	.. दोषधर्माः	.. दयो धर्माः
३५६	.. ६	.. सार्थं	.. सा अर्थ
३६०	.. २२	.. प्रत्यक्ष	.. प्रत्यक्षे
३६४	.. ८	.. यन	.. येन
३६६	.. १५	.. तन्वेवं	.. नन्वेवं
३६८	.. १६	.. शाब्दबोध	.. शाब्दबोध*
३७४	.. २२	.. प्रागभावे	.. प्रागभावे
३७७	.. २०	.. योगितत् प्रागभाव	.. योगि-तत्प्रागभाव
३७९	.. १८	.. विवक्षित	.. विवक्षितम्
३८१	.. २३	.. नैकइति	.. नैकेति
३८६	.. १३	.. योजगज	.. योजग
३९८	.. १६	.. समभिव्यवहारा ..	.. समभिव्याहारा
४०१	.. ८	.. कृत्यान्नयि	.. कृत्यान्वयि
४०१	.. १०	.. शङ्कुध्वनि	.. शङ्कुध्वनि
४०१	.. १३	.. दशसंख्या	.. दश संख्या
४०१	.. १७	.. तद्बोधक	.. तद्बोधक
४०१	.. १८	.. आङ्गादि	.. आकाङ्गादि
४०२	.. १७।१८	{ अपदेशस्यानुमित्यज- नकत्वस्योक्तत्वादिति }	{ अपदेशस्य स्वरूपा- च्छादनरूपतयाऽनु- मित्यजनकत्वादिति }
४०२	.. १६	.. परिभाषया हेत्वाभासे,	.. स्वरूपाच्छादने
४०३	.. २	.. मितिबुद्ध	.. मिति-बुद्ध
४०३	.. १७	{ हेत्वाभासमात्र बो- धकाः हेत्वाभास- स्यान .. .. }	{ स्वरूपाच्छादनमात्र- बोधकाः स्वरूपाच्छा- दनस्यान }
४०५	.. ४	.. कारीवाच्यः	.. कारी वाच्यः

प्रमाणः ।	पठ्यमाणः ।	अशुद्धानि ।	शुद्धानि ।
४०६ .. १६ ..	वटे वटे	इह वटे	
४०८ .. २२ ..	स्तत् सह	स्तत्सह	
४१० .. १८ ..	तिथिनम्	तिथिम्	
४१५ .. ६ ..	नवमोऽध्यायः ..	{ नवमाध्ययस्य द्वितीय- माह्निकम्	
४२७ .. ३ ..	मयवि	मवयवि	
४२७ .. ६ ..	द्रवत्व	द्रवत्व	
४२६ .. २३ ..	दार्ढ्यार्थं	दार्ढ्यार्थं	
४३२ .. ४ ..	सम्भावन्ते	सम्भावन्ते	
४३३ .. १६ ..	निरवयवानि	निरवयवाणि	
४३५ .. ३ ..	करकयाः	करकयोः	
४४१ .. ११ ..	चेतनोह	चेतनोऽह	
४४७ .. १५ ..	व्यापिकावज्ज	व्यापिका वज्ज	
४५३ .. १२ ..	वर्त्तते	वर्त्तते	
४५६ .. १० ..	सक्तका	सक्तुका	
४५७ .. २४ ..	भागजनकं	भोगजनकं	
४५६ .. १६ ..	विशेषणविशेष्य	विशेष्यविशेषण	
४६२ .. २४ ..	रेण्मात्मकं	रेण्मात्मकं	
४६८ .. २४ ..	रूपादिकारबता	रूपादिनिष्ठकारबता	

॥ * ॥ वैशेषिकदर्शनस्य शुद्धिपत्रं समाप्तम् ॥ * ॥

एतस्यास्तनुतनुतामियेष संसत् सम्भूता विवृतिरिचं ततः छद्माङ्गी ।
सद्रूपा रसस्वसितैर्गुणप्रकाशैः सङ्गावैरपि समितेस्तनोतु मोदम् ॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

The **ELEMENTS OF POLITY**, by KÁMANDAKÍ. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculus I. being No. 19.

The **LALITA VISTARA**, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The **Prákrita Grammar of Kramadís'wara**. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA.

An English translation of the **CHHÁNDOGYA UPANISHAD** of the Sáma Veda, by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculus I. No. 78.

The **VEDÁNTA SŪTRAS**. Edited by DR. RÖER, Published, Fasciculi I. and II. Nos. 64 and 89.

The **TAITTIRÍYA SANHITÁ** of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. RÖER, and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. and XII. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160 and 161.

The **TAITTIRÍYA BRÁHMANA** of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. and IX. Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154 and 155.

The **MA'RKANDEYA PURA'NA**. Edited by the Rev. K. M. BANNERJEA. Already published, Fasciculi I. II. and III. Nos. 114, 127 and 140.

An English Translation of the **SÁHITYA DARPAÑA** by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reduced Price.</i>
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2 8 0
The Brihad Áranýaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3 12 0
The Taittiríya, Aittaréya and S'wétas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1 14 0
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Muṇḍaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3 12 0
The Taittiríya, Aittaréya, S'wétas'watara, Kéna, I's'a, Katha, Pras'na, Muṇḍaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0	3 2 0
The Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7 8 0
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1 14 0
The Sarvadarsana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyásagara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1 4 0
The Súra-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0	2 8 0
The Tale of Vésavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1 14 0